

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**KAVRAM SÖZLÜKLERİ VE ERMENİ HARFLİ KIPÇAK
TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR DENEME**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Pelin KOCAPINAR**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

Ankara - 2014

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**KAVRAM SÖZLÜKLERİ VE ERMENİ HARFLİ KIPÇAK
TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR DENEME**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Pelin KOCAPINAR**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

Ankara - 2014

ONAY

Pelin KOCAPINAR tarafından hazırlanan "Kavram Sözlükleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme" başlıklı bu çalışma, 21 Mart 2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk dili dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Fatma ÖZKAN

(Başkan)

Fatma Özkan

Prof. Dr. A. Melek ÖZYEĞİN

A. Melek Özyeğin

Prof. Dr. Emine Yılmaz

Hülya Kasapoğlu Gorgeç (Danışman)

Doç. Dr. Habibe Yılmaz Ersoy

ÖZET

KOCAPINAR, Pelin. Kavram Sözlükleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme, Doktora, Ankara, 2014.

Türk dilinde sözlük yazma geleneği çok eski dönemlere gitmesine rağmen bu alandaki çalışmalar ülkemizde son zamanlarda artmaya başlamıştır. Bugün sözlük bilimiyle ilgili çalışmalara bakıldığında uygulama kısmı olan sözlük yazmanın, teori kısmına göre daha ileride olduğu gözlenmektedir. Bu gerçekten hareketle tezde sözlük biliminin iki temel bölümü ele alınmaya, hem teori hem uygulama kısmı birlikte verilmeye çalışılmıştır.

Tez, genel olarak sözlükler, kavram sözlükleri ve özelliklerinin verildiği teori kısmı ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi alanında bir kavram sözlüğü denemesinin yapıldığı uygulama kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

Tezin ana konusunu, sözlük biliminin fazla işlenmemiş bir kolu olan kavram sözlükleri oluşturmaktadır. Tez çalışmasında, sözlükçülük alanında ülkemizde son yıllarda artmaya başlayan çalışmalara katkıda bulunulması, özellikle bugüne kadar üzerinde yeterince durulmamış olan kavram sözlükleri alanındaki boşlukların kısmen de olsa doldurulabilmesi amaçlanmıştır.

Diğer amaç ise yine Türk dili alanında üzerinde çok durulmamış olan ve son zamanlarda çalışmaların yoğunlaştığı Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi sahasındaki araştırma ve incelemelere yardımcı olmaktır. Kıpçak sahasının ayrı bir kolu olup 16. ve 17. yüzyıl Kıpçak Türkçesini temsil eden Ermeni harfli Kıpçakçanın söz varlığı, tezin uygulama malzemesini oluşturmaktadır. Bu söz varlığının isim malzemesinden yararlanılarak oluşturulan bir kavram sözlüğü denemesi, ilk bölümde yer alan kavram sözlükleriyle ilgili teorik bilgiler ışığında hazırlanmış ve bu bilgilerden yola çıkılarak kavram sözlüğünün çeşitli yönlerden incelemesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

1. Kavram sözlükleri=Tematik sözlükler
2. Sözlük bilimi
3. Türk dili
4. Tarihî Sözlükler
5. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi

ABSTRACT

KOCAPINAR, Pelin. Dictionary of Concepts and An Essay on the Vocabulary of Kipchak Turkish Language with Armenian Letters, PhD, Ankara, 2014.

Although the tradition of dictionary writing in Turkish language dates back to ancient times, studies in this field has recently began to increase in our country. Today when the studies in lexicology are examined, it is observed that the dictionary writing which is the application part is one step ahead of the theory part. Based on this fact two main sections of dictionary writing were tried to be held together in this thesis study, both the theory and the application parts were tried to be given together.

Our thesis is composed of two main parts, namely, the theory part in which dictionaries, concept dictionaries and their properties are given and the application part which includes the trial of a concept dictionary of Kipchak Turkish with Armenian letters, in general.

Dictionary of concepts, which are more unprocessed branch of lexicology, constitute the main subject of the thesis. In this thesis, it is aimed to contribute to the studies in the field of lexicography which has began to increase in recent years in our country and especially it is aimed to fill the gaps in the field of the concept dictionary which has inadequately addressed so far.

The other aim of this thesis is to help research and analysis in the field of Kipchak Turkish with Armenian letters where inadequate emphasis was shown again in Turkish Language and also where the intensified research has been carried out recently. The presence of vocabulary of Kipchak Language with Armenian letters which is a separate branch of Kipchak field and had represented the Kipchak Turkish in the 16th and 17th centuries, constitute the application materials of thesis. The dictionary of concept trial

which was generated from the noun material of this vocabulary was prepared in the light of theoretical knowledge about the concepts dictionaries and on the basis of this information the concept dictionary has been examined from various aspects

Keywords:

1. Concepts dictionaries=Thematic dictionaries
2. Lexicography
3. Turkish language
4. Historical Dictionaries
5. Kipchak Turkish with Armenian letter

ÖN SÖZ

Türk dilinde sözlük yazma geleneği, bilinen ilk sözlüğümüz olan *Divanü Lügati't-Türk* ile 11. yüzyıla kadar uzanır.

Diğer dillerle kıyaslandığında bugün istenilen seviyeye ulaşamamış olsa da Türk dilinde kavram alanlarına, konularına göre kelimeleri sınıflandırma ve sözlük çalışmaları oldukça eskiye dayanmaktadır. Bugün sözlük bilimiyle ilgili çalışmalara bakıldığında özellikle uygulama kısmı olan sözlük yazmanın, teori kısmına göre daha önde olduğu, Türkiye Türkçesi yanında lehçe ve tarihî dönem sözlüklerinin çeşitli ölçütlere göre hazırlandığı dikkat çekmektedir. Ancak ilk örneklerinden günümüze kadar yazılan her sözlüğün detaylı incelemelerinin yapılmaması, tarihî sözlüklerin -bir kısmı hariç- üzerlerinde ciddi şekilde durulmaması, hatta bazı sözlüklerimize hiç dokunulmaması bu alandaki eksiklikleri ortaya koymaktadır.

Yabancı dillerde oldukça ileri seviyede olan sözlük bilimi, alfabetik sözlük yanında değişik türlerde de örneklerini verirken Türk dilinde çoğunlukla genel amaçlı ve alfabetik olan sözlükler hazırlanmaktadır. Belli kavram veya temalara göre düzenlenen kavramsal sözlükler, Türkçenin çok eski dönemlerinde bile kendisini göstermesine rağmen günümüzde bu sözlüklere çok fazla rastlanmamaktadır. Teorisi hakkında da fazla çalışmanın yapılmadığı kavram sözlüğünün geliştirilmeye, üzerinde durulmaya ihtiyacı bulunduğu görülmektedir.

Bu düşüncelerden hareketle, ülkemizdeki sözlük bilimi alanında yeni çalışmalara katkıda bulunmak, Türk dilinde çok az örneği bulunan, son zamanlarda ilgi uyandırmaya başlayan ve bazen tematik, metodik, bazen konusal sözlük gibi çeşitli adlarla karşılık bulan kavram sözlükleri alanındaki boşlukları bir nebze de olsa doldurabilmek, bu tezin asıl amacını oluşturmaktadır.

Genel sözlükçülük alanında yerli ve yabancı kaynaklar olmasına rağmen bu çalışmalar arasında kavram sözlüklerinin kaynağı, özellikleri, oluşturulması hakkında verilen bilgilerin kısıtlı oluşu, özellikle yerli kaynaklarda konuyla ilgili tatmin edici bilgilerin bulunmaması, beni bu alana yöneltmiş ve tezde geniş yer tutan ilk bölüm, sözlükler ve özellikleri ile kavram sözlüklerine ayrılmıştır.

İki ana bölümden oluşan tezin ilk bölümü teori, ikinci bölümü uygulamadan oluşmaktadır. Sözlük biliminin bazı alanlarında olduğu gibi kavram sözlükleri ve özellikleriyle ilgili konularda Türk dilinde yeterli kaynağa ulaşılamaması nedeniyle tezin özellikle teori bölümü için yabancı kaynaklara başvurulmuş ve bu konuda da bazı zorluklarla karşılaşmıştır.

İlk olarak, gerek yabancı gerekse Türkçe kaynaklarda farklı adlarla karşılık bulan kavram sözlükleriyle ilgili terim karmaşası, kaynak taraması sırasında hedeflenen bilgiye ulaşmakta zaman kaybına ve zihin karışıklığına sebep olmuş, kaynaklar incelenip detaylı bilgiler elde edilince çalışma hız kazanmaya başlamıştır.

Türk dilinde *kavram sözlükleri*, *adbilimsel sözlükler*, *düzensel sözlükler*, *sistematik sözlükler*, *konusal sözlükler* gibi farklı şekillerde karşımıza çıkan kavram sözlüğü terimi, yabancı dillerde de farklılaşmaktadır. Anlamına göre düzenlenen sözlükler olarak *alfabetik olmayan (non-alphabetical)*, *kavramsal (conceptual)*, *ideografik (ideographic)*, *ideolojik (ideological)*, *nosyonal (notional)*, *onomasiolojik (onomasiological)*, *semantik (semantic)*, *sistematik (systematic)*, *tematik (thematic)*, *konusal (topical)* vb. ya da *thesaurus*, *leksikon (lexicon)* gibi adlarla ele alınan bu tür sözlüklerin, kimi sözlük bilimciler tarafından alt bölümlere ayrılıp buna göre adlandırmalara tabi tutulduğu da görülmüştür.

Kavram sözlükleriyle ilgili terim karmaşası yanında bu sözlüklerin çeşitleri konusunda da farklı görüşlerin olması ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Kavramdan veya anlamdan kelimeye doğru giden, alfabetik

olmayan ve çeşitli adlarla anılan kavram sözlükleri, kimi sözlük bilimciler tarafından bu sözlüklerin oluşturulmasındaki bazı farklı yöntemler düşünülerek çeşitlere ayrılmıştır. Bu görüşler tek tek ele alınmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre Türk dilinde terim karmaşası yaşanmaması için Batılı birçok sözlük bilimci gibi tek terimin kullanılmasının uygun olacağı kanaatine varılmıştır. Sonuç olarak bir dilin söz varlığı ele alınırken kavram alanlarının esas alınması, temel öge olan bir kavramdan kelimeye gitme prensibi ve Türkçe terim kullanmanın daha uygun olacağı düşünülmüş ve tezimizde bu tür sözlüklerin tümü için *kavram sözlüğü* terimi tercih edilmiştir.

Terim karmaşası sadece sözlüklerin adlarıyla ilgili değil, sözlükçülük alanındaki diğer konularda da karşımıza çıkmıştır. Hatta yabancı kaynaklarda karşılaşılan bazı terimlerin Türkçe karşılıklarının olmadığı veya birden fazla Türkçe karşılığının bulunduğu görülmüştür. Dolayısıyla Türkçe karşılıkları bulunamayan terimler için kendi teklifimiz kullanılmış; birden fazla Türkçe karşılığı olan terimler arasından ise ya uygun görülen ya da kendi teklifimiz olan terime yer verilmiştir.

Tezin diğer bir amacı, yine son zamanlarda çalışmaların yoğunlaştığı Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi alanındaki araştırma ve incelemelere yardımcı olmaktır. İki ana bölümden oluşan tezin ilk bölümü teori, ikinci bölümü uygulamadan oluşmaktadır. Kavram sözlükleriyle ilgili ayrıntılı bilgi sunulan ve tezin ilk bölümünü oluşturan teori kısmının ayrıca uygulama alanına ihtiyacı olması nedeniyle Ermeni harfli Kıpçakçanın söz varlığı tezin ikinci bölümü için uygulama malzemesi olarak seçilmiştir. Türk dilinin geçirdiği tarihî dönemler arasından bu alandaki söz varlığının tercih edilmesinin sebebi, Kıpçak sahasının ayrı bir kolu olan Ermeni harfli Kıpçakça üzerinde fazla çalışma yapılmamış olmasıdır.

Türk dilinin yeni çalışma sahasındaki iki farklı konusunu içeren tezimizin, eksikliklerine rağmen bundan sonraki çalışmalara katkıda bulunacağına inanıyoruz. Türk dilinde üzerinde durulmamış ve kaynak

sıkıntısı çektiğimiz böyle bir alanda tezi hazırlarken tez aşamasının başından son aşamaya gelinceye kadar yardımını hiç esirgemeyen, beni cesaretlendirip her zaman destekleyen ve zamanını ayırarak tezimi okuyup değerlendiren Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a, uygulama alanı olarak Ermeni harfli Kıpçakçayı tercih edip Kıpçak sözlüğünü temin ederek kavram sözlüğünün hazırlanacağı dil alanını belirleyen ve bana her yönden destek olan tez hocam Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel'e, Rusça kaynaklardan bilgi edinmede teknik destek sağlayan ve her zaman bana yardımcı olan Prof. Dr. Halil İbrahim Usta'ya, özellikle sözlükçülük alanındaki bilgisiyle beni yönlendiren ve destekleyen Doç. Dr. Paşa Yavuzarslan'a, yeni bir alanda çalıştığım için zaman zaman umutsuzluğa kapılıp zor anlar yaşadığımda beni cesaretlendirip destekleyen yukarıda isimlerini zikrettiğim hocalarımla birlikte Prof. Dr. Hamza Zülfikar, Prof. Dr. Melek Özyetgin ve Prof. Dr. Emine Yılmaz'a, Uzman Belgin Tezcan Aksu'ya, yine Rusça çevirilerde zorluk yaşadığımda bana yardımcı olan Araştırma Görevlisi Nazgül Durhan'a, tez döneminde beni gönülden destekleyen ve yardımlarını esirgemeyen mesai arkadaşlarıma minnettarlığımı bildirmek isterim. Ayrıca çalışmam boyunca verdikleri destek, gösterdikleri sabır ve anlayış için kızlarıma, eşime, aileme ve tüm dostlarıma teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
KONU	1
İNCELEME YÖNTEMİ	2

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜKLERİN DOĞUŞU-SÖZLÜKLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ- KAVRAM SÖZLÜKLERİ

1.1. SÖZLÜKLERİN DOĞUŞU - ALFABETİK SÖZLÜKLERLE

KAVRAM SÖZLÜKLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI	14
1.1.1. Mezopotamya ve Anadolu'da sözlüklerin doğuşu	15
1.1.2. Çin'de sözlüklerin doğuşu	17
1.1.3. Hindistan'da sözlüklerin doğuşu	18
1.1.4. Arabistan'da sözlüklerin doğuşu	22
1.1.5. Eski Yunan'da sözlüklerin doğuşu	25
1.1.6. Eski Roma'da sözlüklerin doğuşu	27
1.1.7. Genel Değerlendirme	30

1.2. SÖZLÜK BİLİMİ VE SÖZLÜKLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.2.1. Sözlük Bilimi ve Sözcük Bilimi	32
1.2.2. Sözlüklerin Genel Yapısı	42
1.2.2.1. Sözlüğün Mega Yapısı	47
1.2.2.2. Sözlüğün Makro Yapısı	50
1.2.2.3. Sözlüğün Mikro Yapısı	52
1.2.2.4. Sözlüğün Gönderme Yapısı	54
1.2.2.5. Sözlüğün Erişim Yapısı (Access Structure)	54
1.2.2.6. Sözlüğün Dağılım Yapısı (Distribution Structure)	55

1.2.2.7. Sözlüğün Maddeleme Yapısı (Addressing Structure)	56
1.2.3. Sözlük Sınıflandırmaları ve Kavram Sözlüğünün Bu	
Sınıflandırmalardaki Yeri	56
1.3. KAVRAM SÖZLÜKLERİ VE ÖZELLİKLERİ	83
1.3.1. Kavram Sözlükleri	83
1.3.1.1 Kavram Sözlüklerinin Adlandırılışında Terim Karmaşası	83
1.3.1.2. Kavram Sözlüklerinin Kaynağı Üzerine	92
1.3.2. Kavram Sözlüklerinin Özellikleri	104
1.3.3. Alfabetik Sözlüklerle Kavram Sözlüklerinin Avantaj ve	
Dezavantajları	120
1.3.4. Kavram Sözlüklerinin Sınıflandırma Sistemi ve Anlam İlişkileri	128
1.3.5. Kavram Sözlüklerinin Sınıflandırma Sistemiyle İlgili	
Değerlendirmeler	153
1.4. BATI'DA VE TÜRK DİLİNDE KAVRAM SÖZLÜKLERİNE BAKIŞ	156
1.4.1. Batı'da Kavram Sözlükleri ve Bu Sözlüklerin Gelişimi	156
1.4.2. Türk Dilinde Kavram Sözlükleri ve Bu Sözlüklerin Gelişimi	178
1.4.2.1. Harezmi Türkçesinin Kavram Sözlükleri	181
1.4.2.2. Kıpçak Türkçesinin Kavram Sözlükleri	182
1.4.2.3. Çağatay Türkçesinin Kavram Sözlükleri:	192
1.4.2.4. Uygur Türkçesinin Kavram Sözlükleri	195
1.4.2.5. Batı Türkçesinin Kavram Sözlükleri	197
1.4.2.5.1. Mensur Kavram Sözlükleri	198
1.4.2.5.2. Manzum Kavram Sözlükleri	214
1.4.3. Türkiye'de Yakın Dönem Kavram Sözlüğü Denemeleri	220
1.4.4. Türkiye Dışında Yakın Dönem Kavram Sözlüğü Örnekleri	230

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ ALANINDA BİR KAVRAM SÖZLÜĞÜ DENEMESİ

2.1. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN YAPISINA GÖRE İNCELENMESİ	239
2.2. ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİNİN KAVRAM SÖZLÜĞÜ	
DENEMESİ (TÜRKÇE İSİM MALZEMESİNE GÖRE)	243

2.2.1. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi.....	243
2.2.2. Kavram Sözlüğünün Malzemesi	246
2.2.3. Kavram Sözlüğünün Hazırlanması	248
2.2.4. Kavram Sözlüğünün Kullanımına Dair	250
2.2.5. Kavram Sözlüğü	256
2.2.6. Dizin.....	336
2.2.7. Kavram Sözlüğünün Şeması	398
2.3. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN SÖZLÜK SINIFLANDIRMASI	
ÖLÇÜTLERİNE GÖRE İNCELENMESİ	408
2.4. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN DÜZENLENİŞİ VE İÇERİĞİNE GÖRE	
İNCELENMESİ.....	410
2.5. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE GENEL	
DEĞERLENDİRME.....	420
2.5.1. Kavram Sözlüğündeki Söz Varlığının Özellikleri	420
2.5.2. Tarihî ve Yaşayan Lehçelerde Çok Rastlanılmayan Kelimeler	424
2.5.3. Kavram Sözlüğündeki Kelimelerin Tipik Özellikleri	424
2.5.4. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Diğer Lehçelerin İlişkileri	427
2.5.5. İkili ve Çoklu Biçimler	429
2.5.6. Şekil Yönünden Söz Varlığı Üzerine Genel İnceleme	436
SONUÇ	441
KAYNAKÇA	456

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Leksikografi	36
Şekil 2: Sözlüğün Yapısı	44
Şekil 3: Mega Yapı (Makro Yapı ve Dış Bölüm)	49
Şekil 4: Zgusta'nın Sözlük Tipolojisi	59
Şekil 5: Kavram, Nesne ve Söz İlişkisi	96
Şekil 6: J. Casares tarafından geliştirilen sınıflandırıcı şema (1942).....	114
Şekil 7: Morkovkin tarafından geliştirilen sınıflandırıcı çerçeve (1977a)....	115
Şekil 8: R. Hallig ve W. von Wartburg tarafından geliştirilen sınıflandırıcı çerçevenin üst düzeyleri (1952).....	116
Şekil 9: Porphyrios Ağacı	148

GİRİŞ

KONU

Tezin konusunu, sözlük biliminin fazla işlenmemiş bir kolu olan kavram sözlükleri ve yine üzerinde çok durulmamış olan Ermeni harfli Kıpçakçanın söz varlığı oluşturmaktadır.

Tez, genel olarak sözlükler, kavram sözlükleri ve özelliklerinin verildiği teori kısmı ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi alanında bir kavram sözlüğü denemesinin yapıldığı uygulama kısmından meydana gelmektedir.

Sözlük bilimi alanında yerli ve yabancı kaynaklı çalışmalar bulunmasına rağmen bunlar arasında kavram sözlüklerinin kaynağı, özellikleri, oluşturulması hakkında verilen bilgiler kısıtlıdır. Özellikle yerli kaynaklarda konuyla ilgili bilgi bulmak pek mümkün değildir.

Tezin asıl amacı sözlükçülük alanında ülkemizde son yıllarda artmaya başlayan çalışmalara katkıda bulunmak, özellikle bugüne kadar üzerinde yeterince durulmamış olan kavram sözlükleri alanındaki boşlukları kısmen de olsa doldurabilmektir.

Diğer amaç ise yine son zamanlarda çalışmaların yoğunlaştığı Ermeni harfli Kıpçakça alanındaki araştırma ve incelemelere yardımcı olmaktır. Bu alanın söz varlığı, tezin uygulama malzemesini oluşturmaktadır. Kıpçak sahasının ayrı bir kolu olan 16. ve 17. yüzyıl Kıpçak Türkçesini temsil eden Ermeni harfli Kıpçakçanın üzerinde fazla durulmamış olması nedeniyle teorisi verilen kavram sözlüklerinin, uygulama kısmında Ermeni harfli Kıpçakçanın söz varlığından yararlanılarak bir denemesi yapılmıştır.

Kavram sözlüğü denemesinin malzemesi için Alexander GARKAVETS'in Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinin söz varlığını içeren 1800 sayfalık *Qypchaq Written Heritage - Qypchaq Dictionary -Volume III -*

(*On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script*) adlı sözlüğünden yararlanılmıştır.

İNCELEME YÖNTEMİ

Tez genel olarak sözlükler, kavram sözlükleri ve özelliklerinin verildiği teori kısmı ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi alanında bir kavram sözlüğü denemesinin yapıldığı uygulama kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

İlk bölümde; genellikle yabancı kaynaklardan yararlanılarak sözlüklerin doğuşu, kaynağı, sözlük ve sözcük bilimi terimleri, sözlüklerin yapısı, kavram sözlükleri ve bunların özellikleri, sözlük sınıflandırmalarında bu sözlüklerin yeri, Türk dilinde ve yabancı dillerde bu sözlüklerin gelişimi, kavram sözlüklerinin sınıflandırılmasında kullanılan yöntemler, anlam ilişkileri gibi konular üzerinde karşılaştırmalı, örnekli ve ayrıntılı olarak durulmuş, sözlük bilimi alanında görülen bazı boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır.

Bu bölümde, öncelikle yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Mezopotamya, Anadolu, Çin, Hindistan, Arabistan, eski Yunan ve eski Roma'da ilk sözlük örneklerinin nasıl ve hangi türde ortaya çıktığı ayrıntılı şekilde ele alınmış, konuyla ilgili tatmin edici bilgiler vermeye gayret edilmiştir. Bu bağlamda adı geçen coğrafyalarda sözlük çalışmalarının ilkel örneklerinin verildiği, ortaya çıkan ürünlerin genellikle konularına, kavram alanlarına göre hazırlanan kelime listeleri olduğu, belli kavram alanlarına göre düzenlenen sözlükler yanında alfabetik sözlüklerin, Hindistan'da ayrıca manzum sözlüklerin, Çin'de ise yazı sistemindeki ses ve şekil özelliklerine göre de sözlüklerin oluşturulduğu açıklanmıştır.

Sözlük aşamasına gelmeden önce kelimelerin nasıl düzenlendiği, ilk sözlük örneklerinin dünyanın hangi bölgelerinde ve hangi türlerde ortaya çıktığı ile ilgili bilgilere tezde yer verilmesinin iki sebebi bulunmaktadır.

Bunlardan ilki, konuyla ilgili Türkçe kaynaklarda yeterli ve toplu bilginin bulunmaması, çok fazla üzerinde durulmamış, yeni bir konu olmasıdır. İkinci sebep ise bu coğrafyalarda ilk sözlük örneklerine genel olarak bakıldığında tezin ana konusunu oluşturan kavram sözlüğü geleneğinin alfabetik sözlüklerden daha eski olduğunun ortaya çıkarılmasıdır.

Bu bölümde ayrıca neden sözlüklere ihtiyaç duyulduğu, hangi sebeplerle kelime listelerinin ve daha sonra farklı sözlük türlerinin ortaya çıktığı da belirtilmiştir. Bölümün sonunda genel değerlendirme yapılarak konuyla ilgili bazı sorulara da cevap verilmeye çalışılmıştır.

Genellikle birbirine karıştırılan sözlük bilimi (leksikografi) ve sözcük bilimi (leksikoloji) terimleri ile bunların çalışma alanları da üzerinde durulmaya değer konular olduğu ve tez konusuyla da bağlantılı olduğu için ilk bölümde ele alınmıştır. Leksikoloji ve leksikografi terimlerine Türk dilinde hangi karşılıkların verildiği ve hangi terimlerin kullanılmasının daha uygun olacağı belirtilmiş; buna göre leksikoloji terimi için *sözcük bilimi*, leksikografi için de *sözlük bilimi* terimleri uygun görülmüştür. Bununla birlikte *sözcük bilimi* ve *sözlük bilimi*'nin çalışma alanı içine dâhil olan konular açıklanmış, bu alanlarla ilgili karışıklık ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

İlk bölümde ayrıca, farklı sözlük bilimcilerin sözlük yapısını ele alış biçimleri incelenerek sözlüklerin yapısıyla ilişkili olarak genel özellikleri de verilmiştir. Buna göre bir sözlüğü oluşturan yapıların temel ve yardımcı yapılar olmak üzere ikiye ayrılabilceği kanaatine varılmıştır. Temel yapıların mega yapı, makro yapı ve mikro yapı olarak üçe; yardımcı yapıların ise dağılım yapısı, gönderme yapısı, erişim yapısı, maddeleme yapısı şeklinde dörde ayrıldığı belirtilmiş ve ayrıntılı değerlendirmeler yapılmıştır. Temel yapıları oluşturan mega yapı, makro yapı ve mikro yapı terimleri dile yerleştiği için bu terimler üzerinde değişiklik yapılmamış; yardımcı yapıları oluşturan terimlere ise Türkçe karşılıklar verilmeye çalışılmıştır.

Tezin ilk bölümü olan teori kısmında sözlüklerin genel yapısı verildikten sonra sözlük sınıflandırmaları ve kavram sözlüklerinin bu sınıflandırmalardaki yeri üzerinde de geniş şekilde durulmuştur. Bu bölümde öncelikle tipoloji ve sınıflandırma konuları açıklanmaya çalışılmıştır. Batı’da, Rusya’da, Arabistan’da ve Türkiye’de farklı sözlük bilimcilerin sözlük tipolojileri ve sınıflandırmaları ayrıntılarıyla ele alınmış ve kavram sözlüklerinin bu sınıflandırmalarda nerede yer aldığı belirtilmiştir.

İlk bölümde, tezin ana konusu olması ve ülkemizde fazla ele alınmamasından dolayı sözlük bilimine katkı sağlayacağı düşünülen kavram sözlükleri ve bu sözlüklerin özellikleri ayrıntılı şekilde vermeye çalışılmıştır.

Öncelikle kavram sözlükleriyle ilgili yaşanan terim karmaşası ele alınmış; terim karmaşası, tezde ortaya konulan sorunlardan biri olmuştur. Türk dilinde *kavram sözlükleri*, *adbilimsel sözlükler*, *düzensel sözlükler*, *sistematik sözlükler*, *konusal sözlükler* gibi farklı şekillerde karşımıza çıkan kavram sözlüğü terimi, yabancı dillerde de çeşitli terimlerle karşılanmaktadır. Bu bölümde, hangi ülkelerde hangi terimin daha yaygın olarak kullanıldığı, bu sözlüklere neden bu adların verildiği ve bu sözlükler arasında ne gibi farkların olduğu açıklanarak konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Türk dilinde ise, bir dilin söz varlığını ele alıp sözlüğün temel ögesi olan kavramların esas alınmasının, kavramdan kelimeye gitme prensibinin ve Türkçe bir terimle karşılık verilmesinin daha uygun olacağı düşünüldükçe, ayrıca Doğan Aksan’ın seçimi de yerinde görülerek tezde bu tür sözlükler için *kavram sözlüğü* teriminin kullanılması tercih edilmiştir. Kavramdan veya anlamdan kelimeye doğru giden, alfabetik olmayan ve çeşitli adlarla anılan kavram sözlükleri, kimi sözlük bilimciler tarafından bu sözlüklerin oluşturulmasındaki bazı farklı yöntemler düşünüldükçe (görsellerle veya alfabetik biçimle birleşmesine göre, söz varlığının tamamının ele alınması veya bir kısmının alınıp belirli konu veya temalarda verilmesine göre vb.) çeşitlere ayrılmış olsa da terim karmaşası yaşanmaması için Batılı çoğu

sözlük bilimci gibi tek terim kullanılmasının uygun olacağı düşünülmüş ve bu tür sözlüklerin tümü için *kavram sözlüğü* terimi tercih edilmiştir.

Tezde konuyla ilgili açıklamalar yapılırken kaynağından yararlanılan yazarın tercih ettiği terimler kullanılmış; özellikle Türkçe kaynaklardan yapılan alıntılarda genellikle yazarların ifadelerine, yazım ve noktalama işaretlerine bağlı kalınmıştır.

Terim karmaşasına açıklık getirildikten sonra kavram sözlüklerinin kaynağı üzerinde durulmuş; bu sözlüklerin oluşumunda kavramların etkili olduğu düşünülerek öncelikle tartışmalı olan *kavram* konusu ele alınmıştır.

Kavram konusunda özellikle felsefe, mantık ve psikoloji alanlarında uzun dönem çalışmalar yapılmış; dil biliminde de kavram konusu önemli yer tutmuştur. Dil bilimiyle birlikte diğer alanlarda da kavram konusunun nasıl ele alındığı açıklanmış, belli konu, tema veya kavram alanlarına göre sınıflandırma geleneğinin sözlük bilimi ve dolayısıyla dil bilimi alanıyla ilgili olduğu kadar Aristo, Eflâtun'a kadar gittiği ve onlardan etkilenildiği yani mantık ve felsefeyle de ilgili olduğu ortaya konulmuştur. Ancak mantık ve felsefe alanı konumuzun dışında olduğu için tezde bu alanların bazı noktalarına genel olarak değinilmiş; konu, mevcut kaynaklarla çok genel şekilde özetlenmiştir. Tezin içinde yeri geldikçe kavram sözlükleriyle mantık ve felsefe ilişkisi de kısaca ele alınmıştır.

Yine ilk bölümde, tezin oluşumunu sağlayan kavram sözlüklerinin özellikleri ayrıntılı şekilde açıklanarak alfabetik sözlüklerle kavram sözlükleri arasındaki farklılıklar ve her iki sözlüğün avantaj ve dezavantajları ortaya konulmuştur. Kavram sözlüğünün sınıflandırma sistemi ve anlam ilişkilerinin de ele alındığı bu bölüme, sınıflandırma sistemiyle ilgili yabancı sözlük bilimcilerin yaptığı değerlendirmeler ile devam edilmiş; bu açıklamalar ve değerlendirmelerden yola çıkılarak kavram sözlükleriyle ilgili önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu bilgilerin ardından son olarak; önce Batı'da, daha sonra Türk dilinde ilk örneklerinden günümüze kadar kavram sözlüklerinin gelişimi, örnekli ve karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Böylece tezde, hem yabancı dillerin hem Türkçenin kavram sözlüklerinin tarihî gelişimi bir bütün olarak verilmiş; dolayısıyla bu bilgilerle gerek Türk diline gerek sözlük bilimine önemli ölçüde katkıda bulunulması düşünülmüştür.

Ancak bu sözlüklerin hepsinin konu başlıklarını ve alt başlıklarını tezde vermek mümkün olamayacağı için sadece belli başlı eserler üzerinde detaylı şekilde durulmuş, diğerleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

İlk örneklerinden son zamanlara kadar, Batı'da yapılan veya Batı dilleriyle ilgili düzenlenen ve tezde yer alan belli başlı kavram sözlüğü çalışmaları genel olarak şunlardır:

Abbot of Eynsham, A shorte Dictionarie for yonge begynners, Janua Linguarum Reserata (The Gate of Tongues Unlocked), An Essay Towards a Real Character and a Philosophical Language, An Introduction to the English Language and Learning, Thesaurus of English Words and Phrases, Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen, Het juiste Woord, Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie, Longman Lexicon of Contemporary English, The Scots Thesaurus, Descriptive-A Thematic Dictionary, Longman Language Activator, A Thesaurus of Old English, Historical Thesaurus of English, A Thematic Dictionary of Modern Persian.

Tarihî dönemlerine göre tezde ele alınan Türk dilinin kavram sözlükleri ise şunlardır:

Harezmi Türkçesi: *Mukaddimetü'l-Edeb ile Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân (İbn-i Mühenna Lügati).*

Kıpçak Türkçesi: *Codex Cumanicus, Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî, Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye, Kitâb-ı*

Bülgatü'l-Müşâtâk fî Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak, El-Kavaninü'l-Küllîye li-Zapti'l-Lûgati't-Türkiyye, Rasûlid Hexaglot.

Çağatay Türkçesi: *Muhâkemetü'l-Lugateyn, Te'lîfü'l-Emîr, Kalkuta Lugati olarak da bilinen Fazlullah Han Lugati, Kelür-nâme, Elfâzu Celiyye fî Beyânî Lûgati't-Türkiyye, Risâle der Lûgat-i Türkî, Lûgatü Selâs (Se Zebân, Üç Til), Risâle der Lûgat-i Türkî, Lebîbü'l-Lûgat-i Türkî.*

Uygur Türkçesi: *İdikut Sözlüğü, Beş Dilli Sözlük.*

Batı Türkçesi: Bu dönem sözlükleri iki başlıkta ele alınmıştır.

a. Mensur Kavram Sözlükleri: *Bahşayış Lûgati, Tuhfetü'l-Hâdiye, Tercümânü'l-Ma'ârif (Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe), Aksa'l-Ereb fî Tercemeti Mukaddimeti'l-Edeb (Arapça-Farsça-Türkçe), Mecma'u'l-Lügât (Arapça-Farsça-Türkçe), Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve 'Arabî ve Fârisî (Arapça-Türkçe-Farsça), Lûgat-i Erba'a (Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca), Ünsü'l-Lügât (Türkçe-Arapça-Farsça), Lûgat-i Fârisiyye, Lûgat-i Müşkilât-ı Şâh-nâme, Dekâyiku'l-Hakâyık, Kenzü'l-Lûgati'l-Osmâniyye.*

b. Manzum Kavram Sözlükleri: *Tuhfe-i Hüsâm, Bahrü'l-Garayib, Tuhfe-i Remzî, Lugat-ı Feriştioğlu, U'cûbetü'l-Garâyib fî Nazmi'l-Cevâhiri'l-'Acâyib adlı eserlerdir. Bu sahada Genc-i Leâl, Se Zebân, Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân, Nazm-ı Giridî ve Hayrû'l-Lugat.*

Yurt İçinde Yakın Dönemin Kavram Sözlüğü Denemeleri: *Kavramlar Dizini, Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini, Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük, Türkçe-Bulgarca Sözlük (Konularına Göre Türkçe-Bulgarca Söz Grupları), Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi), Memo Larousse, Théma Larousse ile bildiri, makale niteliğinde örnekler.*

Yurt Dışında Yakın Dönemin Kavram Sözlüğü Örnekleri: *A Dictionary of Turkish Verbs: In Context and by Theme (Örnekli ve Tematik Türkçe Fiiller*

Sözlüğü), Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov-Leksika ile “Rusçadaki Türkçe Sözcükler Üzerine Tematik Bir İnceleme” adlı bildiri.

Tezin ilk bölümünde verilen teorik çerçeve, ikinci bölüm için malzemeye göre bir uygulama ve değerlendirme imkânı vermiştir. İkinci bölümde, kavram sözlüğünün uygulama alanı olarak Ermeni harfli Kıpçakçanın söz varlığı tercih edilmiştir. Bu dönem eserleriyle ilgili çalışmalar da son yıllarda artmaya başlamış, Kıpçak sahasının bu kolu üzerinde çok fazla durulmamıştır. Günümüzde tarihî dönemlerden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçeleri ile çağdaş lehçeler ve Türkiye Türkçesiyle ilgili genel sözlüklerin hazırlandığı bilinmektedir. Bugün Kıpçak sahasının sözlüğü hazırlanırken Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kapsam dışında tutulduğu görülmektedir. Çünkü Kıpçak Türkçesinin ayrı bir kolunu yansıtan *Codex Cumanicus* adlı sözlük ile Memlük-Kıpçak sahasına ait olan eserlerle ilgili araştırma ve incelemeler, uzun zamandan beri sürmesine rağmen Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ile ilgili çalışmalar son yıllarda yapılmaya başlanmıştır.

Türk dilinde Ermeni harfli Kıpçak sahasındaki çalışmaların eksikliği düşünülerek araştırma ve incelemelere katkıda bulunmak amacıyla tezde uygulama kısmı için bu alan sözlüğünün hazırlanmasına karar verilmiştir. Ayrıca kavram sözlüklerinin, bir toplumun çeşitli yönlerden özelliklerini görmemizi sağladığı, söz varlığının hangi alanlarda ne kadar geniş olduğunu yansıtip o toplum hakkında pek çok konuda bilgi verdiği düşünülürse hazırlanan bu sözlüğün Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi sahasına ve dönemine pek çok yönden ışık tutacağı öngörülmüştür.

Tüm bu sebeplerden dolayı yeni bir çalışma alanı olan ve üzerinde çalışılmayı bekleyen Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi, tezin uygulama bölümünde ele alınmıştır. Bu bağlamda konunun teorik çerçevesinin detaylı şekilde tartışıldığı ilk kısımda yapılan sentezler ve elimizdeki malzeme bizi yönlendirmiş ve Alexander Garkavets'in Ermeni harfli Kıpçakça eserlerin tüm söz varlığını içeren 1800 sayfalık sözlüğünden yola çıkılarak kavram sözlüğü

örneği oluşturulmaya çalışılmıştır. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi söz varlığının Türkçe/Kıpçakça isim malzemesinden yararlanılarak oluşturulan sözlük denemesinin malzemesi için *Qypchaq Written Heritage – Qypchaq Dictionary -Volume III - (On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script) (Kypchakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kypchakskiy slovar)* adlı sözlük esas alınmıştır. Uygulama kısmında Garkavets'in adı geçen bu sözlüğü, yapılacak örnek çalışma için kapsamlı malzeme verdiği için özellikle tercih edilmiştir.

Garkavets'in sözlüğünde, madde başlarının açıklaması Rusça olduğu için öncelikle tezimizde kullanılacak söz varlığının açıklamaları Türkiye Türkçesine çevrilmeye çalışılmıştır. Ancak sözlüğün oldukça hacimli olması, tezin kapsamı açısından sıkıntı oluşturacağı düşüncesiyle bizi bazı sınırlandırmalar yapmaya mecbur etmiş, bu nedenle 1800 sayfalık sözlükten Türkçe/Kıpçakça isim soylu kelimelerin belli konulara ve ölçütlere göre seçilerek dağılımı yapılmıştır. Belli konu başlıkları, kavram alanları seçilerek bu alanlara uygun isim ve sıfat türünden kelimeler, çeşitli anlam ilişkileri göz önünde tutularak sözlüğe yerleştirilmiştir.

Sözlüğün hazırlanmasında yurt dışında ve içinde yapılan kavram sözlükleri de incelenmiş ve onlardan yararlanılmıştır. Yapılan karşılaştırmalı incelemeler sonucunda bu tür sözlüklerin evrensel olarak genel taslağının olmadığı görülmüş; ortak noktaları olmasına rağmen kavram alanlarının veya konu başlıklarının yazardan yazara göre değişkenlik gösterdiği dikkatimizi çekmiştir. Dolayısıyla tezde Ermeni Kıpçakçasının isimler ve sıfatlar kısmıyla belli alanlara odaklanıp o alanların söz varlığının bazı açılardan değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Kavram sözlükleri, bir toplumun çeşitli yönlerden toplumsal ilişkilerini, âdetlerini, geleneklerini yansıtır sanatsal özelliği, düşüncesi, inançları, sosyal düzeni ve bilimin gelişme düzeyi gibi pek çok konuda bilgi verirken o toplumun söz varlığının hangi alanlarda ne kadar geniş olduğunu da görmemizi, onların dünyaya bakış açılarını değerlendirmemizi sağlamaktadır.

Bu noktadan hareketle tezin uygulama kısmını oluşturan kavram sözlüğü örneğinde 23 kavram alanı, bu alanlar altındaki alt başlıklar ve yaklaşık 2000 madde başıyla o dönemin dili, kültürü ve yaşantısı yansıtılmaya çalışılmıştır.

Ermeni harfli Kıpçakça üzerine kavram sözlüğü hazırlanırken hiyerarşik sisteme göre sınıflandırmalar yapılmış; önce ana başlıklar ve daha sonra söz varlığı elverdikçe alt başlıklar oluşturulmuştur. Elimizdeki söz varlığının bizi yönlendirmesiyle oluşturulan kavram sözlüğünün ana başlıkları şunlardır:

1. Gökyüzü ve Yeryüzü
2. Yön
3. Zaman
4. Sayılar
5. Ölçü
6. Renkler
7. Bitkiler
8. Hayvanlar
9. İnsanlar
10. Sağlık, Yaşam, Ölüm, Tıp
11. Vücut
12. Ev, Yapı
13. Değerli Madenler
14. Alet ve Araçlar
15. Müzik, Müzik Aletleri, Oyun ve Eğlence
16. At Takımları, Silahlar, Ordu ve Savaş
17. Din
18. Eğitim
19. Hukuk
20. Ekonomik Hayat
21. Diğer Zanaatler, Meslekler ve Kişileri
22. Gelenek, Görenek ve Değerler

23. Unvanlar, Sosyal Sınıflar ve Statüler

Genellikle tüm kavram sözlüklerinin ortak konuları olan bu kavram alanları temel alınarak çeşitli anlam ilişkilerine göre isim ve sıfat türünden kelimelerin dağılımı yapılmıştır.

Uygulama kısmı olarak nitelendirebileceğimiz ikinci bölümde, kavram sözlüğü denemesiyle birlikte teori kısmına göre sözlüğün çeşitli yönlerden incelemesi de yer almaktadır. Genellikle sözlük biliminin uygulama kısmının ağırlıklı olduğu ülkemizde, teorik bilgilere göre bir sözlüğün değerlendirilmesi pek rastlanan bir durum olarak görülmemektedir. Dolayısıyla Türk sözlük biliminde eksiklik olarak görülen sözlük araştırmasının, tezin ilk bölümünde verilen teorik bilgiler ile ikinci bölümde yer alan sözlük incelemeleriyle bir adım daha ilerleme kaydettiği düşünülmektedir.

Kavram sözlüğü örneği verilmeden önce bu sözlüğün yapısına göre incelemesi yapılmış; sözlükte bulunan bölümlerle ilgili açıklamalar verilmiştir. Bunun için, hazırlanan kavram sözlüğünün bir bütün olarak yapısı ele alınmış ve mega yapı olarak da nitelendirilen sözlüğün tüm bölümleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Müstakil bir sözlük kitabı gibi düşünülen Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğü denemesi, sözlük kısmıyla beraber dış bölümü oluşturan ön ve arka bölümlerden oluşmaktadır. Sözlükte orta bölüm bulunmamaktadır. Tüm bu bölümler açıklanmış ve sözlüğün mega yapısı olarak değerlendirilmiştir.

Sözlüğün ön bölümü; kavram sözlüğünün dili olan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ve tarihi hakkında gerekli bilgiler, kavram sözlüğünün malzemesi ve transkripsiyon sistemi hakkında kısa açıklamalar, ayrıca sözlüğün nasıl hazırlandığı, madde başlarının düzeni gibi kullanımla ilgili bilgilerden oluşmaktadır.

Tezin ilk kısmındaki teorik bilgilerden yararlanılarak oluşturulan ikinci kısım, Türkçe/Kıpçakça isim malzemesine göre Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğü denemesi ile devam etmiştir. Kavram sözlüğü denemesi, sözlüğün makro yapısını oluşturmakla birlikte diğer yapıları da bünyesinde barındırmaktadır. Bununla ilgili ayrıntılı bilgiler ikinci bölümde ve kavram sözlüğünün ön kısmında yer almaktadır.

Kavram sözlüğü örneği, tezde müstakil bir sözlük gibi düşünülmüş ve burada; Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ve dönemi, kavram sözlüğünün malzemesi, hazırlanması ve kullanımına dair bir sözlükte olması gereken genel bilgiler belli başlıklar altında verildikten sonra asıl sözlük kısmı yer almıştır.

Dış bölümün diğer parçası olan arka bölüm ise gövde, yani sözlük kısmından sonra gelmektedir. Arka bölümde alfabetik olmayan bu sözlük denemesinin dizini yer almaktadır. Oluşturduğumuz kavram sözlüğünde yer alan söz varlığına daha kolay ulaşabilmek için bölümün sonuna alfabetik dizin eklenmesi zorunluluk arz etmiştir. Dizine birlikte kavram sözlüğünün özeti niteliğinde olan bir genel liste de ek olarak verilmiştir. Kavram sözlüğüne genel bakışı sağlayan ve sadece ana ve alt başlıklarının yer aldığı bu şema, kullanıcılara aradıklarını kolayca bulmaları için rehberlik etmesi amacıyla sözlükte bulunmaktadır.

İkinci bölümde, kavram sözlüğü örneğinden sonra yine ilk bölümdeki teorik bilgiler ışığında bu sözlüğün sözlük sınıflandırma ölçütlerine göre, sözlüğün düzenlenişi ve içeriğine göre incelemeleri yapılmıştır.

Sözlüğün düzenlenişi ve içeriğine göre incelenmesinde; kavram alanlarını ve alt başlıkları oluşturan sınıflandırma sistemi, başlıkların ve altındaki söz varlığının hangi anlam ilişkilerine göre oluşturulduğu örnekleriyle açıklanmıştır.

Son olarak; kavram sözlüğündeki söz varlığının göze çarpan belli başlı gramatikal özelliklerini içeren genel değerlendirilmesi verilmiştir. Bazı sözlüklerde de yer alan ve sözlüğün gramer özeti niteliğinde olan bu bölümde, sözlükte geçen söz varlığının dil incelemesinden ziyade anlam, ses ve şekil açısından dikkat çekici özellikleri göz önünde bulundurularak kısa notlar hâlinde genel olarak ele alınması söz konusu olmuştur. Bu son kısmın, diğer bölümler gibi bu alanda çalışanlara fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Esasını, kavram sözlükleriyle ilgili teorik bilgilerin oluşturduğu, hem teorinin hem uygulamanın birlikte yer aldığı tezde, Türk dilinin ve sözlük biliminin eksik kalan bazı kısımları tamamlanmaya, yeni konulara açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜKLERİN DOĞUŞU-SÖZLÜKLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ- KAVRAM SÖZLÜKLERİ

1.1. SÖZLÜKLERİN DOĞUŞU - ALFABETİK SÖZLÜKLERLE KAVRAM SÖZLÜKLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Sözlükler başvuru eseri olarak hazırlanmadan önce pek çok aşamadan geçmiştir. Her toplumun çeşitli nedenlerle oluşturduğu sözlükçe¹ ve sözlükler aynı dönemlere rastlamadığı gibi bu alandaki ilerlemeler de aynı düzeyde olmamıştır. Geçmişten günümüze kadar pek çok sözlük yazılmış, çok farklı sözlük türleri ortaya çıkmıştır.

Sözlük hazırlama fikrinin doğuşu çok eski tarihlere iner. Bu alandaki genel kanaat şöyledir:

Yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Çin, Hindistan, Orta Doğu, eski Yunan ve Roma’da sözlük çalışmalarının ilkel örnekleri verilmiş, zamanla bu çalışmalar dünya çapında farklı şekillerde geliştirilmiştir.

Fransız sözlük bilimci Henri Béjoint’ın *The Lexicography Of English* adlı eserine göre modern sözlüklerin ilk atalarından bazıları çok kısa olup (birkaç yüz kelime) hiçbir sınıflandırmaya sahip değildir. Örneğin Eski Tibetçe sözlükler özel sıralaması olmayan kelime listeleridir. Sözlükçeler, dizinler kolay danışmak için çok fazla kelime içerdikçe sınıflamaya ihtiyaç duyulmuş ve modern sözlüğe doğru bir adım atılmıştır (Béjoint, 2010: 15).

Béjoint, tematik kelime listelerinin farklı yüzyıllarda Asya ve Avrupa’nın çoğu bölgelerinde yer aldığını belirtmiştir. Ona göre içeriği anlama göre düzenlenen sözlükler (kavramsal), biçimsel sınıflandırmaları kullanan

¹ Sözlükçe, bu çalışmada “sözlüğü andıran, kelime sayısı sınırlı bir tür sözlük, kelime listesi” anlamında kullanılmaktadır.

sözlüklerden (alfabetik) daha eskidir. Çünkü bu sözlükler teknik ve bilimsel bir alanın tanımlanması ve ezbere öğrenmek için daha iyi uyarlanırlar. Onlar Sümerlerin kil tabletlerine çizilmişler, orada iz bırakmışlar ve Orta Asya'da, Hindistan'da, Çin'de, Mısır'da çok eski örnekler vermişlerdir (Béjoint, 2010: 18).

1.1.1. Mezopotamya ve Anadolu'da sözlüklerin doğuşu

İnsanlık tarihinde yerleşik düzene geçilmesiyle üretim ve ticaret artmış, bu faaliyetleri kayda geçirme ihtiyacı doğmuştur. Bununla birlikte nüfus artışı ve kentleşmenin ilerlemesi sonucu yazı icat edilmiştir. Kayıt tutma kapsamında matematik, ekonomi ve ticaretle ilgili bilgileri içeren ilk yazılı metinlerden sonra meslek adları, unvanlar, ağaç ve bitki isimleri, kuş ve balık isimleri, kap kacak türleri, metal isimleri, şehirlere verilen adlar gibi farklı anlam alanlarından terimler içeren kelime listeleri oluşturulmuştur. Bugünkü adı Varka olan Sümer kenti Uruk'ta IVA tabakasında bulunan yazılı ilk tabletlerin %90'ı ekonomik ve idari kayıtları, kalan tabletlerin çoğu ise kelime listelerini içermektedir (Demiriş, 2010: 383).

Eski çağlarda farklı toplumların bir arada yaşadığı Mezopotamya ticari bakımdan çok canlı bir bölge olduğu için aynı topraklarda olup farklı dilleri konuşan toplulukların karşılıklı anlaşabilmelerini zorunlu kılan alış veriş ortamı çok dilliliğe sebep olmuş ve bölgede ilk sözlükler denebilecek, özellikle tüccarların işine yarayacak kelime listeleri hazırlanmış, değişik dillerdeki ad ve fiil çekimleri ile kelime çeşitleri tespit edilmiştir (Erkman-Akerson, 2007: 59). Babil, Asur, Akkad ve Elam toplumlarında kelimeler listeler hâlinde ve her bir kelime diğer dildeki çevirisiyle birlikte öğrenilmiştir. Arşivleme ve kütüphane oluşturma geleneğinin de öncüsü olan Mezopotamya'da Ninova'daki kütüphanede iki dilli, Sümerce ve Akkadca kelime listelerini içeren yaklaşık 100 kadar tablet bulunmuştur. Anadolu'da büyük devlet kurmuş olan Hititler, Mezopotamya'dan aldıkları geleneği sürdürerek

Sümerce, Akkadca ve Hititçe kelimeleri öğrenmek amacıyla çok dilli kelime listeleri oluşturmuşlardır (Demiriş, 2010: 383).

İsmail Durmuş, konuyla ilgili olarak *Arapça Sözlük Yazımı: Farklı Yöntem ve Türler* adlı bildirisinde dünyada bilinen en eski sözlüğün Samiler (Asurlular/Akkadlar) tarafından MÖ. 3 binli yılların başında Sümerce-Akkadca olarak kil tabletlere yazıldığını, bu sözlüğün bir nüshasının Asur kralı Banibal'in Ninova'da kurduğu kütüphanede bulunduğunu ve günümüzde bazı parçalarının British Museum'da mevcut olduğunu belirtmiştir (Durmuş, 2010: 337).

Kaynaklarda adı *Urra Hubullu* olarak geçen ve dünyanın bilinen ilk sözlüğü olan konularına göre Sümerce-Akkadca iki dilli kelime listesinin, Babillilerin başlıca sözlüğü olduğu, temel versiyonunun 24 tablete kadar genişlediği belirtilir. 4. ve 5. tabletler sırasıyla denizle ve karayla ilgili araçların listesidir. 13'ten 15. tablete kadar hayvan adlarının sistematik listesi vardır. 16. tablette taşların, 17. tablette bitkilerin, 22. tablette yıldız isimlerinin listesi bulunmaktadır².

Niladri Sekhar Dash, "The Art of Lexicography"de, paralel sütunlarda yazılı Sümer ve Akkad kelimelerini içeren bu kelime listelerinin içeriğinin tematik olarak düzenlendiğini belirtmiştir. Akkadlar fetih yoluyla Sümer geleneği ve kültürünü devraldığından, aslında onların yazarları klasik yazı dilinin ne olduğunu öğrenebilmeleri sayesinde bir araç olarak kelime gruplarını kullandıkları için listeler oluşmaya başlamış; 2000 yıldan fazla zaman sonra Ortaçağ Avrupa'sında aynı prensip, yerli dilleri konuşan yazarlar Latince yazma ve okumayı öğrendiklerinde kullanılmıştır (Dash, 2007: 228).

Görülüyor ki yazının icadıyla birlikte başta ticari olmak üzere bazı şeyleri kayıt altına alma isteğinden sonra oluşturulan kelime listeleri, sözlüklerin oluşma aşamasında ilk adım olmuştur. Kelime listelerinin

² <http://en.wikipedia.org/wiki/Urra%3Dhubullu> 18.08.2013

genellikle belli bir konu etrafında ve isimlerden oluşturulması bir tür basit kavram sözlüğü türünün de ilk örneklerini vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Mezopotamya’da farklı diller konuşan halkların özellikle ticarete anlaşmaları için ve daha sonra farklı alanlar için kullandıkları, sözlüğün en ilkel biçimi olan kelime listeleri kavramsal olma özelliği yanında iki dilli olmasıyla da dikkat çekmektedir.

1.1.2. Çin’de sözlüklerin doğuşu

Mezopotamya’da sözlüklerin oluşma aşamasına kısaca değindikten sonra Çin’de de bu alanda yapılan ilk çalışmaların oldukça eskiye gittiğini görüyoruz.

Xue Shiqi “Chinese Lexicography Past and Present” adlı makalesinde Çin’de sözlük yapma geleneğinin uzun geçmişe sahip olduğunu ve bilinen ilk sözlük bilimsel çalışmanın M.Ö. 9. yüzyıla giden Çin’de *Shizhou* olduğunu fakat bu eserin günümüze ulaşmadığını belirtmiştir. Uzun aradan sonra Han Hanedanı boyunca (M.Ö.206-M.S.220) sözlükçülük, yeniden canlandırılmış ve o zamanda *Shuōwén Jiězi* ve *Erya* gibi sözlükler eski klasikleri anlamak için değerli başvuru eserleri olmuşlardır. Bu klasikler İmparatorluğun denetlemelerinin temelinde oluşturuldukça sözlüklerin önemi daha da artmıştır. Sonraki dönemde özellikle Tang (M.S.618-907) ve Song (M.S.960-1279) Hanedanları boyunca edebî kelimeler, özellikle şiir geliştikçe *Yupian*, *Qieyun* ve *Guangyun* gibi sözlükler moda olmuştur (Shiqi, 1982: 151).

Jerry Norman da ilk Çin sözlüğüyle ilgili bazı bilgiler verir. Norman’ın *Chinese* adlı eserine göre ilk Çin sözlüğü genellikle Ēryǎ olarak düşünülür. İçindeki materyal, eski klasik metinlerdeki dipnotlar ve açıklamaların toplanmasıyla oluşmuştur. Han Hanedanı dönemindeki bu ilk Çin sözlüğü anlamsal kategorilere göre düzenlenmiştir, her kategori altındaki girişler standart Han edebî dilinden bir kelimeye göre açıklanan eş anlamlıların (veya yakın anlamlıların) listelerinden oluşmuştur (Norman, 1988: 170).

Franz Josef Hausmann editörlüğünde hazırlanan *Dictionaries* adlı eserde Thomas B. I. Cremear, “Chinese Dictionary” adlı yazısında Çin sözlüklerinde kullanılan tüm düzenleme şemalarının genellikle ya Çin yazı sistemindeki karakterin ses veya şekline dayandığını veya konu kategorilerine göre olduğunu belirtmiştir. Ona göre konularına göre sınıflandırılan ilk Çin sözlüğü Erya, 19 kategori veya bölüm başlığı altında düzenlenmiştir. Sözlüğün Konfüçyüsçü bilim adamları tarafından M.Ö. 2. yüzyıldan önce bir zamanda derlenildiğine inanılmaktadır. Cremear’a göre gerçek anlamda ilk sözlük M.S. 100’lü yıllarda Han Hanedanı döneminde Xu Shen tarafından derlenen *Shuōwén Jiězi* adlı çalışmadır (Hausmann, 1991: 2597-2609).

Anlaşıldığına göre Çin sözlükçülüğü eski klasikleri anlamak için önemli başvuru eserleri olarak klasiklerdeki not ve açıklamaların toplanmasıyla başlamıştır. Düzenleme yöntemi olarak sözlüklerin ya konularına göre veya Çin yazı sistemindeki karakterin ses veya şekline dayanılarak yapıldığı bilinmektedir. Ancak ilk çalışmanın konulara, kavramlara göre düzenlenmesi kavram sözlüklerinin de ilkel örneklerinden birini oluşturmuştur.

1.1.3. Hindistan’da sözlüklerin doğuşu

Kaynaklardaki bilgilere göre Hindistan’da sözlüklerin oluşumunda bazı farklı yöntemler uygulanmıştır:

Claus Vogel, *Indian Lexicography* adlı çalışmasında, Hindistan’da sözlük çalışmalarının nasıl başladığını ve ilk sözlükçelerle daha sonra yazılan klasik sözlükler arasındaki farkları da belirtir.

Vogel, sözlüklerle ilgili çalışmaların çok erken bir tarihte kutsal eserlerden seçilen nadir, belirsiz, anlamı bilinmeyen veya zor terimleri veren kelime listelerinin derlenmesiyle (nighantu) başladığını belirtmiştir. Vogel’e göre bu sözlükçeler sonraki zaman sözlüklerinin ilk örneğini oluşturur. Ancak

aralarında bazı dikkat çekici farklılıklar vardır. Öncelikle klasik sözlükler genellikle isimler ve çekimsizlerle sınırlıyken eski Hint kelime listeleri tüm sözcük türlerini ele alır. Diğer fark, klasik olanlar edebî etkinin neredeyse hiç izlerini göstermezken Hint sözlükçeleri bir veya birkaç ayrı metne dayalıdır. Üçüncüsü, sonraki zamanların sözlükleri en çok şairlere, eğitimlerinin ayrılmaz parçası olan şiir yazmalarında yardım etmek için oluşturulurken kelime listeleri (*nighantu*) kutsal yazıların açıklanmasında öğretme amaçlı olarak hizmet etmiştir. Bu farklı amaçla sözlük yapanlar ezberleme işini kolaylaştırmak için şiir eklemişler ve gerekli bilimlerin ve sanatların çalışmalarını hızlandırmak için çeşitli el kitapları kullanmışlardır (Vogel, 1979: 303-304).

Amaresh Datta *Encyclopaedia of Indian Literature* adlı çalışmada Sanskritçe sözlük geleneğinin çok eski olduğunu ve en eski sözlüğün *Nighantu* olarak bilindiğini açıklar. *Nighantu*, sadece dinî eser kelimelerinin toplanmasıdır. Sanskritçenin diğer sözlüklerinde sadece isim türünden kelimeler dâhil edilip fiil temelli olanlar yer almazken *Nighantu*'nun başlıca özelliği isim türünden kelimelerin yanında fiilden oluşan kelimelerin de içinde olmasıdır. *Nighantu* anlaşılması zor dinî kelimeleri açıklamak için oluşturulmuştur. İlk zamanlarda diğer Sanskritçe sözlüklerin amacı, doğru kelimeyi ararken şairlere şiir yazmalarında yardımcı olmaktır ve ilk sözlüklerin çoğu genellikle bazı ölçüleri kullanarak nazım biçiminde yazılmıştır. Manzum biçimde derleme yapmada başlıca amaç bunların kolayca ezberlenebilmesidir; çünkü çok eski zamanlarda öğrencilere tüm bunlar onların söz varlığını zenginleştirmek için sorulmuştur (Datta, 1988: 1036).

Eski Hindistan'da sözlükçülük çalışmaları M.Ö. birinci bin yıl boyunca *Padapatha*³ ve *Nirukta*'nın⁴ temellerinden birinin biçimiyle devam eden ve

³ *Padapatha*, eski metinleri kelimesi kelimesine ezberleme yöntemidir.

⁴ *Nirukta*, eski Sanskritçenin anlaşılması ve çalışılmasıyla ilişkili geleneksel yardımcı altı disiplinden biri olup etimolojiyle ilgilidir. M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış Yāska, etimoloji konusunda *Nirukta* adlı kitabı yazmıştır.

Nighantu'da⁵ örneklendirildiği gibi bilinmeyen kelimelerin toplanmasıyla başlamıştır. Böylece eski Hindistan'da sürekli sözlük yapma işi sonraki sözlük bilimsel çalışma için Hindistan'da Hint-İran ve Dravid dil ailelerinde modeller oluşturmuştur. Hem *Nighantu* hem *Nirukta*, sözlük yapmada ilk Hint çabalarının önemli örnekleridir. O zamandan beri çok fazla sayıda sözlük ve sözlükçeler başka Hint-İran dilleri yanında Sanskritçe'de de hazırlanmıştır. Bunların bazıları kısmi amaçlıyken (*Deshi Namamala* gibi) bazıları genel amaçlı sözlüklerdir (*Amarakosha* gibi). Bu sözlük ve sözlükçeler yapı olarak ve madde sunumlarında (alfabetik yanında semantik) farklı ölçüt ve temelleri izlemiştir (Dash, 2007: 229).

Sanskritçe sözlük geleneği çok eski olmasına rağmen ne yazık ki onların çoğu kaybolmuştur. Klasik Sanskritçenin ilk sözlüklerinin çoğunun iki tipi vardır: Bazıları eş anlamlılarla, bazıları eş adlılarla ilgilidir. Eş anlamlı sözlüklerde kelimeler konulara göre düzenlenir. Eş adlılar sözlüğünde bir kelimenin farklı anlamları bir yere yerleştirilir, girişler genellikle son harfe göre düzenlenir; bazısında ilk harfe göre ve bazı modern sözlüklerde alfabetik olarak derlenir (Datta, 1988: 1036).

Niladri Sekhar Dash'a göre, *Nighantu*'da Hint literatüründe belli bir kelime için kullanılan tüm isimler listeye dâhil edilirdi. Bu sıralama *Paryay* (eş anlamlılara göre) olarak bilinirdi ve bu eski Hindistan'da sözlük yapma uygulamasında önemli bölümdü. Kelimelerin çeşitli anlamlarını içeren *Nanartha* ve kelimelerin cins bilgisini içeren *Linga* olarak bilinen diğer iki aşama vardı. Üç parça içinde kelimelerin bu üç aşamasını içeren *Amarakosha* adlı sözlük bu olgudan dolayı *Trikanda* (üç bölüm) olarak bilinir. Tarihî kanıtlara göre M.S. 400-600 arasında derlenmiştir (Dash, 2007: 229-230). En eski mevcut sözlük olan Amarashima'nın *Amarakosha*'sı (*Ameracósha*) bilimsel olarak ve kapsamlı şekilde hazırlanmıştır. Bu çalışma

⁵ *Nighantu*, kelimelerin geleneksel derlemesi ve genelde kısa notlarla tematik kategorilere göre gruplandırılması için kullanılan Sanskritçe bir terimdir ve geleneksel *Nighantu*, eski dinî Hint metinlerini daha kolay anlamak için ilk bilgiler tarafından zor veya nadir kelimelerin toplanmasından oluşup beş bölümden meydana gelmiştir.

6. yüzyılda Çinceye ve başka dillere de çevrilmiştir (Datta, 1988: 1036). Sanskritçenin olup thesaurus gibi eş anlamlıları da içeren sözlük olarak bilinir.

Werner Hüllen, *Amerakosha*'yı isimlerin anlamları için en iyi rehber olarak görür ve eserin üç kitaptan oluştuğunu, her kitabın bölümlere ve alt bölümlere ayrıldığını belirtir. Örneğin birinci kitabın ilk bölümünde yedi kısım vardır: cennet, gökyüzü, zaman, akıl/idrak (duygular, duyular), konuşma, ses ve müzik. İkinci kitabın ilk üç bölümü dünya, şehirler ve dağlarla ilgilidir. Altıncı bölüm insan, sağlık ve giysi kısımlarından oluşur. Bunun gibi her kitabın bölümleri daha alt bölümlere ayrılarak verilir. Birinci ve ikinci kitap sadece isimleri içerirken üçüncü kitapta sıfatlar listelenir (Hüllen, 1999: 32-33).

Sanskritçe sözlüklerin en ünlü tarafının bunların manzum biçimde ve kelimelerin alfabetik sıra olmayan düzenlemesinde olduğunu açıklayan Dash, manzum biçimlerinde sözlüklerin yapısında uygulanmış çalışma prensiplerinden bazısı arasında hecelerin sayısına göre ve birkaç durumda son hecesine dayanılarak kelimelerin gruplandırılmasından bahsedebileceğini belirtir. Genelde kelimeler, özellikle çoğu gruplarda kapsananlar, bazı özelliklere dayanan çeşitli grup ve sınıflara bölünür. Sanskritçede sözlükleri derlemenin bu biçimi yerli diller yanında sadece eski Hindistan'da değil ortaçağ Hindistan'ında da uzun süre uygulanmıştır. Dash'a göre Sanskrit model aynı zamanda modern Hint dillerinin bazısında özellikle bazı Dravit dilleri için benzer çalışmaların temelini oluşturmuştur.

Dash, sözlük çalışmalarının, zengin bir Hint geleneği olmasına rağmen modern Hint dillerine neredeyse hiç uygulanmadığını belirtir. Misyoner olan ve olmayan Avrupalı bilim adamlarının gelişi ile Batı'ya açılan kapılar modern Hindistan'da sözlük derlemede tamamen yeni metodu uyarlamak için Hint bilim adamlarına yardım etmiştir. Batılı geleneğin Hint sözlükçülüğünde ve Hintli bilim adamları üzerinde uzun süren etkisi olmuştur ve Batı'da yapılan sözlüklerden örnek alınmıştır (Dash, 2007: 230).

Görülüyor ki Hint sözlük geleneğinde de ilk örnekler kutsal eserlerdeki anlamı bilinmeyen kelimelerin derlenmesiyle konularına göre verilmiş, bunun yanında manzum sözlükler de bu gelenek içinde yer almıştır.

1.1.4. Arabistan'da sözlüklerin doğuşu

Türk sözlükçülüğüyle yakından ilişkili olan Arap sözlükçülük çalışmalarının ise ne zaman ve nasıl başladığı sorusuyla ilgili olarak Paşa Yavuzarslan, “Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü” adlı eserinde bazı açıklamalar yapmıştır. Yavuzarslan, Türk sözlükçülüğünün kaynağını Arap sözlükçülük geleneğinin oluşturduğunu belirtmiştir. Ona göre, Araplarda sözlükçülük önce *Kur'an*'a, sonra hadise bağlı olarak İslam'ın iki kaynağını doğru anlama çabasıyla başlamış; *Kur'an*'ın ve hadislerin söz varlığını doğru öğrenmek, buradaki yabancı ve az bilinen kelimeleri açıklamak için ortaya çıkmıştır. Daha sonra sözlüklerin sınırı genişletilmiş ve farklı türde sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Yavuzarslan, eserinde Arap sözlükçülüğünün ilk olarak tematik sözlük türünde başladığını, “yeryüzü ve arazi şekilleri, sular, insanlar, kuşlar vb. ile ilgili kelimeler için özellikle 8-10. yüzyıllarda pek çok sözlük hazırlandığını belirtmiştir (Yavuzarslan, 2009: 1-3).

Sadi Çögenli ve Kenan Demirayak *Arap Edebiyatında Kaynaklar* adlı eserde Arapların cahiliye döneminde sözlükçülük çalışmalarıyla uğraşmadıklarını, İslâmi dönemde *Kur'an* ve hadisleri doğru anlama çabalarıyla sözlükçülüğün başladığını belirtmişler ve Arap sözlükçülüğünün üç aşamasını şöyle açıklamışlardır:

“İlk aşama, İslamiyetin ilk yıllarında *Kur'an* ve hadiste geçen ve anlamı bilinmeyen kelimelerle ilgili sahabilerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber tarafından cevap verilmesi, sahabilerin bu açıklamaları ezberleyip yazmaları ve rivayet etmeleridir. İkincisi, bu kelimelerin açıklanmasıyla ilgili İbn 'Abbâs ile başlayan *Garîbu'l-Kur'ân* üzerindeki çalışmalarla bazı dilcilerin çöllere yolculuk yaparak veya şehirlerde bedevi Araplarla temas kurarak derledikleri

sözleri *Kitâbu'l-ibil*, *Kitâbu'l-hayl*, *Kitâbu'l-haşarât* gibi konularına göre aynı yerde toplamasıdır. Son aşama ise el-Halîl b. Ahmed tarafından telif edilen *Kitâbu'l-'ayn* ile başlayan ve kelimelerin düzenlenmesinde belirli bir yöntem izlenen (alfabetiğe benzer) eserlerin telifidir.” (Çögenli-Demirayak, 2000: 129).

İsmail Durmuş da konuyla ilgili benzer bilgiler verir. Durmuş, Araplarda ilk sözlük faaliyetinin *Kur'an*'da anlamları bilinmeyen kelimeler hakkında sahabilerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in verdiği cevaplarla başladığını ve bu tür faaliyetlerin sahabe devrinde artarak devam ettiğini belirtmiştir. Dönemin İbn Abbas, İbn Mes'ud gibi âlimleri de bu soruları cevaplamıştır. Bu tür kelimelerin açıklanmasına dair İbn Abbas'tan yapılan rivayetlerin derlenmesiyle oluşturulan *Garibü'l Kur'an* ve yine İbn Abbas'ın *Mesa'ilü Nâfi b. el-Ezrak* adlı sözlüğü ile *Kur'an*'da Kureyş dışında başka Arap lehçelerinden ve başka dillerden gelmiş kelimelerin açıklandığı *el-Lugât fi'l-Kur'an*, en eski sözlük örnekleridir (Durmuş, 2010: 337).

Ali Özek de Arap sözlüklerinin ilk örneklerinin belli konulara göre düzenlendiğini doğrular. Ona göre Arap filolojisinde ilk sözlük çalışmaları konulara göre yapılmış, sonra bu sistem geliştirilerek daha kullanışlı olan alfabetik sözlüklerin düzenlenmesine başlanmış ve kısa zamanda olgunlaştırılmıştır. Özek, ilk dönemlerdeki sözlük çalışmalarının iki ana grupta toplanabileceğini belirtir ve bunları *mevzulara göre tertip edilenler* ve *alfabetik lügatler* olarak açıklar (Özek, 2006: 68).

Durmuş'a göre sadece sözlük faaliyeti olarak ortaya konan ilk çalışmaların çoğu H. 2. yüzyılda ve 3. yüzyıl başlarında yazılmıştır. Bunlar at, deve, insan, süt, hurma gibi tek konu etrafındaki kelime ve deyimlerle nadir olarak kullanılan kelimeler (*Kitâbü'l-nevâdir*) ve halkın yanlış kullandığı kelimeleri (*Lahnü'l-âmm*) açıklayan tematik sözlük monografileridir. Arap dilinde ilk tam sözlük çalışması H. 2. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan Halil b. Ahmed'in (ö.175/791) *Kitâbü'l-Ayn*'i ile başlamıştır; ancak tematik değildir. Arap sözlükçülüğünde kelimelerin konulara göre tasnif edildiği

eserler 7. yüzyılın (H. 2.yy.) ilk çeyreğinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan *Kitâbü'l-Haşerât*, *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-ibil*, *Kitâbü'l-Matar*, *Kitâbü'l-Halkı'l-İnsan* gibi tek konuyla ilgili kelimeleri kapsayan monografilerin bir araya getirilip düzenlenmesiyle oluşturulan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam el-Herevi'nin (ö.224/838) *el-Garîbü'l-Musannefi* ile başlatılır. Bu sözlük 17 binden fazla kelimeyi kapsayıp otuz konudan meydana gelmiştir. Bu tür sözlüklerin en geniş Endülüslü İbn Sîde'nin *el-Muhassas*'ıdır (Durmuş, 2010: 341). İbnu's-Sikkî'tin *Tehzîbu'l-elfâz*'ı, Kura'en-neml'in *el-Münecced*'i, es-Se'âlibî'nin *Fıkhu'l-luğa*'sı gibi eserler de en bilinenler arasındadır (Çögenli-Demirayak, 2000: 137).

Durmuş, Arap sözlükçülüğünde fonetik (mahreç/ses), alfabetik, tematik ve morfolojik kalıp sistemleri olmak üzere dört temel dizim yöntemi görüldüğünü, hatta Arap harflerinin özelliğinden dolayı alfabetik sistemin de dört çeşidinin bulunduğunu belirtmiştir (Durmuş, 2010: 337).

Ancak görülüyor ki *Kuran* ve hadisleri doğru anlamak için oluşturulan genelde tek konulu sözlükçeler Arap dili sözlükçülüğünde kullanılan ilk yöntem olmuş ve zamanla bunlar birleştirilerek kavram sözlükleri oluşturulmuş; daha sonra başka sözlük türleri de geliştirilmiştir.

Mahmud Fehmi el-Hicazi de *Sözlük Yapımında Modern Akımlar* adlı yazısında Arap dünyasında önceleri bilinen tematik sözlük türünün, H. 5. yüzyılda İbn Sîde'nin *el-Muhassas* adlı eseriyle zirveye çıktığını, Batılıların ancak 19. yüzyılda bu çeşit sözlüklerin önemini kavradıklarını belirtmiştir (Ürün, 2003: 167).

İbn Sîde, yirmi kitaptan oluşan sözlüğünde, insan ve insanla ilişkili olan uyku, yiyecek, giyecek, kullandığı eşyalar ve silahlar gibi konuları; hayvanlar ve bitkilerle ilgili konuları; sosyal hayatla ilgili konuları ve bunlara ait kelime ve deyimleri tasnif ederek "kitâb" başlıkları altında toplamış ve anlamlarını vermiştir (Öz, 2010: 26).

Sonuç olarak Arap sözlükçülüğünün Kur'an ve hadisleri doğru anlamak ve anlatmak için Kur'an ve hadislerde geçen anlamı bilinmeyen kelimeleri açıklamakla başladığı, tek tek konulara göre sözlükçeler oluşturulduğu, daha sonraları bunların bir araya getirilerek geniş kapsamlı sözlükler hazırlandığı, bu süreçte sözlük düzenlemesinde farklı yöntemlerin de uygulandığı anlaşılmaktadır.

1.1.5. Eski Yunan'da sözlüklerin doğuşu

Doğu'da sözlük çalışmaları yukarıda anlatıldığı gibi başlarken Batı'da sözlükçülüğün gelişmesini ise Nuray Yıldız şöyle özetler:

“Yazının icadı, Ön Asya ülkelerinde ampirik olarak bilimsel çalışmaların yapılması ve bunların Anadolu aracılığı ile eski Batı tarafından alınması, özümlemesi ve sistemleştirilmesi sonucunda, uzun süren bir birikim ile sözlük ve ansiklopediler yazılmasına ihtiyaç duyulmuştur.” (Yıldız, 1998: 189).

Yıldız'a göre M.Ö. V. yüzyılda Yunanistan'ın Pers savaşlarında başarılı olması Atina'nın siyasi, iktisadi ve kültürel bir merkez olmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde oluş problemiyle birlikte astronomi, biyoloji gibi bilimler tek tek ele alınmış ve özellikle Eflatun'un ilk felsefe hocası Kratylos, bilginin gerçekliğini göstermek için doğayla ilgili adlar üzerinde durarak etimolojik çalışmalara yol açmıştır. Eflatun'un *Kratylos* diyalogu günlük konuşmalarda geçen kelimelerin doğru olması amacıyla yazılmıştır. Bu doğruluğu sağlamanın kelimelerin kaynağına gitmekle olacağı düşüncesiyle etimoloji çalışmaları yapılmıştır (Yıldız, 1998: 191,192).

Bu dönemde Atina'daki ekonomik gelişmeye bağlı olan demokrasi, kendi kendine yönetim, bunun için de halkın eğitilmesi gerekliliğinden dolayı ortaya çıkan Sofistler, insan için gerekli ansiklopedik bilgileri derlemek,

sistemleştirmek ve yaymak için önemli kişiler olmuşlar ve dil çalışmalarına önem vermişlerdir (Yıldız, 1998: 191).

Anlaşıldığına göre dil üzerine inceleme ve araştırmaya başlanması, kelimelerin kökenleri ile ilgili çalışmaların yapılması, çeşitli sözlüklerin hazırlanmasını da sağlayan etkenlerden olmuştur.

Eski Çağ'da eğitim ve bilimin gelişmesi sonucu sistematik olarak düzenlenen ansiklopediler ile alfabetik olarak düzenlenen sözlükler ve biyografik eserlerin sayısı artmıştır (Yıldız, 2010: 189).

Yazılı metinlerin okunup doğru anlaşılması amacıyla yapılan metne dayalı dil çalışmaları M.Ö. 6. yüzyılda İyonyalı düşünürlerin, Homeros'un ve Hesiodos'un eserlerini dilsel açıdan incelemeleri ile başlamıştır. Eski metinlerin dili zamanla anlaşılmaz hâle geldiği için bu metinlerin gelecek kuşaklara yanlışsız ve doğru biçimde aktarılması amacıyla kelimelerin anlamlarını açıklama gereği düşüncesiyle M.Ö. 5. yüzyılda Abderalı Protagoras, Homeros'un destanları üzerine çalışıp bu tür kelime ve kullanımların listesini hazırlamıştır (Demiriş, 2010: 384). Bundan başka Prodikas kelimelerin doğru kullanılmalarını, isim çeşitlerini, fiil zamanlarını, eş anlamlı kelimeleri belirlemiş, Hippias gramer üzerinde durmuştur. Bunlardan başka çalışmalar da yapılmıştır. Aynı yüzyıl ve sonrasında Sokrates ve ona bağlı okullar tanrı, doğa ve insanı bir sistem içinde ele almış ve Sokrates, Eflatun ve Aristo, öğretileri ile ansiklopedik bilgileri aşmışlardır (Yıldız, 1998: 191).

Gerek Eflatun'un kelimelerin etimolojisini araştırması gerekse yazılı metinler üzerinde yapılan filolojik çalışmalar Hellenistik Çağ düşünürlerini etkilemiş; böylece Eski Mısır'da İskenderiye kütüphanesinde, bu tür incelemelere dayalı sözlük çalışmaları M.Ö. 3./2. yüzyılda bilim adamlarının faaliyetlerinde önemli yer tutmuştur (Demiriş, 2010: 384).

Hellenistik dönemde (M.Ö. 330-30) bilimsel, edebî ve kültürel çalışmalar Atina'dan özellikle İskenderiye'ye kaymış ve bu dönem boyunca sözlük ve ansiklopedi çalışmaları gibi pek çok çalışma birbirini takip etmiştir: Byzantionlu Aristophanes, *Lekseis (veya Glossai)* adlı diyalektlere göre tasnif edilmiş bir sözlük, *Peri Analogias* (Benzerlikler Üzerine) adlı Yunancadaki çekimleri analoji yoluyla açıklayan çalışma gibi değişik eserler vermiş; Neoptolemos, *Homeros Sözlüğü*'nü yazmış; Antigonos ise *Sözlükler Üzerine*, *Aiolia Sözlükleri* gibi çalışmalar yanında paradoksal (karşıt, çelişkili) kelimeler; rüzgâr, balık, kuş, ay ve bazı oyunlara ilişkin adları da toplamıştır. M.Ö. 1. yüzyılda da sözlük çalışmaları devam etmiştir (Yıldız, 1998: 195).

Eski Yunan döneminde sözlüklerin ortaya çıkma aşamalarına bakınca hem kelimelerin kökenlerine inme ile ilgili hem de dil ve edebiyatla ilgili çalışmaların başlaması, bununla birlikte eğitim ve bilimin gelişmesi gibi nedenler genellikle alfabetik olarak dil sözlüklerinin, konularına göre ise ansiklopedik sözlüklerin oluşmasına yol açmıştır.

1.1.6. Eski Roma'da sözlüklerin doğuşu

Romalılar, Eski Yunan kültüründen oldukça etkilenmiş ve o kültürü benimsemişlerdir. Onların bilim, edebiyat ve felsefe ile ilgilenmeleri M.Ö. II. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Roma'ya Eski Yunan'dan giren bilimsel, edebî, kültürel çalışmalar Roma okullarında da işlenmiş ve M.Ö. 1. yüzyılda ansiklopedi ve sözlüklerin sayısı artmıştır. Marcus Terentius Varro bu dönemde Latin sözlüklerinin en eskilerinden birini yazmış, *De Lingua Latina* (Latin Dili Üzerine) adlı çalışmasında Latin dilini sistematik şekilde incelemiş ve dilin etimolojisiyle ilgili bilgiler vermişse de bu eserin kayıp olduğu belirtilmektedir (Yıldız, 1998: 196-197).

M.S. I. yüzyılda Romalılar zamanında eski Yunanlı gramercilerin ilginç ve açık olmayan bazı kelimelerin alfabetik sözlüklerini hazırladıkları bilinse de günümüze ulaşamamıştır. Aynı dönemde yazılan ansiklopediler ise çeşitli

bilim ve konularla ilgili bilgiler derlediği için konularına ve duruma göre alt konulara yer vererek hazırlanmıştır. Roma İmparatorluk döneminin ansiklopedik yazarlarından Gaius Plinius Secundus (M.S. 23-79)'un *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı 37 kitaptan oluşan ansiklopedik eseri M.S. 77'de tamamlanmış olup bölümler konulara göre düzenlenmiş ve her bir konu alt başlıklara ayrılmıştır. M.S. II. yüzyılda Iulius Pollux'un *Onomastikon* adlı eseri alfabetik sıraya göre değil konulara göre düzenlenmiş olup her kitapta ayrı konular ve her konunun içinde de o konuyla ilgili kelimeler vardır. Eser, eski Yunan dil, edebiyat ve kültür hayatını yansıtan ansiklopedi olarak görülse de daha çok terimler thesaurusu olarak gösterilmiştir (Yıldız, 1998: 202).

M.S. IV. yüzyılda Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda resmî devlet dini olarak kabulüyle eski Yunan düşüncesi yerine din eğitime ağırlık verilmiş ve dinî yayınlar artmıştır. Bu dönemden itibaren oluşturulan ansiklopedi ve sözlükler konularına göre veya alfabetik olarak görülmektedir. Hatta iki yöntemin birlikte kullanıldığına ve genellikle eserlerde kelimelerin eş anlamlılarının verilmesine de rastlanır (Yıldız, 1998: 203).

Demiriş'e göre Roma'da kelimeler üzerine çalışmaların iki amacı vardı: Birincisi, öğrencilere artık kullanılmayan ve anlaşılmayan kelimeleri açıklamak; ikincisi, eğitilmiş kişilerin eski zamanlara ilgisine hizmet edip anlamları birbirine çok yakın kelimeler arasındaki anlam farklılıklarını ortaya koymak ve kelime kökeni araştırmalarına yardımcı olmaktır (Demiriş, 2010: 384).

Latin edebiyatında ilk olarak Verrius Flaccus, kelimeleri sadece anlamlarının açıklaması olarak değil onlara tarihsel ve etimolojik bilgiler de ekleyerek alfabetik sözlük şeklinde toplamıştır. Bu dönemde gelişen bilimsel çalışmalardan biri olan Verrius Flaccus'un *de verborum significatu* (Kelimelerin Anlamları Üzerine) adlı eseri Latincenin ilk sözlüğü kabul edilir (M.Ö. I. yy.). Kendisinden önce de bazı sözlük çalışmaları yapılmış olduğu başka eski kaynaklardan bilinse de bugüne kadar ulaşmadığı ve daha önemsiz görüldüğü için adı geçen sözlük kabul görmüştür. Ancak bu sözlük

de günümüze ulaşmamıştır. Eser, kendisinden sonra yazılan başka eserlerde geçmesi, alıntılarında faydalanılması sebebiyle ve eserden yapılan biri tam biri eksik olarak günümüze gelmiş iki özetle tanınmaktadır (Demiriş, 2010: 382,385).

Sözlük bazı kaynaklarda alfabetik çalışma olarak gösterilse de, Demiriş'e göre bu çalışma üzerinde incelemede bulunan Grandazzi, sözlüğün kelime sıralamasında alfabetik, tematik ve filolojik olmak üzere üç farklı yöntem kullanıldığından bahsetmiştir. Bu sözlük, Latin dili ile ilgili bilginin yanında eski Roma'nın toplumsal yaşamı hakkında da bilgi vermesi bakımından önemli yere sahip olmuştur (Demiriş, 2010: 385-390).

Görülüyor ki Batı'da Eski Çağ sözlük ve ansiklopedileri alfabetik veya kavramsal düzen içerisinde hazırlanmıştır.

Genellikle sözlükler alfabetik, ansiklopediler kavramsal olarak Eski Çağ eğitiminin temelini oluşturan yedi özgür sanat şemasına göre (gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, geometri, astronomi, müzik yanında diğer konular) oluşturulurken Hristiyanlığın yerleşmesiyle dinî konular da bu düzene dâhil edilmiştir (Yıldız, 1998: 210).

Tabii bu süreçte kavram alanlarına göre sözlükçeler, kelime listeleri yanında alfabetik şekilde de sözlükçe ve sözlükler ortaya çıkmış, zamanla alfabetik sözlükler dünyada yaygın şekilde kullanılmıştır.

Batı'da alfabetik sözlüklerin gelişimi ile ilgili olarak Henri Béjoint, alfabetik sıralamanın başlamasından beri kelimelerin, ilk harf veya harflerine göre sınıflandırıldığını, son harfe göre sıralamanın mümkün olduğunu ama asla popüler olmadığını, kelime başlangıcının kullanılmasının Yunan sözlük bilimcileri için eski zamanlardaki yaygın bir uygulama olup daha sonra unutulduğunu, Orta Çağ Avrupa'sında tekrar keşfedileceğini belirtmiştir (Béjoint, 2010: 15).

İlk başlarda alfabenin tam sıralanmasında tereddütler olmuş ve çeşitli denemeler yapılmıştır. İlk önce kelimenin ilk harfine göre madde başları oluşturulmuş, sonra ilk iki, sonra üç harf olmuş, sonra bir sesli bir sessiz harf denemeleri yapılmış ve sonuçta tamamen alfabetik sıra benimsenmiştir (Béjoint, 2010: 15).

Béjoint'a göre kelimenin tüm harflerini kullanan tamamen alfabetik sıranın benimsenmesi sözlüklerin gelişmesinde önemli bir adım olmuştur. Fakat tüm bu gelişme Batı'da yedi yüzyıldan fazla zaman almıştır. Ona göre bunun birkaç sebebi vardır:

Birisi, çok önceki sözlükleri derlemek için el yazması metinlerden toplanan dipnotların, açıklamaların çoğunun kısaltılmış biçimde olmasıdır. Diğeri, uzun zaman diller, birleştirilmiş hecelelemeye, yazıma sahip değildi ve üçüncüsü, Boulanger'a göre (bunu kanıtlamamasına rağmen) bazı dinî otoritelerin alfabetik sıralamayı onaylamamasıdır. Çünkü o, Allah'ın dünyadaki mükemmel organizasyonunu yansıtmak için başarısızdır (Béjoint, 2010: 15).

1.1.7. Genel Değerlendirme

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre sözlük yazmak, insanların duyduğu çeşitli ihtiyaçlardan doğmuştur. Bu ihtiyaçlar bazen dinî, bazen ticari bazen de kültürelidir. Bu etkinliğin temelinde ise insanları bilgilendirme, eğitme, insanlar arasında anlaşmayı sağlama bulunmaktadır. Uygulanan yöntemler ise her dönemde farklıdır.

Dünya çapında ilk sözlük denemeleri ve ansiklopediler genellikle kavram veya konulara göre yapılmış olsa da hemen hemen ona paralel şekilde gelişen alfabetik sözlükler de oluşturulmuştur.

İlkel sözlük örneklerinin genellikle belli konulara, kavram alanlarına göre hazırlandığı bilinse de bu sözlüklerin tek dilli mi yoksa iki dilli mi olduğu sorusunun cevabı tartışma konusu olmuştur. Sterkenburg 'a göre 1990'ların başına kadar genel düşünce iki dilli sözlüklerin önce geldiği yönündeydi. Bu sonuca, Sümerce ve Akkadca olarak tematik şekilde kil tabletlere yazılan kelime listeleri ulaştırmıştır. Boisson ve arkadaşları, Mezopotamya ve eski Mısır bölgelerinde sözlük bilimsel gelenekleri araştırmasından sonra tek dilli sözlüklerin çoğunun iki dilli olanlardan önce geldiğini tespit etmişlerdir. Çünkü onlara göre yazılı geleneğe sahip büyük uygarlıklar komşu kültürlerle değil kendilerine odaklanmış ve kendi sözlüklerini oluşturmuşlardır. Avrupa'daki uygarlıklar kendi lehçelerinde olanlardan daha fazla yabancı dillerdeki temel metinlerini derledikleri için Avrupalı dillerin ilk sözlükleri iki dilliydi ve onlar bu kuralın dışında kalmıştı (Sterkenburg, 2003: 8-9). Eğer bu tespitler doğruysa kaynaklarda dünyanın bilinen en eski sözlüğü olan Sümerce-Akkadca iki dilli *Urra Hubullu*, ilk sözlük olma özelliğini yitirecektir.

Genel olarak bakıldığında sosyal ihtiyaçlar ve zorluklardan dolayı sözlüklere gerek duyulmuş ve ilk örnekleri kelime listeleri şeklinde verilmeye başlamış olsa bile Hausmann'a göre dinî ve eğitim amaçlı faaliyetler de sözlüklerin üretilmesine neden olmuştur. M.Ö. 2 binli yıllardan beri dinî etkenler sözlük biliminin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Hindistan'da, din adamlarının dinî ilahi ve metinlerin dili olan Sanskritçeye ulaşması için sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur. Çin'de Konfüçyüs'ün çalışmalarına erişebilmek için, Arabistan'da *Kur'an*'daki çoğu bilinmeyen kelimeleri açıklamak için, Avrupa'da da din adamları İncil'in ve dolayısıyla kilisenin dilini öğretmeyi amaçladıkları için sözlükçe ve sözlüklere ihtiyaç duymuşlardır (Sterkenburg'dan, 2003: 9).

Aynı şekilde Doğan Aksan, Eski Hint'te *Veda*'ların (dinî bilgi derlemeleri) dilini inceleyip onların gelecek kuşaklara doğru aktarılmasını, Batı'da Hristiyanlığın temel dili olan Latincenin ve Doğu'da İslamiyet'in temel dili olan Arapçanın yaygın olarak öğrenilmesi ve öğretilmesi için sözcüklerin

incelenerek kökenlerine inilmesi sonucunda zamanla sözcükbilim ve sözlükbilim geleneğinin yerleştiğini belirtir (Aksan, III, 2009: 50).

Sonuç olarak dünyada önce prototip sözlükler olarak gördüğümüz kelime listeleri, iletişim hâlindeki toplumların birbirini anlama isteği ve bu iletişimin imkânlarından yararlanma düşüncesiyle (ticaret, matematik, edebiyat vb.) farklı dil öğrenme arzusu, edebî çalışmalarla birlikte dilin kelimelerini kaybetme kaygısı ve bu kelimeleri açıklama gereği, dini doğru anlatma ve yayma düşüncesi gibi çeşitli sebeplerle oluşturulmuştur. Başlangıçta genellikle belli konulara göre hazırlanan bu listeler zamanla dizin, sözlükçe hâline getirilmiş ve kavram sözlüklerinin ilk örneklerini oluşturmuşlardır. Daha sonra söz varlığının artmasıyla da sözlükler oluşturulmaya ve geçen bu süre zarfında alfabetik sözlükler ve kavram sözlüklerinin örnekleri kendisini göstermeye başlamıştır. Bununla birlikte yukarıda belirtildiği gibi özellikle Çin ve Hindistan'da farklı tarzda sözlük örnekleri de ortaya çıkmıştır.

Tüm bu gelişmelerle birlikte zamanla ihtiyaca ve dilin özelliğine göre farklı şekillerde sözlükler hazırlansa da alfabetik sistemle oluşturulan sözlükler daha pratik ve kullanımı kolay olmasından dolayı özellikle matbaanın icadından sonra yaygınlaşmış, en fazla tercih edilen yöntem olmuştur. Ancak her iki tür sözlüğün farklı yararları ve kullanım amaçları olduğu da unutulmamalıdır.

1.2. SÖZLÜK BİLİMİ VE SÖZLÜKLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.2.1. Sözlük Bilimi ve Sözcük Bilimi

Yunancadan türetilen *leksikografi* ve *leksikoloji* terimleri birbiriyle yakından ilişkilidir. *Lexis*, “söz veya kelime”; *logos*, “bilim” anlamında olup *leksikoloji* “sözcük bilimi” olarak; *graphie*, “yazı, yazma” anlamında olup *leksikografi* de “kelime yazma” olarak çevrilebilir (Dash, 2007: 232).

Güncel Türkçe Sözlük'te *leksikoloji* “sözcük bilimi”, *leksikografi* ise “sözlükçülük” olarak karşılık bulmuştur⁶.

Berke Vardar'ın *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde leksikoloji için *sözlükbilim*, leksikografi için ise *sözlükbilgisi* terimleri kullanılmıştır. Vardar *sözlükbilim*'i şöyle tanımlar:

Bir dildeki sözlüksel birimleri, bir başka deyişle, anlambirimlerin sözlükbirim niteliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayan ve sözlükbirimler gibi işlem gören çeşitli birleşimleri (birleşkebirimler)dilbilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal sorunlarını ele alan dal (Vardar, 2002: 184).

Sözlükbilgisi terimi ise şöyle tanımlanır:

Sözlük yapımıyla ve bu etkinliğe ilişkin ilke, yöntem vb. ile uğraşan uygulamalı sözlükbilim dalı (Sözlükçülük de denir.) (Vardar, 2002: 184).

V. Doğan Günay ise her iki alanın birbiriyle ilişkili ancak birbirinden ayrı olduğunu, genellikle sözcükbilimdeki araştırmaların sözlükbilgisinde kullanılabileceğini belirtir. Günay'a göre *sözlükbilgisi* sözlüklerin betimleme tekniğini inceler ve değerlendirir. *Sözcükbilim* ise söz varlığının bilimsel incelemesini yapar (Günay, 2007: 35).

Doğan Aksan leksikoloji için *sözcükbilim* terimini kullanmış ve “dilnin söz varlığını, yani sözcüklerini, türetmede görev alan biçimbirimlerini, bileşik sözcük, deyim, atasözü, kalıplaşmış söz gibi öğelerini incelemeye yönelik, bu öğelerin kökenlerini, oluşumlarını araştırarak biçim ve anlam açısından gelişmelerini saptamaya çalışan bir dilbilim dalıdır.” tanımını yapmıştır (Aksan, III, 2009: 13).

Aksan, leksikografiyi *sözlükbilim* olarak Türkçeleştirmiş ve “Bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya

⁶ <http://www.tdk.gov.tr> 23.11.2013.

koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler ortaya koyarak uygulama yollarını gösteren bir dilbilim dalıdır.” şeklinde açıklamıştır (Aksan, III, 2009: 69). Aksan leksikografi için *sözlükbilgisi* terimini de kullanarak şöyle bir tanım da yapmıştır: *Sözcükbilimle yakından bağlantılı olan, ancak yalnızca sözlük hazırlama yolları, yöntemleri ve tekniği konularını işleyen bir daldır* (Aksan, I, 2009: 32).

Erdoğan Boz, burada Aksan’ın *sözlükbilim* terimini aşağıda değineceğimiz kuramsal leksikografi (sözlük araştırması; tarih, tipoloji, eleştiri vb.) için kullandığını belirtir. Doğan Aksan’ın eserinde geçen *sözlükçülük* teriminin de uygulamalı leksikografi (sözlük yazımı, düzenlemesi) için kullanıldığını açıklar (Boz, 2011: 5).

Görüldüğü gibi leksikografi ve leksikoloji terimleri için Türk dilinde birbirine yakın karşılıklar bulunmuştur.

Batılı kaynaklara bakarsak R.R.K. Hartmann ve Gregory James’in hazırladığı *Dictionary of Lexicography* adlı çalışmada iki terimle ilgili şu bilgiler verilir:

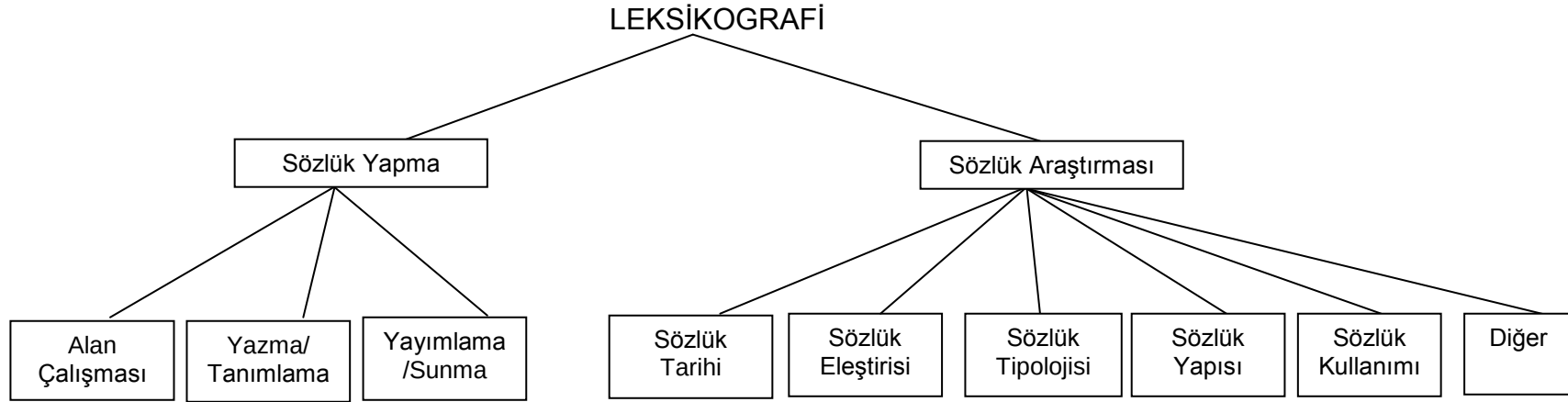
Leksikoloji, söz varlığının temel birimlerinin oluşumu, yapısı ve anlam çalışmasıyla ilgili dil biliminin bir dalıdır. Leksikoloji, kelimeler ve söz gruplarının nasıl oluşturulduğu, birleştirildiği, değiştirildiği ve tanımlandığını; lehçe, resmîlik ve teknik özellik gibi parametrelere göre bir dilin içinde hangi kullanım türleri olduğunu açıklayabildiği için pek çok yönden sözlük yapmayla ilişkilidir. Fakat leksikoloji ve leksikografi arasındaki bu ilişki teoriye karşı uygulamaya döndürülemez: leksikografi sadece uygulamalı leksikoloji değildir, aynı zamanda kendi ana malzemeleriyle (sözlük araştırması), kullanımıyla ve onun kendi sonuna diğer disiplinlerin buluşlarını uyarlamakla özerk bir alandır. Tersine leksikoloji, ortak temel kelimeler, yabancı kelimeler, gündelik anlatımlar (konuşma dili), teknik terimler, basit sözcükler ve çok kelimeli ifadeler, arkaik kelimeler, yeni sözcükler vb. gibi onların tarihi

boyunca sözlüklerde biriktirilen olguların çoğunu bünyesinde toplamıştır (Hartmann-James, 1998: 86).

Adı geçen sözlükte *leksikografi* ise “Sözlükler ve diğer başvuru çalışmalarıyla ilişkili profesyonel ve akademik çalışma alanı” olarak tanımlanmıştır. *Bunun iki temel bölümü vardır: sözlükbilimsel uygulama veya sözlük yapmak; sözlükbilimsel teori veya sözlük araştırması. İlki genelde ticari kitap basımıyla ilişkilidir, ikincisi dil bilimi gibi böyle disiplinlerde (özellikle leksikoloji) bilimsel çalışmalarla ilgilidir fakat her durumda sıkı sınırları korumak zordur (Hartmann-James, 1998: 85).*

Hartmann, bu iki bölümü tabloyla şöyle göstermiştir (Hartmann, I, 2003: 2):

Şekil 1: Leksikografi

Erdoğan Boz, Hartmann ve James'in bu açıklamalarından yola çıkarak sözlükçülük teriminin uygulamalı leksikografiyi (sözlük yazımı, düzenlemesi) yani "meslek" yönünü karşıladığını, kuramsal leksikografiyi (sözlük araştırması; tarih, tipoloji, eleştiri vb.) yani "bilim" tarafını karşılamasının mümkün olamayacağını belirtir. Boz'a göre leksikografinin bu iki temel çalışma alanını farklı iki terimle belirtmek yerine *sözlükbilim(i)* terimini kullanmak daha uygun olacaktır (Boz, 2011: 5-6).

Christian Lehmann, bu iki terimi birbirinden şöyle ayırır⁷:

Leksikolojinin malzemesi bir dildeki sözlük birimlerin tümü, söz varlığıdır (lexicon). Onun görevi bu söz varlığının yapısını araştırmaktır ve bundan dolayı kuralcı ve betimleyici dil bilimin bir parçasıdır.

Leksikografinin malzemesi ise sözlüktür, onun görevi sözlükler yapmaktır. Leksikografi bundan dolayı uygulamalı dil biliminin bir parçasıdır.

Lehmann, malzemesi leksikografi olan ve metaleksikografi (sözlük araştırmacılığı) denilen bir dil bilimi disiplini (ya da leksikografi teorisi) de olduğunu belirtir. Ona göre leksikografi, sözlük yapma işiyle uğraşırken metaleksikografi, leksikografinin ne kadar ilerlediğini açıklayıp düzenler ve leksikografi tarihini içerir.⁸

Halil İbrahim Usta, sözlük araştırmacılığının (metalexicography) Avrupa'da gelişmiş bir uzmanlık alanı olduğunu belirterek kapsamını şöyle verir:

Sözlük araştırmacılığı, sözlüğün hazırlanışından önce yapılan bütün hazırlık çalışmaları, sözlüğün yayımlanması, kullanılması ve sözlükler üzerine yapılan eleştiri ve değerlendirmeler gibi süreçlerin bütünüdür.

⁷ http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/index.html
26.05.2012.

⁸ a.g.e.

kapsamaktadır. Bir başka deyişle, “sözlük araştırmacılığı”, “sözlükçülük” alanının bir üst seviyesidir (Usta, 2010: 98).

Howard Jackson, *Words and Their Meaning* adlı eserinde leksikoloji ve leksikografinin önce *Longman Concise English Dictionary* (LCED) ve *Collins English Dictionary* (CED) adlı sözlüklerdeki tanımlarını vermiş; sonra konuyla ilgili aşağıdaki değerlendirmeleri yapmıştır. Buna göre *leksikoloji* terimi sözlüklerde şöyle tanımlanmaktadır:

LCED: *Kelimelerin kullanımı ve anlamıyla ilgili dil biliminin bir kolu.*

CED: *Bir dilin söz varlığının tarihi ve tüm yapısıyla ilgili çalışma.*

Leksikografi terimi ise şöyle tanımlanır:

LCED: *Bir sözlüğü yapma veya düzenleme prensipleri.*

CED: *Sözlükleri derleme veya yazma işi veya iş.*

Jackson, tanımlardan sonra bu iki alanla ilgili şu sonuçlara varır:

Leksikoloji, ayrı maddeler olarak kelimelerle ilgilenen dil biliminin bir dalıdır. Bu sebeple gramerden farklıdır; çünkü gramatikal kelimeler olarak adlandırılması durumunda gramer, genellikle sadece kelimelerle ilgilidir. Leksikoloji kelimelerin hem biçimsel hem anlamsal görünüşüyle ilgilenir ve baskın şekilde ayrı ayrı sözlük birimlerin tanımlarıyla ilgilenmesine rağmen bütününde söz varlığına da dikkat çeker.

Jackson, leksikografinin tanımıyla ilgili olarak üç sonuç çıkarmaktadır: İlki bu terimin bir meslek, iş kolu olarak kullanımı vardır ve burada eğitim üzerine, iş uzmanlığı üzerine ve profesyonel sözlük bilimcilerin nispeten küçük grubunun iş hayatı yapısına odaklanır. Tanımlardan çıkarılabilecek ikinci anlam bir sözlüğü düzenleme ve derleme işlemi altında yatan prensiplerdir. Üçüncüsü bir sözlüğü asıl derleme ve düzenleme işlemidir (Jackson, 1988: 239-250).

Zhitnikova L.V. ise leksikoloji ile leksikografiyi şöyle açıklar:

Leksikografi, sözlük derlemenin uygulama ve teorisi olup uygulamalı dil biliminin önemli bir parçasıdır (Zhitnikova, 2004: 2).

Leksikoloji, bir dilin ana birimleri olarak kelimelerin özellikleri ve bir dilin yapısıyla ilgilenen kelime haznesinin parçasıdır (Zhitnikova, 2004: 3).

Zhitnikova'ya göre aralarındaki önemli fark, sistemli şekle getirme ve bütünlük derecesinde yatar. Leksikografi, kelimelerin karakteristik özelliklerini ortaya koyan sistemleştirmeyi amaçlar. Leksikografi alanı tüm ayrı kelimelerin fonksiyonel, biçimsel ve anlamsal tanımıdır. Sözlükler az çok tanımlı, tamamlamayı hedefler. Leksikoloji, her ayrı dilin söz varlığının çeşitli olayların karmaşası olmadığını gösterir. Aksine belirli şekillerde ilişkilendirilen bağımsız unsurlar tarafından oluşturulmuş bir sistem olan homojen bir bütündür. Dil biliminin bu dallarından ikisi, diğeri olmadan başarılı şekilde gelişme gösteremez (Zhitnikova, 2004: 3).

Zhitnikova'ya göre leksikografi, sözlükleri derleme teorisinin uygulamasıyla ilgilidir. Her teori pratik ihtiyaçların bir sonucudur. Uygulamalı ve teorik leksikografi bazı yönlerden yakından bağlantılıdır. Uygulamalı leksikografinin işlevleri şunlardır:

1. Eğitim işlevi, yerli ve yabancı dili öğretmeyi düşünür.
2. Kanun yapma işlevi, dili standartlaştırma ve tanım problemlerini çalışır; kesin dil normunu oluşturmak, yerli dili standartlaştırmak ve tanımlamakla ilişkilidir.
3. İletişimsel işlevi kültürler arası iletişimlerini anlamakla ilişkilidir.
4. Bilimsel işlevi, uygulamalı sözlükçülüğün dönemlerini bir dilin söz varlığını çalışarak yerine getirir (Zhitnikova, 2004: 3).

Teorik leksikografi şunları hedefler:

1. Tarihî öğrenmeye dayalı sözlüklerin çeşitli tiplerinde uygulanan herhangi modern bir dilin söz varlığını kodlama.

2. Kelimelerin karakteristik özelliklerini sistemleştirme.

3. Sözlük gelişimi ve sözlük tiplerinin temel araştırması için dayanak sağlayan sözlük yapma (Zhitnikova, 2004: 27).

Niladri Sekhar Dash da leksikoloji ile leksikografiyi ayrıntılı şekilde ele alır. Leksikolojinin ayırt edici özelliklerini şöyle açıklar:

“Bir kelime semantik, gramatik ve fonolojik bir birim olarak belli bir ses grubundan oluşur ve semantik, gramatik işleve sahiptir. Leksikoloji, bir kelimenin semantik ilişkileri yanında bağlamsal, morfolojik ve fonolojik yapılarını araştırır.

Leksikoloji alanı hem eş hem art zamanlı olabilir. Art zamanlı olarak zaman ölçeğinde, belli bir dilde sözlüksel birimlerin anlam ve biçiminin gelişimi ve kökeniyle ilgilenir. Eş zamanlı olarak belli bir zamanda bir dilin söz varlığını değişik yönlerden çalışır. Bu alanla ilgili çalışmalar genel veya özel de olabilir. Genel leksikoloji, tüm dillere mahsus kelimelerin genel özellikleriyle ilgilidir. Özel leksikoloji, belli bir dille ilgili kelimeler üzerinde durur. Hatta leksikoloji ile ilgili çalışmalar herhangi iki dilin sözcük sistemine dayalı biçimde karşılaştırmalı ve karşıt olabilir. İşlevsel olarak leksikoloji; leksikografi, stilistik, dil öğretme vb. gibi uygulamalı dil bilimin farklı kollarının ihtiyaçlarını yerine getirir.” (Dash, 2007: 233)

Dash, leksikografiyi, leksikolojiyle arasındaki farkları göstererek şöyle açıklar:

Leksikografi, söz varlığını farklı bir açıdan çalışır. Leksikoloji, sistematik olarak görülebilen genel özelliklere odaklanırken leksikografi, genellikle her sözlüksel birimi bağımsız olarak ele alır. Bu yüzden leksikografi bir sözlüğü yazma sanatı veya bir sözlüğü derleme bilimi olarak tanımlanır.

Leksikoloji, kelimeleri bir sistemin unsurları olarak ele alırken leksikografi, anlamı ve kullanımı bakımından kelimelere ayrı birimler olarak yaklaşır (Dash, 2007: 233).

Prensipte leksikoloji leksikografiye teorik temel sağlar. Bir sözlük yapıcı bir sözlüksel birimin tüm semantik yapılarını bilebilir fakat tanımda kapsayıcı detaylara karar vermek zorundadır. Kelimelerin leksikolojiyle ilgili çalışması semantik ve kelime yapımı teorileri tarafından yönetilir. Leksikografide tanımlar genelde öznel ve sözlük yapanın ön yargısından bağımsız değildir (Dash, 2007: 234).

Dash'a göre leksikoloji, daha teori merkezlidir; leksikografi, teorilerin uygulanmasında daha belirgindir. Bir anlamda leksikografi leksikolojinin bir üst disiplini olarak düşünülebilir. Leksikoloji, kelimelerin anlam değişimini ve anlamın yeniden oluşmasını, zaman ölçeğinde değişim ve sözcüksel dönüşümü, yüzyıllardır söz varlığının oluşumunu, dillerin içinde sözcük kaybı ve yeni sözcük yapımını, zaman içinde sözcüksel olarak ödünç alma ve türetmeyi, sözlük birimlerinin yapısal ve etimolojik analizini vb.yi içerir. Leksikografi ise basitçe bilginin deposu olarak hizmet eder. Bu görevi yeterli şekilde uygulayabilmek için farklı kaynaklardan bilgi toplar ve sözlük kullanıcılarının alanı içinde onlara sunar (Dash, 2007: 234-235).

Yukarıdaki tanım ve açıklamalardan yola çıkarak tezde, leksikoloji için, genel olarak kabul gören *sözcük bilimi* teriminin, leksikografi için de bu alanın bir bilim dalı olduğu düşünülerek *sözlük bilimi* teriminin kullanılması uygun görülmüştür. Sözlükçülük terimi ise Erdoğan Boz'un da belirttiği gibi sadece uygulamalı sözlük bilimini karşıladığı ve bir meslek olarak düşünülmesine sebep olduğu için tercih edilmemiştir.

Genel olarak bakıldığında sözcük biliminin, bir dilin söz varlığını yapı, ses, anlam, köken gibi çeşitli yönlerden inceleyen ve söz varlığının zaman içerisinde bu yönlerden geçirdiği değişim ve dönüşümleri de içine alan bilim dalı olduğu söylenebilir.

Sözlük bilimi için ise sözcük biliminin çeşitli yönlerden incelediği bu söz varlığını kullanarak sözlük oluşturma ve bununla ilgili ilke, yöntem ve teknikler üzerinde çalışan bilim dalı olduğu söylenebilir. Kısacası, sözlük bilimi bilimsel yöntem ve ilkeleri kullanarak sözlük yazma bilimidir.

Aslında sözcük bilimi ile sözlük bilimi birbiriyle sıkı ilişkisi olan iki terimdir. Sözlük biliminin pek çok yönden sözcük bilimine dayandığı ve sözcük biliminin sözlük bilimini tamamladığı söylemek mümkündür.

Kuramsal ve uygulamalı olarak iki yönlü ele alınsa da Türk dilinde daha çok uygulama kısmına ağırlık verilmiş; kuramsal yönü üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Çalışmalar, daha çok sözcük bilimi üzerine yoğunlaşmış, eski bir geleneğimiz olmasına rağmen sözlük bilimine son zamanlarda ağırlık verilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu alandaki eksikliğin bir derece de olsa giderilmesi amacıyla tezin sözcük bilimi desteğiyle sözlük bilimi konusunda yazılması kararlaştırılmıştır.

1.2.2. Sözlüklerin Genel Yapısı

Bir bütün olarak ele alındığında sözlüklerin bazı bölümlerden oluştuğu görülür. Bu bölümlerin çeşitliliği yani bir sözlüğün yapısı sözlükten sözlüğe, sözlüğün hazırlanış ve kullanım amacı gibi durumlara göre değişkenlik gösterebilir. Ancak her sözlüğün olmazsa olmazı denebilecek, onu sözlük yapan ana bölümleri, yapıları vardır. Bunlara ayrıntılı olarak geçmeden önce *yapı* ve *sözlük yapısı*'nin ne olduğuna değinelim.

Rey-Debove açısından *yapı*, “Bütünü değiştirmeden, öğeleri oluşturanlardan hiçbirinin değiştirilemediği önceden belirlenen düzenleme, organizasyon.” anlamına gelir (Béjoint, 2010: 12).

R.R.K. Hartmann ise *Dictionary of Lexicography* adlı eserinde *sözlük yapısı*'ni şöyle tanımlar:

Ayrı ayrı tüm girişlerin içeriklerini (mikro yapı) ve tamamını (makro yapı) düzenleme bakımından bir sözlüğün veya başka referans çalışmanın bütünleyici parçalarıdır (Hartman-James, 1998: 132).

Henri Béjoint'a göre; her bilimsel kavram yapısal olarak ele alınmaya başlandığında ve bilim adamları arasında çok ünlü olduğunda mikro yapı ve makro yapı terimlerinin 1970'lerde birden oluşturulduğunu belirtir (Béjoint, 2010: 12).

Béjoint, son zamanlarda ortaya çıkan *yapı* teriminin kullanıldığı diğer terimlerin bazılarından kısaca şöyle bahseder: Mega yapı, ilk sayfadan son sayfaya A-Z metinlerini (A harfinden Z harfine kadar olan tüm sözlük kısmı) de kapsayan, bir sözlüğün farklı bölümlerinin düzenlemesi içindir; medio (gönderme) yapı, gönderme sistemi içindir; ikon yapı, resimli örneklerle açıklamaların düzenlemesi içindir, vb (Béjoint, 2010: 14).

Bir sözlüğün yapısına bakıldığında sözlük bilimciler farklı gruplamalar yapsa da temelde olması gereken yapılar vardır.

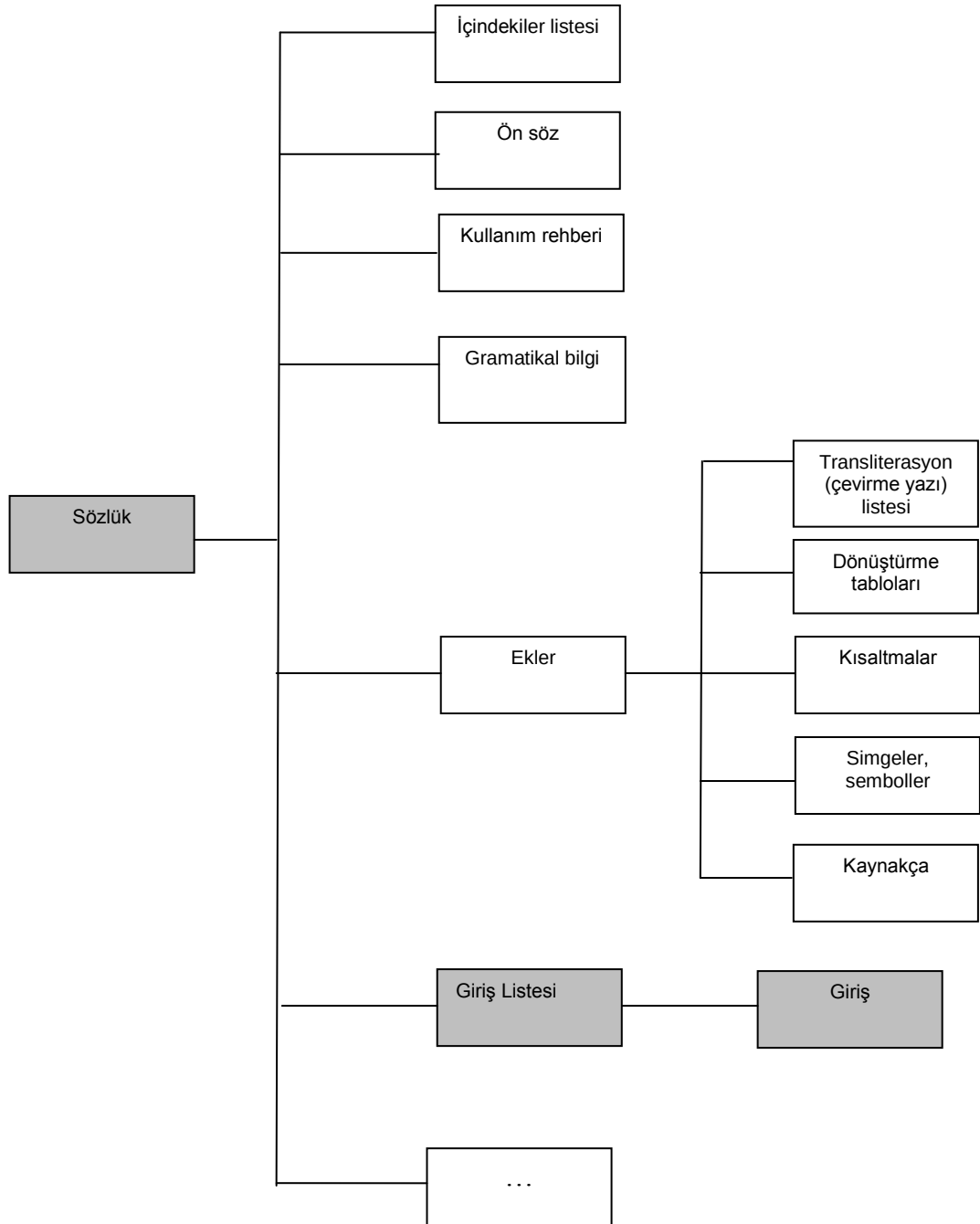
Christian Lehmann, bir sözlüğün üç seviyede yapılandırıldığını belirtir⁹:

1. Sözlük, bir bütün olarak bir kitabın bölümlerine benzeyen ana bölümlerin bir grubunu oluşturan iskelet yapıya sahiptir.
2. Bu bölümlerin alt kümesi (genellikle sadece biri) giriş listesini oluşturur ve bu bölümlerin her birinin yapısı makro yapıdır (veya sözlüğün makro yapısı).
3. Makro yapıda girişlerin her biri kendi iç yapısına sahiptir ve bu, listenin girişlerinin mikro yapısıdır (sözlüğün mikro yapısı).

⁹ http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/index.html
26.05.2012.

Lehmann, aynı kaynakta bir sözlüğün yapısını aşağıdaki gibi göstermiş ve yapının gri parçalarını (sözlük, giriş listesi ve giriş) sözlüğün merkezi olarak belirtmiştir:

Şekil 2: Sözlüğün Yapısı

Tezin “Sözlük Bilimi ve Sözcük Bilimi” bölümünde değinildiği gibi Hartmann, *Lexicography* adlı eserde sözlük bilimini teori ve uygulama olarak ikiye ayırmış ve sözlük araştırması kapsamında olan teori bölümünde sözlüğün yapısı, sözlük tarihi, eleştirisi, tipolojisi ve kullanımı gibi alt başlıklara yer vermiştir (Hartmann, I, 2003: 2-6).

Hartmann, bu alt başlıklarda sözlük yapısını genel olarak altı bölümde ele alır:

1. Mega yapı (megastructure); ön ve arka bölümlerden meydana gelen ve sözlüğün gövdesini oluşturan tüm metin yapısıdır.
2. Makro yapı; kelime listesiyle bağlantılı olarak girişlerin (genellikle alfabetik sırada) düzenlenmesidir.
3. Mikro yapı; girişlerin içindeki bilgi kategorilerini sıralı düzenlemedir.
4. Gönderme yapısı (mediostructure), farklı unsurlar, bileşenler arasında göndermeler sistemidir.
5. Erişim yapısı (access structure); kullanıcılar için yön belirleyiciler, göstergeler kümesidir.
6. Dağılım yapısı (distribution structure); sözlüksel ve ansiklopedik bilgi arasındaki ilişkidir (Hartmann, I, 2003: 5).

Howard Jackson, *Lexicography - An Introduction* adlı eserinde bir sözlüğün makro yapısı açısından imkân dâhilinde üç bölümü olduğunu belirtir: ön bölümler, hacim (gövde), ekler. Bazı sözlükler eksiz olur; fakat çoğu kısa olmasına rağmen ön bölüme sahiptir. Ön bölüm genellikle giriş ya da ön söz, tek sayfa şema veya daha uzun açıklamadan oluşabilen sözlüğü kullanma rehberiyle birlikte yayımla ilgili özellik ve yenilikleri açıklamayı içerir. Diğer ön bölüm, söyleyişi belirtmek için kullanılan transkripsiyon sisteminin açıklaması, sözlükte kullanılan kısaltmalar listesi ve ilgili konu üzerine bir yazı (o dilin tarihi gibi) olabilir. Ekler, çeşitli şekillerde olabilir ve hatta sözlüksel olmayabilir: kısaltmalar vb. gibi (Jackson, 2002: 25-26).

Jackson'ın sözlüğün gövdesi dediği kısım ise madde başı kelimelerin nasıl düzenleneceğine yani makro ve mikro yapılarına göre oluşturulur. Bu yapıların oluşması sözlük yazarına ve sözlüğün hangi amaçla yazıldığına göre değişiklik gösterir.

Jackson'a göre bir sözlüğün mikro yapısı girişlerin içindeki bilgilerin düzenlenmesidir. Giriş içindeki bilginin tipi ve çeşitliliği madde başının türüne göre değişiklik gösterir; fakat genellikle aşağıdakilerin hepsini veya bazısını içerir:

Yazım (Madde başı normal yazımla gösterilir ama başka çeşitler de olur.), söyleyiş, çekim ekleri (bazı ekler değişime uğruyorsa veya düzensiz şekilliyse), kelime türü (genellikle geleneksel kısaltmalara göre belirtilir), anlamlar (Birden fazla anlama sahip sözlük birimlerinde her anlam genellikle numaralandırılır. Bunlar farklı bir kelime türüne ait olabilir.), tanım (Her anlama onu açıklayan bir tanım verilir.), örnekler (Bir anlamın açıklanmasında genellikle italik şekilde verilen örnek söz grubu veya cümleden yararlanılır), kullanım (Bir anlam kullanım şartlarına göre sınırlandırıldığında onun hangi alana ait olduğunu gösteren uygun bir kısaltma, anlamla ilişkilendirmeden önce gelir.), devam eden maddeler (kelime türü etiketiyle tanımlanmamış türetilenler, eğer madde başları olarak dâhil edilmezlerse deyimler, söz grupları genellikle koyu olarak), etimoloji (girişte son unsur olarak geleneksel olarak köşeli parantez içinde).

Bazı sözlükler, eş dizimlilik gibi ek bilgi de içerebilir (Jackson, 2002: 26-27).

Jackson burada genel bir sözlüğü düşünmüştür. Dolayısıyla bu unsurlar sözlükten sözlüğe göre farklılıklar gösterebilir.

Bo Svensén ise *A Handbook of Lexicography* adlı eserinde bir sözlüğün birkaç ana bileşenden oluştuğunu, bunlardan madde listesinin her zaman zorunlu olduğunu belirtir. Madde listesinin öncesi ve sonrası,

sözlüğün dış yapısını (outside matter) oluşturan diğer sözlük bileşenleri olabilir. Bir sözlüğe ön söz ve içindekiler tarafından giriş yapılabilir. Dış yapıdaki önemli bir bölüm *kullanıcı rehberi* olup bu, genelde *kısaltmalar listesi*, bazı durumlarda sözlükte kullanılan sözlük bilimiyle ilgili sembolleri açıklayan bir bölüm eşliğindedir. Bazı sözlükler madde listesinden önce sözlük grameri gibi özel bölümler içerir; bazı teknik sözlükler, ilgili konu alanının en önemli bölümlerinin bir incelemesini veren sistematik giriş verir. Madde listesinden sonra bu listeyle ilgili olan bir veya daha fazla dizin, kaynaklar listesi ve son olarak dil bilimi ve ansiklopedik bilgiyi aktaran ekler olabilir (Svensén, 2009: 76-82).

Eserde, sözlük yapısı yedi bölümde verilir: mega yapı, makro yapı, mikro yapı, dağılım yapısı, gönderme yapısı, erişim (kullanım) yapısı (Access structure), maddeleme yapısı (addressing structure) (Svensén, 2009: 77).

Svensén'a göre mega yapı, makro yapı ve mikro yapı bir sözlüğün ana yapıları olarak kabul edilmelidir. Mega yapı sözlüğün bütünüdür yapıyla, makro yapı madde listelemelerinin yapıyla, mikro yapı madde başlarının (girişlerin) yapıyla ilgilidir (Svensén, 2009: 77).

Yukarıda belirtildiği gibi bir sözlüğü oluşturan pek çok yapı olmasına rağmen bu bölümde tezin konusuyla ilgili olması sebebiyle özellikle ana bölümler olan mega yapı, makro yapı ve mikro yapı üzerinde durulacaktır. Diğer yapılara da kısaca değinilecektir.

1.2.2.1. Sözlüğün Mega Yapısı

Bir sözlüğün merkezî, ana unsuru madde listesidir. Onun etrafında gruplananlar bir şekilde birbirleriyle ve madde listesiyle ilişkilendirilen diğer ana bileşenlerdir. Bir sözlüğün ana bileşenleri arasındaki ilişki ve düzen sözlüğün mega yapısı olarak adlandırılır (Svensén, 2009: 77).

Madde listesinden (makro yapıdan) önce gelenler ön bölüm (front matter) ve onu takip edenler arka bölüm (back matter) olarak adlandırılır. Buna ek olarak üçüncü bileşen de vardır ve aslında madde listesinin parçası olmadan orada içine sokulan unsurlardan oluşur; bazı araştırma, inceleme maddeleri ve bazı resim çeşitleri vb. Bu üç bölüm, dış bölüm (outside matter) dır (Svensén, 2009: 379).

R.R.K. Hartman ve Gregory James, makro ve mikro yapı dışında daha kapsamlı olan *mega yapı*'yı şöyle açıklar:

Makro yapıyı ve dış bölümü (outside matter) içeren sözlüğün tamamen bütünleyici parçalarıdır (Hartman-James, 1998: 92-93).

Aynı çalışmada *dış bölüm* hakkında şu açıklama yapılır ve aşağıdaki şekil verilir:

Temel kelime listesinin parçasını oluşturmayan, bir sözlüğün makro yapısının tüm tamamlayıcı parçaları için kapsayıcı terimdir. Dış bölüm genellikle ön bölüm (ön söz ve kullanım kılavuzu gibi), orta bölüm (paneller ve örnek, resim tabloları gibi) ve arka bölüm (isim listeleri, ağırlık ve ölçüler gibi) olarak üçe ayrılır (Hartmann-James, 1998: 104).

1.2.2.2. Sözlüğün Makro Yapısı

R.R.K. Hartman ve Gregory James, makro yapı ile ilgili şu bilgileri verirler:

Bir sözlükte bilgiyi yerleştirmek için kullanıcı ve derleyicinin izlediği tüm listeleme yapısıdır. Tematik olarak, kronolojik olarak veya sıklığa göre gibi madde başlarını sıralamanın farklı yolları olmasına rağmen Batılı sözlüklerde en yaygın biçimi alfabetik kelime listesidir (Hartman-James, 1998: 91).

Bo Svensén'a göre sözlüğün makro yapısı, madde listelemesini oluşturan maddeler arasındaki ilişki ve bunların sıralanmasıdır. Makro yapı, ya madde başlarının yazımına (alfabetik makro yapı) veya içerik tarafına yani madde başlarının anlamına (sistemik makro yapı) dayalıdır (Svensén, 2009: 78).

Svensén, makro yapıyı alfabetik ve sistemik (tematik) olarak ikiye ayırmış; alfabetik sisteme göre düzenlenene *alfabetik makro yapı*, madde başlarının anlamına dayalı sistemik veya tematik prensibe göre düzenlenene *sistemik makro yapı* demiştir. Ona göre genel amaçlı sözlüklerde alfabetik makro yapı neredeyse evrensel olarak yaygındır ve farklı çeşitleri vardır. Sistemik makro yapı başlıca teknik sözlüklerde fakat aynı zamanda thesauri gibi diğer özel amaçlı sözlüklerde de görülür (Svensén, 2009: 368).

Kelime listesinin madde başlarının düzenlenmesine göre sözlükler, alfabetik ve alfabetik olmayan olarak da ikiye ayrılabilir.

Svensén, alfabetik makro yapının birkaç çeşidi olduğunu belirtmiştir. Ona göre alfabetik makro yapıda madde başlarının her biri ya ayrı ayrı ve sayfa sütununun en solunda olur veya bir madde başının köküyle ilişkili yani morfolojik olarak bağlantılı söz varlığı aynı madde başı altında gruplandırılır

ki bu gruplandırma ya yan yana veya alt alta, alfabetik olarak veya olmadan birkaç şekilde yapılabilir (Svensén, 2009: 371-376).

TDK'nin yayımladığı Türkçe Sözlük'ün 11. baskısında (2011) ise nasıl bir yol izlendiğini örnekle açıklayalım: *Ayak* kelimesi ve ondan türeyen *ayakçı*, *ayakçılık*, *ayaklık* gibi kelimeler ile *ayakkabı*'dan türeyen, *ayakkabıcı*, *ayakkabıcılık* gibi kelimeler ayrı ayrı madde başlarını oluşturmuş, yani morfolojik ilişkili kelimeler ya yan yana veya alt alta, alt madde başları olarak tek madde başı altında toplanmamıştır. Ancak *ayak* kelimesiyle oluşturulan birleşik kelimeler, tamlamalar, terimler vb. *ayak* madde başının sonunda ok işaretiyle gönderme yapılarak topluca, koyu şekilde, yan yana yazılmıştır. Bunlar daha sonra alfabetik sıraya göre sözlükte madde başı olarak yerini almış ve açıklanmıştır.

Svensén, ayrıca alfabetik düzenlemenin belli kurallara göre farklı şekillerde görülebileceğini belirtir. Bu farklılık, dillerin kendi özelliklerinden kaynaklanabildiği gibi (kelimeye göre veya harfe göre alfabe düzeni gibi) kullanım ve sunum amaçlarına göre de (ilk harfe göre, son harfe göre yani tersine) oluşabilir (Svensén, 2009: 369-370).

Svensén, *sistematik makro yapı*'yı ise şöyle açıklar:

Bu yapı, başlıca teknik sözlüklerde ve bazı özel (specialized) sözlüklerin farklı çeşitlerinde, mesela thesauri'de oluşur. Sistematik makro yapıya sahip sözlüklerin tipik özelliği belirli düzeyde, alfabetik erişim kolaylığıyla eksiklikleri giderilmek zorunda olan sistematik sınıflandırmanın olmasıdır. Bu sistematik ve alfabetik erişim birleşmesi çeşitli şekillerde anlaşılabilir.

Kural olarak, bazı konu alanına ait olan kavramlar farklı tematik gruplara veya ana alanlara gönderilir. Her alan içinde kavramlar onların karşılıklı ilişkilerini (superordinate, subordinate ve co-ordinate: üst anlamlılık, alt anlamlılık ve eşin anlamlılık) açıklayan kavramsal sistemlerde düzenlenir.

Bu kavramsal sistemler mümkün olduğu kadar sözlüğün makro yapısında yansıtılmalıdır. Böylece her madde başı, kavramsal sistem içinde benzer kavramın yerini gösteren kendine mahsus nitelendiriciyle (label) yerini almalıdır. Bu başlık yol gösterici unsur aracı olarak işlev görür, yani o, makro yapı içindeki madde başının pozisyonunu belirler (2009: 377-378).

Yukarıda da belirtildiği gibi kavram sözlükleri, daha çok sözlüklerin makro yapısıyla ilgili olup bu tür sözlükler arasında bazı küçük farklar olsa da genel olarak düşündüğümüzde alfabetik olmayan ve anlama dayalı makro yapı grubuna dâhil edilebilir.

1.2.2.3. Sözlüğün Mikro Yapısı

Svensén, sözlüğün mikro yapısını “Bir madde başına ilişkin doğrudan veya dolaylı bilginin öğeleri arasındaki ilişkiler ve bunların sıralanmasıdır.” şeklinde tanımlar (Svensén, 2009: 78).

Lynne Bowker, *A Practical Guide to Lexicography* adlı eserde *mikro yapı*’yı “Ayrı sözlük girişleri içindeki bilginin düzenlenmesidir.” şeklinde açıklar (Sterkenburg, 2003: 157).

Hartmann’a göre mikro yapı, bir girişin (madde başı) iç dizaynıdır. Makro yapının aksine mikro yapı semantik ve biçimsel özellikler üzerine açıklamalarla giriş hakkında yazım, söyleyiş, gramer, tanım, kullanım, etimoloji gibi detaylı bilgi sağlar. Eğer girişin birden fazla anlamı varsa bunların her biri için (alt madde olarak) bilgi verilir (Hartmann-James, 1998: 94).

Henri Bejoint ise sözlüklerin iki yapıya yani makro ve mikro yapılara sahip olduğunu belirtir. Ona göre Rey-Debove tarafından sunulan makro yapı ve mikro yapı terimleri şimdi yaygın olarak Fransızcada ve İngilizcede kullanılmaktadır. Kullanıcı makro yapıyı, bilgiyi dikey taramak için kullanır.

Mikro yapı, giriş (madde başı) kelimesinden sonra yatay olarak okunacak şekilde her maddede düzenlendikleri için bilgi parçaları kümesidir. Bir sözlüğün mikro yapısı birtakım bilgi maddelerinden veya sözlüğün tipine göre (eş anlamlılar, etimoloji, söyleyiş vb.) imkân dâhilinde çeşitlenen ve her ayrı sözlüğe göre düzenlenen alanlardan oluşturulur: yazım, söyleyiş, sözcük türü, etimoloji, kısaltılmış terim veya sembol (kullanım alanı (usage label): argo, edebî, tıp vb. gibi), tanım, örnek ve gönderme gibi (Béjoint, 2010: 11-12).

Béjoint'a göre; makro yapısız bir sözlük düşünülemez. Tüm sözlükler giriş kelimelerinin bir listesine sahiptir ve eğer bu liste düzenlenilmezse bu kitap sözlük değildir. Sözlükte makro yapı bir dilin kelimelerinden oluşturulur, mikro yapı bu kelimelerle ilgili bilgi verir ve iki yapı bağlantılıdır: makro yapının tüm kelimeleri bir mikro yapıya sahiptir ve mikro yapı içinde kullanılan tüm kelimeler makro yapıya dâhil edilir. Ayrıca Béjoint, makro ve mikro yapı kavramlarının sözlüğü, makro yapı için dikey (ya da paradigmatic), mikro yapı için yatay (ya da sentagmatic) olan iki kesişen yönde düzgünce düzenlediği için faydalı olduğunu düşünür¹⁰ (Béjoint, 2010: 13-14).

Görüldüğü gibi bir sözlüğü oluşturan bazı yapılar vardır ki bunlara temel yapılar diyebiliriz: mega yapı, makro yapı ve mikro yapı. Diğerleri yardımcı yapılar olarak değerlendirilebilir: dağılım yapısı, gönderme yapısı (medioyapı), erişim (kullanım) yapısı (access structure), maddeleme yapısı (addressing structure).

Bu bölümde hem ana yapılar olması hem tez konusunun kavram sözlükleriyle daha fazla bağlantılı olması sebebiyle mega yapı, makro yapı ve mikro yapının ne olduğunu açıklamaya çalıştık. Kavram sözlüklerinin özellikle sözlüklerin makro yapısına göre oluşturulduğunu belirttik. Konumuzla ilgili ayrıntılı bilgiyi daha sonraki bölümlerde vermeye devam edeceğimiz için şimdi kısaca yardımcı yapılara değinelim:

¹⁰ Paradigmatic ve sentagmatic terimleri Saussure tarafından sunulmuştur.

1.2.2.4. Sözlüğün Gönderme Yapısı

Hartmann, gönderme yapısını (mediostructure) şöyle tanımlar:

Gönderme yapısı (mediostructure); farklı unsurlar, bileşenler arasında göndermeler sistemidir (Hartmann, I, 2003: 5).

Svensén ise bu terimi şöyle açıklar:

Kullanıcıların zaten bulduklarının yanında, ek bilgileri de onlara ulaştırmak için bir sözlükte farklı yerler arasında (ya da sözlük içindeki yerlerden sözlük dışındaki yerlere) açık veya örtülü şekilde yönlendiren işaretlerin, göstergelerin (indicators) yapısıdır (Svensén, 2009: 79).

Anlaşıldığı gibi gönderme yapısı, sözlük içindeki ögeler arasında veya sözlük içinde ve dışındaki ögeler arasında gönderme yapan işaretlerden oluşur.

1.2.2.5. Sözlüğün Erişim Yapısı (Access Structure)

Hartmann'a göre erişim yapısı (access structure), kullanıcılar için yön belirleyiciler, göstergeler kümesidir (Hartmann, I, 2003: 5).

Svensén ise erişim yapısını "Sözlükte aradıkları bilgiye (farklı erişim yollarıyla) kullanıcıları yönlendiren göstergelerin, işaretlerin yapısıdır." şeklinde açıklar. Svensén bunu ikiye ayırır: dış ve iç erişim yapısı.

Dış erişim yapısı, kullanıcıları aradıkları madde başına yönlendiren makro yapı seviyesinde göstergelerin yapısıdır. Bu yapının en önemli bileşenlerinden biri sol sayfanın ilk madde başını ve sağ sayfanın son madde başını gösteren genelde sırasıyla sol sayfaların sol üst tepesinde ve sağ sayfaların sağ üst tepesinde yerleştirilen başlıklardır. Bu yapının en önemli bileşeni madde başının kendisidir (Svensén, 2009: 79).

Makro yapı, dış erişim yapısının bir unsurudur, amacı kullanıcılara aradıkları madde başı için rehberlik etmektir (Svensén, 2009: 368).

İç erişim yapısı, kullanıcıları madde başı hakkında aranan bilgiye yönlendiren mikro yapı düzeyinde göstergelerin yapısıdır (Svensén, 2009: 79).

Erişim yapısı, yapı göstergeleri yoluyla gösterilir ve iki çeşittir:

Dizgisel, baskıya ilişkin (tipografik) yapı göstergeleri, metin unsurlarının farklı fonksiyonlarını belirten bazı yazı karakterlerinin (Times New Roman vb.), font çeşitlerinin (koyu, italik, küçük harfle vb.), yazı boyutunun ve hatta bazen renklerinin kullanımını içerir.

Dizgisel olmayan yapı göstergeleri genelde numaralar, harfler, noktalama işaretleri, ayraçlar ve sembollerden oluşur; bu yapı göstergelerinin tipik örnekleri alt başlıklar (running heads), eş adlıların numaraları ve bölüm işaretleridir (Svensén, 2009: 79).

1.2.2.6. Sözlüğün Dağılım Yapısı (Distribution Structure)

Hartmann'a göre dağılım yapısı, sözlüksel ve ansiklopedik bilgi arasındaki ilişkidir (Hartmann, I, 2003: 5).

Svensén'a göre bir sözlük tarafından nakledilen sözlüksel bilgi sözlüğün farklı yerlerinde yer alabilir (ayrı madde başlarında, dış bölüme ait olan sözlük unsurlarında vb). Sözlüğün bölümleri arasındaki bu bilgi dağılımının yapısı sözlüğün dağılım yapısı olarak adlandırılır (Svensén, 2009: 78).

1.2.2.7. Sözlüğün Maddeleme Yapısı (Addressing Structure)

Bir sözlük girişinde bir metin unsuru (bir kelime, bir kelime unsuru, kelime grupları, bir karakter, bir sembol vb.) belirli bir durumda iki farklı fonksiyondan bir tanesine hizmet eder: Ya diğer metin unsuru hakkında bir söz, ifadedir ya da kendisi böyle bir ifadenin konusudur. Bir sözlüğün madde yapısı, madde başlarıyla göstergeleri, anlatımları arasındaki sıra ve ilişkilerdir (Svensén, 2009: 79-81).

Kısacası açıklanan ve açıklayanlar olmak üzere madde başını oluşturan tüm unsurlar arasındaki sıra ve ilişkiye dayanır.

Konuya genel olarak bakıldığında sözlüğü oluşturan yapıların bir kısmı temel yapılardır ki bunlar; mega yapı, makro yapı ve mikro yapı olarak üçe ayrılabilir. Tezin asıl konusu olan kavram sözlükleri de makro yapının oluşturulma biçimiyle ilgilidir. Diğerleri sözlüğün yardımcı yapıları olarak değerlendirilebilir ve bunlar da dağılım yapısı, gönderme yapısı, erişim (kullanım) yapısı (access structure), maddeleme yapısı (addressing structure) şeklinde ele alınabilir.

1.2.3. Sözlük Sınıflandırmaları ve Kavram Sözlüğünün Bu Sınıflandırmalardaki Yeri

Sözlükler, amaç, yöntem, malzeme, sunuş, hedef kitle vb. bakımlardan çeşitlilik gösterebilen başvuru eserleridir. Bundan dolayı, sözlük biliminde pek çok sözlük türünden söz edilir. Sözlüklerin içerik, amaç ve sunuş şekli gibi değişik türde olmaları, sözlük kullanıcılarının tercihlerinde kolaylık sağlama düşüncesi, sınıflandırmaların bazı ölçütler doğrultusunda yapılmasını gerekli kılmıştır. Dolayısıyla 19. ve 20. yüzyıllarda sözlük çalışmaları çeşitlilik kazanmıştır.

Sözlük türleri ve bunların sınıflandırılması konusunda özellikle Batı’da ve Rusya’da oldukça fazla yol katedilmiş, bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Sözlük geleneğimiz çok eski olmasına rağmen Türkçede sözlük bilimi ile ilgili çalışmalar ancak son yıllarda artmaya başlamıştır.

Tezin bu bölümünde Türkiye’de ve yurt dışında yapılan ve yaygın olan sözlük sınıflandırmaları ile kullanılan ölçütler, sözlük hazırlama yöntemleri, kavram sözlüğünün bu sınıflandırmalardaki yeri hususları üzerinde ayrıntılı şekilde durmadan önce sınıflandırma ve tipoloji konularına açıklık getirmenin daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Petr N. Denisov’un “The Typology of Pedagogical Dictionaries” adlı yazısına göre *tipoloji* son zamanlardaki sözlük tanımlarına göre şöyle belirtilir:

Bazı özelliklerin paylaşılmasına göre olay veya konuların bilimsel bir sınıflandırmasıdır (Hartmann, III, 2003: 80).

R.R.K. Hartmann ve Gregory James’in hazırladığı *Dictionary of Lexicography* adlı eserde *tipoloji* “Sözlükler ve diğer başvuru çalışmalarının sınıflandırmasıdır.” şeklinde açıklanır (Hartman-James, 1998: 147).

Henri Béjoint’ın *sınıflandırma* ve *tipoloji* terimleriyle ilgili tanımları ve bu konuda ulaştığı sonuç şöyledir:

Sınıflandırma; *kategorileri, var olan sözlüklerin incelemesinden türetmektir.*

Tipoloji; *teoride kategorileri oluşturup sonra var olan sözlüklerin nasıl onların içine yerleştirildiğini görmektir.*

Béjoint, çeşitli yazarlar tarafından yıllardır önerilen tüm tipolojilerden şöyle bir sonuca varmıştır: Ona göre hem tüm toplumlara uygun hem de düzenli, sistemli olacak şekilde sözlükleri sınıflandırmak imkânsızdır. Sözlükler basit bir taksonomide sınırlandırılabilceğinden daha çeşitli hâle

gelmiştir. Sözlük bilimciler önceki sınıflandırmalara sığmayacak sözlüklerin yeni kategorilerini ve alt kategorilerini oluşturmaya, yeni çözümler bulmaya devam etmektedirler (Béjoint, 2004: 32-40).

Hollandalı sözlükbilimci Piet van Sterkenburg'un yayımladığı *A Practical Guide to Lexicography* adlı eserinde Piet Swanepoel tarafından sözlük tipolojileri pragmatik bir yaklaşımla ele alınmış ve *tipoloji* için şöyle açıklama yapılmıştır:

Bir tipoloji, öğelerin türü ve sınıflandırması için bir sistem olarak tanımlanabilir. Böyle tipolojilerin bir kısmı sözlük tiplerinin geniş kategorileri içindeki sözlükler için önerilmiştir ve daha alt kategorilere ayrılır. Bu tür tipolojilerin ana amacı birtakım ayırıcı özelliklere dayalı, var olan sözlüklerin bir sınıflandırmasıyla olası sözlük kullanıcılarının ihtiyaçlarını karşılamaktır (Sterkenburg, 2003: 45).

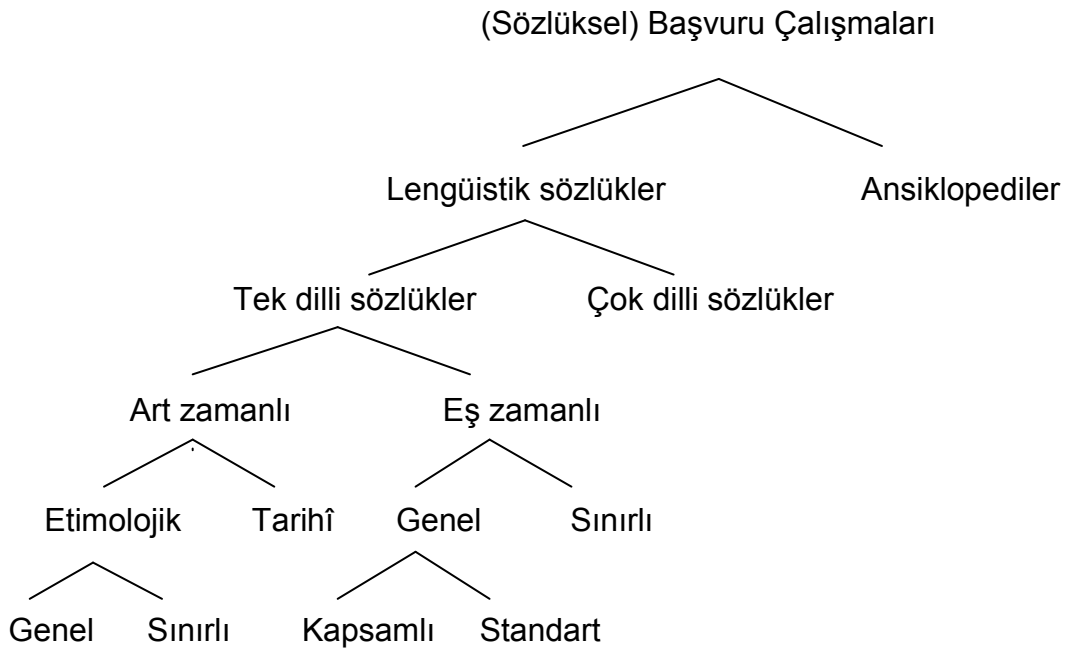
Swanepoel, sözlük tipolojilerinin sağladığı faydaları şöyle açıklar:

- a. Ayırt edilen sözlüklerin alt kategorileri ve çeşitli kategorilerinin sistematik genel bir taslağını sağlar.*
- b. Her alt kategori ve ana kategorinin en ayırt edici özelliğinin ne olduğunu belirtir.*
- c. Bir kategori veya alt kategori içindeki farklı sözlüklerin ilişkisini ve farklılıklarını açıklamaya imkân sunar (Sterkenburg, 2003: 45).*

Yukarıda sözlük tipolojileri ve sınıflandırmalarıyla ilgili açıklamalar dikkate alındığında sözlük tipolojisinin, sözlüklerin özelliklerine dayanılarak oluşturulduğunu, sınıflandırma için kullanılan ölçütleri yani daha genel başlıkları ifade ederek sözlük sınıflandırması için bir sistem oluşturduğunu söyleyebiliriz. Sınıflandırmanın da kullanılan ölçütler ve oluşturulan bu sistem içinde sözlük çeşitlerinin genel başlıklar altında sıralanması olduğunu; hatta tipoloji ve sınıflandırmanın birbirini bütünlendiğini söylemek mümkündür. Kısacası sözlük tipolojisi, sözlük sınıflandırma sistemidir.

Swanepoel, tipoloji hakkında genel bilgiler verdikten sonra sözlük bilimi alanında çalışmalar yapan Hausmann, Geeraerts & Janssens, Kukenheim, Landau, Sebeok ve Zgusta'nın oluşturdukları geniş kapsamlı sözlük tipleri ve sınıflandırmalarından yola çıkmış ve adı geçen pek çok sözlük bilimci tarafından kabul gören Zgusta'nın genel anlamda yaptığı (1971) aşağıdaki sözlük tipolojisini vermiştir (Sterkenburg, 2003: 46):

Şekil 4: Zgusta'nın Sözlük Tipolojisi

Yukarıdaki ağaç şemasında yer alan tipoloji, eserde şöyle açıklanır:

- Lengüistik sözlükler, dâhil edilen madde başları tiplerinin konumları ve onların üzerinden sağlanan bilgi türü bakımından özelliklere ayrılır.
- Tek dilli ve çok dilli sözlükler onların içinde işlenmiş dillerin sayısına dayanarak ayrılır.
- Eş ve art zamanlı sözlükler zaman eksenindeki karşıtlık üzerine ayrılır.
- Genel, sınırlı, kapsamlı ve standart gibi ayırıcı özellikler, bir sözlükte uygulama ve kapsama için seçilen söz varlığının kapsamı ve/veya tabakasına işaret eder (Sterkenburg, 2003: 46).

Bu tipolojide ayırt edilen sözlük kategorileri Geeraerts ve Janssens (1982) ve Geeraerts'te (1984) önerildiği gibi onların makro ve mikro yapısal özelliklerinin temelinde daha alt bölümlere ayrılmıştır. Sözlükler onların makro yapıları bakımından;

- Bir sözlükte sözlük bilimiyle ilgili açıklama için seçilen madde başlarından bir dilin söz varlığının kapsamı ve katmanına;
- Madde başlarının sıralanmasının temelini oluşturan prensiplere (alfabetik, kavramsal/ideolojik veya her ikisinin birleşimi) ilişkin olarak karşılaştırılır (Sterkenburg, 2003: 46).

Sözlüklerin makro ve mikro yapısal özelliklerinin sınıflandırma için yeterli olmadığını belirten Piet Swanepoel kendi sınıflandırmalarında aşağıdaki ayırt edici özelliklerin de bulunacağını açıklamıştır:

- Bir sözlüğün hedef kullanıcıları;
- Seçilen farklı türdeki sözlükler, çok çeşitli işlevleri;
- Onların sözlük bilimiyle ilgili tanımlarında sözlük bilimcinin kuralcı bakış açısı (Sterkenburg, 2003: 48).

Yukarıdaki ağaç şemasında yer alan tipoloji daha sonra “Başlıca Sözlük Tipleri” ana başlığında detaylı şekilde alt başlıklarıyla ele alınmış ve sözlük türleri tasnif edilmiştir: (Sterkenburg, 2003: 49-68)

1. Ansiklopedik sözlükler.

2. Lengüistik Sözlükler:

Tek dilli lengüistik sözlükler:

a. Art zamanlı sözlükler:

- Tarihî sözlükler.
- Etimolojik sözlükler.

b. Genel eş zamanlı sözlükler:

- Kapsamlı eş zamanlı sözlükler.
- Standart eş zamanlı sözlükler.

- Pedagojik olan sözlükler (Öğrenenlerin sözlüğü).

3. Sınırlanmış sözlükler: Bu alanda otorite sayılan uzmanlarca çok fazla ve detaylı alt bölümler oluşturulduğu belirtilmiş ve sınırlanmış sözlüklerin başlıcaları aşağıdaki şekilde verilmiştir:

- a. Lehçe, bölge ve ağız sözlükleri.
- b. Kalıplaşmış söz öbekleri (eş dizimliler sözlüğü, deyim ve atasözü sözlükleri, birleşik fiil sözlükleri vb.) sözlüğü.
- c. Jargon, argo ve klik (belli gruba ait) diller sözlüğü.
- d. Zıt anlamlı ve eş anlamlı sözlükler.
- e. Yabancı kelimeler ve yeni kelimeler sözlükleri.
- f. Yazım ve söyleyiş sözlükleri.
- g. Kuralcı dil kullanım sözlüğü.
- h. Yazarlar ve metinler sözlükleri.

4. Çok dilli sözlükler veya çeviri sözlükleri.

Tasnifte pek çok sözlük türü ele alınırken tematik sözlük veya kavram sözlüğü başlığında bilgi verilmemesinin sebebi, eserde bu sözlüklerin makro yapı özelliklerle ilişkilendirilmesi ve sözlüklerde kelimelerin düzenini belirleyen ilkeler maddesinde ele alınmış olmasıdır. Buna göre sözlükler ya alfabetik ya kavramsal/ideolojik¹¹ olarak sıralanması ile veya her ikisinin birlikte kullanılması ile oluşturulmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir sözlük çeşidi alfabetik veya kavramsal olabileceği gibi her ikisinin kullanıldığı sözlük de olabilir. Bir deyimler veya atasözleri sözlüğü alfabetik veya konularına göre hazırlanabilir. Nitekim Türk dilinde *Konularına Göre Seçme Türk Atasözleri* (Kurnaz 1962), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri* (Yurtbaşı, 1994), *Konularına Göre Özlü Deyişler Sözlüğü* (Çotuksöken, 2000), *Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü* (Gözler, 1982) gibi belli kavram alanlarına göre hazırlanmış sözlükler vardır. Hatta konulara göre bölümlere ayrılan deyimler,

¹¹ Burada yer alan *ideolojik* terimi *kavramsal*, *tematik* anlamında kullanılmıştır.

atasözleri bu bölümler altında alfabetik olarak yer alabilmektedir. Böylece hem kavramsal hem alfabetik biçimin bir arada kullanıldığı görülür.

Sözlük tipolojilerine döndüğümüzde, sonuç olarak Piet Swanepoel'a göre piyasadaki sözlüklerin çok fazla miktarda olması ve hedeflenen fonksiyonlar, makro ve mikro yapı özellikleriyle ilgili olarak ortaya çıkan sayısız sözlük çeşitliliği göz önüne alındığında önerilen tipoloji, aynı zamanda sınıflandırdığı ve tanımladığı nesnelerin basitleştirilmiş bir sunumu ihtiyacındandır. Ayrıca elektronik sözlüklerin ortaya çıkması ve yeniliklerin artmasıyla bu tipolojilerin yenilenmesi de kaçınılmazdır (Sterkenburg, 2003: 69).

R.R.K. Hartmann ise *Lexicography* adlı eserde konuyla ilgili olarak sözlük tipolojisinin en azından yedi yönünün olduğunu belirtir:

1. Referans çalışmanın yani sözlüğün boyutu; onun fiziksel boyutu bakımından geniş kapsamlı veya kısaltılmamış olmasından, tamamen kısa sözlüklere veya kısaltılmış cep sözlüklerine kadar;
2. Kapsam; malzemenin içeriği ve sunulan bilgi kategorilerinin tipleri, çok amaçlı veya genelden, teknik veya özel amaçlı sözlüklere kadar;
3. Bilgiye ulaşma amacı için sıralanan kelime listesindeki format veya düzenleme; mesela geleneksel genel sözlükteki gibi alfabetik veya thesaurus veya ansiklopedik sözlükteki (referans çalışma) gibi tematik;
4. Sözlüğün (başvuru çalışmasının) metin dili (tek dilli veya çok dilli sözlükler) veya potansiyel kullanıcının lengüistik yönelimi (yerli konuşucular veya yabancı öğrenciler için sözlükler);
5. Tasarlanan sözlük için hedef grup; mesela yetişkinler, ergenler, uzmanlar veya kullanıcıların statüsü için sözlükler;

6. Kullanılacak sözlükte faaliyet içeriği; mesela decoding (dinleme ve okuma amaçlı) veya encoding (konuşma ve yazma amaçlı) için sözlükler;
7. Sözlüğün aracı/ortamı; onun sunumu ve/veya yayımı için kullanılan teknoloji bakımından, mesela basılıya karşı elektronik sözlük (Hartmann, I, 2003: 4-5).

Yukarıda da görüldüğü gibi Hartmann, kavram sözlüklerini “bilgiye ulaşma amacı için sıralanan kelime listesindeki format veya düzenleme” olarak yani sözlüklerin makro yapı özelliğine göre üçüncü maddede ele almış ve bu tarzda olan çalışmalara tematik olan thesaurus ve ansiklopedik sözlükleri örnek göstermiştir. Kavram sözlükleri, ileride değinileceği gibi kimi sınıflandırmalarda altıncı maddede yer alan konuşma ve yazma amaçlı sözlükler grubunda da ele alınabilmektedir.

Lev L. Shcherba, “Towards a General Theory of Lexicography” adlı yazısında bir dizi teorik karşıtlıklara dayandırarak farklı sözlük tiplerini “Sözlüklerin Temel Tipleri” başlığında şöyle açıklar:

1. İlk karşıtlık: akademik tip sözlük (standart-betimleyici/tanımlayıcı)-bilgilendirici sözlük;
2. İkinci karşıtlık: ansiklopedik sözlük-genel sözlük.
3. Üçüncü karşıtlık: bağlamli dizin (concordance)-sıradan (tanım veya çeviri) sözlük.
4. Dördüncü karşıtlık: sıradan (tanım veya çeviri) sözlük-ideolojik sözlük.
5. Beşinci karşıtlık: tanımlama sözlüğü-çeviri sözlüğü.
6. Altıncı karşıtlık: Tarihî olmayan sözlük-tarihî sözlük (Hartmann, III, 2003: 11-43).

Yukarıdaki karşıtlıklardan dördüncüsü kavram sözlükleriyle ilgili olup Rus dilinde genellikle *ideolojik* veya *ideografik* sözlük olarak karşılık bulmaktadır. Shcherba’ya göre her bir kelimeyi fonetik biçime ve anlama göre

ayırabildiğimiz için her dilin sözlüğü ya alfabetik düzende kelimelerin fonetik biçimlerine göre ya da anlamlarına yani kelimenin fonetik biçimi tarafından ifade edilen kavramlara göre düzenlenebilir. Dolayısıyla Shcherba dördüncü maddede, sözlüğü oluşturan söz varlığının düzenleniş yöntemine göre sözlük tiplerini karşılaştırmıştır.

Yakov Malkiel “A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features” adlı yazısında sözlükleri genel olarak üç sınıflandırma ölçütüne göre ele almıştır:

1. Sınırlandırılmasına, kapsamasına göre sınıflandırma:

- a. Girişlerin (madde başlarının) yoğunluğu.
- b. Dillerin sayısı (tek dilli, iki dilli, çok dilli vb.).
- c. Sadece sözlüksel veri üzerine yoğunlaşmanın oranı (özel isimleri kapsamasına göre, sıradan kelimeler üzerine açıklamaların fazlalığına göre).

2. Bakış açısına göre sınıflandırma:

- a. Temel boyut (art zamanlıya karşı eş zamanlı).
- b. Girişlerin (madde başlarının) temel düzenlemesi (geleneksel, semantik, gelişigüzel).
- c. Ton, tarz (tone) seviyesi (kuralcı, öğretici veya komik, eğlendirici).

3. Sunuma göre sınıflandırma:

- a. Tanım.
- b. Örnekleme.
- c. Grafik örnekleri (haritaları içeren).
- d. Hususi özellikler (toplum düzeyinde veya uygulanabilirlik eksenini boyunca, bölgesel terimlerde sınırlama, telaffuzun belirtilmesi.) (Hartmann, III, 2003: 51-69).

Malkiel, yukarıdaki sınıflandırmada kavram sözlüklerini semantik sözlükler olarak “girişlerin (madde başlarının) temel düzenlemesi” maddesinde vermiştir. Ona göre sözlük maddelerinin düzenlenmesi alfabetik, semantik veya gelişigüzel olabilir. Burada da sınıflandırma ölçütü olarak “bakış açısına göre sınıflandırma” esas alınmıştır.

B.T. Sue Atkins ve Micheal Rundell’in *The Oxford Guide to Practical Lexicography* adlı eserinde “Sözlüklerin Özellikleri” başlığında şöyle sınıflandırma yapılmıştır:

1. Sözlüğün dili/dilleri:

- a. Tek dilli.
- b. İki dilli.
 - tek yönlü.
 - çift yönlü.
- c. Çok dilli.

2. Sözlüğün kapsamı:

- a. Genel dil.
- b. Ansiklopedik veya kültürel malzeme.
- c. Terimler veya alt diller (hukuk terimleri sözlüğü, hemşirelik vb.).
- d. Dilin belirli alanı (eş dizimliler sözlüğü, deyimler sözlüğü vb.).

3. Sözlüğün boyutu:

- a. Standart yayın.
- b. Kısa yayın.
- c. Cep yayını.

4. Sözlüğün ortamı/aracı (medium):

- a. Basılı.
- b. Elektronik (DVD veya elde kullanılan).
- c. Web tabanlı.

5. Sözlüğün organizasyonu:

- a. Kelimeden anlama (en yaygın).
- b. Anlamdan kelimeye (Bir kelimenin arandığı yer, semantik olarak ilişkili diğer kelimelere yönlendirir.).

6. Kullanıcının dili:

- a. Tüm aynı dili konuşan kullanıcılardan bir grup.
- b. İki belirli dil konuşanların grubu.
- c. Sözlük dilinin dünya çapında öğrencileri.

7. Kullanıcıların becerileri:

- a. Dil bilimciler ve diğer dil uzmanları.
- b. Eğitimli yetişkinler.
- c. Okul öğrencileri.
- d. Genç çocuklar.
- e. Dil öğrenenler.

8. Sözlüğün ne için kullanıldığı:

- a. Decoding¹² (dinleme ve okuma amaçlı=çözme)
 - bir kelimenin anlamını anlamak.
 - bir yabancı dil metninden kendi dil metnine çeviri yapmak.
- b. Encoding¹³ (konuşma ve yazma amaçlı=düzenleme)
 - bir kelimeyi doğru şekilde kullanmak.
 - kendi dilindeki bir metni yabancı dile çevirmek.
 - dil öğretmek (Atkins-Rundell, 2008: 24-25).

¹² Bir yabancı dilden yerli dile çeviri veya dinleme, okuma gibi algılayıcı becerileri içeren dilsel işlem. Bu fonksiyon için en uygun sözlük pasif sözlüktür (Hartman-James, 1998: 35).

¹³ Yerli dilden yabancı dile çeviri veya konuşma, yazma gibi üretici becerilerini içeren dilsel işlem. Bu fonksiyon için en uygun sözlük aktif sözlüktür (Hartman-James, 1998: 48).

Görüldüğü gibi son yıllarda sözlük çeşitlerinin artmasına, hedeflenen amaçların, işlevlerin değişip gelişmesine ve teknolojik ilerlemelere de bağlı olarak Atkins ve Rundell, daha farklı sınıflandırma yapmışlardır. Bu sınıflandırmaya göre kavram sözlükleri “Sözlüğün Organizasyonu” başlığında anlamdan kelimeye giden sözlükler şeklinde verilmiştir.

Ayrıca son yıllarda “sözlüğün hangi amaç için kullanıldığı” ölçütüne göre dinleme ve okuma için çözme (decoding), konuşma ve yazma için düzgüleme (encoding) olarak sınıflandırma yapılmıştır. Carlos F. Marquez Linares, alfabetik sözlüklerle tematik sözlükleri bu açıdan şöyle karşılaştırır:

Tematik sözlükler, yazma (encoding) gibi eylemler için daha kullanışlıdır. Genelde kullanıcılar alfabetik sözlüklerde olmayan benzer anlamlı kelimeler üzerine bilgiyi bu sözlüklerde bulabilir. Ama alfabetik olan, dinleme ve okuma (decoding) gibi amaçlar için genelde daha yararlıdır (Geweher, Catsimali, 1998: 167).

Buna göre, belli bir konuda konuşmak ve yazmak için (encoding) o konuyla ilgili aranılan kelimeleri bulmaya yardımcı sözlükler olarak kavram sözlükleri ile dinleme ve okuma (decoding) gibi amaçlar için daha yararlı oldukları düşünülen alfabetik sözlükler, son yıllarda sınıflandırmalarda “sözlüğün kullanım amacı” gibi bir ölçüt altında yer alabilir. Ancak bu ölçütün tarihî değil çağdaş sözlükler için daha uygun olacağı söylenebilir.

Bo Svensén *A Handbook of Lexicography* adlı kitabında sözlük tipolojilerinin geleneksel olarak var olan sözlüklere ve onların özelliklerine dayandırıldığını belirtir. Svensén “Genel Sözlük Tipolojisi ve Özel Amaçlı Sözlük Tipolojisi” ana başlıklarında sözlük tiplerini ele almıştır. Eserde ayrıntılı sınıflandırmalar yapıldığı için önce sadece başlıkların verilip daha sonra açıklamalara geçilmesi uygun görülmüştür:

A. GENEL SÖZLÜK TİPOLOJİSİ:

1. Genel Özelliklerine Göre Sözlük Tipleri.
2. Nicel (Sayısal) Özelliklerine Göre Sözlük Tipleri.
3. Yapısal Özelliklerine Göre Sözlük Tipleri.
4. Düzenleme, Fonksiyon ve Kullanıma Göre Sözlük Tipleri.

B. ÖZEL AMAÇLI SÖZLÜK TİPOLOJİSİ:

1. Dizimsel (Sentagmatik) Özel Amaçlı Sözlükler.
2. Dizisel (Paradigmatik) Özel Amaçlı Sözlükler (Svensén, 2009: 22-36).

Genel başlıklarıyla verilen ve Svensén'ın eserinde ayrıntılı olarak ele alınan bu tipolojiler, şöyle özetlenebilir:

A. GENEL SÖZLÜK TİPOLOJİSİ:

1. Genel Özelliklerine Göre Sözlük Tipleri:

a. Sözlük ve dünya: Dil sözlükleri, nesneler, şeyler (things) sözlüğü (sadece dünya hakkında bilgi vermeyi amaçlayan) ve her ikisini birleştirmeyi amaçlayan ansiklopedik sözlükler.

Svensén bundan sonra yapılacak tipolojiyi özellikle dil sözlüklerine odaklamıştır.

b. Sözlük ve dil göstergesi (lengüistik sign): Sözlüklerin sınıflandırması için diğer önemli prensip onların dil göstergesiyle ilişkisidir; yani ifade ve içerik (expression or content) olarak göstergenin (sign) tamamlayıcı parçalarına dayalıdır:

- Sözlüksel maddelerin ifade yanına dayalı makro yapının olduğu sözlükler genellikle *semasiyolojik sözlükler* olarak adlandırılır. Bu sözlüklerin en önemli tipi alfabetik genel amaçlı sözlüklerdir.

- Sözlüksel maddelerin içerik yanına dayalı makro yapının olduğu sözlükler genellikle *onomasiyolojik sözlükler* olarak adlandırılır. Bir thesaurus (bir kavram sözlüğü) tipik bir onomasiyolojik sözlüktür.

c. Sözlük ve zaman: Sözlükler onların zamanla ilişkisine göre de sınıflandırılabilir. Eş ve art zamanlı sözlükler şeklinde olabildiği gibi tarihî ve çağdaş sözlükler olarak da ayrılabilir. Svensén'a göre bu sınıflandırmalar şu şekilde de birleştirilebilir:

- Eş zamanlı tarihî sözlük.
- Art zamanlı tarihî sözlük.
- Eş zamanlı çağdaş sözlük.
- Art zamanlı tarihî-çağdaş sözlük.

d. Sözlük ve norm: Svensén, sözlüklerin ayrıca dilsel kural (lengüistik norm) ile de bir ilişkiye sahip olduğunu belirtir. Ona göre sözlüklerin amacı ya kullanımı göstermek (betimleyici (descriptive) sözlük) ya da kullanımı etkilemek (kuralcı (normative, prescriptive) sözlük) olabilir.

e. Genel ve özel amaçlı olan: Genel ve özel amaçlı sözlüklerdir.

f. Dillerin içerdiği sayı: tek dilli, iki dilli, çok dilli sözlükler.

g. Resimleme derecesi: resim örnekli sözlük, resimli sözlük.

2. Nicel (Sayısal) Özelliklerine Göre Sözlük Tipleri:

a. Kapsamlılık: Bir sözlük tipolojisi madde başının ve sayfaların sayısı gibi sayısal ölçüte dayandırılabilir. Svensén, boyutla ve olası kullanıcı kategorileri ile ilgili basılı sözlüklerin en yaygın tiplerinin kabataslak sınıflamasının aşağıdaki dört bölüme sahip olabileceğini açıklar:

1. Grup: Cep sözlükleri olarak adlandırılabilen genellikle iki dilli bu sözlüklerin sayfaları küçük olup sayfa sayıları birkaç yüzü geçmeyen genellikle 5 bin ile 15 bin arasında madde başını içerir.

2. Grup: Cep sözlüklerinden daha detaylı bilgi sağlayan sayfa sayıları 250-500 arasında değişen sözlüklerdir. Tek dilli olanlar okullarda kullanmak için tasarlanıp yaklaşık 30 bin madde başı içerir. İki dilli olanlar 15 bin ile 35 bin arasında değişen madde başı içerir.

3. Grup: Daha geniş kapsamlı bilgi sağlayan bu sözlüklerin sayfa sayısı 500-1000 arasında değişirken madde başı sayısı 35 bin 70 bin arasında değişir.

4. Grup: Bu gruptakiler de bir önceki grup gibi tek ve iki dilli olabilir. 3. gruptaki sözlüklerden farkı daha fazla kelime, anlam içermesidir. Oldukça ileri dil seviyesinde bilgi gerektiren işte çalışan profesyonel kişiler ve daha ileri dilsel çalışmalar için tasarlanmıştır. Sayfa sayısı 1000'i aşp madde başı sayısı 70 binden fazladır.

b. Yoğunluk: Svensén'a göre bir sözlüğün sayısal olarak tarif etmenin bir başka yolu da madde başına düşen bilgi miktarına kadar belirlemektir (sözlüğün yoğunluğu). Örneğin madde başlarının sayısına göre bir sözlükte satır sayılarını bölerek sözlük yoğunluğunun kabaca bir ölçümü yapılabilir ve bu ölçüm sonra sayısal bakış açısından farklı sözlüklerin içerik ve yapısı arasındaki karşılaştırması için bir temel olarak kullanılabilir.

c. Seçme prensipleri: Svensén, üçüncü sayısal açının veri seçimiyle ilgili olduğunu belirtip açıklama yapar. Örneğin, bir sözlük bir metnin tanımlı korpusunda yer alan tüm kelimelerin tamamen ortaya konulmasıyla ilgilidir (kapsamlı/ayrıntılı sözlük). Ama normal olarak bir sözlük sadece sözlüksel maddelerin seçimiyle ilgilidir (seçmeli sözlük).

Son olarak Svensén'a göre, bir sözlük ya sadece seçilen sözlüksel maddelerin listelemesiyle yetinebilir veya onlar hakkında bilgi de sağlayabilir.

İlk kategorinin (birikmeli (cumulative) sözlük) örnekleri bazı özel amaçlı sözlük tipleridir: tersine (son harfe göre alfabetik) sözlükler ve bazı eş anlamlı sözlükler gibi. Bu tür sözlüklerde sözlük maddeleri sadece listelenir, açıklamalara yer verilmez. İkinci kategori (açıklamalı sözlük) en fazla yaygın olandır ve diğerleri arasında çoğu genel amaçlı sözlükleri içerir. Bu tarz sözlüklerde ise sözlük maddeleri listelenmekle birlikte maddelerin açıklamalarına da gidilir.

3. Yapısal Özelliklerine Göre Sözlük Tipleri:

Svensén, sözlüklerin öncelikle makro yapısı yani madde başları arasındaki ilişkileri ve sıra gibi yapısal karakterlerine göre de sınıflandırılabileceğini belirtir. Bu bağlamda sınıflandırmayı alfabetik ve sistematik makro yapı olarak ele almış ve sistematik makro yapı içinde kavram alanlarına, kavramsal sisteme göre düzenlenen sözlükleri yani tematik olanları açıklamıştır (bkz. 51.s.).

4. Kullanım, Fonksiyon ve Düzenlemeye Göre Sözlük Tipleri:

a. Kullanım: Svensén'a göre genel olarak sözlük kullanımının iki ana tipi vardır. Çoğu sözlüklerin başvuru çalışmaları olarak kullanılması kastedilir (danışma sözlükleri) fakat okunulması için planlananlar da vardır (okuma sözlükleri). Okuma sözlüklerinin genellikle dil öğrenmede (söz varlığı yapımı, eş veya karşıtları öğrenme gibi) kullanılması kastedilir veya onların genel bilgiyi taşımayı veya salt eğlenceyi sağlamayı hedefleme olasılığı düşünülür.

b. Fonksiyon: Sözlükler dilbilimsel aktivitelere göre de sınıflandırılabilir: alıcı (reception) ve üretici (production) sözlükler gibi. Bu bağlamda çeviri sözlükleri hem alıcı hem üretici fonksiyona sahip olduğu için (kullanıcının ister yerli dilinden veya ister yerli diline çeviri için kullanılması) özel bir yerdedir.

c. Düzenleme: Düzenlemeyle ilgili sınıflandırmanın bir esası sözlükte madde başı dillerinin sayısıdır. Svensén, dillerden sadece birinde madde

başlarının ve sadece diğer dilde karşılıklarının olduğu sözlük (en alışılmış/klasik olan tiptir) ve her iki dilde de madde başlarına ve karşılıklarına sahip olan sözlük olarak ikiye ayrılabilceğini belirtir.

Svensén'a göre sözlükler hedeflenen kullanıcıların yerli diliyle bağlantılı olarak görülen organizasyona göre sınıflandırılabilir ve Svensén buna *sözlüğün yönlülüğü* (directionality of the dictionary) demektedir. En yaygın tipi, sadece dillerden birinin yerli konuşurları için planlanan sözlük olan *tek yönlü sözlük*'tür. Diğer yandan eğer her iki dilin yerli konuşurları için tasarlanırsa *iki yönlü sözlük*'tür.

d. Hedeflenen kullanıcılar: Svensén, amaçlanan kullanıcılara göre sözlüklerin sınıflandırılmasının, örneğin tek dilli sözlüklerde, yerli dil konuşurların sözlükleri ve yerli olmayan konuşurlar için sözlükler olarak ikiye ayrılmasına sebep olabileceğini belirtir: İlk tip en yaygın olanıdır fakat ikincisi çok önemli alt başlığı içerir: yabancı dil öğrenenlerin sözlüğü. Bu, çeşitli öğretme amaçları için özel olarak yapılan sözlük çeşitlerini bize sunar (öğrenenlerin (learners') sözlükleri veya pedagojik sözlükler). Onların amacı genellikle başlıklarından bellidir: okul sözlüğü gibi.

Svensén'a göre, hedeflenen kullanıcılara göre sınıflandırmanın diğer yönü özellikle teknik sözlüklerle ilgilidir. Bunlar kullanıcıların ya profesyonel olmasına ya yarı profesyonel olmasına veya o alandan olmamasına göre sınıflandırılabilir. Ayrıca çocuklar için planlanan sözlükler, yetişkinler için kastedilenlerden önemli ölçüde farklı olacağı için çocukların sözlüğü ve yetişkinlerin sözlüğü olarak da sözlük çeşitleri vardır.

5. Dağılım ve depolama aracına göre sözlük tipleri: Svensén'a göre önemli fark, bir yandan basılı (kâğıt) sözlük diğer yandan elektronik sözlük arasında olandır. İkinci kategori içinde alt tipler vardır. Örneğin elektronik sözlüğe karşılık basılı bir sözlüğün dijitalleştirilmiş versiyonu gibi.

3. ÖZEL AMAÇLI SÖZLÜK TİPOLOJİSİ:

1. Dizimsel (Sentagmatik) Özel Amaçlı Sözlükler: Özel amaçlı sözlüklerin önemli bir kategorisi bu sözlüklerdir. Bunlar sözlüksel ögeler arasındaki ilişkiyle ilgili olan ve diğer ögelerle birleştirilebilen sözlüklerdir. Svensén'a göre bu yüzden o, bir yandan sentagmatik veya semantik değerlik (valency) bir yandan seçilebilir kısıtlamalar veya tercihler meselesidir.

Bu gruba Svensén, eş dizimlilik sözlükleri, deyim sözlükleri vb. türlerin girebileceğini belirtir.

2. Dizisel (Paradigmatik) Özel Amaçlı Sözlükler: Özel amaçlı sözlüklerin diğer önemli grubu, sözlüksel ögeler arasındaki ilişkiyle ilgili olan ve bu ögelerin birbirlerinin yerini alabildiği dizisel sözlüklerdir. Svensén'a göre bu yerini alabilirlik, içerik veya ifade yönüyle ilgili olabilir.

a. İçerik-Dizisel (content-paradigmatic) Sözlükler: Svensén'a göre bu grupta, en yaygın özel amaçlı sözlüklerden biri olan eş anlamlılar sözlüğünü buluruz. Eş anlamlı sözlükler genellikle zıt anlamlı sözlüklerle birleştirilmiştir. Zıt anlamlı sözlükler daha az yaygındır.

Svensén, bu grup içinde diğer sözlük tiplerinin kavramlara, kavramsal alanlara ve kavramsal ilişkilere odaklandığını belirtir: thesauri veya kavram sözlükleri gibi. Bir thesaurusta kelimeler kelime türüne bakılmadan kavramsal bağlantısına göre birlikte gruplandırılır. Klasik ilk örneği, 1852'de yayımlanan *Roget's Thesaurus of English Words and Phrases*'tir. Diğer ünlü thesaurus Almanca *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* adlı eserdir. Svensén'a göre thesaurus sadece anlamsal olarak ilişkili olan ifadeler ve kelimelerle birlikte değil, aynı zamanda sadece tematik olarak ilişkili olanlarla da beraber gruplandırılabilir. Yani sadece mantıksal-semantik değil aynı zamanda ontolojik-ansiklopedik ilişkileri de açıklar.

İçerik-dizisel sözlükler aynı zamanda resimli sözlükleri de kapsadığını belirten Svensén'a göre, bunlar da thesaurustaki gibi az çok aynı prensiplere göre birlikte gruplandırılan resimler aracılığıyla açıklanır ve kavramlara dayalıdır. Doğal olarak resimli sözlükler, özellikle isimler ve bunlar arasında çoğunlukla somut olanlar için uygundur. Soyut düşünceleri temsil eden isimleri ve diğer kelime türlerini görsel olarak sunmak daha zordur. Her resim, kavramı sunan basılı/yazılı kelimeyle birlikte.

Bu sözlüklerin kullanılabilirliğini artırmak genellikle işlenen tüm kelimelerin alfabetik diziniyle sağlanır.

b. İfade-Dizisel (expression-paradigmatik) Sözlükler: Bu sözlükler kelimelerin söyleyişi veya yazımına dayandırılabilir. Svensén, ilk grupta tersine sözlükleri (son harfe göre alfabetik) verir. Ona göre, her zamanki alfabetik olarak düzenlenen sözlüklerin (ilk harfe göre alfabetik sözlükler) aksine bunlar kelimenin son harfine göre düzenlenir. Bundan dolayı aynı şekilde yazılan bitişlerin olduğu kelimeler birbirlerinin yanında listelenir.

Uyaklı sözlükler, özellikle kelimelerin sonundaki söyleyişi esas olarak alır ve aynı telaffuzlu sona sahip olanlar birlikte gruplandırılır.

3. Sınırlandırılmış (restricted) Sözlükler: Çoğu sınırlandırılmış sözlükler bazı madde başı tipleriyle, bilgi tipleriyle, dil çeşitliliğiyle ve metinlerle (açıklamalarla) ilgili olması bakımından belli amaçlar için oluşturulmuştur. Svensén bu tür sözlükleri şöyle maddelemiştir:

a. Madde Başı Türlerine Göre Sözlükler: Bu gruba yabancı kelimeler sözlüğü (ödünc kelimeler), yeni kelimeler sözlüğü, kısaltmalar sözlüğü, adbilimsel (onomastik) sözlük veya isimler sözlüğü dâhil edilir. Hatta deyimler sözlüğü dizimsel (sentagmatik) sözlükler grubunda ele alınsa da Svensén, deyimler sözlüğünün bu gruba da ilgili olması gerektiğini belirtir.

Bu tür sözlüklere atasözleri sözlüğü ve alıntılar sözlüğü de dâhil edilmiştir.

b. Bilgi Türlerine Göre Sözlükler: Yazım sözlükleri bu gruptandır. Temelde bu sözlükler kuralcıdır (normatif). Yazımla birlikte bazı durumlarda söyleyiş ve diğer bilgiler genellikle verilir. Bilginin bu tipi aynı zamanda kelime bölümü (heceleme) sözlükleri ile de ilgilidir. Çoğu yazım sözlükleri kelime bölümünü de gösterir.

Bu gruba giren diğer sözlükler söyleyiş sözlüğü, etimolojik sözlük, sıklık sözlüğüdür.

c. Dil Çeşitliliğine Göre Sözlükler: Tarihî sözlükler, lehçe sözlükleri, teknik sözlükler (terim sözlükleri gibi), grup-dil sözlükleri (mesleki jargon, sözler vb.) ve argo sözlükleri bu gruba örnek olabilir.

d. Çeşitli Metin Sözlükleri: Metin tipleri sözlükleri ve yazar sözlükleri olarak düşünülebilir. Metinlerin sözlüğü kelime dizini ve bağlamalı dizinden (concordance) oluşabilir. Bu sözlükler seçici olarak dilsel ve/veya ansiklopedik açıklamaları vermesi bakımından “açıklamalı sözlük” şeklinde de olabilir (Svensén, 2009: 22-36).

Görüldüğü gibi Bo Svensén, sözlük tiplerini detaylı şekilde açıklamış ancak kitabında özellikle en fazla bilinen ve önemli olan sözlük tiplerine odaklanmıştır. Yukarıdaki açıklamalardan, tez konusuyla ilgili olan kavram sözlüklerinin farklı adlarla hem “Özel amaçlı sözlükler” başlığında “İçerik-dizisel sözlükler” içinde hem “Genel sözlük tipolojisi” ana başlığında “Genel özelliklerine göre sözlük tipleri” bölümünün “Sözlük ve dil göstergesi (lengüistik sign)” içinde (onomasiolojik olarak) hem de “Yapısal özelliklerine göre sözlük tipleri” başlığında yani makro yapının özelliğine göre (sistematik makro yapı olarak) değerlendirildiğini görüyoruz. Aslında ufak tefek farklılıklarıyla, değişik şekillerde örnekleri olmasına rağmen kavram sözlükleri genel olarak aynı tarzdadır. Ancak sınıflandırmada kullanılan ölçütlere göre bu sözlüklerin her sahip olduğu özellik ayrı ayrı ele alındığında bu tür sözlükleri farklı sınıflandırmalar içinde görebilmekteyiz.

Batı ve Rus sözlükçülüğünden sonra Arap sözlükçülüğünde nasıl bir sınıflandırma yapıldığına bakalım.

Mehmet Nuri Alpak, Arap dilinde sözlük çalışmaları üzerinde durmuş ve sözlüklerin pek çok şekilde sınıflandırıldığını, bunların içinde en yaygın olanının;

- Hazırlanış amaçlarına göre sözlükler
- Özelliklerine göre sözlükler
- Yazılışlarına göre sözlükler
- İçeriğine göre sözlükler şeklinde yapıldığını belirtmiştir.

Bu sınıflandırmaya başka örnek olarak;

- Dil sayısına göre
- Alfabetik olup olmamasına göre
- Dilin kullanımına göre
- Dizinsel, düzensel ve bağlamsal olmalarına göre sözlükleri göstermiştir (Alpak, 2006: 14).

Bu açıklamalardan sonra Arap sözlükçülüğünde sözlükleri şöyle sınıflandırmıştır:

A. Hazırlanış amaçlarına göre:

1. Hazırlanış amacı dinî olan sözlükler: Kur'an-ı Kerim ile ilgili sözlükler, hadislerle ilgili olan sözlükler, fıkıhla ilgili sözlükler.

2. Hazırlanış amacı dinî olmayan sözlükler:

- a. Sadece bir konuda yazılan sözlükler.
- b. Birden fazla dili konu edinen sözlükler.
- c. Varlıklar âlemi ile ilgili sözlükler: İnsanlarla ilgili sözlükler, hayvanlarla ilgili sözlükler, bitkilerle ilgili sözlükler.
- d. Ülke ve yer isimleriyle ilgili sözlükler

e. Lehçelerle ilgili sözlükler

f. Kelimelerin kullanımına göre hazırlanmış sözlükler:

- Morfolojik sözlükler: yanlış kullanılan kelimeler sözlüğü, sık kullanılan ve nadir kullanılan kelimeler sözlüğü, eş anlamlı, zıt anlamlı kelimeler sözlüğü, tekil, ikili ve çoğul kelimelerin kullanılışı ile ilgili sözlükler (Arap dilinde tekil, ikili ve çoğul kalıplar olmasından dolayı), kelime yapısı, anlamı, çekimi vs. ile ilgili dilbilimsel kelimeler sözlüğü.

- Masterlarla ilgili sözlükler
- Fiillerle ilgili sözlükler
- İsimlerle ilgili sözlükler
- Dilin genel yapısı ile ilgili sözlükler
- Müzekker ve müennes kelimelerle ilgili sözlükler
- Maksur ve memdud ile ilgili sözlükler
- İlmî terimleri içeren sözlükler
- Deyim ve atasözü sözlükleri (Alpak, 2006: 15-48).

Yukarıda görüldüğü gibi Arap sözlükçülüğünde “Hazırlanış Amacı Dinî Olmayan Sözlükler” başlığındaki alt başlıklarda çeşitli sözlük türleri ele alınmış, belli konu sözlüklerinden bahsedilmiş; ancak kavram sözlüğü veya tematik sözlük adıyla bir sözlük türü verilmemiştir.

Alpak, *Arap Sözlükçülüğünde Usul ve Sözlük Ekolleri* başlığında Yavuzarslan’ın da belirttiği gibi sözlüklerin çeşitli ekollerden oluştuklarını dile getirmiş ve bunlardan biri olan *konularına göre tasnif ekolü*’nü “Çeşitli konulara dair kelimelerin derlenerek ihtiva ettikleri konulara göre isimlendirilen müstakil sözlükleri oluşturan yöntemdir.” şeklinde açıklamıştır (Alpak, 2006: 49). Burada kavram sözlüğü bir yöntem olarak ele alınmıştır.

Mahmud Fehmi el-Hicazi’nin “Sözlük Yapımında Modern Akımlar” adlı yazısında, *Sözlüklerin Tasnifindeki Kıstaslar* ana başlığının *Kelimelerin diziliş yöntemi* alt başlığında kavram sözlüklerine değinilmiştir. Sözlüklerde kelime

dizilişinin üç yöntemi olduğu belirtilmiştir: Kelimelerin; alfabetik esasa göre, kelimenin önce son harfi sonra ilk harfi alınarak dizilişine göre ve bölümler hâlinde konularına göre dizilmesi. El-Hicazi, *bölümler hâlinde konularına göre dizilmesi* ile ilgili olarak her konunun altında, o konuyla ilgili kelimelere yer verildiği, bu tür sözlüklerin arkasında kelimelerin sayfalarını gösteren alfabetik dizinler bulunduğu şeklinde bir açıklama yapmıştır. Yazıda, bu tür sözlükler *Diğer Sözlük Çalışmaları* başlığı altında *sistematik sözlük* terimi ile yer almaktadır (Ürün, 2003: 160-167).

Amerikan, Rus ve Arap sözlükçülüğünde sözlük türleri ve bunların sınıflandırılmasından sonra Türk dilinde sözlük türlerinin sınıflandırılmasına geçelim. Konuyla ilgili en kapsamlı bilgi Doğan Aksan'ın "Her Yönüyle Dil" adlı eserinde mevcuttur. Daha sonra bu alanda yapılan çalışmalarda da genellikle Aksan'ın tasnifi örnek alınmıştır. Aksan, hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler gibi farklı yönlerden sözlükleri şöyle sınıflandırmıştır:

- 1- Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından:
 - a- Tek dilli sözlükler.
 - b- Çok dilli sözlükler.
- 2- Abece (alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre:
 - a- Abecesel sözlükler,
 - b- Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri.
- 3- Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:
 - a- Genel Sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler),
 - b- Lehçebilim sözlükleri,
 - c- Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı ögeler sözlükleri,
 - d- Yabancı ögeler sözlükleri,
 - e- Tarihsel sözlükler,

- f- Köken bilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri),
- g- Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri),
- h- Argo sözlükleri,
- i- Deyim ve atasözü sözlükleri,
- j- Anlatımbilim sözlükleri,
- k- Sanatçı ve metin sözlükleri,
- l- Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri,
- m- Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri (Aksan, III, 2009: 75-76).

Yukarıdaki tasnife göre bu tür sözlükler “Abece (alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre” başlığında *kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri* olarak ele alınmıştır.

Nadir İlhan, *Türk Dili Sözlükleri* adlı eserinde hazırlanış amaçları, kullanım gayeleri ve taşıdıkları özelliklere göre sözlükleri sınıflandırırken Doğan Aksan’ın tasnifini esas alıp özet olarak vermiştir. Daha sonra sınıflandırmaya şöyle devam etmiştir:

1. İşledikleri ürünler açısından sözlükler:
 - a. Yazı dili sözlükleri.
 - b. Ağız sözlükleri.
2. Malzemenin kaydedildiği ortam açısından:
 - a. Basılı – el yazması sözlükler.
 - b. Elektronik sözlükler.
3. Yazılış biçimleri açısından:
 - a. Manzum sözlükler.
 - b. Mensur sözlükler (İlhan, 2007: 25-29).

Konu ve yöntemlerine göre değişik biçimlerde sınıflandırılan sözlüklerle ilgili olarak Ahmet Kocaman en yaygın sınıflandırmanın şu şekilde olduğunu belirtmiş; ancak açıklama yapmamıştır:

- a. betimlemeli/kuralcı sözlükler
- b. eş zamanlı/ art zamanlı sözlükler
- c. genel/teknik sözlükler
- d. genel kullanım/öğrenim amaçlı sözlükler
- e. tek dilli/iki ya da çok dilli sözlükler (Kocaman, 1998: 111-113).

Sözlük türleri ile ilgili bir başka sınıflandırmayı Kaken Ahanov'un *Dil Biliminin Esasları* adlı eserinde görüyoruz. Rus dil biliminin etkisiyle Ahanov'un dört gruba ayırdığı sözlük türlerinden dördüncüsü şu şekilde açıklanmıştır:

Sözlükler, sözlerin alfabetik düzen içinde veya kavram alanlarına göre sıralanması bakımından iki gruba ayrılır: 1. Sesçil veya alfabetik sözlükler; 2. İdeolojik veya kavramlar sözlüğü (Ahanov, 2008: 188).

Görüldüğü gibi Ahanov da kavram sözlüklerini Rus sözlük bilimciler gibi *ideolojik* terimiyle veya *kavramlar* sözlüğü şeklinde ele almıştır.

* * *

Çeşitli özelliklere sahip olan sözlükler, farklı ölçütlere göre yapılan sınıflandırmalar altında karşımıza çıkabilir. Tezle ilgili olan kavram sözlüklerinin yukarıda ayrıntılı olarak verilen sınıflandırmalarda nasıl ele alındığı şöyle özetlenebilir:

Piet Swanepoel, bu sözlüklerin makro yapı özelliklerle ilişkilendirildiğini ve sözlüklerde kelimelerin düzenini belirleyen ilkeler maddesinde yer aldığını belirtmiştir (alfabetik, kavramsal veya her ikisinin birleşimi).

R.R.K. Hartmann, bilgiye ulaşma amacı için sıralanan kelime listesindeki format veya düzenlemeye göre ele almıştır (ya geleneksel genel sözlükteki gibi alfabetik ya da thesaurus veya ansiklopedik sözlükteki gibi tematik).

Lev L. Shcherba bazı karşıtlıklara göre yaptığı tasnifte tezimizle ilgili sözlükleri, söz varlığının biçim veya anlama göre düzenlenişini esas alarak belirtmiştir (Dördüncü karşıtlık: sıradan (tanım veya çeviri) sözlük-ideolojik sözlük).

Yakov Malkiel, bakış açısına göre madde başlarının temel düzenlemesini esas almıştır (geleneksel, semantik, isteğe göre/gelişigüzel).

B.T. Sue Atkins ve Micheal Rundell, hem “Sözlüğün organizasyonu” başlığında hem de son zamanlarda dile getirilen “Sözlüğün ne için kullanıldığı” başlığında bu sözlükleri ele almışlardır. Sözlüğün ne için kullanıldığını açıklamak için de çözme (decoding) (dinleme ve okuma amaçlı) ve düzgüleme (encoding) (konuşma ve yazma amaçlı) olarak ayırım yapılmıştır. Buna göre bu başlığı, tarihî söz varlığı için değil de günümüz açısından değerlendirirsek kavramsal için düzgüleme, alfabetik için çözme amacı daha uygun gibi görünmektedir. “Sözlüğün organizasyonu” başlığında ise bu tür sözlükler “Anlamdan kelimeye” maddesine uygun düşmektedir.

Bo Svensén’ın tez konusuyla ilgili olan kavram sözlüklerinin farklı adlarla hem “Özel amaçlı sözlükler” başlığında “İçerik-dizisel sözlükler” içinde hem de “Genel sözlük tipolojisi” ana başlığında “Genel özelliklerine göre sözlük tipleri” bölümünün “Sözlük ve dil göstergesi (lengüistik sign)” başlığında (onomasiolojik olarak) ve “Yapısal özelliklerine göre sözlük tipleri” içinde yani makro yapının özelliğine göre değerlendirdiğini görüyoruz.

Arap sözlükçülüğünde ise Mehmet Nuri Alpak kavram sözlüklerini “sözlük ekolleri” başlığında Mahmud Fehmi el-Hicazi ise “sözlüklerin tasnifindeki kıstaslar” ana başlığının *kelimelerin diziliş yöntemi* alt başlığında

ele alınmıştır. Ancak sözlük sınıflandırması olarak *Diğer Sözlük Çalışmaları* başlığının altında *sistematik sözlük* olarak vermiştir.

Doğan Aksan, bu sözlükleri “Abece (alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre” başlığında *kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri* olarak ele alınmıştır.

Görüldüğü gibi kavram sözlükleri, bazı sözlük bilimciler tarafından değişik gruplar içinde ele alınsa da genel olarak bakıldığında aslında sözlük hazırlama yöntemi, biçimi olarak sözlüklerin makro yapı özellikleriyle ilgilidir. Bu yöntemin kullandığı sözlükler daha çok söz varlığının sözlükte düzenlenmesi ölçütüne göre değerlendirilmiş ve farklı adlarla sınıflandırmalar içinde yer almıştır.

Hatta, son yıllarda yeni eğilim olarak sözlüklerin hangi amaçla kullanıldığı da düşünülüp “çözme (dinleme ve okuma) ve düzgüleme (konuşma ve yazma) amaçlı” şeklinde sınıflandırma da yapılmıştır.

Kavram sözlüklerinin sözlük bilimciler tarafından yapılan sınıflandırmalarda değişik gruplarda bulunmasının sebebi olarak bu sözlüklerin ayrı ayrı özelliklerinin farklı sınıflandırma ölçütlerinden birkaçına uymasından ve bu tür sözlükler arasında görülen küçük farklılıkların dikkate alınmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Ayrıca pek çok sözlük türünün de kavramsal veya konularına göre düzenlenebileceği görülmektedir. Atasözleri ve deyimler sözlüğü, argo sözlüğü gibi farklı türler, bu tarzda oluşturulabilir.

1.3. KAVRAM SÖZLÜKLERİ VE ÖZELLİKLERİ

1.3.1. Kavram Sözlükleri

Türk dili alanında kavram sözlükleriyle ilgili çalışmalar sınırlıdır. Dolayısıyla tezin birinci ve büyük bölümünü bu konuya ayırdık. Bu bölümde kavram sözlükleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi vererek sözlük biliminde aydınlatılmasına ihtiyaç duyulan bir alana katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Burada öncelikle kavram sözlükleriyle ilgili terim karmaşası ele alınıp ülkeden ülkeye, sözlük bilimciden sözlük bilimciye göre hangi terimlerin kullanıldığı ayrıntılı şekilde verilir değerlendirilecektir. Bunun yanında bu tür sözlüklerin kaynağının ne olduğu, ne gibi etkilerle oluşturulduğu konusu ele alınacaktır. Daha sonra ise kavram sözlüklerinin ne olduğu, özellikleri, avantaj ve dezavantajları, Batı'da ve Türk dilinde bu sözlüklerin gelişimi ve nasıl oluşturulduğu gibi hususlar ayrıntılı, örnekli ve yeri geldikçe karşılaştırmalı olarak verilir bu alanla ilgili pek çok noktaya ışık tutulmaya gayret edilecektir.

1.3.1.1 Kavram Sözlüklerinin Adlandırılışında Terim Karmaşası

Kavram sözlükleri hem yurt içinde hem de yurt dışında farklı adlarla ifade edilmektedir. Türk dilinde çok sık karşılaştığımız terim karmaşası, kavram sözlükleri söz konusu olduğunda yabancı dillerde de karşımıza çıkmaktadır.

Türk dilinde sözlükçülük üzerine çalışmalar, sözlüklerin ele alınması son zamanlarda artmaya başlamıştır. Bu alanda ciddi çalışma yapmaya başlayan bilim adamları da kavram sözlüklerini farklı adlarla ele almışlardır.

Türkçede sözlük bilimi alanında ilk ve kapsamlı çalışmalar yapıp bizi bilgilendiren Doğan Aksan, bu tür sözlüklere kimi dilcilerin adbilimsel

(onomasiologique) sözlükler dediklerini belirtmiş ve kendisi *kavram sözlükleri* terimini kullanmıştır (Aksan, III, 2009: 77). Özcan Başkan, *Bildirişim* adlı eserinde alfabetik sıraya göre olan sözlükleri *dizinsel sözlük*, kavram sözlüklerini ise *düzensel sözlükler* adıyla vermiştir (Başkan, 1988: 173-174). Mahmud Fehmi el-Hicazi'nin *Sözlük Yapımında Modern Akımlar* adlı yazısını tercüme eden Kazım Ürün bu sözlüklerin adını *sistematik sözlük* şeklinde çevirmiştir (Ürün, 2003: 167). Paşa Yavuzarslan, "Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü" adlı eserinde Arap sözlükçülüğünü ele alırken konuyu *tematik sözlükler* olarak vermiştir (Yavuzarslan, 2009: 3). Son zamanlarda yapılan bazı çalışmalarda, özellikle tarihî sözlüklerde ise *konu* terimi tercih edilmektedir. Örneğin Hatice Şirin User bu sözlükler için tematik terimi yanında *konusal sözlük* terimini de kullanır (User, 2010: 19-23). Yusuf Öz, doktora tezini kitaplaştırdığı *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler* adlı eserinde tertip özelliklerine göre sözlükleri, alfabetik sözlükler ve *konu sözlükleri* olarak ele almıştır (Öz, 2010). Mustafa Arslan, bu sözlüklerden bahsederken *konu sözlükleri* terimini (Arslan, 2013); Abdülbaki Çetin, *konu tasnifli sözlük* terimini kullanmışlardır (Çetin, 2006).

Yukarıdaki tanım ve açıklamalardan anlaşılacağı üzere *kavram sözlükleri*, *adbilimsel sözlükler*, *düzensel sözlükler*, *sistematik sözlükler*, *konusal sözlükler*, *konu sözlükleri* gibi farklı şekillerde karşımıza çıkan terimler, yabancı dillerde de farklılaşmaktadır.

A History of Roget's Thesaurus adlı eserinde, benzer anlama sahip kelimelerin birbirine yakın şekilde yerleştirildiği sözlüklere çok fazla isim verildiğini belirten Werner Hüllen, bu tür sözlüklerin *ideolojik*, *ideografik*, *analojik*, *semantik*, *tematik*, *kavramsal*, *konusal* ve *onomasiolojik* vb. şekillerde adlandırıldığını açıklar. Hüllen'e göre bununla ilgili biri ya da diğerinin lehine bazı tartışmalar yapılmasına rağmen bu isimler, makro yapısında alfabetik düzenden ayrılan bir sözlük tipini karakterize ettikleri için aynı anlama gelir. Kendisinin *konusal (topical)* ve *onomasiolojik* terimlerini eş

anlamli olarak tercih ettiğini söyleyen Hüllen, bunların zıddı olarak da *alfabetik* ve *semasiyolojik* terimlerini verir (Hüllen, 2004: 278).

Gerardo Sierra, onomasiyolojik sözlük teriminin bir düşünceden bir kelimeyi bulmak için kullanılan tüm sözlükleri kapsadığını belirtmiştir. Sierra “The Onomasiological Dictionary: a gap in lexicography” adlı yazısında bu tür sözlükler için *ideolojik (ideological) sözlük* (Shcherba 1995), *semantik sözlük* (Malkiel 1975), *kavramsal (conceptual) sözlük* (Rey 1977), *konuşmacı merkezli sözlük (speaker-oriented)* (Mallinson 1979), *tematik sözlük* (McArthur 1986), *terim dizini (nomenclator)* (Riggs 1989) isimlerinin kullanıldığını; kavram ya da anlamdan, ilgili bir kelimeye gitme ihtiyacı duyan yazarları tatmin etmeyi amaçlayan sözlüklerin *thesauri*, *tersine sözlükler*, *eş anlamlı sözlükler* ve *resimli sözlükler* olarak dört grupta sınıflandırılabilceğini belirtir.¹⁴

Henri Béjoint *Modern Lexicography* adlı eserinde kelimelerin anlamsal olarak düzenlendiği başvuru çalışmasının bir *thesaurus*, *leksikon (lexicon)* veya *kavramsal*, *ideolojik*, *onomasiyolojik*, *semantik* sözlük olarak adlandırıldığını belirtmiştir (Bejoint, 2004: 15).

Béjoint, *The Lexicography of English* adlı başka bir eserinde ise bu adlandırmalara şu şekilde açıklık getirmiştir:

Anlamına göre düzenlenen sözlükler alfabetik olmayan (non-alphabetical), kavramsal (conceptual), ideografik (ideographic), ideolojik (ideological), nosyonel (notional), onomasiyolojik (onomasiological), semantik (semantic), sistematik (systematic), tematik (thematic), konusal (topical) vb. ya da thesaurus veya leksikon (lexicon) olarak adlandırılmıştır. Pruvost bunu dört alt türe ayırır: eş anlamlı kelime gruplarının organize edildiği sözlükler için “eş anlamlı (synonymique)”, ortak semantik özelliklere sahip olan kelimelerin bulunduğu grupların oluşturduğu sözlükler için “analojik

¹⁴http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2000/027_GerardoSIERRA_Theonomasiologicaldictionary_a_gap_in_lexicography.pdf 26.12.2011.

(*analogique*)”, temalar içindeki kelimelerin olduğu gruptakiler için “*metodik (methodique)*” ve evrene bakışa göre kelimeleri düzenlenenler için “*ideolojik (ideologique)*”. Fakat bu isimlerin kullanım alanları, sınırları net değildir (Béjoint, 2010: 17-18).

Hollandalı sözlük bilimci Piet van Sterkenburg ise *sistematik* sözlük dediği bu tür sözlükler için “Literatürde sistematik sözlükler için çeşitli isimler vardır. Uluslararası anlamda sistematik ya da tematik sözlük özellikle *thesaurus* adı altında popüler olmuştur.” şeklinde açıklama yapmıştır (Sterkenburg, 2003: 127).

Werner Hüllen, bu alan üzerine oldukça fazla eğilmiş bir dil bilimci olarak *English Dictionaries, 800-170, The Topical Tradition* adlı eserinde tematik sözlükler için kullanılan terimleri “konusal (topical) (tematik, kavramsal, ideografik, onomasiolojik) sözlük” olarak belirtmiştir. Aynı sayfanın 27 numaralı dipnotunda ise konuyu biraz daha aydınlatmıştır:

Konusal sözlükler için thesaurus terimi “Roget’s Thesaurus” tarafından popüler hâle getirilmiştir. Prensipte konusal sözlük ve thesaurus arasında sözlük bilimsel farklılıklar yoktur. Onomasiolojik (onomasiological), daha bilimsel bir terimdir ve daha genel terim olan konusal ile karşılaştırıldığında lengüistik geçmişine atıfta bulunmaktadır. McArthur 1986’da “tematik sözlük” terimini kullanır. Aynı ilişki semasiolojik (semasiological) ve alfabetik arasında da vardır (Hüllen, 1999: 12).

Hüllen, terim çeşitliliği ile ilgili ise şöyle bilgi verir:

Alfabetik ve konusal sözlüklerin arasındaki farkı bulmak üzere 20.yüzyılın ilk yarısında Alman, İngiliz, İsveç, Fransız dil bilimciler tarafından konu tartışılmıştır. Alman dil bilimciler bu konuyla diğerlerine göre daha çok uğraşmışlardır. İngiliz yayını *Roget’s Thesaurus* (1852) eseriyle tartışmalar daha da artmıştır. O dönemlerde alfabetik sözlükler için semasiolojik (semasiological), konusal tip için onomasiolojik (onomasiological) ifadesi

kullanılmıştır. Hüllen, *semasioloji*, *semasiolojik* (semasiologie, semasiologisch) terimlerinin ilk kez Christian K. Reisig tarafından 1825'te Latin filolojisi üzerine verilen konferansta; *onomasioloji*, *onomasiolojik* (onomasiologie, onomasiologisch) terimlerinin de ilk kez A. Zauner tarafından 1903'te Latince kökenli dillerde insan vücudunun bölümlerinin isimleri üzerine olan yazısında kullanıldığını belirtmiştir. Yine o dönemlerde Fransa'da *analoji* (*analogue*) ve *ideolojik* (*ideologique*) terimlerinin tercih edildiğini, eski Doğu bloku ülkelerindeki dil bilimcilerin *tematik* sözlükler dediğini ve hâlâ da adı geçen ülkelerde bu terimlerin kullanıldığını açıklamıştır (Hüllen, 1999: 12-16).

Igor Burkhanov, İngilizce konuşan ülkelerde özellikle *Roget's Thesaurus of English Words and Phrases* (1852) eserinden sonra genellikle *thesauri* adının kullanıldığını, bu tür sözlükleri alfabetik düzenli, bilindik sözlüklerden ayırmak için bazı yazarların farklı adlar da aradığını belirtir. McArthur'un kendi yayınında *Longman Lexicon of Contemporary English* (1981) adını kullandığını, Burger'ın *The Wordtree* adını tercih ettiğini örnek olarak verir. Ayrıca Eski SSCB'de, Bulgaristan'da, Polonya'da ve diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde benzer çalışmaların *tematik sözlükler* olarak adlandırıldığını açıklayan ve bunlara örnekler veren Burkhanov, bu yayınların yabancı bir dil olarak İngilizce ve diğer dilleri öğretmede, yabancı bir dil veya ikinci bir dil olarak Rusça öğretmede araç olarak kendisini gösterdiğini belirtmiştir (Burkhanov, 1999: 72).

Werner Hüllen'in *onomasiolojik* terimini kullandığı bu tür sözlükler için Igor Burkhanov *ideografik* terimini tercih etmiş, eserinde ideografik sözlüğü ifade ederken parantez içinde bu sözlük çeşidini *ideolojik*, *kavramsal*, *tematik* vb. olarak da belirtmiştir. Tematik sözlüğün ideografik sözlük terimiyle tam olarak eş anlamlı olmadığını, tematik sözlüğü ideografik sözlüğün bir çeşidi olarak gördüğünü belirten Burkhanov, bu tür sözlükleri üçe ayırarak şöyle ele alır: Birincisi, sözlük yazarının kabul ettiği felsefe, inanç ve bilgi yapılarına göre sınıflandırmaya sahip olan *thesaurus*'tur. İkincisi *tematik* sözlük olup yabancı dil öğretme amacıyla oluşturulan, pratik amaçlı, isimlere daha kolay

uygulanabilen, genellikle iki dilli olan çalışmadır. Üçüncüsü ise *sistematik* sözlüktür. İsim, sıfat, fiil gibi sözcük türlerinden sadece birinin sözlük birimleri arasındaki ilişkilere göre düzenlenen sözlüktür (Burkhanov, 1999).

Rus sözlük bilimci VV Morkovkin ise söz varlığının semantik yakınlığa göre yerleştirildiği sözlüklerin *ideografik* (Kelime Yunanca olup *idea* kavram, düşünce, tasavvur; *grapho* yazı, yazmak demektir.) olarak adlandırıldığını ve bu sözlüklerin de kendi içinde *ideografik thesauri*, *analojik (analogical) sözlük* ve *eğitici ideografik sözlük (tematik)* olarak üçe ayrıldığını belirtmiştir (Morkovkin, 1970).

E.G.Şimçuk, *Russkaya Leksikografiya* adlı eserde bu tür sözlüklerle ilgili şöyle açıklama yapar:

“Thesaurus diye de bilinen ideografik sözlükler, ‘anlam’dan sözcüğe veya kelime grubuna geçiş üzerine kurulmuştur. Tematik olarak da adlandırılan ideografik sözlüklerde -bunlar çoğunlukla okul sözlükleri karakterindedir- genel olarak bütün sözlüksel birimler değil yalnızca eğitim öğretim alanındaki belirli temalarla bağlantılı olan sözlük birimler yer alır (Şimçuk, 2009: 143-144).”

Anlaşıldığı gibi özellikle Rus sözlükçülüğünde bu sözlükler için *ideografik* terimi kullanılırken okul sözlüğü niteliğinde olup söz varlığı sınırlı ve genellikle eğitim, öğretim amaçlı olarak belli temalara göre hazırlanan bu tür sözlükler *tematik* olarak adlandırılmaktadır.

Hartmann ve James ise *tematik sözlükler*’i “Thesaurus veya ansiklopedik sözlük gibi, düzenleyici bir prensip olarak tematik düzeni kullanan başvuru çalışmasının bir çeşidi.” şeklinde tanımladıktan sonra *tematik düzen*’i ise “Konuların sınıflandırılmasına göre bir başvuru çalışmasında bilginin sistematik düzenlemesi.” olarak açıklar (Hartmann-James, 1998: 142). Sistematik düzeni ise “Bir konu alanının kavramsal

sistemi içinde, maddeleri tematik olarak düzenleme prensibi.” olarak verir (Hartmann-James, 1998: 135).

Bo Svensén, onomasiolojik veya tematik sözlükleri aynı anlamda kullanarak makro yapısı, sözlük birimlerin içerik, anlam yönüne dayalı olan sözlüklere onomasiolojik veya tematik sözlükler denildiğini, bir thesaurusun, bir kavram sözlüğünün tipik bir onomasiolojik sözlük olduğunu belirtir (Svensén, 2009: 23).

Görüldüğü gibi terimler ülkeden ülkeye değişiklik gösterirken aynı ülke içinde de terim karmaşası kendisini göstermektedir. Öyle anlaşıyor ki bu adlar adı geçen sözlüklerin oluşturulma özelliklerine göre seçilmiştir. Sözlük aşamasına gelmeden önce *kelime listesi*, *dizin*, *terim dizini* (*nomanciator*) gibi isimler alan bu sözlüklerin tümü için daha sonra *onomasiolojik* terimi kullanılmıştır. Önceleri bu çalışmalar genellikle nesnelerin alabileceği adları incelemesi, dolayısıyla kavramdan hareket ederek onu işaret eden kelimelere gitme yaklaşımı esas alındığı için *onomasiolojik* olarak adlandırılmış, aslında sözlüklerin hazırlanmasında kavramdan, anlamdan kelimeye giden bir yaklaşımın genel adı olmuştur. Zamanla üzerinde ufak tefek değişiklikler yapıp adlandırmada farklılıklar oluşsa da *onomasiolojik* terimi bu tür sözlükleri kapsayan genel ad olarak görülmüştür. Doğan Aksan bu terimi *adbilimsel* olarak çevirmiştir. Kâmile İmer, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy *onomasioloji* terimi için *adkavrambilim* veya *kavramsal adbilim* terimlerini kullandığına göre (İmer vd., 2011: 334) *onomasiolojik* terimi için de *adkavrambilimsel* terimi kullanılabilir.

Onomasiolojik sözlük terimi zamanla sözlük bilimciden sözlük bilimciye göre değişiklik göstermiş, hatta bu sözlükler kimi sözlük bilimciler tarafından türlere ayrılmıştır. Dolayısıyla bu sözlükler söz varlığının anlamsal yakınlığı, özellikleri doğrultusunda düzenlenmesine göre *semantik*; Yunanca *idea* (kavram) isminden ve *grapho* (yaz-) fiilinden türetilip kavramyazı (ideogram) olarak bir yazı sistemini belirtmesine rağmen bu tür sözlüklerin uygulama ve teorisiyle ilgili sözlük bilimin bir dalı olarak kullanılmasına göre *ideografik*; söz

varlığındaki tüm kelimeleri kapsamasını arzu edenlere, dünyanın düzenini tam olarak ortaya çıkarmayı düşünenlere, evrene bakışa veya dünya görüşüne ve yine kavram anlamında düşünülmesine göre *ideolojik*; Aristo'nun kavram geleneğinin etkisi ve kavramın temel alınmasına göre *kavramsal*; belli bir sisteme göre düzenlenmesinin esas alınmasına göre *sistematik*; iki şey arasındaki bilinen benzerlikten bilinmeyen benzerliğe ulaşma yolunu bulmaya, genel görünüşleri birbirine benzemeyen iki şey arasındaki kısmi benzerliğe dayanan analojiyi (Filizok, 2001: 24) esas almasına göre *analojik*; belli konulara göre düzenlenmesi düşünülerek *konusal* veya *konulu*; belli temalara göre düzenlenmesi dikkate alınarak *tematik*; onomasiolojik teriminden sonra modern anlamda Roget'in *Roget's Thesaurus* adlı ünlü çalışmasının baz alınmasına göre *thesaurus* (Bu terim, treasure "hazine", storehouse "depo" adlarının birleşmesiyle oluşmuştur.) terimleri tercih edilmiş gibi görünmektedir. Aynı zamanda günümüzde thesaurus terimi, eş anlamlı grupların alfabetik olarak düzenlenmesini sağlayan bir sözlük anlamında da kullanılmaktadır.

Bu şekilde adlandırılan sözlükler arasında ufak tefek farklılıklar olsa da genellikle aynı tarz çalışmalar anlaşılmaktadır. Kavramdan, anlamdan, konulardan, temalardan hareketle kelimeye yönelen kavram sözlükleri çeşitli şekillerde oluşturulabilmektedir. Bazıları görsel öğelere yer verirken bazıları söz varlığı sınırlamasına bazıları da sınıflandırma değişikliğine gitmektedir. Hatta kimi sözlükler kavramsal ve alfabetik özellikleri birleştirmektedir (eş anlamlılar sözlüğü gibi).

Onomasiolojik yaklaşım temelindeki sözlükler zamanla dilden dile farklı adlar almış, sözlük bilimcilerin bir kısmı bu tür sözlüklerin çeşitleri olduğunu belirtmiş ve bu yaklaşıma göre hazırlanan sözlükleri aralarındaki küçük ayrımlara göre farklı başlıklarda ele almışlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi onomasiolojik sözlükleri;

VV. Morkovkin, *ideografik thesauri*, *analojik (analogical) sözlük* ve *eğitici ideografik sözlük (tematik)* olarak üçe;

Igor Burkhanov, *thesaurus*, *tematik* ve *sistematik* olarak üçe;

Gerardo Sierra, kavram ya da anlamdan, ilişkili bir kelimeye gitme ihtiyacı duyan yazarları tatmin etmeyi amaçlayan sözlükler için *thesauri*, *tersine sözlükler*, *eş anlamlı sözlükler* ve *resimli sözlükler* olarak dört gruba;

Christian Lehmann, onomasiolojik sözlükleri *thesaurus* (konu sözlüğü) ve *eş anlamlı sözlük* şeklinde ikiye;

Piet van Sterkenburg, *thesauri*, *eş anlamlı sözlük*, *tersine sözlük*, *resimli sözlük* olarak dörde ayırmıştır.

Bu sözlüklerin ortak özelliği aslında bir düşünceden, bir kavramdan, bir anlamdan, bir temadan yola çıkılarak bunlarla ilişkili, anlam yakınlığı olan kelimelerin sınıflandırılmasıyla oluşmasıdır.

Tezde, bu tür sözlükler için, bir dilin söz varlığını ele alıp sözlüğün temel ögesi olan kavramları esas alması, kavramdan kelimeye gitme prensibi düşünülmüş ve Doğan Aksan'ın seçimi de yerinde görülerek Türk dili için uygun bulunan *kavram sözlüğü* terimi tercih edilmiştir. Kavramdan veya anlamdan kelimeye doğru giden, alfabetik olmayan ve çeşitli adlarla anılan kavram sözlükleri, kimi sözlük bilimciler tarafından bu sözlüklerin oluşturulmasındaki bazı farklı yöntemler düşünülmüş (görsellerle veya alfabetik biçimle birleşmesine göre, söz varlığının bir kısmının alınıp belirli konu veya temalarda verilmesine göre) çeşitlere ayrılmış olsa da terim karmaşası yaşanmaması için Batılı çoğu sözlük bilimciler gibi tek terimin kullanılmasının uygun olacağı düşünülmüş ve bu tür sözlüklerin tümü için *kavram sözlüğü* adı kullanılmıştır.

1.3.1.2. Kavram Sözlüklerinin Kaynağı Üzerine

Tezin “Sözlüklerin Doğuşu” bölümünde de değinildiği gibi dünyada önce prototip sözlükler olarak gördüğümüz kelime listeleri, iletişim hâlindeki toplumların birbirini anlama isteği ve bu iletişimin imkânlarından yararlanma düşüncesiyle (ticaret, matematik, edebiyat vb.) farklı dil öğrenme arzusu, edebî çalışmalarla birlikte dilin kelimelerini kaybetme kaygısı ve bu kelimeleri açıklama gereği, dini doğru anlatma ve yayma düşüncesi gibi çeşitli sebeplerle oluşturulmuştur. Başlangıçta genellikle belli konulara göre hazırlanan bu listeler zamanla dizin, sözlükçe hâline getirilmiş ve kavram sözlüğünün ilkel örneklerini oluşturmuşlardır. Aynı zamanda eski çağlarda bilimsel çalışmaların artmasıyla birlikte özellikle Batı’da Eski Çağ ansiklopedileri de konulara göre hazırlanmıştır.

Henri Bejoint’a göre farklı şekilde düzenlenen kelimelerin olduğu başvuru kitaplarının yapımının iki kaynağı vardır: Biri pedagojik olup bir düşünceden başlayan ve doğru kelimeyi bulmak isteyen kullanıcılara yardımcı olma ihtiyacıdır. Diğeri ideolojik olup çoğu toplumlarda sözcük düzleminde anlamı olan tüm sözcükleri kapsama arzusudur. Onların yazarları doğanın saklanan düzenini göstermek isterler. Bu ihtiyaç çok erken zamanlarda pek çok toplumda hissedilmiştir (Bejoint, 2004: 15).

Aslında belli ortak özelliklere göre nesneleri veya olguları bir araya getirip kümeleme işi çok eski dönemlere gitmektedir.

Emel Huber bu durumu şöyle açıklar:

Dünya aslında sonsuz bir nesne ve olgular bütünüdür. Bu, ilk bakışta bir karmaşa gibi görünür. İnsanlar bunları izlemiş, aralarında benzerlikler görerek bu nesne ve olguları (örneğin canlı-cansız, canlılar arasında da insan, hayvan, bitki diye) gözlemlemiş, kümelemiş ve böylece kavramlar oluşturmuştur. Kavramlaştırma sonucu, dünyanın karmaşa niteliği azalmaya,

nesne ve olgulara ilişkin bir tür düzen görünmeye başlamıştır (Huber, 2008: 149).

Emel Huber ayrıca, kavram söz konusu olduğunda bakış açımızın beynimizdeki zihinsel (düşünsel) içeriklere yönelik olduğunu ve bu içeriklerin bir özellikler kümesi olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre bu özellikler kümesini düşündüğümüzde beynimizde bir kavram oluşur ve bu kavram belli bir sözcükle dile getirilir, yani bu kavramın bir adı vardır (Huber, 2008: 143).

Kavramlaştırma (conceptualization) yeteneği, zihnin çevresindeki gerçek dünyaya ait varlıklardan (real world entity) benzer ya da birbiriyle ilişkide olanları aynı grup içinde toplayarak işlevsel ve basit bir organizasyon, yani *ulamlaştırma* (categorization) yapmasını mümkün kılar (Gökmen-Önal, 2012: 3).

Bu kavramlaştırma sonucunda, sözlük aşamasına gelmeden önce hazırlanan kelime listelerinin yani kavram sözlüklerinin ilkel örneklerinin meydana geldiğini görüyoruz. Kısacası kavram sözlüklerinin oluşumunda kavramların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle öncelikle tartışmalı olan *kavram* konusuna açıklık getirilmesi uygun olacaktır.

Kavram konusunda özellikle felsefe, mantık, psikoloji ve ruhbilimi alanlarında uzun dönem çalışmalar yapılmış, dil biliminde de kavram konusu önemli yer tutmuştur.

Necati Öner'in *Klasik Mantık* kitabında mantık alanıyla ilişkilendirilen *kavram* şöyle açıklanır:

Kavram bir objenin zihindeki tasavvurudur. Buna fikir (idée) de diyebiliriz. Aristo için kavram "objenin tanımının bir kelime ile ifadesidir." Burada objenin tasdik veya inkarı yoktur. Kavram dille ifade edilirse mantıkta buna 'terim' denilir (Öner, 1986: 16).

Öner, Aristo kategorilerine geçmeden önce o kategorileri oluşturan kavram konusuna değinerek kavramın genel olduğunu, objenin herhangi niteliğini taşımadığını açıklamıştır. Örnek olarak da at kavramını vermiştir. At hayalinin; rengi, duruşu, şekli ile belli bir atın onu görür gibi zihinde canlandırılması olduğunu; at kavramının ise belli bir atı ifade etmediğini, tüm atların onun içerisine girdiğini, yani kavramın genel bir fikir olduğunu belirtmiştir (Öner, 1986: 18).

Gülten Ülgen, bu kavramı, “İnsan zihninde anamlanan, farklı obje ve olguların değişebilen ortak özelliklerini temsil eden bir bilgi formu/yapısıdır, bir değişkendir; bir sözcükle ifade edilir” şeklinde açıklar (Ülgen, 2001: 100).

Gürsen Topses de psikoloji ve ruhbilimiyle ilişkili olarak kavram hakkında şöyle der: “Kavramlar, somut olay ve olguların, belirli tür ve özelliklerini kapsayan genelleştirilmiş ortak adlarıdır. Kavramlar bu özellikleriyle tümeldirler ve içlerinde bu tümel özellikleri içeren tekil öğeleri taşırlar. Bu yüzden kavramlara ulaşmak için olgu ve olayların ayırt edici özelliklerini belirlemek gerekmektedir.” (Topses, 2009: 249).

Topses, basit bilgilerden kavramlara ulaşıldığını, kavramlarla somut olgu ve olaylar arasında ilişkiler kurulduğunu, kavramların yeni kavramlara ulaşmada temel yapı taşları olduğunu ve tüm bu işlemlerin ise tümevarım, tümdengelim ve benzerlik yöntemlerinin işleme sokulmasıyla başarıldığını belirtir. Ona göre kavramlar sözcüklerle ve bileşik sözcüklerle anlatılırlar. Kavram niteliğinde olan nesneler, isimlerle; süreçler, fiillerle; nitelik gösterenler sıfatlarla temsil edilir ve kavramlar somut (tahta, taş, masa) veya soyut (güzellik, eğitim, güdüleme) olabilirler (Topses, 2009: 248-249).

Topses, kavramların temel özelliklerini belirtirken onların *genel* ve *özel* olma yönünden basamaklandığını, genel kavramların özele indikçe genel olma özelliklerinin azaldığını, genele yakınlaştıkça genel olma özelliklerinin arttığını açıklamıştır. Başka deyişle, kavramların genelliğe yakınlaştıkça

kaplam, özelliğe yakınlaştıkça *içlem* olma özellikleri artmaktadır (Topses, 2009: 249).

Mantığın konusu da olan kaplam ve içlem, bugün de sözlük biliminde özellikle kavramsal sınıflandırmayla ilgili bir konu olup ileride ayrıca ele alınacaktır.

TDK'nin İnternet sitesinde yer alan *Güncel Türkçe Sözlük*'te ise *kavram*, felsefi boyutuyla şöyle açıklanmıştır¹⁵: *Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum, konsept, nosyon.*

TDK'nin diğer tanımı ise şöyledir: *Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon.*

Doğan Aksan ise *kavram* kelimesini iki yönden şöyle açıklar:

Kavram, dünyadaki nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşudur. Bu anlatım “tuz, ip, su; yüreklilik, çöpçatan, açlık; hasıraltı, tepeden inme, açıkgoz” gibi değişik ses ve biçimlerle, değişik yollardan gerçekleşir; somut ve soyut diye nitelediğimiz kavramları oluşturur.

Kavram, dünyadaki nesnelerin ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, soyutlamadır: ağaç, bitki, hayvan, çiçek, memeli... gibi (Aksan, 2009: III, 151).

Aksan, konuyu dil bilimsel olarak ayrıca şöyle ifade eder:

Kavramlar insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlama'yla dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanıdır (Aksan, 2009: 41).

¹⁵ <http://www.tdk.gov.tr> 23.09.2013.

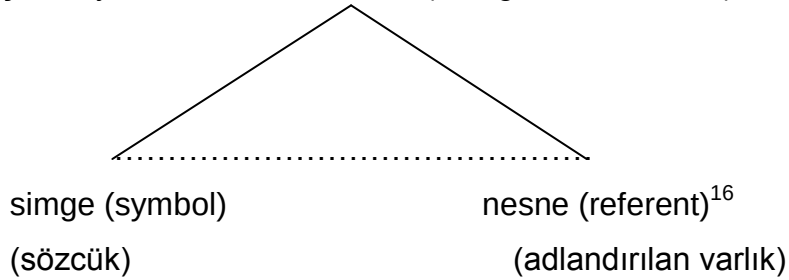
Berke Vardar da dil bilimiyle ilişkili olarak *kavram*'ı “ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık ya da nesneye ilişkin genel nitelikli bir anlam içeren, değişik deneyimlere uygun düşen, dilsel kökenli her türlü tasarım, düşünüş, imge, bir nesne, varlık ya da oluşun anlıksal imgesi; gösterilen.” olarak tanımlamaktadır (Vardar, 2002:132).

Melek Erdem kavram konusunu yine dil bilimiyle ilişkili olarak şöyle ele alır:

“Geleneksel mantık açısından bir nesnenin zihindeki tasarımı olarak tanımlanan kavram, dilcilerin açıklamaya çalıştıkları bir sorun olmuştur. Lyons, kavram sözüyle zihnin nesneleri kavramasına ya da bilmesine araç olan düşünce ya da mantıksal yapının anlaşıldığını belirtir. 20. yüzyılda Saussure’ün gösterge (signe linguistique) anlayışının birinci yönünü gösterilen (kavram, signifié), bütünüyle sessel nitelikteki yönünü de gösteren (ses imgesi, image acoustique) oluşturmaktadır. Saussure’den sonra anlamın anlamı üzerinde duran C.K. Ogden ve I.A. Richards’a göre kavram, nesne ve söz ilişkisi şöyle gösterilebilir:

Şekil 5: Kavram, Nesne ve Söz İlişkisi

Düşünce ya da belirtilen kavram (thought or reference)

Bugün yerleşmiş olan anlayış budur. Her bir dilsel şekil bir kavramla bağlantılıdır ve her bir kavram da gerçek dünyadaki bir fenomenin zihnî ifadesidir.” (Erdem, 2009:19).

¹⁶ Doğan Aksan bu terimi *gönderge* ile karşılamıştır.

Kavram, zihin ve dil arasındaki ilişkinin en önemli unsurudur. Zihindeki kavramsal yapının oluşumu, aktarımı dilsel yapılar üzerinden gerçekleşmektedir. Kavramlar, sözcükler tarafından etiketlenmektedir. Diğer bir deyişle, dilsel yapılar kavramsal yapının taşıyıcılarıdır (Gökmen-Önal, 2012: 3).

Kavram konusuna açıklık getirdikten sonra bununla bağlantılı olan kavramsal sözlüklerin kaynağı konusuna dönelim.

Piet van Sterkenburg, sistematik sözlükler dediği kavram sözlükleriyle ilgili şu bilgiyi verir:

Sözlüğün bu çeşidi etrafımızdaki gerçek dünyanın kavramlar sistemine kabaca bölünebilmesi düşüncesinden esinlenmiştir. Bu sistem mantıksal, felsefi veya imkân dahilinde edimsel (pragmatik) olabilir. Birtakım kelimeleri, onların benzerlikleri temelinde bir kavram içinde hiyerarşik olarak sıralayabiliriz ve bu kelimeler ayrı ayrı kavramlara ait olur (Sterkenburg, 2003: 127).

Burada, kavram sözlüklerinin kavramlar sistemine dayandığını ve bu sistemin de mantıksal, felsefi veya edimsel olabileceğini belirtmiştir. Mantıksal ve felsefi sistemin farkını da Roget ve Brouwer'ın sözlüklerini karşılaştırarak şöyle ifade etmiştir:

Roget kavramlar sistemini felsefi bir temel üzerine inşa ederken Brouwer'ın sistemi, yapısında soyut düşünceye ilişkin belirli kuralları dikkate alan bir sınıflamaya sahip mantıksal bir sistemdir. Bu sistem, düşüncelerini mevcut gerçek varlıklara göre değil düşünen bizlerin o varlıkları tanıdığımız yönlerine göre sıralar. Bir örnek bunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Ontolojik¹⁷ sınıflamaya göre örneğin gıdaklamak tavukla, havlamak köpeklerle birlikte sınıflanmalıdır. Daha soyut, mantıksal bir sınıflamaya göre

¹⁷ Ontoloji: Varlığı ve varlık çeşitlerini konu alan felsefe türü; metafiziksel teori; varlıkbilim.

gıdaklamak, ötmek, böğürmek ve benzerleri, sesler listesinde birlikte sınıflanmalıdır (Sterkenburg, 2003: 128).

Tom McArthur “Thematic Lexicography” adlı yazısında “Tematik biçim, Orta Çağ skolastik felsefe dünyasında güçlü temelleriyle ve Eflâtun, Aristo ve Pliny’nin klasik geleneklerindeki kökleriyle daha eski, daha geniş kapsamlı gelenektir. Dolayısıyla bu tür sözlükler bugün dilbilim ile birlikte felsefe ve mantık konularıyla da ilişkilendirilmektedir” (McArthur, 1998:150) diyerek belli konu, tema veya kavram alanlarına göre sınıflandırma geleneğinin sözlük bilimi ve dolayısıyla dil bilimi alanıyla ilgili olduğu kadar Aristo, Eflâtun’a kadar gittiğini ve onlardan etkilenildiğini yani mantık ve felsefeyle de ilgili olduğunu belirtir. Burada bahsedilen skolastik felsefe terimiyle “Orta Çağlarda akıl yoluyla Hristiyan dininin doğruluğunu ispatlama ve bu dini Aristo felsefesi ile bağdaştırma amacıyla geliştirilen felsefe.” anlaşılabılır (Yıldırım, 1981: 225). Buna göre Aristo felsefesinin Orta Çağ’da dinî öğelerle kaynaştırıldığı söylenebilir.

Eflâtun, hocası Sokrates gibi kavrama *idea* diyerek ona bir gerçeklik yüklemiş ve bu anlayış Orta Çağ felsefesinde “kavram realizmi” olarak yer tutmuştur. Kavram realizmine göre bir kavram, genel bir sınıftır; bir tümeldir. Herhangi bir nesne hakkındaki bilğimiz kavramsaldır, yani sınıflar bilgisidir (Köz, 2003: 121).

Seda Gökmen, kavramları sınıflamanın tarihine değinir. Gökmen, sınıflama kavramının ve öntür kuramının (proto-type theory) temellerinin Aristo’ya kadar uzandığını ve buna göre ulamların (kategorilerin) bir dizi olmazsa olmaz biçiminde ifade edilebilecek özellik kümesine göre biçimlendirildiğini belirtmiştir (Gökmen, 2005: 8).

Cemal Yıldırım konuyla ilgili şöyle der:

Mantık dilin yalnızca bilişsel kullanımı ile ilgilenir. Dilin araç olarak kullanımının incelenmesi ise semantik bilime ihtiyaç gösterir. Böylece modern

mantığın gelişmesi başka bir bilimin oluşmasına yol açmıştır. Bu bilim, dilin mantıkla ele alınmayan ve alınmaması gereken özelliklerini inceler (Yıldırım, 1981: 153).

McArthur'un belirttiği gibi tematik sözlüklerin kaynağının, yapısının daha iyi anlaşılabilmesi için bu sözlükler dil bilimi, anlam bilimi yanında mantık ve felsefe alanlarıyla da ilişkisine bakılarak ele alınabilir. Ancak mantık ve felsefe konusu alanımızın dışında olduğu için burada bazı noktalara genel olarak değinilecek, tezde yeri geldikçe kavram sözlükleriyle mantık ve felsefe ilişkisi kısaca ele alınacaktır. Burada konu, mevcut kaynaklarla çok genel şekilde özetlenecektir.

Necati Öner, *Klasik Mantık* adlı eserinde mantık biliminin kurucusunun Aristo (M.Ö. 384-322), klasik mantığın da Aristo mantığı olup felsefenin bir kolu olduğunu belirtmiştir. Hem İslam dünyasında hem Avrupa'da yüzyıllarca öğretimi yapılan mantığın bu olduğunu açıklamıştır (Öner, 1986: 14).

Köz'e göre, klasik mantık, öz anlayışı üzerine dayanan kavramlar arasındaki münasebet üzerine kurulu bir mantık yapısına sahiptir. Aristo'nun hareket noktasını kavram felsefesi oluşturur. İsmail Köz, Aristo'nun, sözün dille düşünce arasındaki münasebetin açıklamasından başlayarak kavram, önerme, kıyas ve ispat teorilerini kurduğunu; kavram anlayışının, onun varlık felsefesiyle yakından ilişkili bulunduğunu; çünkü sisteminin temelinde kavramın yattığını, kavramın da onun felsefesinde varlıkla sıkı sıkıya bağlı olduğunu belirtmiştir (Köz, 2002: 360,365,366).

Kavramları bu şekilde ele aldıktan sonra Aristo kategorilerine bakmak bize kavram sözlükleri hakkında farklı bir bakış açısı sağlayacaktır.

Köz; Eflatun, Aristo, Kant, Hegel gibi pek çok sistem filozoflarının felsefelerinde kategorilerin çok önemli yeri olduğunu, her birinin birbirini etkilemesine rağmen nitelik ve sayıca çok farklı kategori anlayışları

geliştirdiklerini, bunun da onların varlık, mantık ve bilgi anlayışlarından kaynaklandığını açıklamıştır (Köz, 2002).

Öner, Aristo kategorisini şöyle ele alır:

Kategori kelimesi Aristo'ya göre yüklemi gösterir. Varlığın yahut bir konuya yüklenen yüklemnin çeşitli sınıflarıdır. En geniş anlamı ile alınırsa kategorilerin sayısı sınırsızdır. Fakat felsefede daima belli sayıda kategoriden bahsedilir. Bunlar temel yüklemeler, daha doğrusu temel kavramlardır. Aristocu geleneğe uyarak mantıkçıların çoğu bunları en genel kavramlar diye ele alırlar (Öner 1986: 28).

Aristo'ya göre, on kategori vardır: Cevher, nicelik, nitelik, görelilik, zaman, yer, durum, sahip olma, etki ve edilgi (Öner 1986: 29).

Aristo için kategoriler varlığın genel cinsleridir. Aristo'dan sonra klasik mantıkçılar kategoriler teorisinde hep Aristo'yu takip etmişlerdir. Yukarıda saydığımız on kategori gerek batıda ve gerek İslam dünyasında yazılan mantık kitaplarında aynen kabul edilmiştir (Öner, 1986: 32).

Aristo'ya göre kategoriler hem varlığa hem zihne aittir. Köz'ün ifadesine göre varlık bu on kategori dışında düşünülemez. Yani zihnimiz varlık hakkında bu on kategoriden geçerek varlığı kavrayabilir. Bu durumda da kategorilerle ilgili üç boyut karşımıza çıkar: varlık boyutu, dil boyutu ve mantık boyutu. Kategoriler bu şekilde varlığa ait olarak onu belirlerler; zihne ait olarak onu düzenlerler; dilde ise varlık hakkında söz söylemenin sınırlarını oluştururlar. Kategoriler varlıkla ilgili oldukları zaman metafiziğin, zihin tarafından kavranmış fikirler olarak ele alındıkları zaman psikolojinin, kapsamlarına giren terimleri içermeleri bakımından da dil biliminin konusu olurlar (Köz, 2003: 86).

Aristocu anlayışa göre kategoriler, varlığın en genel niteliklerini oluştururken zihnimizin de bu niteliklere denk düşen formları, kalıpları olurlar;

dilde ise onları en genel yüklemeler (kavramlar) olarak ifade ederiz (Köz, 2003: 87).

İsmail Köz "Aristoteles Mantığı ile Felsefe-Bilim İlişkisi" adlı yazısında konuyu detaylı şekilde şöyle açıklar:

... Aristoteles tikel-tümel kavramlar arasında bağıntılar kurarak bunlarla şeyleri (nesneleri) sınıflara ayırıp tanımlıyor. Bu nedenle Aristoteles gerek mantıkta gerekse felsefede şeyleri sınıflama ve tanımlama ile işe başlar. Bu tanımlar da mantığın temel taşları olan kavramları oluşturur. Kavramlar da sınıflara tekabül eder (Köz, 2002: 365).

Demek ki kavramların ortak veya ayırıcı özelliklerinden yola çıkılarak bazı sınıflandırmalar yapılmış ve kavramsal biçim çok eski dönemlere kadar götürülmüştür.

Köz'e göre klasik mantıkta bireyler tür denilen doğal sınıflara ayrılmıştır. Köz, bu durumu şöyle açıklar:

Her tür, bir genel terimin gösterdiği nesnedir. Başka bir deyişle her tür, bir genel terimin kaplamıdır. Genel terimler arasındaki ilişkiler, bu terimlerin kaplamaları olan türler arasındaki ilişkilerdir. Görüldüğü şekliyle sınıflamada söz konusu olan kavramların sınıflamasıdır. "Klasik mantıkta kavramların kaplamasını belirtmek onu sınıflandırmak demektir." "Kavramlar arası münasebetlerde de belirleyici olan cins ve tür fikirleridir." Klasik mantığın kavramların kaplamasını dikkate alarak gerçekleştirdiği sınıflama anlayışına sınıflamanın objektif olmadığı, subjektif olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu tenkide göre bütün objeler için geçerli-doğru bir sınıflandırma mümkün değildir.

... Aristoteles bilmeyi her şeyden önce objelerin çözümlemesine dayanan doğru bir sınıflama olarak görür. Bu nedenle onun çabası en yüksek ve en genel kavramdan aşağı doğru en alttaki cins kavramlarına kadar

uzanan bir kavram zincirini oluşturmaktır. Ona göre bu kavram sınıflaması bütün objeler için geçerli olacak ve ilmi mümkün kılacaktır (Köz, 2002: 366).

Yukarıda ifade edilen kavramlar arasındaki cins ve tür ilişkisi dil bilimi ve sözlük biliminin de konusudur. Yeri gelince bu konuya da ayrıntılı olarak değinilecektir.

Düşünce tarihinde, kategoriler meselesini Aristo'dan farklı şekilde ele alan onun bu görüşlerine katılmayan düşünürler de olmuştur.

Farabi, İbni Sina ve Gazali gibi İslam mantıkçıları ise kategorileri ele alma konusunda Aristo'yu takip etmişlerdir; ancak kategorileri sıralamada İslam mantıkçıları arasında ufak tefek farklılıklar olmuştur. Mesela, Farabi, kategorileri sıralamada zamanı mekândan, İbn Sina ise göreliyi nitelikten önce ele alırken Gazali, Aristo'nun sıralamasını olduğu gibi takip eder (Çapak, 2004: 116).

Köz, yukarıda anlatılan, mantıkta kavram ve kategori konusunu özetlerken aşağıdaki noktalara da değinir:

- Mantık felsefesinin önemli konuları olan kategorilerin ve kavramların kaynağı, sayısı, yapısı, neliği (mahiyeti) konusunda çok farklı görüşler vardır. Aristocu geleneğe uyarak mantıkçıların çoğu kategorileri en genel kavramlar olarak ele almışlardır.

- Kategoriler mantık için olduğu kadar felsefe için de çok önemlidir.

- Kategorilerin mantığın mı yoksa başka disiplinlerin mi konusu olduğu felsefe tarihinde baştan beri tartışılmakta ve bugün de devam etmektedir. Kategorilerle ilgili varlık, dil ve mantık üç boyut olarak karşımıza çıkar. Kategoriler bu şekilde varlığa ait olarak onu belirlerler; zihne ait olarak onu düzenlerler; dilde ise varlık hakkında söz söylemenin sınırlarını oluştururlar.

- Kategorilerin kaynağı konusunda da çeşitli akımların farklı görüşleri vardır. Yeni Çağ'a kadar kategoriler ontoloji ile ilgili bulunurken Yeni Çağ ile birlikte kategoriler her türlü ontolojik içerikten soyutlanarak onlara sırf epistemolojik¹⁸ bir özellik verilmiştir. Özellikle Kant, kategorileri varlığa ait olarak değil zihne ait, zihnin *a priori* formları olarak görmüştür. Yani gözlem ve deneye dayalı tümevarımsal genellemeler değil doğuştan, sezgiyle apaçık kavranan, değişmez, zorunlu ve evrensel olarak görmüştür. Locke ise empirist (deneyimci) bakış açısıyla bütün genel kavramların aslında tikel basit ideler olduğunu, deneyden kaynaklandığını (*a posteriori* olarak) ve zihnin soyutlamasıyla elde edildiğini düşünmüştür. Hume, kategorileri çağrışıma ve psikolojik süreçlere indirgemıştır.

- Köz'e göre kategorilerin sayısı ve bunlar arasındaki düzenin belirlenmesi de tartışmalı konulardandır. Kategorilerin sayısı ve onların seçimi filozofun realiteyi yani gerçekliği kavrayışına bağlıdır.

- Kavramların kaynağı ve mahiyeti sorunu da tartışma oluşturmuştur. Temel sorun tümel kavramların nesnellik ve gerçekçiliğinin olup olmamasıdır. Gerçekçiliği savunan realizme göre tümellerin dış dünya ve zihinden bağımsız ayrı bir gerçekliği vardır. Konseptüalizme göre kavramların dış dünyadan, tikellerden bağımsız gerçeklikleri yoktur. Tümeller hem nesnelerde hem de zihinlerdedir. Nominalizme göre genel kavramlar yani tümeller aklın eseri, kurgusudur; birer işaret, semboldür ve sadece isimlerdir. Kavramı bir soyutlama kabul eden empirist düşünceye göre kavramların elde edilmesi soyutlama işlemine dayanmaktadır. Böyle olunca kavramlar deney ve tecrübe alanından akıl tarafından soyutlanarak elde edilmişlerdir (Köz, 2003: 135-137).

Sonuç olarak bazı sözlük bilimciler kavramların mantıksal ve felsefi sisteminin, sınıflandırmasının Aristo gibi o dönem felsefecilerine kadar

¹⁸ Epistemoloji: Bilgi teorisi; bilgilerimizin kökeni, niteliği ve geçerliği konularını inceleyen felsefe dalı.

uzandığını ve dolayısıyla sözlükçülük alanında kavramsal biçimin Eflâtun ve Aristo'dan etkilendiğini belirtmişlerdir.

O dönemlerden beri bu kategoriler ve kavram meselesi tartışma konusu olmuş, eleştirilmiş, kategoriler yeniden ele alınarak değiştirilmiş ve özellikle son yüzyıllardan günümüze kadar kavram sözlükleri farklı şekillerde kendisini göstermiştir. Ancak ileriki bölümlerde değinileceği üzere o dönemlerde kullanılan kavram ve sınıflandırmayla ilgili bilgilerden günümüzde hâlâ yararlanılmaktadır.

1.3.2. Kavram Sözlüklerinin Özellikleri

Türk dilinde sözlük bilimiyle ilgili çalışmalar arttıkça bu konu hakkında geniş bilgi birikimi oluşmaktadır. Bu alanda yerli ve özellikle yabancı kaynaklar çok ayrıntılı değerlendirmeler yapmış olmasına rağmen bu değerlendirmeler arasında kavram sözlüklerinin kaynağı, özellikleri, oluşturulması hakkında verilen bilgiler kısıtlıdır. Özellikle yerli kaynaklarda konuyla ilgili bilgi bulmak pek mümkün değildir.

Önceki bölümlerde, bu tür sözlüklerin sözlük sınıflandırmalarındaki yeri, kaynağı, adlandırılışı verilmiştir. Bu bölümde ise kavram sözlüklerini, onların ayırt edici özellikleri, alfabetik sözlüklerle kavram sözlüklerinin karşılaştırılması ele alınacaktır.

Türk dilinde kavram sözlükleriyle ilgili tanım ve açıklamalara bakıldığında geniş bir kaynak yelpazesi ne yazık ki karşımıza çıkmamaktadır. Bu alanla ilgili aydınlatıcı bilgiyi ilk olarak Doğan Aksan'ın verdiği, hâlâ bu bilgilerden yararlanıldığı ve üzerine çok fazla şey eklenmediği de dikkat çekmektedir.

Doğan Aksan bu tür sözlükleri, *kavram sözlükleri* adıyla şöyle açıklar: “Kimi dilcilerin adbilimsel (onomasiologique) sözlükler dedikleri bu yapıtlarda

temel alınan, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlıklarının kavram alanlarına göre sıralanmasıdır.” Ona göre bu kavram veya kavram alanı sözlükleri ya bir dilin iç yapısının, anlatım yollarının, inceliklerinin belirlenmesi, gerçeği yansıtmadaki ayrıcalıklarının ortaya konması amacıyla hazırlanır ve dil-düşünce ilişkisinin araştırılmasında, kimi dilbilim konularının aydınlatılmasında yararlı olur ya da dil akrabalıklarının, geniş anlamdaki adbilim sorunlarının araştırılması ve aydınlatılmasına yardımcı olacak biçimde düzenlenir (Aksan III, 2009: 77).

Aksan, yukarıda “geniş anlamda adbilim” olarak nitelendirdiği tür adları alanını, onomasioloji (Fr. onomasiologie) teriminin karşılığı olarak verir. Ona göre bu alan, dilbilgisinde tür adı sayılan ögelere dayanarak kavramların hangi yoldan, ne biçimde dile getirildiğini, yeryüzündeki varlıkların, somut ve soyut nesnelerin dilde nasıl anlatım bulduğunu araştırır. Aksan, bu özelliğiyle anlam bilimiyle yakın ilişkisi olan bu alanın, sözcükten değil kavramdan yola çıktığını belirtir (Aksan III, 2009: 125).

Tür adları ad biliminin, kavramların dilden bağımsız olarak insan zihninde bulunduğunu varsaydığını, her dilin bu kavramları anlatım yolu üzerinde durduğunu belirten Aksan, bu alanın özellikle Alman dilbilimcilerince geliştirildiğini açıklar.

Doğan Aksan, geniş anlamdaki adbilim çalışmalarının faydalarını ise şöyle ifade eder:

“Geniş anlamdaki adbilim çalışmaları bir dilin kavramlar dünyasına ışık tutmakta, adlandırma yollarının belirlenmesini sağlamakta, birçok bilginlerce anlam değişmesi olarak nitelenen kimi olayların aslında bir ad değişmesi olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışmalar insan zihninde kavram örgüsünün aydınlatılmasına yardımcı olduğu gibi çeşitli kavramların anlatımında, değişik dillerde beliren birbirine koşut tutumları, anlatım yolu açısından başka başka dillerde görülen eşlikleri göz önüne serme olanağını da yaratmaktadır.” (Aksan III, 2009: 125).

Aksan, burada geniş anlamda adbilim çalışmalarının bir dilin kavramlar dünyasını da ortaya koyduğunu belirtir.

Aksan'ın "geniş anlamda adbilim" de dediği onomasiyoloji, sözcükten değil kavramdan hareket ederek özellikle cins isimlerle çalışılan bir alandır. Dolayısıyla kimi sözlük bilimcilerin onomasiyolojik sözlük dedikleri kavram sözlüklerinin ilk zamanlarda genellikle isim soylu kelimelerden oluştuğu, zamanla içeriğinde değişiklik olduğu ve bu tür sözlüklerde farklı sözcük türlerinin de kullanıldığı söylenebilir.

Özcan Başkan, bu terimlerle ilgili olarak *Bildirişim* adlı eserinde alfabetik sıraya göre olan sözlükleri *dizinsel sözlük*, kavram sözlüklerini ise *düzensel sözlükler* adıyla vermiştir. Başkan, kavram sözlükleri için birbirleri ile yakın kavramların bir araya toplanarak sözlükteki maddelerin gösterildiğini ifade etmiş ve bu bakımdan bazen bu tür sözlüklere "Eş Anlamlılar" veya "Anlamdaşlar" sözlüğü adı da verildiğini belirtmiştir (Başkan, 1988: 173-174).

Mahmud Fehmi el-Hicazi ise kavram sözlükleriyle ilgili "Kelimelerin anlamlarına veya konularına göre gruplandığı sözlüklerdir." tanımı vardır. Yazının çevirmeni olan Kazım Ürün bu sözlüklerin adını *sistematiik sözlük* şeklinde çevirmiştir. Arapça karşılığı *Mu'cemâtu'l-Me'ânî*, İngilizce karşılığı *The Conceptual Dictionaries* olarak verilen bu çeşit sözlüklerin önemini, Batılıların, 19. yüzyılda kavradıkları belirtilmiştir. Bu alanda yazılmış en önemli sözlüklere Roget'in İngilizce ve Dornseif'in Almanca sözlükleri örnek olarak gösterilmiştir (Ürün, 2003: 167).

Paşa Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü* adlı eserinde Arap sözlükçülüğünde sözlük düzenleme yöntemi ve ilkelerinin farklılığından dolayı beş ayrı ekolün ortaya çıktığını belirtir: Mahreç ve taklip ekolü, özel alfabetik düzen ekolü, kafiye düzeni ekolü, alfabetik düzen ekolü, tematik ekol. Tematik olan ekole göre düzenlenen sözlükler için Yavuzarslan, "Sözlükçüler kelimeleri alfabetik sıraya göre değil de anlamlarına ve ait oldukları konulara göre bablara, babları da gerektiğinde birtakım ikinci

bölmelere ayırarak bir konu etrafında toplamışlardır.” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Yavuzarslan, 2009: 3).

Yabancı kaynaklarda konuyla ilgili daha fazla bilgiye ulaşabiliyoruz.

Werner Hüllen, bu alan üzerine oldukça fazla eğilmiş bir dil bilimci olarak kavram sözlükleri için “Bir sözlüğün girişlerinin düzenleri, kullanıcıların tamamen varsayılan ansiklopedik bilgisine göre olan ve alfabetik düzenin hepsini yok eden bir düzenleme.” olduğunu ifade etmiş ve bu tür sözlüklere kendisinin “konusal (topical)” sözlük dediğini ancak “tematik, kavramsal, ideografik, onomasiolojik sözlük” gibi adların da kullanıldığını belirtmiştir (Hüllen, 1999: 12-13).

Hollandalı sözlük bilimci Piet van Sterkenburg, kavram sözlüğü için *sistematischer Wortschatz* terimini kullanmıştır. Sterkenburg’a göre sistematischer Wortschatz, kavramların katmanlı şemsiye sisteminin bir parçası olan aynı kavram ve onun altında onların anlamına dayanarak bir araya getirilen kelimelerle oluşan sözlüklerdir. Sözlüğün bu çeşidi etrafımızdaki gerçek dünyanın kavramlar sistemine kabaca bölünebilmesi düşüncesinden esinlenilmiştir. Bu sistem mantıksal, felsefi veya imkân dahilinde edimsel (pragmatik) olabilir. Birtakım kelimeleri, onların benzerlikleri temelinde bir kavram içinde hiyerarşik olarak sıralayabiliriz ve bu kelimeler ayrı ayrı kavramların birine ait olur. Sterkenburg, literatürde sistematischer Wortschatz için çeşitli isimler bulunduğunu, uluslararası anlamda sistematischer ya da tematik sözlüğün özellikle *thesaurus* adı altında popüler olduğunu belirtir (Sterkenburg, 2003: 127). Ona göre thesaurus ilk başta bir dilin tüm söz varlığını sunmak için hedeflenen çok geniş sözlük bilimsel çalışmayı ifade etmek için kullanılırdı. Sterkenburg bu terimin hazine (treasury) ile ilgisini de verip aynı zamanda belli bir konu altında dâhil edilen tüm kelimeleri belirten ve tematik olarak düzenlenen sözlük demek olduğunu da belirtmiştir (Sterkenburg, 2003: 143).

Carlos F.Marquez Linares, sözlüklerin makro yapıya göre *semasiolojik* (*semasiological*) ya da *onomasiolojik* (*onomasiological*) olarak sınıflandırılabilirliğini belirtir. Semasiojik sözlükler geleneksel alfabetik düzenlemeyi sunar, burada kullanıcının sözlüksel birimden anlama gitmesi beklenir. Onomasiolojik sözlükler tematik düzenin çok eski geleneğine geri gider. Bu sözlüklerde bilgi, kullanıcının anlamdan sözlüksel birime gitmesi beklenildiği için ona göre organize edilir (Gewehr, Catsimali, 1998: 165-166).

Howard Jackson'a göre; semasiolojik yaklaşım kelimelerden/terimlerden anlamlara veya kavramlara ilerler ve alfabetik düzenlenen sözlükler meydana gelir. Onomasiolojik yaklaşım kavramlardan terimlere ilerler, tema veya konuya göre düzenlenen thesaurus tipi çalışmalar meydana gelir (Jackson, 2002: 146).

R.R.K. Hartmann, *onomasioloji* ile *onomasiolojik sözlüğü* ve aralarındaki ilişkiyi şöyle açıklar:

“Onomasioloji, verilen bir kavram için en uygun kelime veya söz grubunun eşleştirilmesiyle ilgili olan anlam biliminde bir yaklaşımdır. Onun ilkeleri “dilimin ucunda” olayına uygulandığında sonuç, kullanıcıları nispeten iyi bilinen kavramlardan daha az bilindik kelimelere yönlendiren bir onomasiolojik sözlük gibi başvuru çalışması olabilir. Bu çalışmanın karşıtı olan geleneksel semasiolojik sözlükte ise nispeten bilinmeyen kelimeler bilindik olanlarla açıklanır. Onomasiolojik yaklaşım terminolojinin oluşturulması ve kelime bulma problemlerinin çözümüyle ilişkilidir.

Onomasiolojik sözlükler anlamlar, düşünceler, kavramlar, kelime aileleri ve benzer ilişkiler olabilen semantik olarak bağlantılı kavramların ifadeleri olarak söz grubu veya kelimeleri sunan başvuru çalışmasının bir tipidir. Bunlar çok farklı şekilde gösterilebilir: resimlerle, kelimelerle, terimlerle, tanımlarla, eş anlamlılarla veya çeviri karşılıklarıyla. Önemli kriter, geleneksel semasiolojik sözlük gibi kelimedenden anlama olmasından ziyade kavramdan kelimeye doğru yönelmesidir. Onomasiolojik sözlüklerin tipik

örnekleri thesaurus, eş anlamlı sözlük ve kelime bulma sözlüğüdür. Bu kavramsal, sistematik veya ideolojik yaklaşımdan dolayı tematik düzen bazen alfabetik düzene tercih edilir.” (Hartmann-James, 1998: 85-86).

Werner Hüllen ise konuyu şöyle ele alır:

“Sözlüklere ya bir kelimenin anlamını tanımlamak için veya bir metinde onun uygun kullanımı üzerine bilgi sağlamak için başvurulur. Kelimeden anlama doğru olan ve dinleme-okuma ile ilgili yol semasiyolojik metottur. “Bu kelimenin anlamı nedir?” sorusuna denktir. İkincisi anlamdan kelimeye doğru ve konuşma- yazma ile ilgili olan onomasiyolojik metottur. “Bu şeyin/kavramın adı nedir?” sorusuna denktir. Biri alıcının bir parçasıdır, diğeri üretken performansın parçasıdır.” (Momma-Matto, 2008: 103).

Nick Riemer, *Introducing Semantics* adlı eserde onomasiyolojik ve semasiyolojik sözlükler arasındaki farkı şöyle açıklar:

“Semasiyolojik yaklaşımı esas alan sözlükler, bir dilin ayrı ayrı sözlük birimleriyle başlar ve her birinin anlamını belirtmeye, açıklamaya çalışır. Diğer yaklaşım onomasiyolojik olandır ve belirli bir anlamla başlar ve onun açıklamaları için dilde mevcut olan çeşitli biçimleri listeler. İki yaklaşım arasındaki farklılık, thesaurus ve sözlük arasındaki farklılığa benzer. Semasiyolojik bir araç olarak bir sözlük, kelimelerin listesidir ve kelimeler yoluyla anlamlara ulaşılır. Bir thesaurus ise kavramların listesidir; belirli bir kavram için thesaurus, ifade edilebilecek kavram yoluyla farklı kelimelere ulaşma imkânı verir. Semasiyolojik yaklaşım, sözlük birimler arasındaki farklılıkları vurgularken onomasiyolojik olan benzerlikleri de vurgular.” (Riemer, 2010: 49-50).

Gerardo Sierra’ya göre onomasiyolojik sözlük terimi bir düşünceden bir kelimeyi bulmak için kullanılan tüm sözlükleri kapsar. Onların belirli özellikleri bu kelimelerin soyutlanmamış, ayrılmamış olmalarıdır fakat genellikle madde

başları altında semantik veya ortak özelliklere göre gruplandırılıp düzenlenir¹⁹.

Christian Lehmann, *onomasiolojik sözlük* kavramının *onomasiology* ve *semasiology* arasındaki zıt ilişkinin var oluşuna dayandığını belirtir. Onomasiolojik sözlük semantik kritere göre organize edilen bir sözlüktür ve böylece kullanıcıyı kavramlardan ifadelere, anlatıma yönlendirir²⁰.

Görüldüğü gibi makro yapısına göre ele alınan sözlükler genellikle alfabetik ve kavramsal olarak birbirine zıt şekilde düşünülüp ikiye ayrılmış; alfabetik için *semasiolojik*, kavramsal için *onomasiolojik* terimleri kullanılmakla birlikte farklı şekillerde adlandırmalar da yapılmıştır. Aslında semasiolojik ve onomasiolojik terimleri sözlüklerin hazırlanmasındaki yaklaşımları ifade etmekte ve ufak tefek farklılıkları olup değişik şekilde adlandırılırsalar da kendi türündeki sözlüklerin genel adı olarak düşünülmektedir. Bazılarının alfabetik ve tematik gibi isimler verdiği bu sözlüklere alfabetik olan ve alfabetik olmayan sözlükler de denilir.

Yukarıdaki tanım ve açıklamalara göre kavram sözlüklerini, “Bir dilin veya birkaç dilin söz varlıklarının çeşitli anlam özellikleri dikkate alınarak konu veya kavram alanlarına göre bölümlere ve alt bölümlere göre sıralanıp düzenlenmesiyle oluşturulan sözlüklerdir.” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Kısaca belirtmek gerekirse eğer sözlükler tek tek sözlük birimlerden yola çıkarak anlamları veriyorsa ve alfabetik bir düzendeysen alfabetik (semasiolojik) sözlüktür. Kavramdan, anlamdan, düşünceden kelimelere doğru ilerliyorsa ve anlam yakınlığına, ilişkilerine, kavram alanlarına göre oluşan bir düzenlemeye sahipse kavram sözlüğüdür (onomasiolojik). Ancak bu terimler zamanla sözlük bilimciden sözlük bilimciye göre değişiklik göstermiştir.

¹⁹http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2000/027_Gerardo%20SIERRA_The%20onomasiological%20dictionary_a%20gap%20in%20lexicography.pdf: 26.12.2011.

²⁰http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/onomas_dictionary.html: 26.05.2012.

Rus sözlük bilimci V.V. Morkovkin'in *Ideografiçeskie Slovari* adlı çalışmasına göre; bir sözlükte kelimelerin düzenlenmesi için kelimelerin, sembollerin doğası ikili gruba imkân verir: ses yakınlığı ve anlam yakınlığı. Birincinin uygulanması alfabetik sözlüklerin oluşmasına neden olur. Kelimelerin alfabetik düzenlenmesine bir alternatif semantik yakınlık üzerine onları yerleştirmektir. Söz varlığı bu ölçüte dayalı sözlükler *ideografik* olarak adlandırılır. V.V. Morkovkin, bu sözlüklerin de kendi içinde *ideografik thesauri*, *analojik (analogical) sözlük* ve *eğitici ideografik sözlük (tematik)* olarak üçe ayrıldığını belirtmiş ve bunları şöyle açıklamıştır:

Antik dönemlerde başlayan ve söz varlığının bütün kavramsal içeriğinin mantıksal dağılımı üzerinde temellenen birinci tip çalışmalar P.M. Roget'ı İngilizcenin ideografik sözlüğünü yazmaya götürmüş ve Morkovkin bu tip bir sözlüğün *ideografik thesauri* diye adlandırılmasının mümkün olabileceğini belirtmiştir. Bu türden sözlüklerin asıl amacı, dilin söz varlığında reel olarak temsil edilen kavram gruplarının tanımlanması ve ardından akılcı bir şekilde tasnifidir.

İdeografik sözlüklerin ikinci tipi, analojik sözlüklerdir ki, bunların teorik ve pratik olarak hazırlığında en önemli pay, P. Boissiere'e aittir. Bu sözlüklerin hazırlayıcıları, söz varlığının tematik düzenlenmesini kendilerine ödev olarak görmekle beraber aynı zamanda alfabetik düzenden de vazgeçmezler. Sonuçta bu sözlüklerde, tespit edilmiş olan kavram-söz grupları, tematik dominantın gözetiminde alfabetik sırada yer almaktadır.

Üçüncü tip ideografik sözlükler, "ideografik okul sözlükleri (tematik)"dir. Bunlardaki genel karakter, thesaurus tipi ideografik sözlüklerde de bulunan "söz varlığındaki kavram gruplarının tespiti, tanımlanması ve tasnifi" gibi ana ilkeleri taklit etmekle beraber, öncelikli görev "eğitime yönelik" olmalarıdır.²¹

Burkhanov, tipik ideografik sözlükle (kavram sözlüğü) Morkovkin'in sınıflandırmasında yer alan analojik sözlük arasındaki farkı şöyle açıklar:

²¹ http://rifmovnik.ru/ideog_book.htm 27.08.2010

“Her iki sözlük tipinin sözlük birimleri anlamsal olarak ilişkili gruplarda sunulmasına rağmen analogik sözlüklerde alt bölümler alfabetik olarak düzenlenir. Fakat anlamsal olarak ilişkili kelimeler, tüm listenin olduğu bir alt bölüme gönderme sistemiyle verilir. Genellikle tanımların yer almadığı bu sözlüklerin hem alfabetik hem ideografik sözlük senteziyle oluştuğu söylenebilir. Buna karşın bir ideografik sözlükte alt bölümler alfabetik değildir, kavramsal olarak birbirleriyle ilişkilidir. Alt bölümler bir şekilde dünyanın kavramsallaştırılan bilgisini sunmak için niyetlenilen bütün bir sınıflandırma çerçevesi oluşturmak için organize edilir. İdeografik sözlük sadece sözlük birimlerin anlama dayalı gruplarından oluşmaz, aynı zamanda bu gruplar anlamsal olarak ilişkilidir ve birleştirilmiş bir bütün, sınıflandırıcı bir şema oluşturur.” (Burkhanov, 1999: 92,93).

E.G.Şimçuk, *Russkaya Leksikografiya* adlı eserde bu tür sözlüklerle ilgili şu bilgileri verir:

Thesaurus diye de bilinen *ideografik sözlükler*, ‘anlam’dan sözcüğe veya kelime grubuna geçiş üzerine kurulmuştur. Bu türden bir sözlükte madde başının girişinde ‘kavram’ yani belirli bir sınıflandırmaya göre hazırlanmış anlam içerikleri bulunur. İdeografik sözlüklerin hazırlanış amacı, verilen kavram veya düşünceye karşılık gelen sözcükleri okuyuculara sunmaktır (Şimçuk, 2009: 143-144).

Şimçuk’a göre; tematik olarak da adlandırılan ideografik sözlüklerde - bunlar çoğunlukla okul sözlükleri karakterindedir- genel olarak bütün sözlük birimler değil yalnızca eğitim-öğretim alanındaki belirli temalarla bağlantılı olan sözlük birimleri yer alır (Şimçuk, 2009: 144).

V.V. Dubiçinskiy, *Leksikografiya russkogo yazıka* adlı eserinde ideografik sözlüğün temelini çok düzlemli yapıda bulunan dilin sözcükleri arasındaki anlam ilişkileri olduğunu, bu sözlüğün madde başlarının ayrı birer sözcük değil belirli anlam alanları olduğunu belirtir (Dubiçinskiy, 2009: 81).

Detaylı olarak bu alan üzerinde duran Igor Burkhanov, *Linguistic Foundations of Ideography-Semantic Analysis and Ideographic Dictionaries* adlı eserinde bu tür sözlükler için *ideografik* terimini kullanmış ve konuyla ilgili şöyle bilgi vermiştir:

İdeografik sözlükler ilk olarak, genellikle iki bölümden oluşur. İlk bölüm, sözlük sınıflandırmasının kavramsal olarak düzenlenmesinden oluşan sözlüğün ana gövdesidir. İkinci bölümü, alt bölümlerdeki sözlük birimlerin bulunmasına yardımcı olacak alfabetik dizindir. İkinci olarak ideografik sözlüklerin bazı yazarları ana kelime listesinin içinde alfabetik prensipten yararlanırlar. Doirnseiff'in *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* (1933) sözlüğünde olduğu gibi sözlük birimler sınıflandırma şemasının uygun alt bölümlerinde alfabetik olarak düzenlenen listelerde sunulur (Burkhanov, 1999: 89).

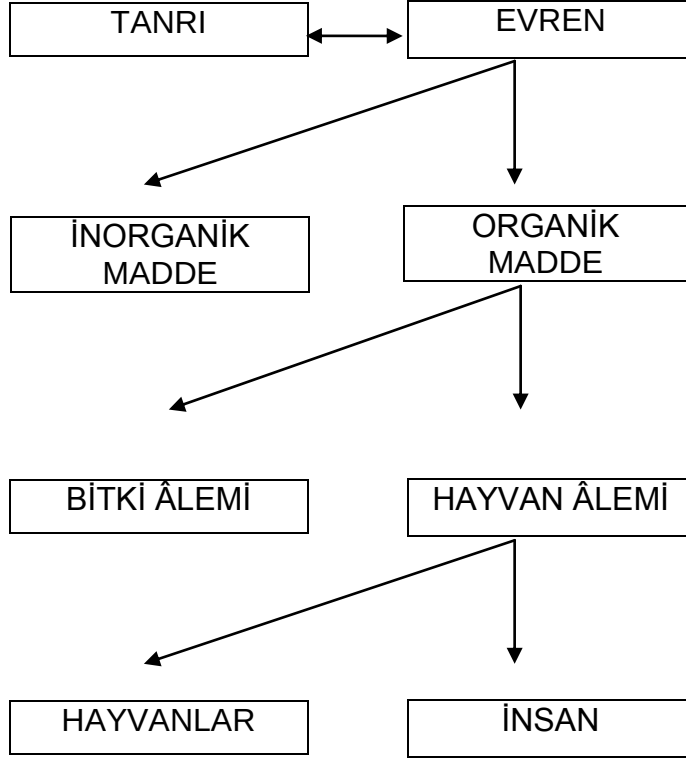
Igor Burkhanov "Mevcut İdeografik Sözlüklerin Tipolojisi" başlığında üç tip ideografik sözlüğün sınıflandırma şemasının düzeni hakkında bilgi verir.

Bunlardan ilki, "sınıflandırıcı şema düzenine thesaurusçu yaklaşım"dır. Burkhanov'a göre bu yaklaşım, belli bir dilin veya çeşitli dillerin söz varlığına uygulanan gözlem ve deneye dayalı tümevarımsal genellemeler değil doğuştan, zihinde var olan, gözlem ve deneye dayanmayan (a priori) mantıksal bir sınıflandırmayı oluşturmak için sözlükçüye izin verir (Burkhanov, 1999: 112).

Thesaurus tipi ideografik sözlüğün sınıflandırma şeması ideolojiyi de içeren dünya düzeninin sözlük bilimciye göre sunulduğu sözlüklerdir. Morkovkin ve Casares tarafından geliştirilen sınıflandırma çerçevesi karşılaştırıldığında ideolojik yönlendirmenin thesaurus tipi sınıflandırmayı nasıl etkileyebildiğini gösteren Burkhanov, her iki sınıflandırmanın kavramsal alanlarının bölümlerinin ikiye ayrılma prensibine dayandırıldığını belirtir. Ancak her iki sınıflandırma şemasının sadece üst seviyeleri

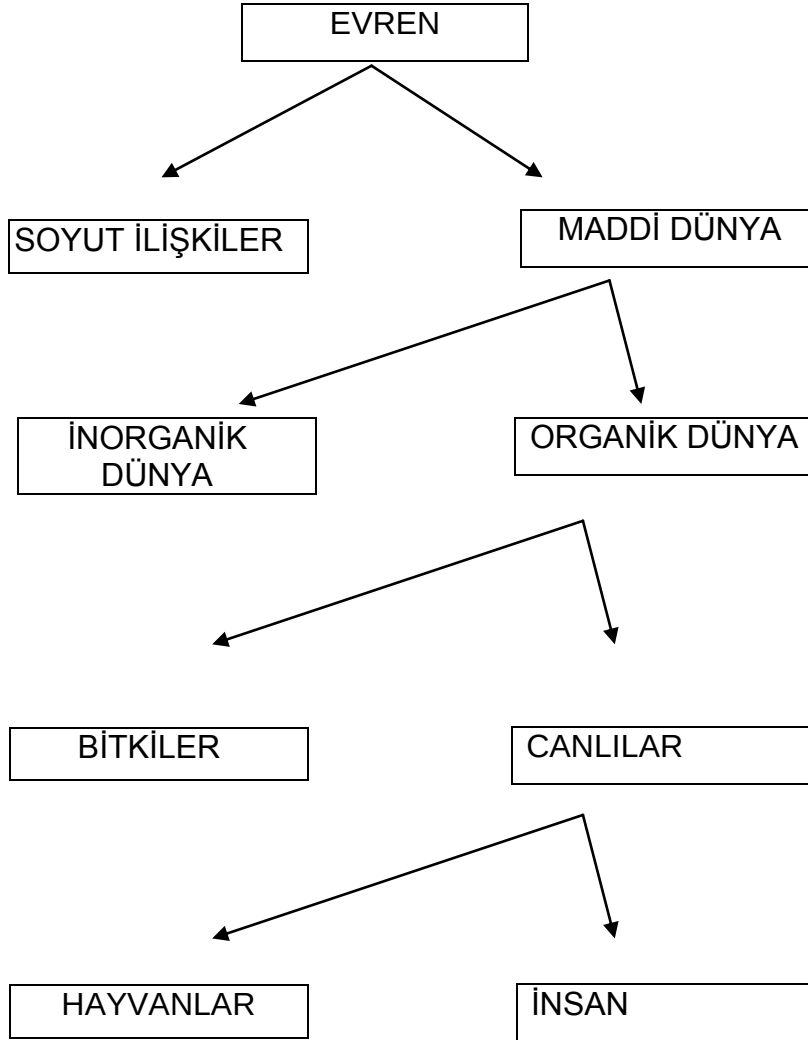
karşılaştırıldığında bu sözlüklerin ideolojik olarak nasıl yönlendirildiğini gösterir (Burkhanov, 1999: 115-117).

Şekil 6: J. Casares tarafından geliştirilen sınıflandırıcı şema (1942)

Kaynak: Burkhanov, 1999: 115

Şekil 7: Morkovkin tarafından geliştirilen sınıflandırıcı çerçeve (1977a)

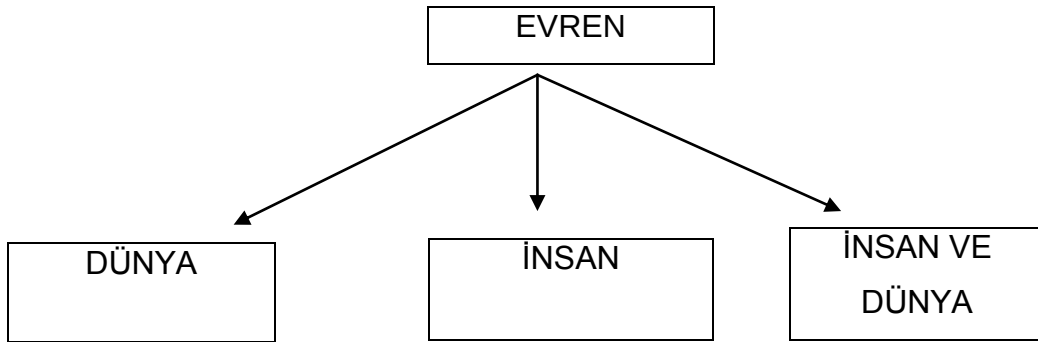

Kaynak: Burkhanov, 1999: 116

İspanyol J. Casares'in sınıflandırmasının üst seviyesi *Tanrı* ve *Evren* olarak verilirken Rus Morkovkin'in sınıflandırmasında sadece *Evren* vardır. Burada hemen Casares'in koyu bir Katolik, Morkovkin'in ise ateist olması nedeniyle bu sınıflandırmayı yaptığı izlenimi oluşmaktadır. Ancak Burkhanov'a göre sınıflandırmalarda her zaman bu öğeler ölçüt değildir.

Bu tarz sözlüklerdeki farklı sınıflandırma çerçevelerine dikkat çeken Burkhanov, Wartburg ve Hallig'in şeması ile Roget'in sınıflandırmasını da verir (Burkhanov, 1999: 118-119).

Şekil 8: R. Hallig ve W. von Wartburg tarafından geliştirilen sınıflandırıcı çerçevenin üst düzeyleri (1952)

Roget'in ise altı ana sınıfı vardır:

1. Soyut ilişkiler,
2. Uzay (uzaklık),
3. Madde,
4. Akıl,
5. İrade,
6. Duygular.

Burkhanov'a göre özellikle thesaurus tipi ideografik sözlükler genellikle kabul edilen bilgi yapılarını, inançları, görüşleri temsil etmek üzere tasarlanmıştır. Sözlükçünün dünya hakkındaki düşünceleri sınıflandırıcı çerçeveyi etkileyebilir fakat bütün sınıflandırıcı şemada bu bireysel, isteğe bağlı öge, sözlüğün makro yapısının bir dezavantajı olarak kabul edilmelidir (Burkhanov, 1999: 118).

Burkhanov ikinci olarak, 'sınıflandırıcı şema düzenine tematik yaklaşım'ı ele almıştır. Ona göre var olan tematik sözlüklerin büyük

çoğunluğu iki dillidir. Bu sözlük tipi, ikinci bir dilin veya yabancı bir dilin sözlük birimlerinin sadece eşdeğer çevirilerini verir. Hedeflenen dilin eş değer sözlük birimleri arasındaki farklılıklar veya hedef dilin sözcüksel anlamlarını belirlemek için amaçlanan açıklayıcı tanımları vermeye teşebbüs etmez. Tematik çalışmalar, özellikle yabancı dil öğrenme ve öğretme sırasında uygulanılmak için tasarlanılmıştır. Tematik sözlük yazarları sınıflandırma şemalarının düzenlenmesinde ister bilinçli ister bilinçsiz şekilde bazı teorik önermelere izin verse de büyük çoğunluğun ana düşüncesi, söz varlığı birimlerini ayırıp soyutlamaktan ziyade konular içinde öğrenmenin daha kolay olduğudur. Yani sözlük birimlerin tematik olarak ilişkili grupları; alfabetik olan yani konusal bağlantı olmayan sözlük öğelerine göre daha kolayca hatırlanabilir (Burkhanov, 1999: 122-123).

Dil bilimsel olarak tematik grup, sözlük birimlerin anlam yakınlığı temeli üzerine birleştirilir. Bundan dolayı, dünyadaki olgular, olaylar ve nesnelerin anlamlarını vermekten ziyade bir dereceye kadar onların bir sınıflandırmasıdır (Burkhanov, 1999: 123).

Burkhanov ve Kann'a göre bu alanla ilgili olarak temanın tanımı şöyledir:

Bir tema, sözlü veya yazılı bir söylemin konusu olabilen, insanın belli bir faaliyet alanı veya herhangi diğer doğal ve sosyal çevrenin parçasıdır (Burkhanov, 1999: 125).

Burkhanov'a göre uygulamalı dil bilimi kategorisi olarak tematik grup, belli bir konu üzerine üretici sözler için ihtiyaç duyulan sözlük birimlerin bir grubu olarak tanımlanabilir (Burkhanov, 1999: 126).

Tematik grubun içeriği ve boyutuna gelince, bir sözcük alanı (lexical field) sözlüğün yapısının objektif olarak mevcut bir alt bölümüyken tematik grup temalara göre, eninde sonunda sözlüğün seçim amaçlarına göre

belirlenmesini gerektirir ve her durumda tematik grubun içeriği değişir (Burkhanov, 1999: 124).

Sözlüğün tematik sınıflandırmasının ana amacı belli bir konu veya temayla ilişkilendirilen tek kelimeli ve birden çok kelimeli sözcüklerin listelerini sağlamaktır. Sözlüğün tematik sınıflandırması tematik gruplar içinde söz varlığının bölünmesini gerektirir, bunlardan bazıları sırayla alt gruplara bölünebilir. Fakat bu alt gruplar daha alt bölümlere ayrılmayabilir. Alt gruplara ait olan sözcükler herhangi bir sırada, örneğin alfabetik olarak verilebilir (Burkhanov, 1999: 124).

Burkhanov, McArthur tarafından yazılan *Longman Lexicon of Contemporary English* (1981) adlı sözlüğün de sınıflandırma çerçevesini verir ve bu sözlüğün thesaurustan ziyade daha tematik olduğunu belirtir (Burkhanov, 1999: 126).

A Yaşam ve Canlılar

B Vücut: Onun Fonksiyonları ve Sağlığı

C İnsanlar ve Aile

D Yapılar, Konutlar, Ev, Giysiler, Kişisel Eşyalar ve Kişisel Bakım

E Yiyecek, İçecek ve Tarım

F Hisler, Duygular, Tavrılar ve Duyular

G Düşünce ve İletişim, Dil ve Gramer

H Maddeler, Materyaller, Nesneler ve Donanım

I Sanat ve El Sanatları, Bilim ve Teknoloji, Endüstri ve Eğitim

J Sayılar, Ölçü, Para ve Ticaret

K Eğlence, Spor ve Oyunlar

L Yer ve Zaman

M Hareket, Konum, Yolculuk, Taşımacılık

N Genel ve Soyut Terimler

Burkhanov, tematik bir sınıflandırmanın sadece söz varlığının belli bir bölümüne, özellikle isimlere uygulanabildiğini belirtir. Diğer sözcük türlerinin

kelimelerinin de bu tür sözlüğe dâhil edilebileceğini ancak isimlerin tematik sınıflandırmaya daha kolay şekilde uyarlanabildiğini ifade eder (Burkhanov, 1999: 122).

Burkhanov, üçüncü olarak ‘sınıflandırıcı şema düzenine sistemik (sistemik) yaklaşım’ı ele almıştır. Sistemik sözlüklerin sınıflandırma şemasında isim, sıfat, fiil, zarf gibi sözcük türlerinden sadece birinin sözlük birimleri arasındaki ilişkiler söz konusudur. Edat, bağlaç gibi türler bu sözlük türünde yer almaz. Hangi sözcük türünün sistemik sözlüğü oluşturuluyorsa onun alt kategorileri verilir (Burkhanov, 1999: 138-139). “Fiillerin sistemik sözlüğü, isimlerin sistemik sözlüğü” şeklinde adlandırılabilen bu tür sözlüklere Burkhanov, *The Systematic Dictionary of English Verbs* (1978), *The Systematic Dictionary of English Adjectives* (1980), *The Systematic Dictionary of English Adverbs* (1983), *The Systematic Dictionary of English Nouns* (1986) örneklerini verir (Burkhanov, 1999: 129).

Sistemik sözlüğün sınıflandırma çerçevesinde sadece eş ve zıt anlamlılık ilişkisi değil aynı zamanda alt anlam-üst anlam, parça-bütün ilişkisi gibi diğer anlam ilişkileri de söz konusudur (Burkhanov, 1999: 139).

Sonuç olarak kavramdan veya anlamdan kelimeye doğru giden, alfabetik olmayan ve çeşitli adlarla anılan kavram sözlükleri, kimi sözlük bilimciler tarafından tek isim altında ele alınırken kimileri tarafından da bu sözlüklerin oluşturulmasındaki bazı farklı yöntemler düşünülerek çeşitlere ayrılmıştır. Daha önceki bölümde değinildiği gibi bu tür sözlükler için biz karışıklığa sebep olmaması için genel olarak kavram sözlükleri terimini kullanmayı uygun gördük.

1.3.3. Alfabetik Sözlüklerle Kavram Sözlüklerinin Avantaj ve Dezavantajları

Alfabetik sözlükler ile kavram sözlükleri arasında yukarıda da kısmen belirtilen farklılıklar olup her iki sözlük tipinin avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Her ne kadar alfabetik sözlükler daha kullanışlı ve yaygın olarak bilinse de kavram sözlüklerinin bazı durumlarda kullanıma daha elverişli olduğu, pek çok sözlük bilimci tarafından bu iki sözlük türü için karşılaştırmalı olarak dile getirilmiştir.

Kullanıcılara kelimeleri, onların eş anlamlıları veya zıt anlamlıları gibi çeşitlerini bulmakta yardımcı olan kavram sözlükleri, bir semantik alan içinde temel söz varlığını verir. Semantik olarak ilişkili pek çok kelime yan yana sunulduğu için bu sözlükler ifade gücünü ve kullanıcılarının mantık duygusunu, anlayışını da artırabilir ve ansiklopedik bilginin yayılmasına yardım ederler. Werner Hüllen'e göre alfabetik sözlükler ansiklopedik bilgiyi sadece dilsel (lengüistik) bilgiyi tanımlamada bir araç olarak kullanırken konusal sözlükler bunu, onların düzenleyici ilkesi yapar ve böylece ansiklopedik bilgiyi en üst dereceden verir (Hüllen, 1999: 15).

Hüllen bu açıklamalardan sonra şöyle sonuca varır:

Tarihî açıdan söylemek gerekirse, konusal sözlük alfabetik olandan önce gelir. Bu sözlükler bilinmeyen dilsel (lengüistik) biçimi bilinenle eşit duruma getirmiyor, eşit tutmuyor. Aslında genel (veya belirsiz) ansiklopedik bilgiyi somut (veya daha kesin, net) dilsel bilgiye dönüştürüyor. İletişim teorisi bakımından söylemek gerekirse konusal sözlüklerin dilsel (lengüistik) bir mesaj göndericinin ihtiyaçlarını karşıladığını söyleyebiliriz (Hüllen, 1999: 15).

Henri Béjoint'a göre; alfabetik sıralama kelimeler arasındaki semantik ilişkileri açıklamaz. O, ilişkilendirilenleri ayırır ve hiç ilişkisi olmayan kelimeleri yan yana koyar. Alfabetik sözlükte anlam, derleyici ve kullanıcılar için işlemin sonundadır. Bu sözlük, ifade etmede veya konuşma ve yazmada (encoding)

olduğu gibi yani anlamdan kelimeye giden onomasiolojikten ziyade; alış, kavrayış ya da okuma ve dinlemede (decoding) olduğu gibi yani kelimelerin biçiminden onun anlamına doğru kullanılan semasiolojik'tir. Béjoint'a göre ifade etme için ve anlam bilimi bakımından daha tatmin edici bir çözüm, onomasiolojik danışmaya izin veren temalarda, ailelerde, alanlarda, bölümlerde, kategorilerde, ağlarda, gruplarda, türlerde vb. de anlamlarına göre kelimelerin gruplanmasıdır (Béjoint, 2010: 17).

Howard Jackson, alfabetik olmayan sözlüklerin en ünlüsünün Roget'in Thesarus'u olduğunu belirtip adı geçen sözlük yoluyla thesauruslar hakkında bilgi verir. Ona göre Roget, yazılı metinleri oluştururken insanlara yardım etmek için referans bir çalışma sağlamak istemiştir. Yazmadaki en önemli zorluklardan birinin kelime eksikliği olduğunu görmüştür. İnsanların düşünceleri vardır, ifade etmek istedikleri şeyleri bilirler ama onları ifade etmek için kelime çeşidine, yeterli kelimelere sahip değildirler. Thesaurus düşüncelerden başlar ve onları ifade etmek için hangi kelimelerin kullanıldığını söylerken bir sözlük, kelimelerden başlar ve kelimeleri açıklayan hangi düşünceler olduğunu söyler (Jackson, 1988: 216).

Piet van Sterkenburg, thesaurusların ne için kullanıldığı sorusuna şöyle cevap verir:

Thesaurus esasen dil üretmek için kullanılır. Eğer belli kelimeler çok kez kullanılıp değişiklik aranıyorsa veya her tür bağlamda belli kavramlar için tüm uygun kelimelerin kullanılıp kullanılmayacağı bilinmek isteniyorsa bu tür sözlükler kullanılır (Sterkenburg, 2003: 129).

Kullanıcılar olası eş anlamlı veya ilişkili kelimelerden ziyade düşündükleri fakat biçimini hatırlamadıkları bazı kelimeleri bulmak istedikleri zaman ne yazık ki geleneksel sözlükler buna pek yardımcı olmaz. Yazarların bu gereksinimini karşılamak için, kavrama yönelik bir yaklaşım sunan kaynak araçlar vasıtasıyla geleneksel sözlükçülüğün ötesinde girişimlerde

bulunulmuş ve böylece bir fikirden yola çıkan ve doğru kelimeyi bulmak isteyen kullanıcılara yardım edilmiştir²².

Werner Hüllen, konusal sözlüklerin makro yapısına şöyle açıklık getirir:

Bir kural olarak konuların bir sistematik düzenlemesi bazı popüler bilimsel sistemden ya da genel olarak anlaşılması beklenebilen semantik bir sınıflandırmadan seçilir. Kaçınılmaz olarak konusal sözlüklerin sıralaması dünyanın belirli felsefi anlayışına bağlıdır ama yaygın olarak anlaşılır kalmalıdır. Bundan dolayı bu tür sözlükler dinî, ideolojik, politik, bilimsel veya farklı şekilde önceden belirlenmiş dünya görüşlerine eğilimlidir. Onların makro yapısı alfabe biçimciliğinin aksine semantiktir ve onun semantik maddeleri ansiklopedik bilgiyle doldurulur. Bu bilgi alfabetik sözlüklerde arka planda dağınık şekilde bulunurken konusal sözlüklerde bu bilgi ön planda ve sistemli olarak bulunur. Sonuç olarak konusal sözlükler tüm dilin semantik yapısına göre düzenlenir, ancak bu, verilen zamanda dili kullananların anladığına inandığı gibi gerçeklik yapısına bağlıdır (Hüllen, 1999: 13-14).

Özellikle edebî eserlerle uğraşan ve dolayısıyla ana dilini çok iyi kullananlar için hazırlanmış olan ideografik sözlüklerden başka 19. yüzyılın ortalarında dil öğrenenlere hitap eden bir dizi ideografik sözlüğün ortaya çıktığını belirten Morkovkin, bu tür sözlüklerin önemini şöyle açıklar:

İdeografik sözlüğün önemi dünya hakkında insan bilgisinin tarihini işlemektir. Eğer biz aynı dilin farklı dönemlerinin tematik olarak organize edilen söz varlığını birbirlerine empoze edersek o, insanın biliş, kavrayış hareketini objektif olarak bize sunar. Bir dereceye kadar çağın aynası olmasına gelince, bir dilin söz varlığı çeşitli olaylar hakkında insanların görüşlerinin düzeyini yansıtır ve bazen olayları kendileri tanımlar. Uzak çağın sanatsal özelliği hakkında, düşünce ve inançları hakkında tematik sınıflandırmalı gelişigüzel bir bilgi bile (en eski ideografik sözlüklerden biri

²²http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2000/027_GerardoSIERRA_Theonomasiologicaldictionary_a_gap_in_lexicography.pdf: 26.12.2011.

olan Amarakosha'da uygulanan) sosyal düzen ve bilimin gelişme derecesini değerlendirmek için bir temel sağlar (Morkovkin, 1970).

Sözlük malzemesinin ideografik usulle sunulması, bize, mantıksal bağlantılar sistemini inşa etme imkânını vermektedir ki o da, eğitim-öğretimde metodik etkinliğin yükselmesine yardım etmekte ve ideografik sözlüklerin “eğitsel” karakterini vurgulamaktadır (Dubçinskiy, 2009: 81).

Kavram sözlüklerinin en önemli işlevlerinden biri yabancı dil öğrenimine katkısı olmasıdır. Carlos F.Marquez Linares, alfabetik sözlüklerle kavram sözlüklerini bu açıdan şöyle karşılaştırır:

Aslında tematik (onomasiological) sözlüğe karşı alfabetik sözlükler (semasiological) söz konusu olduğunda onomasiolojik sözlükleri kullanmak yabancı dil öğrenmeye yeni başlayanları teşvik etmek, cesaretlendirmek için iyi bir fikir değildir. Bunun ilk sebebi onların genelde hedef dilin daha yüksek şekilde hâkim olunmasını istemesidir. İkinci sebep ise yeni başlayanların kendi yerli dilinde en yaygın olan alfabetik sözlükler için daha yatkın olmalarıdır. Ancak daha ileri seviyedeki öğrenenlere gelince tematik olan sözlükler özellikle dil öğrenenlerin zihnine göre düzenlenirse onlara büyük yardımı olabilir. Ona göre tematik sözlükler yazma (encoding) gibi eylemler için daha kullanışlıdır. Genelde kullanıcılar alfabetik sözlüklerde olmayan benzer anlamlı kelimeler üzerine bilgiyi bu sözlüklerde bulabilir. Ama alfabetik olan dinleme ve okuma (decoding) gibi amaçlar için genelde daha yararlıdır. Her durumda öğrenci her iki sözlük tipine yakın olabilir ve etkin şekilde her ikisini de kullanması için teşvik edilebilir. Verilen konuya bağlı olarak öğrenenlerin bunların avantaj ve dezavantajlarını karşılaştırması her zaman gereklidir (Gewehr, Catsimali, 1998: 167).

Howard Jackson, öğrenenler için ilk tematik sözlüğün Tom McArthur'un *Longman Lexicon of Contemporary English* (1981) olduğunu belirtip konuyu şöyle ele alır:

Bir tematik sunum yabancı dil öğrenenler için en azından iki şekilde yardımcı olabilir: Bunlardan ilki, çoğu dil öğretimi konuya göre olma eğiliminde olduğu için böyle bir yaklaşımda olacak en uygun başvuru çalışmasının tematik bir sözlük olarak görülmesidir. İkincisi, bir öğrencinin yazarken yaşadığı zorluklardan biri ilk etapta kelimenin uygun seçimini yapmaktır. Kavramı veya düşünceyi ifade etmek için seçilebilen maddeler arasından kullanılacak olanlar söz varlığı bilgisini gerektirir. Dahası, öğrenenler benzer anlamlı kelimeler arasında genellikle ince semantik ve pragmatik farklılıkları kavramak için biraz daha belirgin yardımcıdan faydalanırlar.

Jackson'a göre alfabetik bir sözlüğün söz varlığı yapısının iç yüzünü anlamayı tematik bir sözlük sağlar. Ama Roget'inki gibi çalışmalarla bile her sözlüğün giriş noktası çoğu insan için alfabetik liste aracılığıylaadır. *Roget* ve *Longman Lexicon* gibi tematik sözlüklerin onların kullanımını kolaylaştırmak için bir dizin sağlamaya, bir giriş noktası ve onların yararını artırmaya ihtiyaçları vardır. Çoğu kelimenin bir tematik sözlükte farklı yerlerde birkaç kez girilecek olması gerçeği ile birlikte ya kapsamda sınırlanan ya da potansiyel olarak oldukça kullanışsız böyle sözlükleri yapma eğilimi vardır. Belki hiçbir yayıncının genel amaçlı bir tematik sözlüğe cesaret etmemesi şaşırtıcı değildir. Tematik bir sözlüğün diğer potansiyel dezavantajı, çok anlamlı bir kelimenin kısmen birkaç yerde girilmesi nedeniyle kelimenin sözlüksel tanımının genel bir bakışını vermemesidir (Jackson, 2002: 155,159).

Birbirinin zıddı gibi kabul edilen alfabetik sözlükler ile kavram sözlükleri arasındaki farklılıkları, bunların avantaj ve dezavantajlarını, yukarıda adı geçen sözlük bilimcilerin verdiği bilgiler doğrultusunda şöyle özetleyebiliriz:

1. Alfabetik sözlükler, tek tek kelimelerden, sözlük birimlerden yola çıkarak anlamları verir ve alfabetik bir düzene sahiptir. Kavram sözlükleri ise kavramdan, anlamdan, düşünceden kelimelere doğru ilerler ve anlam yakınlığına, ilişkilerine göre düzenlenir.

2. Alfabetik sözlükler kullanıcıların aradıkları maddelere, bilgiye kolayca ulaşmaları bakımından ideal bir sözlük çeşididir. Kavram sözlüklerinin genel olarak kabul edilen bir düzenlemesi olmadığı için kullanılması da zordur. O yüzden bu tür sözlüklerde dizin kullanmak önemli bir ihtiyacı karşılar.

3. Diğer yandan alfabetik listeleme, kelimeler arasındaki anlam ilişkilerini açıklamaz, aksine ilişkili olanları ayırır ve hiç ilgisi olmayan kelimeleri yan yana koyar. Kavramsal bir sözlük ise semantik olarak ilişkili kelimeleri bir araya getirir. Belli bir alana ait olup bir araya getirilen sözlük birimlerin benzer ve farklı yönleri ortaya çıkar ve anlam yelpazesi, uzanımları görülür.

4. Alfabetik sözlüklerde nispeten bilinmeyen kelimeler bilindik olanlarla açıklanır. Kavram sözlüklerinde ise bilinen kavramlardan daha az bilinen doğru gidilir.

5. Alfabetik sözlüklerde Werner Hüllen'in dediği gibi ansiklopedik bilgi arka planda dağınık şekildedir. Bir konuyla ilgili bilgi, madde başlarından sonra ve o konuyla ilgili maddeler de sözlüğün farklı yerlerinde olduğu için derli toplu değildir. Kavram sözlüklerinin semantik maddeleri ansiklopedik bilgiyle doludur ve bu bilgi ön planda ve sistemli olarak bulunur. Bir konuyla ilgili bilgi, ana başlık altında belli bir alan altında düzenli şekilde bir arada verilir. Bu tür sözlükler ansiklopedik bilginin yayılmasına yardım ederler. Alfabetik sözlükler ansiklopedik bilgiyi sadece dilsel (lengüistik) bilgiyi tanımlamada bir araç olarak kullanır. Oysa kavram sözlüklerinde ansiklopedik bilgi, dilsel bilgiyi düzenleyen ilkeyi oluşturur ve böylece ansiklopedik bilgi en üst dereceden verilir.

6. Kavram sözlükleri yazılı metinleri oluştururken insanlara yardımcı olur. Bir konuda yazı yazarlar genellikle kelime bulmakta zorlanırlar. Anlatmak istedikleri şeyi bilmelerine rağmen onu yansıtacak yeterli kelimelere sahip olmayanlar için bu tür sözlükler o konuyla ilgili gerekli kelimeleri sağlar,

yazara yazısında doğru kelimeyi kullanması için yardımcı olur. Çünkü onlar belli bir düşünceden, konudan başlar ve onunla ilgili kelimeleri sunar. Alfabetik bir sözlük kelimelerden başlar ve kelimelerin hangi düşünceleri açıkladığını gösterir.

7. Kavram sözlüklerinde anlamsal ilişkili pek çok kelime yan yana sunulduğu için bunlar kullanıcıların ifade gücünü, mantık duygusunu ve anlayışını da artırmaya yardımcı olur. Dolayısıyla bu tür sözlüklerin eğitim, öğretim yönünden faydası da yadsınamayacak kadar açıktır.

8. Dil öğretiminin belli alanlara, konulara göre olma eğilimi göstermesi kavram sözlüklerinin özellikle yabancı dil öğreniminde eğitsel faydasını ortaya koymaktadır.

9. Kelimeden anlama doğru olan alfabetik sözlükler dinleme ve okuma ile ilgilidir (decoding) ve bunlara “pasif sözlükler” de denir. Bir şey dinlerken veya okurken anlamı bilinmeyen kelimeler için bu tür sözlüklere bakılır ve “Bu kelimenin anlamı nedir?” sorusuna cevap aranır. Bu durumda kişi, alıcı konumundadır. Anlamdan kelimeye doğru giden kavram sözlükleri konuşma ve yazma ile ilgilidir (encoding) ve bunlara “aktif sözlükler” de denir. Bir konu hakkında konuşurken veya yazarken o konuyla ilgili veya bir alanla, kavramla ilgili kelime akla gelmediğinde uygun ve doğru kelimeyi bulmak için bu tür sözlüklere bakılır ve “Bu şeyin/kavramın adı nedir?” sorusuna cevap aranır. Bu durumda kişi, üretici konumundadır.

10. Kavram sözlükleri bir toplumun çeşitli yönlerden toplumsal ilişkilerini, âdetlerini, geleneklerini yansıtarak sanatsal özelliği, düşüncesi, inançları, sosyal düzeni ve bilimin gelişme düzeyi gibi pek çok konuda bilgi verirken o toplumun hangi alandaki söz varlığının ne kadar geniş olduğunu da görmemizi ve onların dünyasını, dünyaya bakış açılarını değerlendirmemizi sağlar.

11. Alfabetik düzen, kullanıcılar için daha kolay ve hızlı bir sistem olduğundan en yaygın sözlük türüdür. Genel olarak kabul görmüş bir sistemi olduğu için sözlük yazarını çalışmasında sınırlandırır. Dünya çapında kararlaştırılıp kabul edilen bir düzenlemesi olmadığı için kavram sözlüklerini kullanmak ise zordur. Bu tür sözlükler derleyicinin, sözlük yazarının farklılığını ortaya koyup onu geliştirir ve çalışmasında daha özgür olmasını sağlar.

12. Alfabetik sözlüklerde kelimelerin farklı anlamları bir arada verilirken kavram sözlüklerinde her bir anlam farklı alana ait olduğu için sözlüğün hazırlanışını ve kullanışını zorlaştırmaktadır. Bu yüzden ya söz varlığını sınırlama yoluna gidilmekte ya da sözlüğün kullanışsız olmasına neden olunmaktadır. Dolayısıyla genel amaçlı, tüm söz varlığını kapsayan kavramsal bir sözlüğü hazırlamaya herkes cesaret edememektedir.

13. Alfabetik sözlükler birbiriyle ilgisi olmayan kelimeleri sıralayıp kelimeler arası kavramsal ilişkiyi görmeye izin vermezken kavram sözlüğünde merak edilen bir kavramı anlamak için onunla ilgili kelimelere bakmak gerektiğinde hepsi aynı yerde görülebilir. Alfabetik sözlükte ise bunlar dağınıktır.

14. Çeşitli dillerde hazırlanan kavram sözlükleri dillerin söz varlıklarını karşılaştırma imkânı verir. Bir dilde bir kavramı karşılayan sözcüklerin bir kısmı başka dilde olmayabilir veya tam tersi bir durum olabilir.

Tüm bu sonuçlar yanında sözlükçülükte her iki düzenleme yönteminin birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Son yıllarda hazırlanan kavram sözlükleri ilk dönemlerdeki sözlüklerden farklı ve daha modern şekilde karşımıza çıkmaktadır. Eş anlamlı sözlüklerde alfabetik ve kavramsal düzen bir arada yer alırken thesaurus tipi çalışmalar son yıllarda alfabetik düzende hazırlanmaya başlamıştır. Sözlüklerin bilgisayarlaşması da basılı kavram sözlüklerinde karşılaşılan bazı sorunları çözmekte ancak alfabetik ve kavramsal düzen arasındaki sınırı bulanıklaştırmaktadır. E-sözlükler

kavramsal sözlüklerin kullanımını daha fazla kolaylaştırmasına rağmen sözlüğün genel dağılımının, ana başlıklarının görülmesine izin vermemesi gibi dezavantajı da vardır. Elektronik sözlükler son yıllarda ortaya çıkmış ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Basılı sözlüklerle karşılaştırıldığında avantaj ve dezavantajları değerlendirilebilir. Ancak e-sözlükler farklı bilim alanlarıyla da ilgili olduğu için tez çalışmasında bu konuya değinilmeyecektir.

1.3.4. Kavram Sözlüklerinin Sınıflandırma Sistemi ve Anlam İlişkileri

Önceki bölümlerde değinildiği gibi Doğan Aksan tematik sözlükleri, *kavram sözlükleri* adıyla “Kimi dilcilerin adbilimsel (onomasiologique) sözlükler dedikleri bu yapıtlarda temel alınan, bir dilin ya da karşılıklı olarak çeşitli dillerin söz varlıklarının kavram alanlarına göre sıralanmasıdır.” şeklinde açıklar (Aksan, III, 2009: 77).

Biz de kavram sözlükleri olarak adlandırdığımız bu sözlükleri “Bir dilin veya birkaç dilin söz varlıklarının çeşitli anlam özellikleri dikkate alınarak hiyerarşi ve taksonomi gibi sınıflandırma sistemleri doğrultusunda, konu veya kavram alanları altında bölümlere ve alt bölümlere göre sıralanıp düzenlenmesiyle oluşturulan sözlüklerdir.” şeklinde tanımlayabiliriz.

Lehmann, bir thesaurusta kavramların sınıflandırılmasının genelde bir hiyerarşik sınıflandırma biçiminde denendiğini belirtmiştir. Ona göre kavramlar dünyası, sınırlandırılmış pek çok kavram alanına bölünür, bunların her biri yine pek çok alt başlıklarda açıkça ifade edilir. En alt aşamada kavramlar ayırt edilir ve sonra açıklamalarla, anlatımlarla eşleştirilir, bunların bazıları eş anlamlı olabilir. Kavramların sınıflandırılması onları ifade eden kelimelerin yapısal özelliklerinden bağımsızdır. Böylece İngiliz dilinde Roget’in ve Alman dilinde Dornseiff’in sözlüklerinde ana sınıfların hepsi tüm kelime sınıflarının üyelerini içerir. Ama hiyerarşinin daha alt seviyelerinde

gramatikal kategoriler rol oynamaya başlar²³. Yani sözlüğün ana başlıklarında her türden sözlük birimler yer alırken en alt başlıklarda bunlar türlerine göre (isim, sıfat, zarf, fiil gibi) ele alınabilir.

Bo Svensén'a göre thesaurus gibi sistematik makro yapıya sahip olan sözlüklerde kural olarak belli bir konu alanına ait olan kavramlar farklı tematik gruplara veya ana alanlara gönderilir. Her alan içinde kavramlar onların karşılıklı ilişkilerini (üst anlamlılık “superordinate”, alt anlamlılık “subordinate” ve eşin anlamlılık “co-ordinate”) açıklayan kavramsal sistemlerde düzenlenir. Bu kavramsal sistemler mümkün olduğu kadar sözlüğün makro yapısında yansıtılmalıdır. Böylece her madde başı, kavramsal sistem içinde benzer kavramın yerini gösteren kendine mahsus bir nitelendiriciyle (label) yerini almalıdır. Bu başlık yol gösterici unsur olarak işlev görür, yani o, makro yapı içindeki madde başının konumunu belirler (Svensén, 2009: 377).

Bir kavram sözlüğünün oluşturulmasıyla ilgili yukarıdaki tanım ve açıklamalarda *kavram alanı* terimi göze çarpmaktadır.

R.R.K. Hartmann kavram alanını şöyle tanımlar: *Sözlükçülükte, teknik bir grup içinde (sözlük tipleri veya yemek hizmetinde içecek kaplarının sınıfları gibi) tematik olarak ilişkili bir kavramlar grubu* (Hartmann-James, 1998: 27).

Hartmann, sözlük (leksikal) alanından anlam (semantik) alanına gönderme yaparak *anlam alanını (semantik alanı)* ise şöyle tanımlar: *Ayırıcı özelliklere göre (birleşen) anlambirimcik çözümlemesi (componential analysis) bakımından analiz edilebilen renk terminolojisi veya söz varlığının akrabalık, benzerlik alanı gibi bir kavramsal mozaik veya ağ biçiminde ilişkili anlamlarıyla bir sözcüksel grup* (Hartmann-James, 1998: 124).

²³http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/onomas_dictionary.html 26.05.2012.

Berke Vardar *anlam alanı (semantik alan), kavram alanı, sözlük (leksikal) alanı* terimlerinin pek çok araştırmacı tarafından eş anlamlı olarak kullanıldığını, *kavramsal alan* deyiminin J. Trier'den kaynaklanıp yapısal bir anlayışı yansıttığını belirtir (Vardar, 2002: 22,132).

Melek Erdem, konuyla ilgili şöyle bilgi verir:

“Alman dilcisi J. Trier 1931’de kavram alanı terimiyle kavramların zihinde birbirlerinden ayrı olarak değil bir mozaik gibi birbirleriyle sınırlanmış olarak yer aldıkları ve içinde birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları görüşünü savunmuştur. Bu yaklaşım daha sonra Weisberger, Ullmann, Matoré ve Guiraud gibi araştırmacıların da üzerinde durdukları bir konu olmuştur. İlk olarak Trier’in çalışmalarında *sprachfield*²⁴ şeklinde ifade bulan *kavram alanı* (semantik alan) içerisinde kelimelerin tek başına değil kendileriyle ilişkisi, yakınlığı bulunan diğer kavramlarla birlikte, bir alan içerisinde düşünüldükleri takdirde gerçek değerleri anlaşılabilir. İşte bu kavram alanı içinde kavramın sosyal çevredeki değerine bağlı olabilen duygu değeri ve tasavvurlar da yer almaktadır. Bunlar da bir bütün olarak kelimenin anlam çerçevesini oluştururlar.” (Erdem, 2009: 20-21).

Aksan konuyla ilgili olarak Türkçeden *alınmak, incinmek, kırılmak, gücenmek, darılmak, küsmek* gibi yakın anlamlıların oluşturduğu bir alanın varlığını örnek olarak göstermiştir. Başka bir örnek de ilkokullarda kullanılan *pek zayıf, zayıf, orta, iyi, pekiyi* değerlendirmelerinden oluşan bir dizgedir. Burada zayıf’ın ya da pekiyi’nin değeri, dizge ancak bu beş ögeden oluşuyorsa bellidir. Dizge 6 ya da 7 dereceden oluşursa her birinin değeri de değişecektir. Dolayısıyla bir ögenin anlamı değişirse tüm alanın yapısı da değişir (Aksan, 2009: 43).

Berke Vardar’a göre Trier, anlığın kavramsal kesimine ilişkin sözcükleri incelemiş ve bunların yapı kuran düzenli bir bütün oluşturduğunu,

²⁴ Doğan Aksan bu terimi *dil alanı* şeklinde çevirmiş ve kavram alanı için *anlam alanı, dil alanı, sözcük alanı* terimlerinin de kullanıldığını belirtmiştir (Aksan, 2009 III: 161).

bu bütünde yer alan her birimin öbürlerine bağımlı olduğunu tanıtlamıştır. Bu anlayışa göre bir kavramda beliren değişiklik komşu kavramların ve onları belirten sözcüklerin de değişime uğramasına neden olur (Vardar, 2002: 22,132).

Werner Hüllen'e göre anlamına göre oluşturulan sözlüklerde konusal olarak belirlenen bölümler yakın anlamlara sahip pek çok anlam alanından oluşur. Zıt anlamlılık, karşıtlık, alt anlamlılık, hiyerarşik yapı veya parça-bütün ilişkisi vb. gibi anlam ilişkileri sözlükte uygun şekilde uygun yerlerde kullanılır. Konusal sözlükler tüm dilin anlamsal yapısına göre düzenlenir ancak bu, verilen zamanda dili kullananların anladığına inandığı gibi gerçeklik yapısına bağlıdır (Hüllen, 1999: 14-15).

Melek Erdem konuyla ilgili şöyle açıklama yapar:

“Lyons “semantik alanı” veya Platon’un külliyatındaki kelimelerle ilgili olarak “leksikal alanı” ortaya çıkarma girişiminde bir “anlam ilişkileri” dizisi belirlemiştir. Lyons, sözcüksel (leksikal) parçanın anlamını, diğer parçalarla bağlantılı olarak anlam ilişkilerinin bir bütün seti olarak kabul etmektedir. Ona göre parçalar paradigmatic (düşey) ve sentagmatic (yatay) olarak ilişki içinde olabilir. Paradigmatic ilişkiler cümlelerin aynı söz dizimi içinde birbirinin yerine geçebilen “leksikal parçalar” arasındaki mantık ilişkilerinin temeli üzerine kuruludur. Eş anlamlılık, alt anlamlılık, zıtlık gibi anlam ilişkileri söz varlığının yapılanmasında anlamın en temel paradigmatic ilişkileridir.” (Erdem, 2009: 21)

R.R.K. Hartmann, yukarıda bahsedilen *dizisel (paradigmatic) ilişkiyi* şöyle tanımlar: *Gramatik sıralamadan ziyade söz grubu veya kelimeler arasında yerine koymaya, yer değiştirmeye dayanan zıt anlamlılık, eş anlamlılık, alt anlamlılık gibi anlam ilişkileridir* (Hartmann-James, 1998: 105).

Hartmann ayrıca sözlükte gönderme yaparak dizisel (paradigmatic) ilişkileri onomasiolojik yani kavram sözlükleriyle ilişkilendirmiştir.

Hartmann, *dizimsel (sentagmatik) ilişkiyi* ise şöyle tanımlar: *Semantik seçimden ziyade gramatikal sıralamaya dayanan söz grubu veya kelimeler arasındaki eş dizimlilik, kalıplaşmış ifadeler, deyimler, söz grupları, cümleler gibi sözdizimsel (syntactic) ilişkilerdir* (Hartmann-James, 1998: 135).

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre, sözlük birimler arasında anlamsal olarak birbirinin yerine geçme veya yer değiştirme söz konusu olduğu için dizisel ilişkilerin kavram sözlüklerini oluşturan temel ilişkiler olduğu söylenebilir. Çünkü bu sözlüklerin önemli işlevlerinden biri, sözlük kullanıcısının özellikle yazmada ve konuşmada birbirinin yerine geçebilecek şekilde yakın anlamlı kelimelerden, aynı kavram alanındaki sözlük birimlerden faydalanmasıdır. Ayrıca alt ve üst anlam, parça-bütün gibi bu ilişkilerin dikey şekilde yani alt alta ve bir hiyerarşi veya taksonomiye göre sıralanması kavram sözlüklerinin temel özelliklerindendir. Eş anlamlılık, zıt anlamlılık, alt ve üst anlamlılık ile parça-bütün ilişkisi bu tür sözlüklerin diğer işlevlerine de hizmet eden ve yeri geldikçe belirtilecek olan bu dizisel ilişkilerin belli başlılarıdır.

V. Doğan Günay, sözlük birimler arasındaki anlamsal ilişkilerin dizisel düzeydeki sözcükleri yapılandırıldığını belirtir ve bu ilişkileri ikiye ayırır:

- Aynı düzeye ait olmayan birimleri ilgilendiriyorsa sıralıdüzene (hiyerarşi) ve içindelemeye (inclusion) bağlı bir ilişki vardır. Örneğin alt anlamlılık (hyponymy), üst anlamlık (hyperonymy) ve bütün-parça (meronymy) ilişkisi bu türdendir.

- Bu ilişkiler aynı düzeydeki birimler arasında ise eş değerlik veya karşıtlık ilişkileri vardır. Örneğin eş anlamlılık (synonymy), karşıtanlamlılık (antonymy) veya yanaltanlamlılık (cohyponymy) aynı düzeydeki dilsel birimler arasındaki ilişkilerdir (Günay, 2007: 150).

Nick Reimer'a göre; eş anlamlılık, zıt anlamlılık, alt anlamlılık, parça-bütün ilişkisi gibi ilişkileri tanımlamak ve açıklamak genellikle sözlüksel

anlambiliminin (lexical semantics) temel görevlerinden biri olarak kabul edilir. Bu tür ilişkiler bir ifadenin dizisel (paradigmatik) ilişkileriyle ilgilidir; yani bir başkasının yerine bir sözlüksel maddenin seçimini belirleyen ilişkilerdir (Riemer, 2010: 136).

Henri Béjoint, sözlüğün makro yapıya göre düzenlenmesini düşey veya dizisel (paradigmatik), mikro yapıya göre düzenlenmesini yatay ya da dizimsel (sentagmatik) olarak belirtirken (Béjoint, 2010: 13) Howard Jackson ise sözlüğün, dizisel (paradigmatik) ve dizimsel (sentagmatik) ilişkilerle bir sistem olduğunu belirtir. Burada dizisel ilişkileri eş anlamlılık, zıt anlamlılık, alt anlamlılık, parça-bütün ilişkisi olarak, dizimsel ilişkileri eş dizimlilik olarak gösterir (Jackson, 2002: 146).

Werner Hüllen, konusal sözlük başlıklarının genel terimler olduğunu; nesnelerin, sınıflarındaki ilk örneklerinin (prototip) isimleri olup anlam alanlarını işaret ettiğini, somutlaştırmalara izin veren biçimsel ifadelerden oluştuğunu belirtmiştir. Böyle sözlüklerde sol taraftan, genel anlam taşıyan kolayca anlaşılır kelimelerden başlanıp daha özelleşmiş olana, sağ tarafa yani bilinmeyene doğru gidildiğini; bazen madde başlarının bir resim veya görsel unsurla yer değiştirebildiğini açıklamıştır. Sözlük birimlerin, bütün olarak veya ayırıcı özellikleri göz önünde tutulursa eş anlamlı, zıt anlamlı, eş sesli, alt anlamlılar, üst anlamlılar, tanımlar, açıklamalar, alıntılar vb. olduğunu dile getirmiştir. Hüllen'e göre bu uygulama, konusal sözlüklerin neredeyse sadece anlamsal yorumlamalara odaklandığını ve diğer dilbilimsel bilgileri görmezden geldiğini göstermektedir (Hüllen, 1999: 13-14).

Hüllen'e göre onomasiolojik sözlüklerin pragmatik özellikleri bölüm düzeyinde madde başlarının düzenlenmesinde bulunur. Onlar çok genel ilkeleri gelişigüzel bir sırada değil özelden genele veya genelden özele gelişim gibi sunarlar. Ona göre bir geminin bölümlerini ifade eden sözlük birimler tersanede yapılan bu parçaların diziliminde düzenlenebilir. Tabakları ifade eden sözlük birimler büyük bir sofranın dizilişinde verilebilir. İnsan vücudunun bölümlerini ifade eden sözlük birimler neredeyse her zaman

baştan ayağa bir sırada düzenlenir. Her sözlüğün kendisinin böyle pragmatik kuralları vardır (Hüllen, 1999: 24).

Görüldüğü gibi kavram sözlüklerinde önce söz varlığı geniş kapsamlı büyük sınıflara veya kavram alanlarına ayrılır, sonra yine bu alanlar daha dar alt gruplara bölünür ve böylece sistemli hiyerarşik bir düzen içinde sözlük oluşturulur. Bu kavram alanlarının oluşturulmasında hiyerarşi ve taksonomi ile birlikte kelimeler arasındaki eş anlamlılık, zıt anlamlılık, alt anlamlılık, üst anlamlılık, parça-bütün ilişkisi gibi dizisel (paradigmatik) ilişkiler de önemli rol oynar. Bu ilişkiler kavram sözlüklerinin özellikle yabancı dil öğretimi işlevi için çok uygundur.

Sözcükler arasında pek çok ilişki olmasına rağmen özellikle kavram sözlüklerinin oluşumunda yer alan ve mantık bilimiyle de bağlantılı olan (eşitlik veya özdeşlik, kapsama veya içermeye, zıtlık veya çelişme gibi.) belli başlı anlam ilişkilerine kısaca değinelim.

Eş Anlamlılık (Synonymy)

Bir dilde iki ayrı kelimenin tamamen aynı anlama gelemeyeceği görüşü genel olarak kabul görmesine rağmen birbirlerinin yerine tam olarak geçebilecek özdeşlik belirten eş anlamlı kelimeler az da olsa vardır. Doğan Aksan bu tam eş anlamlılık durumuna örnek olarak *göndermek* ve *yollamak* kelimelerini vermiştir (Aksan, 2009: 79).

Eş anlamlılık, daha çok yakın anlamlı kelimelerden oluşur ve böyle kelimelerin fazla oluşu, o dilin zenginliğini gösterir.

Berke Vardar, *eş anlamlılığı* şöyle açıklar: *İki ya da daha çok göstergenin aynı anlama gelme, ayrı gösterenlerin aynı gösterileni belirtme özelliği. Örneğin “siyah” ve “kara” birçok bağlamda eş anlamlılık gösteren ögelerdir. Eş anlamlılık çoğu kez salt nitelikli olmaktan uzaktır, bu nedenle özdeşlikten çok anlamca yakınlık belirtir. Çünkü aynı bağlamda hiçbir anlam*

ayırtısı getirmeden birbirinin yerini alabilecek göstergeler az sayıdadır (Vardar, 2002: 94).

Erdem'e göre, Lyons, eş anlamlılığı "Birinin yerine ötekinin konması sonucu ortaya çıkan cümlelerin anlamı aynı ise iki (veya daha çok) öge eş anlamlıdır." şeklinde tanımlayarak *bütüncül* ve *tam eş anlamlılık* olarak sınıflandırmıştır. Hem zihnî hem de duygu değerine ilişkin eş değeri için *tam eş anlamlılık* terimini, tüm bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen kelimeler için ise *bütüncül eş anlamlılık* terimini kullanmıştır. Lyons bu sınıflandırmanın dört tür eş anlamlılığa da imkân verdiğini belirtmiştir: 1. Tam ve bütüncül eş anlamlılık. 2. Tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık. 3. Tam olmayan ama bütüncül eş anlamlılık. 4. Tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık (Erdem, 2009: 22).

V. Doğan Günay, söylemlerde farklı biçimler sunan ama özdeş ya da benzeri anlamı olan ve aynı biçimbilimsel-sözdizimsel konumu paylaşan sözcüklere eşanamlı sözcükler denildiğini açıklar. Aynı bağlam içinde eşanamlı denilen sözcüklerin birbirlerinin yerlerine konulabileceğini ve yazılışları (biçimleri) farklı olan iki ya da daha çok sözlüksel birim arasındaki anlamsal bir denklik ilişkisi olduğunu belirtir. Eş anlamlılık, aynı gösterilenin birden çok gösteren tarafından karşılanmasıdır (Günay, 2007: 165).

Türk dilinde farklı durumlarda eş anlamlılık oluşmaktadır: Yabancı sözcük, kalıtsal sözcük, yeni sözcükler arasında (e-mail/e-posta, elmek), farklı lehçelerden gelen sözcüklerle standart dildeki sözcükler arasında (simit/gevrek), farklı toplumsal kullanımlardan kaynaklanan (babaanne-ebe-nine), dilsel bir ekonomiden kaynaklanan (körüklü-körüklü otobüs, İbrahim-İbo), argodan kaynaklanan (nalları dikmek-ölmek) eş anlamlılık vb (Günay, 2007: 169-171).

Kavram sözlüklerinin sınıflandırılma aşamasında belli kavram alanları oluşturulurken bu alanlara girebilecek sözlük birimler arasında eş anlamlılık ilişkisi önemli rol oynar.

Zıt Anlamlılık (Antonymy)

Anlam biliminde ele alınan konulardan biri olan zıt anlamlılık Doğan Aksan tarafından ters anlamlılık olarak ele alınmış ve birbirine karşıt, ters anlam taşıyan sözcüklerin olduğu belirtilmiştir. Dil bilimciler zıt anlamlıların pek çok türünü belirlemiş ve Aksan, bu türlerden başlıcalarını Türkçedeki örnekleriyle şöyle ele almıştır:

1. İkili karşıtlıklar: Kutupsal tersanlamlılık da denen bu türe şu örnekler verilebilir: çok/az, iyi/kötü, aç/tok, canlı/ölü, çıkmak/inmek, taze/bayat, gitmek/gelmek, ... vb.

2. Biçimsel ilişkili karşıtlıklar: Aynı kökten türemiş olup değişik ekler olarak oluşturulan tersanlamlılıktır: uğurlu/uğursuz, akıllı/akılsız, tanıdık/tanımadık, eşitlik/eşitsizlik, görmüş/görmemiş, ...vb.

3. İlişkisel karşıtlıklar: almak/satmak, ast/üst, peşin/taksitle, amir/memur, ...vb.

4. Dereceli karşıtlıklar: Bu türe ikili tersanlamlıların arasına giren kimi ögelerle oluşturulan tersanlamlılar girmektedir. Örneğin sıcak/soğuk ikilisinin derecelenmesi sıcak/ılık/soğuk, hatta sıcak/ılık/serin/soğuk biçiminde genişlemektedir. Bu türe diğer örnekleri şöyle verebiliriz: küçük/orta/büyük, iyi/orta/kötü, kısa/orta/uzun, kalın/orta/ince, ...vb.

5. Yön gösteren karşıtlıklar: Sağ/sol, doğu/batı, ileri/geri, ...vb (Aksan, 2009: 79).

Berke Vardar ise zıt anlamlılık yerine *karşıtanlamlılık* terimini kullanır. Vardar, karşıt anlamlılığı şöyle açıklar: *Anlam bakımından birbirinin karşıtı olan sözcüklerin özelliğidir. Karşıtanlamlılık, sözlüğün anlamsal yapısını kuran başlıca olgulardandır. Karşıtanlamlılık ve içerdiği türler, değişik yaklaşım çerçevelerinde ele alınmıştır. Genellikle ikili karşıtanlamlılık olgularıyla (örn. ölü/diri) çeşitli ara evreler içeren karşıtanlamlılık olguları*

birbirinden ayrılır (örn. sıcak/ılık/serin/soğuk). Bir başka ayırım da, bütünleyici (örn. satmak/almak), karşılıklılık (evrişiklik) içeren ve yalnızca karşıtlık anlatan (büyük/küçük) karşıtanlatımlılık olgularına ilişkindir. Karşıtanlamlılık ilişkisi içindeki öğeler, ortak bir anlam eksenini ve karşıt anlambirimcikler sunar (Vardar 2002: 130-131).

Erdem, Lyons'un zıt anlamlıları *zıtlık* (oppositeness) adı altında üç alt grupta incelediğini belirtmiştir:

1. Tamamlayıcılık (complementarity): dişi/erkek.
2. Zıt anlamlılık (antonymy): iyi/kötü.
3. Karşıtlık (converseness): satın al-/sat- (Erdem, 2009: 23).

Doğan Günay'a göre karşıtanlamlılık, anlamları karşıt olan iki sözcük arasındaki bağıntıyı belirtir. Sözcükler arasındaki bu bağıntı, karşıtların birleşimi veya karşıtlık şeklinde olabilir. (Günay, 2007: 177).

Sözcükler arasında karşıtlık ilişkisi farklı yaklaşımlara göre sınıflandırılmıştır. Günay, Jacquelin Picoche'ye göre üç tür karşıtlık ilişkisinin olduğunu belirtir:

1. İşteşlik ilişkisi: Bir kavram karşıtı olmadan var olamaz. Satmak eylemiyle satın almak eylemi arasında, karı ve koca kelimeleri arasındaki ilişkiler gibi.

2. Bütünleyicilik ilişkisi: Birbirini tamamlayıcı bir ilişki olup sözcükler arasında salt ayrışım vardır. Canlı ve ölü arasındaki ilişki gibi. Biri yaşıyorsa (sağ ise) ölü olamaz. Askeriyedeki unvanlar gibi bir hiyerarşi içindeki değerler de buna örnektir.

3. Karşıtanlamlılık ilişkisi: Soğuk/sıcak ilişkisi gibi. Ancak burada toplumsal değer yargıları, kurallar ve modaya bağlı bir karşılaştırma söz konusudur. Bu ilişki "soğuk/soğuk değil" şeklinde de ifade edilebileceği gibi

olumsuzluk ekleriyle de karşıtlık oluşturulabilir (olanaklı/olanaksız gibi.) (Günay, 2007: 178-179).

Günay, Greimas'a göre sözcüklerin kullanım durumuna göre iki, sözcükler arasındaki mantıksal ilişkiye göre üç tür karşıtanlamlılığın bulunduğunu belirtir:

Sözcüklerin kullanım durumuna göre *uçlar karşıt anlamlılık*, karşıt sözcükler arasında ara terimleri kabul etmez. Koca ile karı terimi arasında başka geçiş terimi yoktur. Basamaklı *karşıt anlamlılık*'ta sözcükler arasında aşamalandırmayı kabul eder. Büyük/orta/küçük sözcükleri arasındaki ilişki gibi.

Sözcükler arasındaki mantıksal ilişkiye göre de *çelişik karşıt anlamlılık* (evli/bekâr), *karşıt karşıtanlamlılık* (çıkmaq/inmek), *işteş karşıt anlamlılık* (satın almak/satmak) söz konusudur (Günay, 2007: 180).

Kavram sözlüklerinde kavram alanları altında yer alacak sözlük birimler arasında zıt anlamlılık ilişkisi de görülmektedir. Bazen zıt anlamlı kelimeler aynı kavram alanı, konu veya temanın altında sıralanabilir.

Alt Anlamlılık (Hyponymy), Üst Anlamlılık (Hyperonymy)

Söz varlığının en genelden en özele doğru aşamalı (hiyerarşik) şekilde sıralanıp sınıflandırılması, kategorize edilmesi diğer bazı yöntemler gibi eskiden beri kullanılmaktadır. Bu sıralama ve sınıflandırma yapılırken özel bir kavramın daha genel bir kavram içinde kapsanması söz konusudur. *Kapsama* (inclusion) olarak da anılan bu ilişki kimi zaman *kümeleme* olarak da karşımıza çıkar.

Thorsten Trippel "Relation in a Concept Hierarchy" başlığında konuyu ele alarak kaplam ve işlem gibi özellikleriyle alt ve üst anlam ilişkisinin (kapsayıcı ilişkiler) sözlük anlam biliminde taksonomi olarak da adlandırıldığını belirtir. Bu ilişki kavramların alt bölümlere ayrılmasından

kaynaklı en sık görülen ilişkidir. Eğer her x bir y ise veya her x, y'nin bir çeşidiyse x ve y ilişkisi bu türdendir²⁵.

Alt anlamlılık, aralarında anlamsal yakınlık bulunan ya da kavram alanına giren göstergelerin bir üst kavram altında toplanarak betimlenmesidir (Toklu, 2009: 99).

Günay, alt anlamlılık ilişkisini şöyle açıklar: *Özel bir sözcüğü (altanlam ya da alt düzey) genel bir sözcüğe (üstanlam ya da üst düzey) bağlayan sıralıdüzenle ilgili (fr. hiérarchique) bir ilişkiyi belirtir... Bir altanlamlı sözcük, üstanlamlı sözcüğün içerisinde yer alır. Üstanlam, başka terimlerin anlamını da içine alan bir terimdir* (Günay 2007: 150).

Yukarıdaki açıklamada geçen hiyerarşik ilişki ise Hartmann tarafından şöyle açıklanır: *Ya genel kavramlarla özel kavramlar arasındaki bağlı ilişkiye dayanan genel/kapsamlı ya da parça-bütün hiyerarşisine dayalı kısmi ilişki olabilen teknik bir konu alanında kavramsal bağlantıların sıralanış sistemidir* (Hartmann-James, 1998: 68).

Hiyerarşik yapı ise, *hiyerarşik düzende bir sözlüğün veya diğer başvuru çalışmalarının girişler içinde madde başıyla ilgili bilgi kategorilerinin veya tüm kelime listesiyle ilgili girişler gibi tamamlayıcı parçalarının sıralamasıdır* (Hartmann-James, 1998: 68).

Görüldüğü gibi alt anlamlılık, sözlük birimlerin anlamları arasındaki hiyerarşik bir ilişkiye işaret eder ki bu ilişki daha özel olan bir sözlük biriminin daha genel olanın altında kapsanması yani daha genele dâhil edilmesi olarak açıklanabilir. Bu anlamsal ilişkide özel olan sözlükbirimi alt anlam veya alt kavram (subordinate) olarak; daha genel olan sözlük birimi üst anlam veya üst kavram (superordinate) olarak karşılık bulur. Alt anlamlılık, bir sözlük alanı içinde maddeler arasındaki anlam ilişkilerini göstermek için önemlidir.

²⁵ <http://coral2.spectrum.uni-bielefeld.de/~ttrippel/terminology/node16.html> 23.05.2012

Mantık biliminde de yer alan kaplam ve işlem terimleri alt ve üst anlamlılıkla ilgilidir. Alt anlamlılığın üst anlamlılığa göre daha sınırlı bir kaplamı varken çok büyük işlemi vardır. Genellikle *A, bir tür B'dir; A, bir çeşit B'dir; A, bir B'dir* şeklinde yapılan tanımlarda A, alt anlamı; B ise üst anlamı gösterir. Örneğin “Ardıç, güzel kokulu bir ağaçtır.” cümlesinde *ardıç*, alt anlam; *ağaç*, üst anlamdır. Bu durum mantıkta *cins* ile *tür* arasındaki ayrıma denk gelmektedir. Yani üst anlamlılık cinse, alt anlamlılık ise türe işaret eder (Günay, 2007: 64).

Hartmann'a göre anlam ilişkili kelimelerin hiyerarşisinde *tür* ve *cins* arasındaki ilişki pek çok şekilde açıklanabilir. Taksonomik olarak cins (genus) terim, tür (species) teriminin üst anlamıdır. Anlamsal (semantic) olarak cins (genus) üst anlam (hyperonym), tür (species) alt anlamdır (hyponym). Mantıksal olarak cins, türün bir üyesi olduğu sınıfa eşittir veya tür, cinse eş değer olan bir sınıfın bir üyesidir (Hartmann-James, 1998: 62,129).

Çiçek'i üst anlam olarak kabul edersek *menekşe, lâle, gül, zambak* gibi türleri de alt anlam olarak gösteririz. *Bitki*'yi üst anlam olarak aldığımızda ise *çiçek, ağaç, ot* gibi kavramlar *alt anlam* olarak karşımıza çıkar.

Alt anlamlılık-üst anlamlılık ilişkisinden anlam alanında kavram hiyerarşilerini sıraya koymada yararlanıldığı gibi tanımlamada da (Örn. *Gül olan bir çeşit çiçektir.*) yararlanır.

Lehmann'a göre alt anlamlılık sözlükçülükte birden fazla rol oynar. İlki, çoğu sözlüksel girişler bir alt anlamlılık ilişkisi içindedir. Sözlük bilimci en azından iki şekilde bunu kullanır:

a. Sözlük bilimci *hayvan, mekânsal yapılandırma, düzenleme* gibi böyle genel kavramlara göre başlıklandırılan sınıflamaları (taksonomileri) oluşturur. Bunlar sözlük alanlarını ve böylece onomasiolojik sözlükleri yapılandırır.

b. Bir sınıflamaya (taksonomi) dâhil olan böyle anlamları tanımlamada, sözlük bilimci bir tanım hiyerarşisi izler. Bir tanım, yakın cinse dayalı olduğu için bir madde başının üst anlamı hemen onun tanımında ortaya çıkmalıdır.²⁶

V. Doğan Günay'a göre belli bir kavramın ya da sözcük grubunun tanımlanması ve sınıflandırılması iki biçimde olabilir. Birincisi söz konusu sınıfı oluşturan öğeleri tek tek numaralandırarak ilgili grubun tanımlanması *kaplam* olarak tanımlamayı belirtir. İkincisi, ilgili sözcük veya kavram grubunu belirten sınıfın nesnelerinin ortak özelliklerinin yardımıyla sınıfın tanımlanması *içlem* olarak tanımlamadır. Kaplamda bir sınıfı oluşturan öğeler belirtilir, içlemde sözcük veya kavram grubunu belirten ortak yanlar belirtilir. Başka bir deyişle kaplam, bir kavramın kapsamına giren, o kavramın tanımladığı öğelerin tümünü belirtir. Örneğin *kedi* teriminin kaplamı tüm kedilerdir. İçlem ise bir kavramı tanımlayan özelliklerin tümünü belirtir. Örneğin *kedi* teriminin içlemi “omurgalı”, “memeli”, “dört ayaklı”, “miyavlamak”, “evcilik” gibi öğelerden oluşur (Günay, 2007: 60).

Kedi üst anlamı anlambilimsel açıdan *anlambirim* (Erkman-Akerson, 2007: 193) olarak da adlandırılırken bu kavramın içlemine belirten tüm bu ortak özellikler veya ayırıcı özellikler *kedi* üst anlamının *anlambirimcik demetini* oluşturur ve bu özelliklerin her biri *anlambirimcik* olarak karşılık bulur. Aslında anlambirimcik demetinin, anlambirim veya sözlük birim'e denk olduğu söylenebilir.

Günay, *anlambirimcik* terimine *anlamsal ayırt ediciler* veya *sözcüksel ayırt ediciler* de denildiğini belirtmiştir. Ona göre bir kavramı belirten sınıfsal özellikler ya da başka ayırıcı özelliklerin her biri ilgili kavramın anlambirimciğidir. İçlemi belirtmede kullanılan kavramın ya da kavramların ortak özelliklerinin her biri anlambirimciktir. Anlambirimciklerin tümü

²⁶http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/onomas_dictionary.html 26.05.2012.

anlambirimcik demetini oluşturur. Anlambirimcik demeti de o sözcüğün kaplamasını verir (Günay, 2007: 61).

Bir sözcüğün anlamını oluşturan anlambirimcikler, sözcüğün diğerleriyle olan benzerlik ve farklılıklarını da belirttiği için kavram alanının belirlenmesinde de önemli rol oynar. Her kavramın, oluşturduğumuz varlıklar kümesinin ortak adı olduğunu kabul edersek bu kavramın kümesi yani alanı içindeki varlıklar belli ortak özellikleri nedeniyle aynı alanda oldukları için kavramın (anlambirimin) anlamını oluşturan tüm anlambirimcikler yani anlambirimcik demeti, kavramsal alana ait olup anlamsal olarak başka sözlük birimlerle ilişkilidir.

Jackson'a göre; bir sözcük alanı (lexical field), tanımlanmış bir deneyim alanı hakkında konuşmak için kullanılan sözlük birimlerden oluşur. Bir sözlük alanı analizi, araştırma altındaki bu alan hakkında konuşmak için söz varlığında ulaşılabilen sözlük birimleri oluşturmaya çalışır ve sonra onların anlam ve kullanımda nasıl birbirlerinden farklı olduğunu belirtir. Böyle bir analiz söz varlığının bir bütün olarak nasıl yapılandırıldığını ve dahası ne zaman ayrı sözlük alanlarının birbirleriyle ilişkilendirildiğini göstermeye başlar. Sözlük alanı analizi, kelimeleri tanımlamak ve sunmak için tematik veya konusal yaklaşımı esas alan sözlüklerde yansıtılır (Jackson, 2002: 146).

Jackson bu durumu şöyle açıklar: Sözlük alanı analizine temel teşkil eden varsayım, sözlük birimlerinin anlam ortaklığına dayanan sözlük alanı içinde birlikte gruplandırılabilmesidir. Bu alan içindeki sözlük biriminin tanımı diğerleriyle bir şekilde ortaklık gösterir. Örneğin fitilli kadife, gabardin, yünlü kumaş gibi sözlük birimlerin tanımlarından çıkan ortak anlamı hepsinin kumaş'a gönderme yapmasıdır. Yani hepsinin tanımlarında kumaş özelliği bir şekilde verilmektedir. O yüzden bu sözlük birimler *kumaş* üst anlamında ele alınabilir (Jackson, 1988: 210-212).

Jackson'ın sözcük alanı analizi ile anlambirimcik çözümlemesi arasında benzerlik göze çarpmaktadır.

Günay'a göre; anlambirimcik çözümlemesi genel olarak aynı sözlük alanına ait anlambirimcik demeti içinde yapılır. Buna göre bir sözcüğün anlamı, ilgili olduğu diğer sözcüklerle olan ilişkisine göre ortaya konulur. Bu çözümleme sesbilimde yapılan çözümleme ilkelerinden yola çıkılarak yapılan anlamsal bir değerlendirmedir. İki ya da daha fazla sözcük arasındaki anlamsal ilişkileri belirgin hâle getirmek, sözcükler arasındaki farklılıkları ortaya koymak gibi alanlarda bu çözümlemelerin önemli işlevleri olduğu görülür (Günay, 2007: 109-120).

Emel Huber, yapısal dilbilim kapsamında kavramları oluşturan ayırıcı özelliklerin *anlambirimcik çözümlemesi* adı altında oluşturulduğunu belirtir. Bu anlambirimcikler ya köşeli ayraçlar içinde ya da çizelge olarak; anlambirimciklerin bulunup bulunmadığı da artı ve eksi işaretleriyle belirtilerek görselleştirilir. Birbirine benzer kavramların bir araya getirilip aralarındaki ayırıcı özelliklerin belirlenmesi bu görsel yoluyla olur. Huber, anlambirimcik çözümlemesini *sandalye*, *koltuk*, *tabure*, *şilte* kavramlarını ele alarak şöyle örneklendirmiştir (Huber, 2008: 157):

Sandalye: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; +Ayaklı; +Sırtlık; -Kolluk]

Koltuk: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; + Ayaklı; +Sırtlık; +Kolluk]

Tabure: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; +Ayaklı; -Sırtlık; - Kolluk]

Şilte: [+Mobilya parçası; +Oturmak için; -Ayaklı; -Sırtlık; -Kolluk]

Anlambirimcik çözümlemesi tablo ile şöyle gösterilmiştir:

Tablo 1: Anlambirimcik Çözümlemesi

Anlambirimcikler	Mobilya	Oturmak	Ayak	Sırtlık	Kolluk
Sandalye	+	+	+	+	-
Koltuk	+	+	+	+	+
Tabure	+	+	+	-	-
Şilte	+	+	-	-	-

Sandalye, koltuk, tabure, şilte kavramlarının ortak paydası oturulacak yer olduğu için *oturacak, oturacak yer* bu kavramların üst anlamı olabilir. Görüldüğü gibi anlambirimcik çözümlemesi, bir yandan tanımlamaya yardımcı olurken diğer yandan bir kavram alanının başlığının ne olduğunu da belirlemede etkili olur.

Rastier, anlambirimciklerin sınırlayıcı özelliğinden dolayı onları iki eğik çizgi arasında (/ /) gösterir. Anlambirimcik demeti ise şöyle belirtilir (Günay, 2007: 117):

Anlambirimcik demeti=/anlambirimcik₁/+/anlambirimcik₂/+/anlambirimcik₃/.../anlambirimcik_n/

/Canlı/, /cansız/, /erkek/, /dişi/ gibi sınırlı sayıdaki anlambirimcikler evrensel olup her yerde geçerlidir. Ancak her kavramın anlambirimcikleri genellikle evrensel değildir ve topluma, zamana vb. bağlı olarak değişebilir (Günay, 2007: 117).

Bu ilişkileri, mantıktaki *cins* ile *tür* arasındaki ilişkiyle bağlantılı olarak Günay, örnek vererek açıklar.

Günay'a göre, tür ve cinsler, sıralı bir düzen içinde yer alırlar ve aralarında sıralıdüzene (hiyerarşi) bağlı bir aşamalandırma vardır. Her tür, bir cinsin alt birimini oluşturur. Eşyanın bir cins, ürünün bir tür olduğu gerçeğine göre, *oturak>sandalye>oturulacak yer>mobilya>üretilmiş malzeme>nesne* olarak yapılan bir sınıflandırmada her terim kendisinden sonra gelenin içinde yer aldığı için sıralıdüzen içinde birbirinin üstanlambirimciği olur. Burada yakın ve uzak cins durumları da söz konusudur. *Oturak* ile *sandalye* yakın cinsken *oturak* ile *eşya* uzak cins olur (Günay, 2007: 126).

Anlambirimcik çözümlemesinin her kavram veya anlam alanına uygulanmasının kolay olmaması, uzun ve yorucu bir çalışma olması nedeniyle anlam alanlarının oluşturulmasında tanımlar da önemli rol oynar. Bir anlam veya kavram alanını alt ve üst anlamlılık durumlarında iyi yapılmış tanımlarla daha iyi belirleyebiliriz.

Bazı kavram alanlarında üst anlam bulunurken alt anlamların olmaması veya alt anlamları varken üst anlamının olmaması dilden dile değişiklik gösteren bir durumdur. Türkçede *at* üst anlamının erkek ve dişi olma özelliğine göre *kısırak* ve *aygır* olarak alt anlamları varken *tavuk* ve *horoz* ikilisinin aynı yöntemle bir üst anlamı yoktur. Başka bir örnek olarak *çatal-bıçak-kaşık* için Türkçede üst anlam yokken Almancada *besteck* üst anlamı vardır (Huber, 2008: 164-165).

Bunun gibi durumlar hemen her dilde karşımıza çıkabilir.

Alt ve üst anlam dışında *eşin anlam/kavram*, *eş alt anlam* veya *yan alt anlam* terimleri de konuyla ilgilidir. Yukarıdaki *kısırak* ve *aygır* örnekleri atın alt anlamları olurken aynı zamanda *eşin anlam* söz konusudur. Başka bir örnek olarak *sebze* üst anlamı, *ıspanak*, *kereviz*, vb.yi içerir. Ancak ıspanak ile kereviz arasında içerme ilişkisi yani üst ve alt anlam ilişkisi yoktur ve aynı alt anlamlılığı oluşturur. Bunun gibi iki veya daha fazla kavram aynı alt anlamlılığı paylaşıyorsa buna *eşin anlam/kavram* veya *yan alt anlam* denir. Bu durum kavram sözlüğünü oluştururken karşılaşılabilecek bir durumdur.

Henri Béjoint konuyla ilgili olarak kavram sözlüklerinin nasıl oluşturulduğunu şöyle açıklar: *Thesaurus tipindeki tüm onomasiolojik sözlükler bir hiyerarşi, taksonomi, bir Porphyrious ağacı gibi bazı sistemlerde düzenlenen bölümlerde kelimeleri gruplandırır. Bu sözlükler onların yazarları tarafından kavranıldığı, anlaşıldığı kadarıyla dünyanın bir dereceye kadar düzenini sunan bir dilin kelimelerinin bir sıralaması, düzenlemesi olarak düşünülür* (Béjoint, 1998: 19).

Burada Béjoint, sınıflandırma sisteminden bahsederken yukarıda bahsedilen hiyerarşi ve taksonomi ile *Porphyrious ağacı*'nı da ifade etmiştir. Bu konu da mantıkla ilgili olup “beş tümel” fikrinin kolayca anlaşılabilmesi için kullanılan bir terimdir.

Necati Öner beş tümel'i şöyle açıklar:

“Porphyrios (233-304), Aristo'nun mantık kitaplarına giriş olarak *İsagoji* adı altında bir kitap yazmış, burada *cins*, *tür* (*nevi*), *ayırım*, *hassa* ve *ilinti*'den bahsetmiştir. İbni Sina'dan sonra İslam mantıkçıları *İsagoji*'yi Aristo'nun sekiz mantık kitabına ek olarak dokuzuncu mantık kitabı kabul etmişlerdir.” (Öner, 1986: 24,7).

Buna göre kavramların en genel olanları arasından seçilen beş tanesine “beş tümel” denir ve bunlar; *cins*, *tür*, *ayırım*, *özümlük* (*hassa*), *ilinti*'dir (Çüçen, 2012: 82).

Öner, Porphyrios'un *cins*'i şöyle tanımladığını belirtir: “*Bir tek varlığa nisbetle herhangi bir tarzda bulunan fertler topluluğudur.*” Başka deyimle “*altında türlerin sıralandığı şeydir.*” İslam mantıkçılarının tanımının daha açık olduğunu açıklar: “*Cins gerçeklikleri (hakikat) çeşitli olanlardan, bunlar nedir, diye sorulunca verilen cevaptır.*” Mesela *insan, at, kuş... nedir? denilince verilecek cevap hayvandır, olacaktır. Hayvan bir cinsin ifadesidir* (Öner, 1986: 25).

Öner, *tür* terimini, “Gerçeklikleri aynı olan birçok şeye bunlar nedir, diye sorulunca verilecek cevaptır. Meselâ Ali, Ahmet, Fatma vs... nedir? diye sorulunca insandır, denilir. İşte insan bir türdür.” şeklinde açıklarken Porphyrios'un *tür* tanımını “*Tür, cins altında sıralanan ve cinsin öz bakımından kendisine yüklendiği şeydir.*” şeklinde verir (Öner, 1986: 26). Yani cinsin birtakım özelliklerini taşıyan genel kavramdır.

Öner'e göre *ayırım*, “Cins içinde türü gösteren karakter veya karakterler toplamı”dır (Öner, 1986: 26).

Hassa (özümlük) ise “Bir türe ait olan ve zorunlu olarak ayırıma bağlı bulunan vasıf”tır (Öner, 1986: 27).

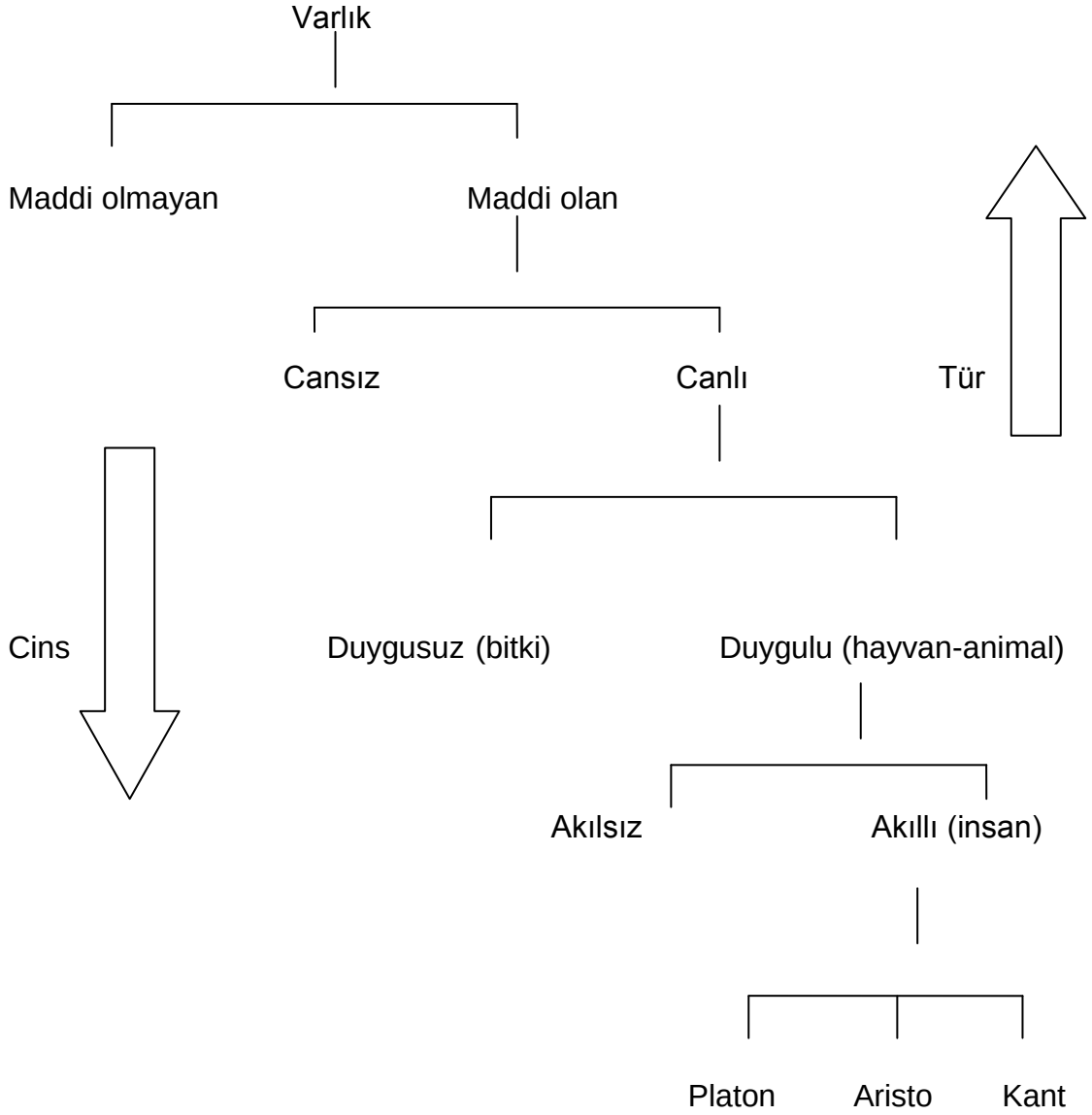
Öner'e göre; İslam mantıkçıları, *hassa* (özgülük) ile *ilinti*'yi şöyle tanımlarlar : *"Bir türe birtakım sıfatlar ilinti olur. Bu sıfatlar eğer bir türe ait ise hassa, çeşitli türlere mahsus ise ilinti denilir."* Mesela gülmek insanın hassası, uyumak ilintisidir. Çünkü gülmek vasfı yalnız insan türüne hastır, uyumak ise bütün hayvanlara has bir niteliktir (Öner, 1986: 28).

Bugün kavram sözlüklerinin sınıflandırmasıyla ilgili kullanılan üst anlamlılık ve alt anlamlılık terimleri beş tümelle ilişkilendirilebilir. Cins, bugün üst anlamlılık için, tür ise alt anlamlılık için uygun düşmektedir.

Beş tümelin daha kolayca anlaşılması için *Porphyrios Ağacı* denen aşağıdaki şema verilmiştir. Bu şemadan anlaşıldığına göre *cins*, şemanın üstünde olup onun altındakiler *tür*'ü oluşturmaktadır. Buna göre *varlık* cins olunca *maddi olan* ve *canlı* da onun türü olmaktadır.

A.Kadir Çüçen, konuyu şöyle açıklar:

"Cins ve tür ayrımı, kavramların içlem ve kaplamalarıyla da yakından ilişkilidir. İçlem ve kaplam arasındaki ters orantı şemadan da anlaşılmaktadır. Tür, cinsin kaplamı içinde yer alır. Kaplamı az olan kavram tür, çok olan kavram cinstir. Cinsten olan tüm özellikler onun altındaki türlerde de vardır. Cinsten olmayan bir özellik türde de olmaz. Cins kapsayan, tür kapsanandır." (Çüçen, 2012: 83-84).

Şekil 9: Porphyrios Ağacı

Kaynak: Çüçen, 2012: 84

Yine yukarıda Béjoint'ın açıklamasında geçen hiyerarşi ve taksonomide de alt ve üst anlamlılık durumu söz konusudur. Ancak daha çok sosyal bilimlerle ilgili görülen hiyerarşi ile fen bilimleri ve özellikle biyolojiyle ilgili görülen taksonomi sözlükçülükte de kullanılmaktadır. Sınıflandırma bilimi de denilen taksonomi, biyoloji alanıyla ilgili olarak canlıların benzerlik,

akrabalık ya da köken ilişkisine göre sınıflandırılması olup bu sınıflandırma, daha önceden de belirtildiği gibi Aristo'ya kadar gitmektedir.

Sözlükçülükle ilgili olarak ise Hartmann, “Kavramların ve terimlerin sınıflandırılmasına ilişkin ilkelerin oluşturulması ve kullanılması.” şeklinde taksonomi tanımlar (Hartmann, 1998: 137).

Reimer’a göre alt anlamlılık ve taksonomi, sınıfa dâhil etme hiyerarşilerinin farklı türlerini tanımlar. Taksonomi, biyolojik türlerin adlandırılması ve sınıflandırılması için temel olarak ileri sürülürken alt anlamlılık, çoğu dillerde sınıflandırıcılarla önemli yapısal bir ilkedir (Reimer, 2010: 169).

Buna göre hiyerarşi, taksonomi ve alt anlamlılığı içine alır. Taksonomi daha çok canlıların sınıflandırılmasıyla ilgili gibi görülürken alt anlamlılık anlam biliminde, özellikle de sözlük biliminde, kelimeler arası anlamsal ilişkilerde kendini gösterir. Hatta taksonomi, bilimsel ve halk taksonomisi olarak da karşımıza çıkar.

Konuyla ilgili şu bilgilere ulaşılmıştır:

Tüm sınıflandırma sistemleri bir amaç için kurulur. Bilimsel sınıflandırma sistemi her canlıyı, uluslararası kabul edilen sınıflandırma kategorilerinin iç içe sınıflandırması bünyesinde bağlar. Bu sistemin korunması periyodik uluslararası değerlendirme toplantıları ve resmî adlandırma kurallarıyla sağlanır. Halk taksonomisi ise genellikle kırsaldaki veya yerli insanların çevresindeki nesneleri organize etmesi ve anlamlandırması için bu insanların dili kullanma şekli ile ilişkilendirilir. Halk sınıflandırması bitkileri ve hayvanları sınıflandırmak ve adlandırmak için bir dil toplumunun üyeleriyle ilgiliyken etnotaksonomi, etnobiyojistlerin bulunduğu biyolojik sınıflandırma, kültürel fonksiyon ve organik içeriğin yer aldığı hiyerarşik yapıyı belirtir. Sınıflandırma dürtüsünü ortaya çıkaran bu tür çalışmalar temel insan içgüdüğü olup buna göre;

- Tüm dillerde canlıların doğal grupları ayırt edilir.
- Bu gruplar daha alt anlamlı/kapsayıcı gruplara veya etnobiyojik kategorilere göre düzenlenir.
- Tüm dillerde yaklaşık 5 veya 6 dereceli kapsamlılığın etnobiyojik kategorileri vardır.
- Bu gruplar (etnobiyojik kategoriler) genellikle karşılıklı özel sıralamalardan oluşan hiyerarşik yapı olarak düzenlenir.
- Sınıflandırılan ve adlandırılan belirli canlılarda sıralama, genellikle farklı kültürlerde benzerdir.

Düzeyler, en çok kapsayandan en az olana doğru hareket eder:

1. Düzey: Özgün, başlangıç. Bitki veya hayvan bu gruba örnek verilebilir.

2. Düzey: Yaşam türü. Ağaç, kuş, ot ve balık gibi. Bunlar genellikle ana sözlük birimlerdir (temel dilsel birimler).

3. Düzey: Tür adı. Meşe, çam, nar bülbulü/kızıl gerdan, kedi balığı gibi. Bu en çok sayıda olan çeşitli ve (en sık gönderme yapılan, psikolojik olarak en önemli) tüm halk taksonomilerinin temel yapı taşıdır ve çocuklar tarafından ilk öğrenilenler arasındadır. Bu isimler genellikle 2. düzey grubuyla direkt ilişkilendirilebilir. Yaşam türü adlar gibi bunlar da ana sözlük birimlerdir.

4. Düzey: Belirli isim. Beyaz köknar gibi.

5. Düzey Türsel isim. Fasulye çeşitleri gibi²⁷.

Kavram sözlüklerinin oluşturulmasında hem bilimsel hem halk taksonomisinden yararlanılabilmektedir.

Sonuç olarak hiyerarşi ve taksonomiye oluşturan alt anlamlılık, üst anlamlılık ilişkilerinin diğer ilişkiler gibi kavram sözlüklerinin oluşumunda

²⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Nomenclature#Folk_taxonomy 21.11.2013

önemli rol oynadığı söylenebilir. Karşılıklı ilişkilerin bir ağını oluşturmamız ve bilgilerimizi kategorilere ve alt kategorilere göre düzenlememiz için yukarıda ele alınan ilişkiler önemlidir.

Parça-Bütün İlişkisi (Meronymy, Metonymy)

Günay'a göre parça-bütün ilişkisi, iki terim arasındaki hiyerarşi denilen sıralı düzene bağlı bir ilişkidir. Bu iki terimden birisi, bütün durumundaki diğer terimin bir kısmını belirtir. Parça-bütün ilişkisine örnek olarak pedal/bisiklet, kol/vücut, tırnak/parmak, kapı/ev, yelken/gemi gibi ikili yapılar gösterilmiş; ev, bütün ad olarak verilirken giriş kat, balkon, pencere, çatı vb. ise bu bütün adın parça adlarına örnek verilmiştir (Günay, 2007: 157).

Parça-bütün ilişkisi Türkçede düz değişmece'nin Osmanlıcada mecaz-ı mürsel'in bir çeşidi olarak karşılık bulmuştur ve edebiyatta bir sanat olarak da karşımıza çıkar: *Sinema* yerine *beyaz perde*'nin kullanılması veya "*Tüm Ankara haberi duydu.*" cümlesinde olduğu gibi Ankara şehrinde yaşayanları *Ankara şehri* olarak vermesi gibi.

Kâmile İmer vd. konuyu, düz değişmece (metonymy) başlığında şöyle açıklar:

Benzetme amacı gütmeksizin tümce ya da dizimde bulunan öğeler arasında bütün-parça, neden-sonuç, genel-özel, somut-soyut ilişkiler kurulması yoluyla oluşan değişmece türü; örn. doğmak yerine dünyaya gelmek, tenisçi yerine raket, televizyon için ekran dendiğinde düz değişmece yapılmış olur. Ad aktarımı da (eskiden mecaz-ı mürsel) denir (İmer vd., 2011: 106).

Parça-bütün ilişkisi yabancı terim olarak *meronimi* şeklinde de karşımıza çıkabilir.

Melek Erdem, meroniminin bir tür parça-bütün ilişkisini dile getirdiğini ancak bu parçanın nispeten fonksiyonel olması gerektiğini belirtir. Buna

örnek olarak *parmak* ve *el* verilmiştir. Parmak, elin meronimi; el, parmağın holonimidir. Erdem, Lyons'un meronimiye ayrı bir kavram olarak işlemediğini, parça-bütün kavramları çerçevesinde incelediğini ve meronimiye parça-bütün ilişkisi dediğini açıklar (Erdem, 2009: 24).

Günay'a göre üst ve alt anlamlılık ilişkisinde alt anlamlı sözcükler arasında (eşin kavram) eşit konum söz konusu olup bunlar birbirlerinin yerine geçebilir. Ancak parça-bütün ilişkisinde parça adlar birbirinin yerine geçemez, onlar bir araya gelip bütünü oluşturur. *Mutfak araçları* bir üst anlam olduğunda *mutfak robotu*, *ocak*, *fırın* vb. alt anlam olur. Ancak mutfak araçları bütün ad olarak değerlendirilemez. *Fırın* bütün ad olduğunda onun parça adları olabilir. Mutfak robotu, mutfak araçlarının bir alt anlamıyken ocak kapağı ocağın bir parçasıdır. Dolayısıyla alt ve üst anlam ilişkisi ile parça-bütün ilişkisi arasında ince bir ayrım vardır. Ayrıca parça-bütün ilişkisinde *sahip olmak* anlamı ortaya çıkarken ("*Bisiklet pedala sahiptir.*" veya "*Bisikletin pedalı vardır.*") alt anlamlılık ilişkisinde kapsama ilişkisiyle bağlantılı olarak *olmak* anlamı vardır (*Lâle bir çiçektir.*) (Günay, 2007: 158, 162).

Parça adlılık durumunda bağımlılık ilişkisi olabildiği gibi mantıksal bir içerme ilişkisinin de söz konusu olduğunu belirten Günay, bunu örneklerle açıklar: Tırnak, parmağın; parmak, elin (veya ayağın); el, kolun (ayak, bacağın); kol, vücudun bir parçasıdır. Aynı zamanda el, parmağı içerir (Günay, 2007:158).

Günay, ayrıca, parça-bütün (dilim-pasta) ilişkisinden başka ilişkiler, kategoriler de oluşturulabileceğine örnekler verir: *Üye-grup* (müzisyen-orkestra), *bileşen-bütün* (kulp-fincan), *madde-nesne* (deri-valiz), *etkinlik-dönem* (flört-yetişkinlik), *bölge-yer* (vaha-çöl) vb. gibi (Günay, 2007: 163).

Bu bölümde kavram sözlüklerinin oluşmasını sağlayan hiyerarşi, taksonomi yanında alt anlam, üst anlam, eş anlam, yakın anlam, zıt anlam, parça-bütün ilişkisi gibi belli başlı anlam ilişkilerine yer vermeye çalıştık.

Bunlardan başka bu sözlüklerin oluşumuna katkı sağlayan ilişkiler olabilir. Bununla ilgili olarak Bo Svensén şöyle bir açıklama yapar:

“Thesaurus sadece semantik olarak ilişkili olan ifadeler ve kelimelerle birlikte değil, aynı zamanda sadece tematik olarak ilişkili olanlarla da beraber gruplandırılabilir. Yani sadece mantıksal-semantik değil aynı zamanda ontolojik-ansiklopedik ilişkileri de açıklar.” (Svensén, 2009: 31).

Görüldüğü gibi anlamına göre hazırlanan sözlüklerde yukarıda sayılan semantik ilişkili ifadeler yanında ansiklopedilerde de görülen tematik açıdan ilişkili olanlar da aynı alanda yer alabilir. Sınıflandırmada temalar, konular da temel rol oynamaktadır.

1.3.5. Kavram Sözlüklerinin Sınıflandırma Sistemiyle İlgili Değerlendirmeler

Kavram sözlüğünün oluşumunda önemli rol oynayan yukarıdaki anlam ilişkilerine göre anlam veya kavram alanı meydana gelebiliyorken evrensel olarak kabul edilmiş bir hiyerarşi veya kararlaştırılmış bir sınıflandırma biçimi ile bu sınıfa gönderme yapılacak kesin bir sözcük grubu yoktur. Zamana, yere ve kültüre bağlı olarak etkilenme olabileceği gibi bir dilin söz varlığındaki kelimelerin anlamlarının değişmesi veya yeni bir kelimenin dile girmesi, bu sözlükleri oluşturan sınıflandırmaları da etkilemektedir. Bu durum aşağıda örnekleri verilen pek çok sözlük bilimci tarafından da ifade edilmektedir.

Ayrıca böyle sözlüklere başvuru, yazardan yazara değişkenlik gösteren insan bilgisinin organizasyonuna dayandığı için kolay değildir. Çoğu anlamsal düzenli başvuru kitapları, başvuruyu kolaylaştırmak için alfabetik dizinle donatılmıştır.

Henri Béjoint’a göre; onomasiolojik sözlüklerin derlenmesi anlamsal ölçüte göre kümelerde kelimeleri gruplandırmayı amaçladığı için Almanya’da

1930'larda ortaya çıkan dil biliminde alan teorisine göre ve kelimelerin anlamsal özelliklerinin listelerini oluşturmaya çalışan ve 1950'lerde geliştirilen anlambirimcik (bileşen) çözümlemesine (componential analysis) göre teşvik edilmesi gerekirdi. Fakat bu teorik destek yeterli olmamış ve onomasiolojik sözlükler, genellikle sözlük kullanıcıları ve sözlük araştırmacıları tarafından haksız yere ihmal edilen ikincil tür olarak kalmıştır. Buna karşın Béjoint, onların elektronik sözlükçülük çağında tekrar popüler olabileceğini düşünmektedir (Béjoint, 2010: 20-21).

Jackson ise bir sözlük alanını oluşturan şeyi belirlemek için kararlaştırılmış veya salık verilmiş metodun olmadığını, her bilim adamının kendi sınırlarını çizmesi ve kendi ölçütlerini oluşturması gerektiğini, söz varlığı için bu yaklaşımı araştırmada hâlâ daha çok çalışmaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Jackson, 2002: 146).

Gerardo Sierra, insan bilgisinin organizasyonunun yazardan yazara değiştiğini, bu yüzden dünyadaki kelimeleri düzenlemek için evrensel bir taslağa ulaşmanın imkânsız olduğunu belirtir. Ona göre onomasiolojik sözlüklerin düzeni her zaman tartışmalıdır. İdeal onomasiolojik bir sözlüğün sistemi öyle oluşturulmalıdır ki kişi araştırmaya başladığında zihnindeki kavrama en yakın yaklaşımlar olan geniş bir kelime yelpazesini, sıralamasını görmelidir²⁸.

Sterkenburg'a göre; dünyadaki nesneleri ve kelimeleri düzenlemek için hangi sistem seçilirse seçilsin, her zaman, zamana, yere ve kültüre bağlı kalınacaktır. Örneğin; İngiliz veya Fransız kültürüne veya insanına odaklı olacaktır (Sterkenburg, 2003: 128).

Andreas Fischer'a göre; sınıflandırmada farklılıklar kural dışı durumdan ziyade kuraldır ve mevcut olan thesauruslar, hedeflerinde ister evrensel olsun ister kültür odaklı olsun, sınıflandırmada deneme amaçlı

²⁸ [http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2000/027_GerardoSIERRA_The onomasiological dictionary_a gap in lexicography.pdf](http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2000/027_GerardoSIERRA_The%20onomasiological%20dictionary_a%20gap%20in%20lexicography.pdf) 26.12.2011.

teşebbüslerden fazlası olarak kabul edilmemelidir. Onlar derleyicileri tarafından dikkatli düşüncelerin sonuçlarıdır; fakat onların sorduğu “Dünya nasıl yapılandırılır?” sorusuna son cevap, her zamanki gibi bulunması zor cevaptır (Kay, Simith, 2004: 56).

Kay ve Simith sınıflandırmalarda ve özellikle alt gruplarda görülen farklılıklar sorununun iki sebebi olduğunu belirtir: İlki, kavramsal sınıflandırmalar, thesaurus yazarlarının dilinden ve onların sahip olduğu kültür tarafından etkilenecektir. Kültürel kavramlar ve uygulamalar sınıflandırmayı etkiler. Her thesaurus böylece düşünülen zamanın ve kültürün damgasını taşıyacaktır. Doğal veya mantıklı olanın ne olduğu konusunda bu alanda evrensel bir uzlaşma yoktur. İkinci olarak, sınıflandırma çok boyutlu işlemdir. Hayvanlar ve bitkiler dünyasında bilimsel taksonomi ile halk taksonomileri söz konusudur. Biz, bir memeli olarak veya balık olarak balınayı, bir meyve olarak veya sebze olarak domatesi görebiliyoruz. Daha başka bilindik taksonomiler de vardır. Hayvanlar; evcil veya yabani olması, yerli veya başka iklime ait olması, (insanlar için) yararlı veya zararlı olması şeklinde sınıflandırılabilir. Bitkiler; yenebilir veya yenemez, ilaç özelliği olan veya olmayan olabilir. Evlilik, bir duygunun (aşk/sevgi) sonucu olarak anlaşılabilir veya bir sosyal kurum, kutsal/kutsanmış ve kanunen bağlayıcı ilişki, dinî bir tören gibi farklı sınıflandırma içinde bulunabilir. Sınıflandırma kısaca; öñü açık, süregelen, çok boyutlu, insan beyninin basılı thesauruslardan daha etkili ve esnek şekilde ele aldığı süreçtir (Kay, Simith, 2004: 54-55).

Sözlük alanının bilinen grubu yoktur; genellikle uzlaşmış kelime grubu yoktur. Sözlük alanlarının düzeni ve sayısı analiz uzmanının bireysel kararıdır. Pek çok sözlük alanı, kendilerini “doğal olarak” belirtebilir; fakat analiz uzmanları özellikle bir kelime birden fazla alana girecek durumda olursa bir sözlük alanının düzeni hakkında karar vermekte zorlanabilirler (Jackson, 1988: 212).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere kavram sözlüklerinin sınıflandırma sisteminde hiyerarşi, taksonomi yanında bazı anlam ilişkileri de olsa bu sınıflandırma çok boyutlu işlem olup sözlük yazarından yazarına göre değişiklik gösterir. Her ne kadar bu sınıflandırmalarda bazı ana ve alt başlıklar ortaklık gösterse de ve bazı kavram alanları birbirine benzese de yine yazara, kültüre, dile, yer ve zamana bağlı olarak farklılıklar olacak ve dünya çapında kabul edilen bir sözlük sınıflandırması ne yazık ki tam anlamıyla ortaya çıkamayacaktır.

Bununla birlikte bazı kavram sözlüklerinde birden fazla kavram alanına giren kelimeler her alanda ayrı ayrı yer alırken bazılarında tek alanda gösterilmektedir. Bu durum da yazardan yazara değişkenlik arz eder. Birden fazla alana giren kelimeleri yerleştirmek zor olsa da kelimelerin iyi yapılmış tanımları, bu durumu biraz kolaylaştıracaktır.

1.4. BATI'DA VE TÜRK DİLİNDE KAVRAM SÖZLÜKLERİNE BAKIŞ

1.4.1. Batı'da Kavram Sözlükleri ve Bu Sözlüklerin Gelişimi

Eski Çağ'da sözlüklerin oluşmaya başlaması ve ilkel örnekleri genel hatlarıyla "Sözlüklerin Doğuşu" bölümünde verilmişti. Şimdi Orta Çağ'dan günümüze kadar Avrupa'da sözlüklerin gelişimi hakkında bazı bilgiler verebiliriz.

Dil bakımından Tanrı'nın yarattığı her şeyi düzenleme isteği İngilizce tarihinin başlangıcında özellikle Orta Çağ boyunca güçlüydü. Werner Hüllen - bugün genel olarak thesauri dediğimiz- onomasiolojik prensiplere göre düzenlenen ilk sözlüklerin derleyiciler için ontolojik alıştırma olarak işlev görürken dil öğrenenlere söz varlığını bulmada yardımcı olduklarını belirtmiştir (Momma, Matto, 2008: 91).

Orta Çağ Avrupa'sında din, sözlükçülüğün gelişmesinde önemli ilham kaynağı olmuştur. Latince ve Yunanca öğrenmek zorunda kalan ve yerli dili konuşan papazlar, dinî metinlerdeki Latince kelimelerin anlamlarını çözümlemeye yardımcı olacak didaktik bir araca ihtiyaç duymuşlardır. Bundan dolayı İncil'deki zor bölümler için her zaman olmasa da genellikle yerli dilde açıklamalar yazmaya başlamışlardır. Çoğu Latince Orta Çağ metnlerinin satırları arasında veya kenarlarında bulunan bu notlarla çeşitli metinlerde bulunan açıklamalar toplanır, alfabetik veya başka şekillerde gruplandırılarak bir araya getirilirdi. En ünlülerinden biri 8. yüzyıla dayanan Reichenau'nun dizini olup 4. yüzyıla ait İncil metnindeki yaklaşık 1000 zor kelimeyi içermiştir ve her not Latin dillerindeki bir kelimeye veya Latince kelimeye çevrilmiştir.²⁹ 1400'lü yıllarda geliştirilen bu sözlükler Latinceden orta Almancaya çeviri sözlükleri olup Latincenin öğrenilmesi ve edebiyat çalışmaları yapanların ilerlemesi için amaçlanmış ve pek çok nüshası oluşturulmuştur. İncil'i anlamak ve Latince metinleri okumayı öğrenmek için Fransızca olarak da çalışmalar rağbet görmüştür (Sterkenburg, 2003: 9-11).

11. yüzyılın ilk yıllarında Aelfric'in *Abbot of Eynsham* adlı dizini konularına göre olup eski İngilizce eşdeğerleriyle Latince kelimelerin bir listesi olarak derlenmiştir. Aynı şekilde 1285'te Latince-Fransızca kelime listesi de vardır (Sterkenburg, 2003: 11).

Sterkenburg'a göre bu sözlükçe veya kelime listelerinden önce de anlamdan kelimeye giden (onomasiyolojik) çalışmalar olmuştur. Bunlar, "Ortak olan bazı kelimeler ne?" ve "Onlar nasıl birbirinden farklı?" gibi sorulara cevap vermek için teşebbüs edilen çalışmalar olmuş; Eflâtun, Aristo, Pliny, çoğu Latin yazarlar ve Orta Çağ âlimleri, ayırıcı denilen eş anlamlılığı (discriminating synonymy) başlatmışlardır. Yani alıntılar yoluyla gösterilen, kullanımda ve anlamsal bileşenlerde tanımlanan kelimelerin alfabetik olarak

²⁹ Bu eser Almancanın en eski biçimi olan eski yüksek Almancaya denk gelir ve *Abrogans* adıyla dönemin muhtemelen ilk eseri olarak bilinir. Latinceden eski yüksek Almancaya çeviri olup eş anlamlı sözlük niteliğindedir. Bu dönemde 8. yy.ın ikinci yarısına kadar yazılı metin pek görülmez (Sterkenburg, 2003: 9-10).

düzenlenen listesi kastedilmektedir. Böyle bir tanımda madde başı ile bazı ilişkilere sahip kelimeler karşılaştırılır ve aynı şekilde tanımlanır; böylece benzerlikler, farklılıklar ve kullanım açık olur (Sterkenburg, 2003: 141).

Bu eş anlamlılığı, R.R.K. Hartmann, *distinctive synonymy* başlığında şöyle ifade eder:

“Yakın anlamlı ifadelerin olduğu thesaurus veya eş anlamlı bir sözlük sadece listelenmez ve semantik kümeler içine gruplandırılmaz, aynı zamanda tanımlanır ve anlam farklarına göre ayrılır.” (Hartmann-James, 1998: 45).

Batı’da eş anlamlı sözlüğün tarihi Sterkenburg’a göre Peter Mark Roget’in 1852 tarihli *Thesaurus of English Words and Phrases* adlı eseriyle yön değiştirmiştir. Bu sözlük, birikimli eş anlamlı sözlük (cumulative synonym dictionary) için model olmuştur (Sterkenburg, 2003: 142). Yani Eflâtun’dan Orta Çağ âlimlerine kadar kullanılan ayırıcı eş anlamlı sözlük, Roget’tan itibaren birikimli eş anlamlı sözlüğe doğru geçiş yapmıştır.

Birikimli eş anlamlı sözlük Hartmann tarafından “Anlam ayrımı veya tanımlar olmadan semantik gruplar içinde sınıflandırılan ve listelenen benzer anlamlı ifadelerin olduğu thesaurus veya eş anlamlı sözlük.” olarak tanımlanır (Hartmann-James, 1998: 33).

Thesaurus’un zorluğu, kavramsal olarak düzenlenen böyle bir taksonomide her zaman kelimelerin nasıl bulunacağıdır. Bu yüzden Roget’in oğlu eserin 1879 baskısına alfabetik dizin eklemiştir. Roget’tan sonra birikimli eş anlamlı sözlüğe (cumulative synonym dictionary) özellikle Anglo-Sakson gelenekte *thesaurus* adı verilmiştir. Thesaurus ilk başta bir dilin tüm söz varlığını sunmak için hedeflenen çok geniş sözlük bilimsel çalışmayı ifade etmek için kullanılırdı. Sterkenburg bu terimin hazine (treasury) ile ilgisini de verip thesaurus’un ‘hazine’ ve ‘birikimli eş anlamlı’ yanında aynı zamanda belli bir konu altında dâhil edilen tüm kelimeleri belirten ve tematik olarak

düzenlenen sözlük demek olduğunu da belirtmiştir (Sterkenburg, 2003: 142-143).

Alman dil bilimcisi Werner Hüllen de *A History of Roget's Thesaurus* adlı eserinde konularına göre düzenlenen sözlük geleneğinin alfabeğe göre düzenlenenlerden daha eski olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Alpler'in kuzeyinde Avrupalının yazılı kültürünün başlangıcında kısa dipnot, alt yazı olan ifadeler ve onların derlenmesiyle oluşturulan dizinlerde, sözlükçelerde Latince kelimelerin Anglo-Saxon olanlara çevirisi İngiliz sözlük biliminin temellerini oluşturmuştur. İlk zamanlar onlar özellikle söz varlığını semantik olarak ilişkilendirmeye yöneliktir. Latince terimleri listelemek (bitkiler, balıklar, değerli taşlar vb.) ve ana dilde eş değerlerini bulmak onlar için sadece lengüistik bir deneyim, alıştırma değil aynı zamanda ansiklopedik bilginin de derlenmesidir. Kelimelere odaklanmalarına rağmen bu sözlükçeler ilk ve orta çağlarda önemli tür olan ansiklopedi konumuna yaklaşmıştır. Ancak bir süre sonra konulu sözlükler alfabetik tarza göre yeniden düzenlenmiş ve bundan dolayı daha kullanışlı yapılmıştır. Fakat konulu sözlükçe ve daha sonra sözlük geleneği asla bozulmamıştır. Bu gelenek, dilleri öğrenmek için (çoğunluğu Latince), ustanın eğitimi için (çiftçilik, gemicilik), dünya bilgisini araştırmak için (anatomi, botanik) önemli olmuştur. Hümanizm ve Rönesans'tan sonra klasik çalışmalar onlara güçlü destek vermiştir. Sonuçta alfabetik sözlükler üstün gelmesine rağmen konusal gelenek yüzyıllardır kültürel yaşama hâkim olmuştur (Hüllen, 2004: 284).

R.R.K. Hartmann Avrupa sözlük biliminin ilk çağlarında Latince bir kelime veya söz grubunu açıklamak için Orta Çağ el yazması metinlerde kenara eklenen veya satır arası notların (gloss) daha sonra söz varlığı listelerini veya açıklamalar ve çeviri karşılıklarıyla tematik veya alfabetik sırada düzenlenen sözlükleri oluşturmak için bir araya toplandığını belirtmiştir (Hartmann-James, 1998: 63).

Werner Hüllen, *A Companion to the History of the English Language* adlı eserde konuyla ilgili daha ayrıntılı olarak şu bilgileri verir:

Petersburg'ta el yazması bir Anglo-Saxon kayıta Britanya Adası'nda beş dil olduğu ve kitap dilinin Latince olduğu belirtilir. Latince İngiltere'de ortak iletişim ve literatürde prestijli bir dil olduğu için Batılı toplumlar bu dili öğrenmek ve öğretmek amacını gütmüşlerdir. 11-17. yüzyıllar arası Latince-İngilizce, sonra İngilizce-Latince çalışmalar sürecinde oluşan iki dilli sözlükçeler ilk örnek özellikleriyle tematik sözlüklere doğru gelişmiştir. İngilizce'de ilk ve en iyi örneği, Alfric'in *Abbot of Eynsham* adlı 1000 yılı civarında oluşturduğu dizini, sözlükçe (glossary)'sidir (Nomina multarum rerum anglice) ve onun Latin Grameri'nin bir dizini olarak yayımlanmıştır. Alfric, İngilizce konuşan keşiş, papaz adaylarına Latince öğretmeyi de görev saymıştır. Bu çalışmanın "Allah, cennet, melekler, güneş, ay, dünya, deniz" ile başlayan 18 bölümü vardır. Sözlükçe Anglo-Saxon söz varlığını yansıtır Latince sözlük birimlerden oluşur. Semantik olarak sözlükçenin başlıkları ve yapısı şöyle verilir:

1. Tanrı, gökyüzü, dünya, insanoğlu
 - 2.1. insan vücudunun bölümleri
 - 2.2. kilise daireleri (church offices)
 - 2.3. aile ilişkileri
 - 2.4. aletler yanında malzemeleri ve zanaatleri içeren devlet daireleri,
 - 2.5. insan karakterinin negatif özellikleri
 - 2.6. entelektüel/zihinsel çalışma (intellectual work)
 - 2.7. hastalıklar, ıstıraplar, erdemler
 - 2.8. hava, evren
3. kuşlar
4. balıklar
5. vahşi hayvanlar
6. bitkiler
7. ağaçlar

8. 1. yapılar (kiliseler, manastırlar), burada kullanılan nesneler ve materyaller

8.2. savaş, kaleler, silahlar, değerli materyaller

8.3. çeşitler (various)

8.4. İnsan kusurları (human vices).

Hüllen'e göre bu sıra "tam kapsamlılık" ve "felsefi temel" olarak adlandırılan şeyin kanıtıdır. Neredeyse her şey önemlidir; Tanrı'nın ilk ve insanın ikinci olma durumu, vücuduyla insan dünyası, kilise cemaati, aile, devlet topluluğu ve çeşitli kabiliyetler, doğanın krallığı. Yazar önceki çalışmaları bulup gördüğü için bu eser, onun tüm dünyayı sunma isteğinin açık bir belirtisidir. Ancak Alfric'in umudu onun taslağında tüm söz varlığını kuşatmak olmasına rağmen düşündüğü tüm isimleri yazamadığı için yazar bu konudaki üzüntüsünü de dile getirir. *Alfric's Glossary*'nin geniş bölümleri – Tanrı, doğal bireyler olarak ve toplumda insanlar, yenilebilenleri içeren doğa, araç-gereçlerini içeren evler – zaman zaman sonraki ilişkili çalışmalarda görülecektir (Hüllen, 2008: 105-106).

Jackson ise konusal organizasyonun kesinlikle erken Ortaçağ papazlarının ilgisini çektiğini belirtir (Jackson, 2002: 148).

Werner Hüllen'e göre; tam sözlük bilimsel anlamda onomasiolojik (konusal) sözlük olarak görülen ilk çalışma İngilizce-Latince olan John Withals'in *A shorte Dictionarie for yonge begynners* (1553) adlı sözlüktür. Çalışmada İngilizce sözlük birimler Latince olanlardan önce gelir. Biraz farklı başlıklarıyla 1634'e kadar 16 baskısı vardır. Özetle konusal makro yapı şu şekilde gösterilir:

A dünya: A1 evren, A2 elementler;

B doğanın 3 elementi: B1 hava, B2 su, B3 toprak;

C insanın elementi olarak ateş: C1 zanaat, C2 konut, C3 şehir;

D toplum: D1 kanun, D2 kilise, D3 aile;

E yaşam ve ölüm: E1 insan vücudu (yaşam), E2 savaş (ölüm), E3 insan duyuları (Hüllen, 2008: 106).

Bu tür sözlükler, özellikle Orta Çağ başlarından itibaren din adamlarının, papazların ilgisini çekmiş ve onlar daha çok dinî amaçlı olarak kavramsal sözlükleri kullanmışlardır. Daha sonraları bu sözlükler din teması dışına çıkılarak geliştirilmiştir.

Tematik sözlük terimini ilk kullanan Tom McArthur'a göre ise tematik biçim, Orta Çağ skolastik felsefe dünyasında güçlü temelleriyle ve Eflâtun, Aristo ve Pliny'nin klasik geleneklerindeki kökleriyle daha eski, daha geniş kapsamlı gelenektir. Dolayısıyla bu tür sözlükler bugün dilbilim ile birlikte felsefe ve mantık konularıyla da ilişkilendirilmektedir (McArthur, 1998: 150).

Konuyla ilgili Tom McArthur'un *Living Words: Language, Lexicography, and the Knowledge Revolution* adlı eserinde Braj B. Kachru ve Henry Kahane tarafından düzenlenen *Culture-Bound and Trapped by Technology: Centuries of Bias in the Making of Wordbooks* adlı yazıda tematik ve alfabetik sözlüklerin gelişimi şöyle açıklanır:

Kayıtlı tarihin ve kültürlü toplumların çoğunda tematik düzen (aynı zamanda konusal ve sınıflandırılmış düzen de denilen) kural, model olmuştur. *Sözlük* terimi herhangi bir tür veya biçimi kastetmediği zaman Avrupa'da Orta Çağ boyunca tematik düzen baskındı. O zamanda alfabetik düzen Latincenin genç okuyucularını eğitmede kullanılan Latin el yazmalarından ayıklanan yabancı, anlaşılması zor kelimelerin dizini için oldukça sınırlıydı. Bu format çok az kullanılırdı ve prestijli değildi. Bu süreçte derleyicilerin amacı bilinebilen her şeyi bir konu dairesine sığdırmaktı.

Yazıya göre, 15. yüzyılda Avrupa'da metal harflerle basım tekniğinin gelişmesiyle yazarlar ve yazıcılar yetişmiştir. Eğitim amaçlı olarak önceki yüzyıllarda geliştirilen ABC düzenini kullanmayla ilgili olarak basılı kitap üreticilerinin işleri bir süre sonra rutin olan matbaanın kullanımı ile daha

kolaylaşmıştır. Bağlamli dizinlerin (concordance), dizinlerin ve sözlüklerin alfabetik düzenlemesi teknik olarak daha pratik olmuştur. Ayrıca Avrupa için Latince, ortak iletişim dili (lingua franca) olarak gittikçe kullanımdan düşmeye ve İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi diğer dillerin sosyal statüleri hızla yükselmeye başladığı için bu diller ve Latince ile insanlar alfabetik düzene daha fazla ihtiyaç duymaya başlamışlar ve sosyal olarak da alfabetik düzenleme değerli olmuştur. Sözlükler bilginin böyle yeni araçlarıyla hazırlandıkça onların prestijleri de yükselmiştir (McArthur, 1998: 197,198).

Jackson'a göre iki ve çok dilli sözlük yapmakta alfabetik olan baskın olsa da özellikle Rönesansın etkisiyle tematik kelime kitapları da derlenmiştir. Bunların en ünlüsü Moravian Comenius'un (Johann Amos Komensky, 1592-1670) *Janua Linguarum Reserata (The Gate of Tongues Unlocked)* adlı eseri olup Latince ve Almanca versiyonu 1631'de yayımlanmıştır. Comenius'un bu eseri 100 bölümdür ve dinî eğilimlidir (Jackson, 2002: 148,155).

İngilizcede o zamanın en ünlü çalışması John Wilkins'inki olup onun evrensel bir dil için önerisinin bir parçası olarak *An Essay Towards a Real Character and a Philosophical Language* adıyla 1668'de yayımlandı. Wilkins her dilin söz varlığını sınıflandırmak için bir taslak ortaya çıkarmıştır; taslağın çoğu genel seviyede olup Essay'da 11 bölümde anlatılmıştır:

I Metafizikler, soyutlar: Düzenin sonradan gelen tüm ilkelerini belirleyen genel kavramlardır. Onlar “şeyler/nesneler”e karşı “kelimeler” olan konuşmaları da içerir.

II Allah, yaratıcı, yaratılış, toplu olarak gözlenen dünya.

III Tüm aşağıdaki bölümlerle birlikte dağılım yapılarak gözlemlenen dünyaya yöneliktir, madde kategorisi altında cansız ögeler.

IV bitki türleri.

V duyarlı türler.

VI bitki türlerinin ve duyarlı türlerin önemli bölümleri.

VII kaza, rastlantı kategorisi altında sınıflandırılan bir kategori olan miktara (nicelik) ait olan çeşitli olaylar. Aşağıdaki dört bölüm gibi.

VIII Niteliğe ait olan çeşitli olaylar.

IX Eyleme ait olan çeşitli olaylar.

X Özel ilişkiye ait olan çeşitli olaylar.

XI Halkla ilişkiye ait olan çeşitli olaylar (Jackson, 2002: 148).

Onomasiolojik kelime listeleri ve sözlükler dil öğretmek için anlaşılacak ve çoğu tamamen ezberlenmek zorunda olduğu için 16. ve 17. yüzyıllarda pek çok bilimin ders kitabı hâline de gelmiştir (Hüllen, 1999: 26).

McArthur'a göre; 16. ve 17. yüzyıl boyunca tematik ve alfabetik biçimler, başvuru çalışmalarında yaygındı. Fakat 17. yüzyılda büyük başarılı çalışmalar yapılmasına rağmen alfabetik olanlar tematiği sayıca geçmeye başladı. Tematik başvuru kitapları 18. yüzyılda devam etmesine rağmen bu yüzyılın ortalarından itibaren alfabetik düzen genellikle tercih edilen biçim olmuş ve sonraki yüzyıllarda da bu biçim yaygın şekilde kullanılmaya devam etmiştir (McArthur, 1998: 198).

Konusal sözlükçe ve sözlükler, 17. yüzyıldan önce ansiklopedik gelenekte ve dil öğrenmede pedagojik gelenekte rol oynamıştır (Hüllen, 2004: 284). Hüllen'e göre; onomasiolojik sözlükler ansiklopedizmin bitişiyle tamamen ortadan kalkmadı. Arka plan geleneği çabucak kaybolmasına rağmen teknik olarak devam etti. Özellikle yabancı dil öğretme bağlamında tematik kelime listeleri kullanımda kaldı. 1700'den önce yayımlanan kitaplar yeniden basıldı ve yeni olanlar ortaya çıktı. Düzenlenen kelime listeleri metin kitaplarında sabit alışkanlık olarak kaldı. Fakat bu eski tekniğin içinde artık yeni düzenleme prensipleri bulunmaktadır. Benjamin Martin'in *An*

Introduction to the English Language and Learning (1754) adlı eserinde onun kelime listeleri artık gerçeklik alanlarına göre değil akademik disiplinlere göre düzenlenmiştir: teoloji, filoloji, mitoloji, felsefe, geometri, aritmetik, fizik, botanik vb. Hüllen'e göre kapsamlı bir onomasiolojik sözlüğü derlemek için duyulan uzun süreli istek, açıkça kendini tüketmiştir. O sadece 150 yıl sonra Roget's Thesaurus ile tekrar ortaya çıkmıştır (Hüllen, 1999: 444).

Görülüyor ki tematik biçim önceleri daha fazla tercih edilirken basım tekniğinin gelişmesi, matbaa kullanımının yaygınlaşmasıyla sözlüklerin alfabetik düzenlemesi teknik olarak daha kolay olduğu için özellikle 17. yüzyılda alfabetik tarz ön plana çıkmıştır. Böylece kavramsal düzen, Peter Mark Roget'in *Thesaurus of English Words and Phrases* adlı eserine kadar sözlüklerde neredeyse kullanılmaz olmuştur. Roget's Thesaurus'un sınıflandırma planı yeni bir çığır oluşturmuş, 19. yüzyılda bu sözlükler artık farklı şekilde ve *thesaurus* adıyla yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır.

Jackson'a göre tematik sözlüğün en iyi bilinen yazarı Peter Mark Roget'in *Thesaurus of English Words and Phrases* adlı çalışması, Wilkins'in çalışmasıyla benzerdir. İlk baskısı 1852'de yapılan *Roget's Thesaurus* hâlâ pek çok editör tarafından basılmaktadır. En esaslısı Kirkpatrick tarafından 1995'te yapılmıştır. Çalışmada kelimeler onların ifade ettikleri düşüncelere göre düzenlenmiştir (Jackson, 2002: 149).

Roget, eserini kelimelerin alfabetik şekilde düzenlenmesine alternatif olarak onları ifade ettiği düşüncelere göre düzenleyip yazılı metinleri oluşturmada insanlara yardım etmek için referans bir çalışma sağlamak istemiştir. Yazmadaki en önemli zorluklardan birinin kelime eksikliği olduğunu gören Roget'a göre insanların düşünceleri vardır, ifade etmek istedikleri şeyleri bilirler ama onları ifade etmek için yeterli kelimelere sahip değildirler. İşte *thesaurus* düşüncelerden başlar ve onları ifade etmek için hangi kelimelerin kullanıldığını size söylerken, *sözlük* kelimelerden başlar ve kelimeleri açıklayan hangi düşünceler olduğunu size sunar. O, asıl amacının pratik amaç olduğunu vurgularken evrensel kavramların bir sınıflandırma

taslağını planlamıştır. Bunun tüm dillere uygulanabileceğini öngörmüştür (Jackson, 1988: 216-217).

Pratik kullanılabilirlik düşüncelerine göre oluşturulan Roget'in sınıflandırma taslağının 6 ana sınıfı vardır ve bunlar alt bölümlere ayrılır:

I SOYUT İLİŞKİLER (Abstract Relations)

1. Varlık, varoluş (existence)
2. İlişki
3. Nicelik
4. Düzen
5. Sayı
6. Zaman
7. Değişim
8. Nedensellik, sebep

II UZAY, YER (Space)

1. Genel olarak
2. Boyutlar
3. Şekil
4. Hareket, devinim

III MADDE (Matter)

1. Genel olarak
2. İnorganik
3. Organik

IV AKIL/ANLAYIŞ (Intellect)

1. Düşüncelerin oluşumu
2. Düşüncelerin iletişimi

V İRADE (Volition)

1. Bireysel
2. Toplum arası

VI DUYGULAR, EĞİLİMLER (Affections)

1. Genel olarak
2. Kişisel
3. Sempatik (sympathetic)
4. Ahlâki
5. Dinî (Jackson, 2002: 149).

Yukarıda verilen ana ve alt başlıklardan sonra gelen başlıklarda madde başları mümkün oldukça iki sütun hâlinde ve zıtlık ilişkisine göre düzenlenmiştir. Her bir sütun içindeki söz varlığı ise eş ve yakın anlam ilişkisine göre sütunda yer almıştır.

Roget's Thesaurus'un orijinalliğine bağlı kalınmaya çalışılarak D.C. Browning ve arkadaşları tarafından yeniden düzenleme yapılan 1952 tarihli *Everyman's Thesaurus of English Words and Phrases* adlı esere göre sözlüğün düzenlenişiyile ilgili şöyle örnek verilebilir: “Uzay, yer” başlığının “boyutlar” alt başlığındaki “genel boyutlar” kısmında sayfalar iki sütundan oluşur ve bir sütunda “genişleme” başlığı varken diğer sütunda “daralma”; bir sütunda “uzaklık” yer alırken diğer sütunda “yakınlık” başlığı oluşturulmuştur. Her sütundaki bu başlıkların altında ise o kavram alanına giren söz varlığı, önce isimler, daha sonra fiiller, deyimler, sıfatlar ve son olarak zarflar şeklinde kelime türlerine ayrılarak verilmiştir. Kelimelerin deposu (storehouse) veya hazinesi (treasure) olarak planlanan eserde tanım, imla, etimoloji gibi diğer bilgiler yer almamıştır.

Roget'in Thesaurus'unda eş anlam ve zıt anlam ilişkileri önemli rol oynar. Sınıflandırmanın hiyerarşik taslağı varken asıl sözlük birimler, taslakta sadece en alt kategoriler için oluşturulmuştur (Jackson, 1988: 218).

Roget'in eserinin 3. baskısına oğlu John Lewis Roget tarafından alfabetik dizin eklenerek kullanıcılara kolaylık sağlanmıştır. Roget'in bu eseri sözlüklerin tematik geleneği için bir abide olarak ve İngiliz dili için referans çalışmalar arasında yerleşmiş bir uygulama, gelenek olarak kalmıştır (Jackson, 2002: 150).

Andreas Fischer, modern thesaurusların kavramsal yapısının her tartışmasının Peter Mark Roget ile başlaması gerektiğini söyler. Ona göre Roget'in temel amacı pratik olmaktır. Orijinali 6 ana başlıkta olan Roget's Thesaurus'un 3. baskısında (1962) bu başlıklar 8'e genişleyerek *Roget's International Thesaurus* (4. Baskı, 1977)'ta fizik ve duyu bölümleri görülmektedir:

1. Soyut ilişkiler
2. Yer
3. Fizik
4. Madde
5. Duyu
6. Akıl/anlayış
7. İrade
8. Duygular, eğilimler (duygu, din ve ahlâk) (Kay, Simith, 2004: 42-43).

Onun taslağı soyuttan (1) somuta (2-4) öznel ile psikolojik olana (5-8) ilerlediği için Chapmann, bu düzenlemeyi bazı yönlerden Platon ve Aristo ile ilişkilendiriyor. Ona göre bu düzenleme kavramların Aristocu sıralanmasıyla birlikte evrenin Platoncu bir görüşünü yansıtır. Chapmann 5. Baskısında (1992) bu başlıkları Roget'ten biraz farklı olarak 15'e çıkarıyor:

1. Vücut ve akıl (senses)
2. His dünyası
3. Yer ve yer değişikliği
4. Ölçü ve şekil
5. Canlılar

6. Doğal olaylar
7. Davranış ve irade (will)
8. Dil
9. İnsan toplumu ve kurumları
10. Değerler ve idealler
11. Sanat
12. Meslekler ve el sanatları
13. Spor ve eğlence
14. Zihin ve fikirler
15. Bilim ve teknoloji (Kay, Simith, 2004: 43).

Fischer'e göre Chapmann'ın taslağı kendi mantığına sahip ve bireyden (vücut ve akıl; his dünyası) soyut alana doğru (zihin ve fikirler; bilim ve teknoloji) hareket ettiği için Roget'in tersine dönecek şekildedir. Örneğin his dünyası bölümü sonda değil başta bulunur. Sonuç olarak iki taslak makul ve kendi tarzlarında olup mantıklıdır (Kay, Simith, 2004: 44).

Fischer, bu tarzdaki diğer bir esere Almanya'da Franz Dornseiff tarafından düzenlenen *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* adlı sözlüğü örnek vermiştir. İlk baskısı 1933'te yapılan Almanca sözlüğün yazarı, çalışmayı derlemesinin nedenini örtülü şekilde evrensellik olarak açıklar. Fischer'a göre dil topolojisinin bu türü, dile felsefi varlıkbilim ve olguculuğun bir uygulamasıdır (Kay, Simith, 2004: 44).

Dornseiff'in çalışması 20 ana kategoriye ayrılmıştır; materyal dünyadan (1-2) bu materyal dünyadaki soyut ilişkiler olarak adlandırılacak şeylere (3-8), insan eylemlerine, duygularına, düşüncelerine (9-12) ve son olarak sosyal yaşam ve kültür dünyasına doğru hareket eder. Dornseiff'in taslağı Roget'in ve Chapman'inkinden farklı olsa da benzerlikler de vardır: Roget gibi Dornseiff (5.baskı) bireyden önce doğal dünyayı yerleştirmiş ve Chapmann gibi sanatları ve bilimleri ve diğer insan başarılarını sona doğru yerleştirmiştir. Dornseiff'in *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* eserinde kategoriler (5. Baskı, 1959) şunlardır:

1. İnorganik dünya, madde
2. Bitkiler, hayvanlar, insanlar
3. Yer, pozisyon/durum, biçim
4. Boyut, miktar, sayı, derece
5. Konumlar, ilişkiler, eylemler
6. Zaman
7. Görünürlük, ışık, renk, ses, sıcaklık, ağırlık, durumlar/koşullar, koku, tat
8. Yer değişikliği
9. İrade ve eylem
10. Duyusal algı
11. His dünyası, etkilenim, karakter
12. Düşünce
13. İşaret, mesaj, dil
14. Yazı dünyası, bilim
15. Sanat
16. Toplum ve topluluk
17. Araç-gereç/ donanım, teknoloji
18. Ekonomi
19. Kanun, ahlâk
20. Din, doğaüstü şey (Kay, Simith, 2004: 44-45).

Piet van Sterkenburg'a göre Roget, Alman dili alanında Jesuit L. Brouwers tarafından *Het juiste Woord* ile takip edilmiştir. Roget'in kavramlar sisteminin yapısı felsefi temelli iken Brouwer'in mantıksaldır. Roget kavramlar sistemini felsefi bir temel üzerine inşa ederken Brouwer'in sistemi, yapısında soyut düşünceye ilişkin belirli kuralları dikkate alan bir sınıflamaya sahip mantıksal bir sistemdir. Bu sistem, düşüncelerini mevcut gerçek varlıklara göre değil düşünen bizlerin o varlıkları tanıdığımız yönlerine göre sıralar. Bir örnek bunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır: *Ontolojik³⁰ sınıflamaya göre örneğin gıdaklamak tavukla, havlamak köpekle birlikte sınıflanmalıdır.*

³⁰ Ontoloji: Varlığı ve varlık çeşitlerini konu alan felsefe türü; metafiziksel teori; varlıkbilim.

Daha soyut, mantıksal bir sınıflamaya göre gıdaklamak, ötmek, böğürmek ve benzerleri, sesler listesinde birlikte sınıflandırılmalıdır (Sterkenburg, 2003: 128).

Brouwers'ta aşağıdaki kategori biçimleri sınıflandırmanın en üst bölümlerini gösterir:

- I Genellemeler,
- II Maddi dünya,
- III Akıl,
- IV İrade,
- V Tavır,
- VI Ekonomik yaşam,
- VII Duygu,
- VIII Toplum,
- IX Ahlâk
- X Din.

Bu ana kategorilerin her biri bir ağacın dalları olarak görülebilir. Örneğin *genellemeler* kategorisi aşağıdaki dallara sahiptir ve hepsi büyük harflerle gösterilir: *varlık, görecelik, nedensellik, düzen, zaman, miktar, uzay (yer), değişim, hareket*. *Yer* kolunun kendine ait 40 alt kolu vardır. Bu alt dalların her biri pek çok kelime yani söz konusu kavram için isimler içerir (Sterkenburg, 2003: 128-129).

Rudolf Halling ve Walther von Wartburg'un *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie* (ilk baskısı 1952) adlı eserinde tüm dillerin onomasiolojik sözlüğü için temeli ifade eden kavramlar sistemi verilmeye çalışılmıştır. Girişte iki yazar, sistemlerini ayrıntılı teorik destek biçiminde verirler. Bu sistemde gerçeklik, kavramlar, dil arasındaki ilişkiler onların döneminin olgusal felsefesinden yola çıkarak tanımlanır (Hüllen, 1999: 19).

Eser, iddialı bir çalışma olup Halling ve von Wartburg, bir kavramsal sistemin aşağıdaki dört şartı yerine getirmesi gerektiğini belirtir:

1. Bir taslak kelimelere göre değil kavramlara göre yapılandırılmalıdır. Bu taslak belli dil veya lehçenin sözlük çalışması için kullanıldığında kelimeler eklenir veya eksik tamamlanabilir.

2. Taslak, dilsel olarak koşullandırılmış bilişin (cognition) bilim öncesi tarzını yansıtmalıdır. Taslakta bilimsel kategoriler sadece halk kategorileri eksik veya yetersiz olduğunda eklenir.

3. Taslak sadece kavramların bir seçimini içermelidir.

4. Kavramlar aynı ilkelere göre düzenlenmelidir: Bir dilin söz varlığının sistemini, yapısal organizasyonunu göstermenin mümkün olması için kavramların düzeni yaşamda mantık esasını takip etmelidir ve onların iç tutarlılığı korunmalıdır (Kay, Simith, 2004: 46-49).

Baştan aşağı hiyerarşik olarak yapılandırılan taslağın çerçevesi şöyledir:

A. Evren

- I. Gökyüzü ve atmosfer
- II. Dünya
- III. Bitkiler
- IV. Hayvanlar

B. İnsan

- I. İnsan, fiziksel görünüşler
- II. Ruh ve akıl
- III. İnsan, sosyal görünüşler
- IV. Sosyal organizasyon

C. İnsan ve evren

- I. Temel ögeler
- II. Bilim ve teknoloji³¹ (Kay, Simith, 2004: 47).

Howard Jackson'a göre öğrenenler için ilk tematik sözlük, Tom McArthur'un *Longman Lexicon of Contemporary English* (1981) eseri olup tematik gelenek içinde bilinçli şekilde yer alır. Eser, 1631 tarihli Comenius'un *Janua Linguarum Reserata* ve 1852 tarihli *Roget's Thesaurus* geleneğine aittir. Comenius dinî eğilimlidir, Roget çok büyük listeleri için bir çerçeve olarak evrensel kavramların bir taslağını kullanırken McArthur, pragmatikğin sadece 14 semantik alanına sahip olan günlük, olağan doğayı kullanmıştır (Jackson, 2002: 155).

Yani evrensel kavramların felsefi taslağı Lexicon'da yoktur. Bu 14 alan, modern dünyanın günlük yaşamına uygun olarak düzenlenmiştir. Bu nedenle kullanıcılar için daha fazla yarar sağladığı söylenebilir.

Jackson, McArthur'un, İngilizce söz varlığından aldığı 15 bin kelimeyi A'dan N'ye kadar harflendirilen 14 ana kategoride düzenlediğini belirtir:

- A Yaşam ve Canlılar
- B Vücut: Onun Fonksiyonları ve Sağlığı
- C İnsanlar ve Aile
- D Yapılar, Konutlar, Ev, Giysiler, Kişisel Eşyalar ve Kişisel Bakım
- E Yiyecek, İçecek ve Tarım
- F Hisler, Duygular, Tavırlar, Duyular
- G Düşünce ve İletişim, Dil ve Gramer
- H Maddeler, Materyaller, Nesneler ve Donanım
- I Sanat ve El Sanatları, Bilim ve Teknoloji, Endüstri ve Eğitim
- J Sayılar, Ölçü, Para ve Ticaret

³¹ Yazının dipnotuna göre bu bölümün alt bölümleri gösteriyor ki bu bölüm sadece bilimleri kapsamıyor, aynı zamanda sanatları ve beşeri bilimleri de kapsıyor.

K Eğlence, Spor ve Oyunlar

L Yer ve Zaman

M Hareket, Konum, Yolculuk, Taşımacılık

N Genel ve Soyut Terimler

Her ana semantik alan alt bölümlere ayrılır ve alt bölümler içinde sözlüksel birimler, genelde aynı sözcük türüne ait olan ilgili gruplarla düzenlenir. Her bir madde tanımlar ve örneklerle donatılmıştır. Dizin, öğrenen bir kişiye uygun semantik grupta maddenin yerini saptamanın yanında bir kelimenin sahip olduğu anlam uzamını, yelpazesini çabuk şekilde yeniden gözden geçirmek için olanak sağlar. Jackson'a göre Roget'in eserinden farklı olarak McArthur'un Lexicon'u en azından öğrenenler için bir sözlükten beklenilecek bilgi yelpazesini tematik biçimde sağlar (Jackson, 2002: 155-156).

Sözlüğünde resim, tablo gibi görsel unsurlara da yer veren Tom McArthur, ön sözünde eş anlamlıların, zıt anlamlıların, alt ve üst anlamlıların ve diğer ilişkili kelimelerin lengüistik olarak uygun şekillerde sözlükte sunulduğunu belirtir (McArthur, 1981: vi).

Başka bir örnek, dilin bölgesel çeşitliliğinin söz varlığının sunumu olan McLeod'un *The Scots Thesaurus* (1990) eserinde 20 bin İskoç kelimesi kırsal İskoçya'ya odaklanarak 15 ana kategori altında sunulur. Her bölüm, alt bölümlere ayrılır; alt bölüm içindeki maddeler alfabetik sırayla verilir. Bazı kelimelerin İskoçya'nın hangi bölgesiyle ilgili olduğu belirtilir:

1. Kuşlar, vahşi hayvanlar, omurgasızlar
2. Evcil hayvanlar
3. Su yaşamı
4. Bitkiler
5. Çevre
6. Su, deniz, gemiler
7. Tarım/çiftçilik

8. Yaşam döngüsü, aile
9. Fiziksel durumlar
10. Yiyecek ve içecek
11. Kanun
12. Savaş, kavga, şiddet
13. Mimari, yapı, ticaret
14. Din, batıl inanç, eğitim, festivaller
15. Duygular, karakter, sosyal davranış (Jackson, 2002: 152).

Diğer bir çalışma Marc McCutcheon'un *Descriptionary-A Thematic Dictionary* (1992) adlı sözlüğüdür. Belli kavram alanlarına ayrılan sözlüğün ana başlıkları şunlardır:

1. Çevre,
2. Hayvanlar,
3. İnsan vücudu ve zihni,
4. Mimari yapı,
5. Sanat,
6. Müzik,
7. Sahne sanatları ve yayın,
8. Spor,
9. Ulaşım,
10. Kanun,
11. Tıp,
12. Finans,
13. Ordu,
14. Diğer meslekler,
15. Dil,
16. Modern dinler,
17. Eski dinler,
18. Giyim,
19. Silahlar,

20. Yiyecek ve içecek,
21. El aletleri,
22. Elektronikler (McCutcheon, 1992).

Jackson'a göre tematik gelenekten beri bazı görüşleri birleştiren ve öğrenenler için daha referans bir çalışma olan *Longman Language Activator* (1993) kendini dünyanın ilk üretim sözlüğü olarak duyurmuştur. Yazmada ve konuşmada uygun kelimeyi seçebilmek ve onu doğru şekilde kullanmak için özellikle öğrenenlerin ihtiyaçlarını karşılayan Activator, 1052 kavram veya anahtar kelime çevresinde yapılanmıştır. Bu kavramlar İngiliz dilinin kalbindeki anlamları ifade eder. Activator'un madde başları alfabetik düzenlenmeye sahiptir; fakat anahtar kelimelerin 1052'sinin altında tematik bir yaklaşım alınır ve sözcükler sözcük türleri (lexical sets) içinde düzenlenir (Jackson, 2002: 157-158).

Eski İngilizcenin söz varlığını sunan *A Thesaurus of Old English* (Roberts vd. 1995) eserinde ise söz varlığı 18 ana bölüme ayrılmıştır:

1. Fiziksel dünya
2. Yaşam ve ölüm
3. Madde ve ölçü
4. İhtiyaç malzemeleri
5. Varlık
6. Zihinsel yetenekler
7. Düşünce
8. Duygu
9. Dil ve iletişim
10. Sahiplik/mülkiyet (possession)
11. Eylem ve fayda (action and utility)
12. Sosyal etkileşim
13. Savaş ve barış
14. Kanun ve düzen
15. Mal, mülk

- 16. Din
- 17. İş/görev
- 18. Boş zaman (leisure)

Bu sınıfların her biri daha alt başlıklara ayrılmıştır (Jackson, 2002: 151).

Diğer bir çalışma Glasgow Üniversitesi'nde İngiliz Dili Bölümü'nde Prof. Christian Kay yönetiminde oluşturulan *Historical Thesaurus of English* adlı sözlük, Kay'ın selefi Prof. M.L. Samuels tarafından 1964'te başlamış ve eser, daha fazla araştırmalarla tamamlanan *Oxford English Dictionary (OED)*'nin malzemesine dayandırılmıştır. İlk yazılı kaynaklardan itibaren semantik ve kronolojik düzenlemede bugünkü İngilizcenin söz varlığını hedeflediği için kullanıcı, anlamın herhangi özel bir alanında İngilizce söz varlığının nasıl geliştiğini görebilmektedir. Jackson'a göre tüm tematik sözlüklerdeki gibi onun etkileyciliği geniş ölçüde tasnif sistemine bağlıdır. Veri araştırmasından meydana gelen tasnif değiştirilmiş bir halk taksonomisine dayandırılır. Sözlüğün üç ana bölümü vardır:

- 1. Dünya; bitkileri ve hayvanları içeren fiziksel evren,
- 2. Zihin (mind); insanın zihnî aktivitelerini kapsayan,
- 3. Toplum; eserler ve sosyal yapılarla ilgili.

Bu ana bölümler içinde malzeme, numaralanan hiyerarşik kategoriler içinde düzenlenir. Her belirlenen başlığın içeriği tüm kelimelerin kronolojik listelerine göre takip edilir. Bu sözlüğün (HTE) bilgisayar ortamında da kullanımı vardır (Jackson, 2002: 153).

2004 yılında yayımlanan Colin Turner'ın *A Thematic Dictionary of Modern Persian* adlı İngilizce-Farsça sözlüğü yaklaşık 70 temadan oluşur. Alfabetik olarak verilen konu başlıkları altında üç sütun hâlinde kelimeler belli bir düzene bağlı olmadan yer almaktadır. İlk sütunda İngilizce, ikinci sütunda Farsça kelimelerin Latin harfleriyle okunuşu, üçüncü sütunda Farsça

kelimeler verilmiştir. Sözlükte her konuyla bağlantılı deyimler, birleşik kelimeler, cümle örnekleri de bulunmaktadır.

İlk örneklerinden günümüze kadar yapılan çalışmalara bakıldığında kavram sözlüklerinin ya evrensel olarak düşünülüp tüm söz varlığı mantıksal ya da felsefi sisteme göre veya kullanımda fayda sağlama düşüncesiyle belli bir dilin sınırlı çerçevesinde düşünülüp seçilen konu, tema veya kavram alanlarına göre oluşturulduğu görülmektedir. Bazı uzmanlar tarafından evrensel bir sınıflandırma taslağı önerilse de üzerinde uzlaşılan bir şema bulunmamaktadır. Yukarıda örnekleri verilen sözlüklerin ana başlıkları arasında bazı benzerlikler göze çarpsa da farklılıklar daha çok dikkat çekmektedir.

19. yüzyılda Roget'ın Thesaurus'u ile kavram sözlüklerinde başlayan değişim ve gelişme 20. yüzyılda daha da artmış, bu tarzın farklı düzenli ve amaçlı çeşitleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Alfabetik sözlükler yine son dönemlerde baskın olsa da kavram sözlükleri de farklı şekillerde modern anlamda sözlük dünyasında yerini korumaya çalışmıştır. Özellikle son yıllarda teknolojinin gelişmesiyle kavram sözlüklerinin bilgisayar ortamında geliştirilen örnekleri de vardır. Modern elektronik uygulamalar kavramsal ağ şeklini alma eğilimindedir. Bunlardan biri de, ilk olarak İngilizcede oluşturulan ve kelimelerden ziyade bir kavramlar sistemi olarak amaçlanıp diğer Avrupa dillerine de çevrilen *Wordnet* 'tir.

1.4.2. Türk Dilinde Kavram Sözlükleri ve Bu Sözlüklerin Gelişimi

11. yüzyılda yazılmış ve bilinen ilk sözlüğümüz olan *Divanü Lügati't-Türk*'ten itibaren sözlükçülük ilerledikçe Türk dünyasında hem alfabetik sözlük hem kavram sözlüğü örneklerine rastlamaktayız.

Dünyada kelime listesi, sözlükçe, dizin şeklinde oluşmaya başlayan kavram sözlükleri asıl sözlük anlamında Avrupa'dan önce Araplarda ve sonra

Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle ve Arapça, Farsça sözlüklerin etkisi nedeniyle bizde oluşturulmuştur.

Arap sözlükçülüğüyle yakından ilişkili olan Türk sözlükçülüğü ile ilgili olarak Paşa Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü* adlı eserinde Türk sözlükçülüğünün kaynağını Arap sözlükçülük geleneğinin oluşturduğunu belirtir (Yavuzarslan, 2009: 1).

Avrupa'da tam anlamıyla kavram sözlüğü oluşumunun daha geç dönemde olduğu belirtilmektedir. Derya Adalar Subaşı'nın "Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları" adlı doktora çalışmasında Arapların bu tarzdaki çalışmalarıyla ilgili ifadeleri bu düşüncüyü doğrular niteliktedir: *Arapların bu konu kitaplarını düzenlemeleri Hicri 3. (M.9.) yüzyıl gibi çok erken bir dönemde Avrupalıların bu konu üzerinde durmalarından yüzyıllar önce başlamıştır.*

Subaşı, bu tarz sözlüklerin Araplarda çok erken dönemlerde oluşturulduğunu belirtirken bu çalışmalarda bazı eksikliklerin olduğunu da dile getirmiş ve eksiklikleri şöyle sıralamıştır:

- a) Kelimelerin toplanmasında yapılan yöntem takibi eksikliği,
- b) Konuların sınıflandırılmasında ve bölümlere ayrılmasında bulunan mantıksızlıklar,
- c) Tek bir konuya ait sözcükler arasındaki ilişkilerin belirtilmesinde yapılan özensizlikler,
- d) Son dönem sözlüklerinde bile görülebilen, ibarelerin sınırlandırılmasında yapılan açık hatalar (Subaşı, 2010: 60).

Yukarıda verilen bilgilere göre ilk örneklerde bazı sıkıntıların, eksikliklerin olması doğal kabul edilmelidir. Zamanla gelişmeler kaydedilmiş, eksiklikler giderilmeye çalışılmış, çalışmalar olgunlaşmaya başlamışsa da evrensel olarak kabul edilmiş bir sistem olmadığı için bu sözlükler her zaman eleştiriye açık durumda olmuştur.

İslamiyetten önce yapılmış Türkçe (Uygurca)-Çince veya Çince-Türkçe (Uygurca), Eski Kuçarca-Eski Uygurca sözlükler hakkında bazı bilgiler verilse de bunlar henüz detaylı çalışmalara tabi tutulmadığı ve sözlük çalışmaları yetersiz olduğu için kesin bilgilere ulaşmak mümkün olamamaktadır (Yunusoğlu, 2012: VII-VIII). Dolayısıyla Türk dilinin ilk sözlüğü olarak *Divanü Lügati't-Türk* kabul edilmekte; İslamiyet'ten sonra Arap harfleri sistemine göre ve Türkçe-Arapça şeklinde yazılan bu sözlüğümüz aynı zamanda Türkçenin ilk iki dilli sözlüğü olma özelliğini de göstermektedir.

Dinî etkilerle Araplarla çok fazla etkileşim ve iletişim içinde olunması Türklerin dilini, edebiyatını, kültürünü de etkilemiş ve bu etki sözlükçülük alanında da kendisini göstermiştir. İlk sözlüğümüz Arap alfabe sistemine göre hazırlanmış olmakla birlikte yine Arap sözlükçülük geleneğinin etkisiyle daha sonraki sözlük çalışmalarının kavramsal tarzda kendisini gösterdiğini, bu tür sözlüklerin eskiden beri bizde var olduğunu söylemek mümkündür. Diğer dillerle kıyaslandığında bugün istenilen seviyeye ulaşamamış olsa da Türk dilinde konularına göre kelimeleri sınıflandırma ve sözlük çalışmaları çok eskiye dayanmaktadır. Ne yazık ki sözlük bilimi çalışmalarının Türk dilinde son yıllarda kendisini göstermeye başlaması ve dolayısıyla ilk örneklerinden günümüze kadar yazılan her sözlüğümüzün detaylı incelemelerinin yapılmaması, tarihî sözlüklerimizin birkaçı hariç üzerlerinde ciddi şekilde durulmaması, hatta bazı sözlüklerimize hiç dokunulmaması büyük eksikliğimizdir. Sözlükçülük alanında daha hızlı ilerleyebilmek için çalışmaların bu yönde ve yoğun şekilde devam etmesi, eksikliklerimizin giderilmesi gerekmektedir.

Bu bölümde Türk dilindeki kavram sözlüklerinin gelişimini daha iyi değerlendirebilmek için gün yüzüne çıkabilen bu tür sözlüklerin genel olarak hangileri olduğuna ve özelliklerine değineceğiz. Geçmişten günümüze yazılan kavram sözlüklerinin hepsinin konu başlıklarını ve alt başlıklarını vermek mümkün olamayacağı için sadece belli başlı eserler üzerinde detaylı

şekilde durulacak, diğerleri hakkında kısa bilgiler verilecektir. Bu incelemeler Türk dilinin dönemlerine göre yapılacaktır.

Kavramsal biçimin ilk örnekleri genellikle satır arası tercüme şeklindedir. Ancak bu sözlükler Türk diline kavram sözlüğünün girmesi, Türk dil ve kültür tarihini yansıtmaları bakımından önemlidir.

1.4.2.1. Harezmi Türkçesinin Kavram Sözlükleri

Kavramsal çalışmaların ilki Arapçayı öğretmek için 12. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen ve Nuri Yüce tarafından ele alınan, Türk bilgini Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlüğünün isimler bölümüdür. *Divanu Lügati't-Türk*'ten sonra o dönemin en zengin söz varlığına sahip ve en önemli eseri olan sözlük, beş bölümden oluşmuş, eserin dörtte birini oluşturan isimler bölümünde kelimeler aşağıdaki konulara göre sıralanmış ve her ismin çokluk şekli de kaydedilmiştir (Yüce, 1993: 7):

Zaman kavramları, gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve sularda yaşayan varlıklar, bitkiler, çiçekler, tarım, meyve ve sebzeler, yerleşim birimleri, canlı varlıklar ve çeşitli soyut kavramlar, dinî terimler, zanaatlar, meslekler ve bunlarla ilgili aletler, eczahane ve bakkaliye nesneleri, yemekler, giyim kuşam, sayılar, at ve silahlar, evcil ve yabani hayvanlar, kuşlar, renk isimleri (Yavuzarslan, 2009: 7).

Mukaddimetü'l-Edeb'de kelime, ibare ve kısa cümlelerden oluşan Arapça metnin altında nüshaların çoğunda tercümeler bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı Türkçe (Harezmi Türkçesi), Farsça; ikisi 14. yüzyıldan itibaren unutilan İran dili Harezmi, biri Moğolca satır altı tercümesidir (Yavuzarslan, 2009: 7).

14. yüzyılda yazılmış Harezmi Türkçesi dönemine ait olan bir başka eser *Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân*'dır. Farsça, Türkçe ve Moğolca

kelimeleri ihtiva eden eser, Cemalettin İbn-i Mühenna tarafından Arapça olarak kaleme alınmış ve İbn-i Mühenna Lugati olarak da tanınmıştır. Eserin sözlük kısmında yer alan kelimeler; *Allah'ın sıfatları, yaratıklar, insan vücudu ve organları, insanın vasıfları, akrabalık, kadınlar, kadın giysileri, çeşitli meslekler, hastalıklar ve ilaçları, içecek ve yiyecekler, elbiseler, renkler, hayvanlar, silahlar ve savaş aletleri, vahşi hayvanlar, böcekler, madenler, su ile ilgili kelimeler, bitkiler ve burçlar* gibi çeşitli başlıklarda tasnif edilmiştir (Akçay, 2011: 301).

Bu dönem kavram sözlüklerinin sayısı çok olmamakla birlikte üzerinde çok detaylı şekilde değerlendirmeler de yapılmamıştır. Sözlüklerin özellikle isimler bölümünün konularına göre ayrılması ve her iki sözlükteki konuların tamamı olmasa da çoğunluğunun ortak olması dikkat çekmektedir: *dinî söz varlığı, insan ve özellikleri, hayvanlar, bitkiler, meslekler, zanaatler, giyim-kuşam, renkler, su ile ilgili söz varlığı, madenler, silahlar ve savaş aletleri* vb.

1.4.2.2. Kıpçak Türkçesinin Kavram Sözlükleri

Aynı dönemlerde Türk sözlükçülüğünün en verimli sahası olan tarihî Kıpçak Türkçesinin sözlükleri iki veya çok dilli olarak karşımıza çıkar. Kıpçakların asıl vatani Karadeniz'in kuzeyi boyunca uzanan Deşt-i Kıpçak bölgesidir. Bu bölgede sadece *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçakçası metinleri, Mısır ve Suriye civarında ise burada yaşayan Memlûk Kıpçaklarının dil malzemesini işleyen diğer Kıpçakça eserler verilmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun'a göre Kıpçak Türklerinin konuşma dili, Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili metinler hariç, yazı dili olarak kullanılmamıştır. Bunlardan *Codex Cumanicus* yazı diline ait değildir. Mısır ve Suriye'de Memlûk döneminde yazılan gramer ve sözlükler de çoğunlukla standart dile aittir. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Türkmen (Oğuz) ağız özelliklerini de gösterirler. Bunlardan sadece *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye* yazarı, doğrudan doğruya Kıpçak dilini esas aldığını belirtir (Ercilasun, 2008: 382).

Tarihî Kıpçak Türkçesinin sözlüklerinden ilki Batı'da düzenlenen *Codex Cumanicus*'tur. Bununla birlikte *Codex*'ten daha eski olduğu düşünülen ve Rus harfleriyle 17 Kıpçak Türkçesi kelimesinden oluşan küçük bir listenin ilk bilgileri ise G. Jireçeks tarafından verilmiştir (Özyetgin, 2001: 54). Ancak tam anlamıyla sözlük niteliğinde olmadığı ve belli bir sisteme göre düzenlenmediği için bu sahanın ilk ve tek sözlüğü olarak *Codex Cumanicus*'u gösterebiliriz. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçak (Kuman) Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından 14. yüzyılda derlenen eser iki bölüm olup yazı dilini değil o zamanki Kıpçakların konuşma dilini, ağızlarını yansıtır. Ercilasun'a göre *Codex*'te eserin dili Tatar tili, Tatarçe olarak geçtiği için ve diğer bazı sebeplerden dolayı *Codex Cumanicus*'un dili eski bir Tatar ağızı olarak değerlendirilebilir (Ercilasun, 2008: 382).

Eser, "Kumanların kodeksi, Kumanlara ait bilgiler kitabı" anlamına gelir. Ünlü şair Petrarca tarafından 1362 yılında Venedik Katedrali Kütüphanesine bağışlanan eserin ilk satırları 11 Temmuz 1303 tarihini taşıdığından dolayı 1303-1362 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir (Akar, 2010: 226).

Codex, gotik harflerle yazılmış iki defterin tek ciltte birleştirilmesinden oluşmuştur. İlk defter İtalyan bölümü olup 55 yapraktır. İki sözlük listesinden oluşan bu bölümde Latince bir giriş, sonra alfabetik ve üç sütun halinde Latince, Farsça ve Kıpçakça kelime listeleri, sonra fiiller, isimler, sıfatlar, zarflar ve zamirler yer almaktadır. Bu ilk liste alfabetik olup 1560 kelime içermektedir. İkinci sözlük listesi ise 1120 kadar kelimedenden oluşup tematiktir. Din, duygu, haslet, ticaret, eşyalar, hayvanlar, meslekler, rütbelere vb. gibi konular altında verilmiştir. İtalyan bölümünde bazı gramer kuralları da verilmiştir (Ercilasun, 2008: 382; Akar, 2010: 226).

Codex'in ikinci defteri Alman bölümü 27 yaprak olup asıl eserde 56 ile 82. yapraklar arasını içine alır. İki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşur. Birinci liste Kıpçakça-Almanca, ikinci liste Kıpçakça-Latince sözlüktür. Metinler İncil'den parçalar, ilâhiler, 47 adet bilmece ve atasözlerinden

meydana gelir. Metinlerin Latince tercümeleri de verilmiştir (Ercilasun, 2008: 382; Akar, 2010: 226).

Codex üzerinde genellikle yabancı bilim adamları çalışmış ve pek çok sözlüğümüzde olduğu gibi Türk dilciler bu alana çok eğilmemişlerdir. Peter B. Golden, *Codex Cumanicus* adlı çalışmasının giriş bölümünde *Codex*'in içeriğini ele alırken tematik bölümde yer alan konu başlıklarını şöyle vermiştir³²:

Dinle ilgili söz varlığı (CC, 70/77), elementler, doğa güçleri (CC, 71/78-79), vücudun salgıları (CC, 71/79), zamanla ilgili terimler (CC, 71-72/78-81) (ay, gün, hafta adları), beş duyular (CC, 72/81), zaman, mevsim, yön, yön belirleme ile ilgili diğer terimler (CC, 73/81-82), zıtlıklar (CC, 73-74/83-84), nesnelerin nitelikleri (CC, 75-77/85-88), günlük dünyadaki şeyler (CC, 78-79/88-90), iş, ticari eşyaların isimleri ve onlarla ilgili şeyler (CC, 80/90-91), ticari eşyalar ve el sanatları, onların meslekleri (CC, 80-86/91-99), berberlik ve ilgili aletler (CC, 86-87/100), meslekler (CC, 87-90/100-104), politik unvanlar, makamlar ve ilişkili terimler (CC, 90/104-105), mal, çarşı ile ilgili şeyler (CC, 91-92/105-108), renkler (CC, 92-93/107-108), değerli taşlar (CC, 93/108=109), insanoğlu, vücudun bölümleri (CC, 94-96/109-113), aile, akraba (CC, 97/113-115), insanların iyi nitelikleri (CC, 97-98/115-116), insan kusurları (CC, 98-99/116-117), savaşla ilgili şeyler (CC, 100/118), evle ilgili şeyler (CC, 100/119), dikiş ve giysiyle ilgili şeyler (CC, 101/119), yapıyla ilgili şeyler (CC, 101-102/119-120), çeşitli kıyafetler ve koşum takımı, seyahat donanımı (CC, 101-102/120-121), atla ilgili şeyler (CC, 102-103/121-122), yatak odasıyla ilgili şeyler (CC, 103-104/123), masayla ilgili şeyler (CC, 104/123-124), mutfakla ilgili şeyler (CC, 104-105/124-125), ağaçlar ve meyveler (CC, 105-106/125-126), otlar ve sebzeler (CC, 106-107/126-127), hayvan adları (CC, 107-108/127-129), sürüngen, haşarat ve böcek isimleri (CC, 108-109/129), kuş isimleri (CC, 109/129-130), tahıl, süt ürünleri ve diğer gıda maddeleri (CC, 110-130-131).

³² http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html. 21.11.2013.

Görüldüğü gibi *Codex*'te de isimler belli konulara göre ele alınmış ve diğerlerinden farklı olarak ticaretle ilgili kelimelere daha fazla ağırlık verilmiştir.

Karadeniz'in kuzeyinde hazırlanan *Codex Cumanicus* ile aynı dönemlerde Mısır ve Suriye'de yaşayan Memlûk Kıpçaklarının dil malzemesini işleyen sözlüklerin bir kısmı da konulara göre hazırlanmıştır. Memlûkler döneminde (1250-1517) Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye*, *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* gibi eserlerde kelimeler (isimler) konularına göre sınıflandırılmış ve karşılıkları verilmiştir.

Bu sözlüklerden ilki Memlûk sahasında Araplara Türkçeyi öğretmek için yazılan *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* olup M.1343 yılında Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından istinsah edilmiş veya yazılmış olabileceği konusunda görüşler vardır (Yavuzarslan, 2009: 10).

Kısaca *Tercümân* olarak adlandırılan ve 76 varaktan oluşan sözlük iki bölümden oluşur. Birinci bölüm, kısa bir ses bilgisi girişinden sonra isim ve fiillerin ayrı bölümler hâlinde verildiği 62 varaklık Arapça-Kıpçakça sözlük ve kısa gramer bilgisinden oluşur. Diğer bölüm, 14 varaktan oluşan Moğolca-Farsça sözlüktür (Özyetgin, 2001: 55,56).

Sözlüğün tez konusuyla ilişkili kısmı Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan ilk bölümüdür. Yaklaşık 2000 kelime içeren ilk bölüm isimler, ikinci bölüm fiillerin mastarları ve emir biçimleri, üçüncü bölüm kelime ve fiil çekimleri, dördüncü bölüm ise cümle kuralları ve gerekli olan şeylerden oluşmaktadır.

Eserin isimler kısmı, konularına göre ayrılmış 26 bölümden oluşmaktadır:

1. bölüm: Yükseklik ve onunla ilgili isimler.
2. bölüm: Yer ve orada bulunanlar.

3. bölüm: Su vb. şeyler.
4. bölüm: Ağaç, meyve, bitki vb. şeyler.
5. bölüm: Ziraat ve hububat.
6. bölüm: Kuş vb. şeyler.
7. bölüm: Vahşi hayvanlar vb.
8. bölüm: Haşere vb. şeyler.
9. bölüm: At cinsleri, renkleri vb. şeyler.
10. bölüm: Silah, at ve savaş aletleri.
11. bölüm: Deve ve sığır.
12. bölüm: Koyun ve keçi.
13. bölüm: Yemek, yiyecek, içecek ve sütler.
14. bölüm: Ev eşyası, sergi, kadınlara mahsus giysi vb.
15. bölüm: Giysi ve kumaş çeşitleri.
16. bölüm: İnsan dış ve iç organları.
17. bölüm: Sayılar ve hesap.
18. bölüm: Makam ve sanatçılar.
19. bölüm: İnsanların nitelikleri.
20. bölüm: Genel isimler ve karşıtları.
21. bölüm: Vakit ve zaman.
22. bölüm: Melik ve melike isimleri.
23. bölüm: Renkler.
24. bölüm: Madenler.
25. bölüm: Akraba, yakın, tanıdık, mülk, memlûk, hür ve cariye.
26. bölüm: İlet, hastalık ve şeytan (Toparlı vd. 2000: V, VI, 2).

14. ve 15. yüzyılda Memlûkler döneminde Türkçeyi öğretmek için yazılan ve “Türk Dilinin Parlayan İncisi” anlamına gelen *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye*, Arapça-Türkçe sözlüktür. 24 varaktan oluşan sözlüğün her sayfasında 15 veya 16 satır bulunmakta ve Türkçe kelimeler Arapça kelimelerin altında yer almaktadır. İsimler ve fiillerin ayrı olarak çeşitli kavram alanlarına göre sunulduğu sözlüğün bazen Arapça maddelere karşılık birden fazla Türkçe kelimenin verildiği görülmektedir. Bu karşılıkların genellikle ilki

Kıpçak, ikincisi Türkmen (Oğuz) özellikte kelimeler olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum *Tercümân, Kitâb-ı Bülğatü'l-Müşâtâk fî Lûgati't-Türk ve'l-Kıpçak ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye*'de de görülmektedir (Özyetgin, 2001: 55,56).

Son bölüm konuşma kılavuzu olan eserin yazarı, bu bölümlerden birincisi için *kısım*, ikincisi için *bab*, diğerleri için de *fasl* başlıklarını kullanmıştır.

1. bölüm: Yüce Allah, gök ve gökte bulunanlarla yer ve yerde bulunanlar.
2. bölüm: Sular.
3. bölüm: Güzel kokulu bitkiler.
4. bölüm: Meyveler.
5. bölüm: Ağaçlar.
6. bölüm: Hububatlar.
7. bölüm: Yiyecekler.
8. bölüm: Evcil hayvanlar.
9. bölüm: Yabanî hayvanlar.
10. bölüm: Binek hayvanları.
11. bölüm: Koşum aletleri.
12. bölüm: Renkler.
13. bölüm: Sürüngenler ve böcekler.
14. bölüm: Aletler.
15. bölüm: Savaş aletleri.
16. bölüm: Kuşlar.
17. bölüm: Giyim eşyaları.
18. bölüm: Vücut organları.
19. bölüm: İnsanların nitelikleri ve renkleri.
20. bölüm: Türkçe sayılar.
21. bölüm: Meslek adları.
22. bölüm: Türk erkek adları.

23.bölüm: Türk kadın adları (Toparlı, 2001: V,VI).

14. veya 15. yüzyılda Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî adlı bir Türk tarafından yazılmış Arapça-Türkçe diğer bir sözlük *Kitâb-ı Bülğatü'l-Müştâk fî Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* olup normal sayfa düzeninde değildir. Sadece sözlük olarak düzenlenmiş eserin kelimeleri baklava biçiminde dizilmiştir. Her kelime baklava biçiminin bir kenarını oluşturmaktadır. Bir kenarı Arapça, bir kenarı Türkçe, tekrar bir kenarı Arapça, bir kenarı Türkçe yazılarak baklavanın dört kenarı tamamlanmıştır. Önceki baklava biçiminin kenarı aynı zamanda yanındaki baklava biçiminin kenarıdır. Bu düzen içinde her sayfada 23 baklava biçimi yan yana ve alt alta sıralanmış; kitaba estetik bir şekil verilmiştir. Eser tamamen harekelidir. Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır (Ercilasun, 2008: 388).

Eser isim ve fiil olarak ikiye ayrılmış; isimler kavram alanlarına göre sıralanmıştır. *Gök, yer, madenler, hayat, ölüm, din, askerlik, hububat, hayvanlar* vb. gibi kavram alanlarına ayrılmıştır. Fiiller ise Arapça fiillerin alfabe sırasına göre düzenlenmiştir (Ercilasun, 2008: 388).

Kıpçak alanında yazılmış bir gramer kitabı olan *El-Kavaninü'l-Küllîye li-Zapti'l-Lûgati't-Türkiyye* kısmen kavramsal olan bir sözlük bölümünü de içerir.

Somut adlar başlığında *yüce adlar, değersiz adlar, insan yaradılışı ile ilgili sıfatlar, iyi ve kötü özellikler, organlar, evcil hayvanlar, vahşi hayvanlar, haşerat, sürüngenler vb., kuşlar, yiyecek ve içecekler, meyveler, ekinler, hububatlar, sebzeler, insan ve at giysileri, savaş aletleri, döşeme, pişirme ve yemek için gerekli eşya vb., renkler ve sıfatlar, sayılar vb.* alanlar sınıflandırılmıştır (Toparlı vd. 1999: 72-84).

Melek Özyetgin, *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* dışında *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye*, *Kitâb-ı Bülğatü'l-Müştâk fî Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* gibi Memlûk Kıpçak

sahasına ait olan sözlüklerde isimler ve fiillerin ayrı ayrı tasnif edildiğini ve isimler kısmının belli kavram alanlarına göre verildiğini belirtmiştir (Özyetgin, 2001: 60).

14. yüzyıl Memlük Kıpçak sahası Türkçesinin verilerini ihtiva eden önemli eserlerden biri de *Rasûlid Hexaglot*'tur. 14. yüzyılda yazılmış olan Arapça bir antolojinin içerisinde yer alan yirmi sayfalık (186-206) çok dilli bir sözlüktür. Bu sözlüğün bünyesinde Arapça, Türkçe, Farsça, Grekçe, Ermenice ve Moğolca kelimeler yer almaktadır. Eser, *The King's Dictionary* (2000) adıyla Peter Golden'in editörlüğünde ve Tibor Halasi Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti, Edmund Schütz ve Thomas T. Allsen'in katılımlarıyla yayımlanmıştır (Güner, 2012: 143). O dönemin kozmopolit dil ifadelerini göstermesi bakımından önemli olan sözlüğün ilk bölümü Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca ve Ermenice olarak beş dil içerir. İkinci bölüm Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca sözlüktür. Her dilin bir sütunda gösterildiği ve bazı bölümlerde iki, bazılarında üç dilin yer aldığı sözlük, konularına göre tasnif edilmiştir (Golden vd. 2000: 50).

Sözcük türlerinin karışık olarak yer aldığı sözlüğün Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca ve Ermenice olan bölümündeki konu başlıkları şöyledir:

1. Gökyüzü ve yeryüzü,
2. Genel söz varlığı,
3. İnsan vücudu,
4. Akrabalık terimleri,
5. Genel söz varlığı,
6. Zaman ve mevsimler,
7. Coğrafya ve doğal olaylar,
8. Evler ve malzemeler,
9. Bitkiler, yiyecek ve içecekler,
10. Giysi ve dokuma,
11. Değerli nesneler,
12. Hayvanlar, böcekler,

13. Renkler,
14. Silahlar ve binicilik malzemeleri,
15. Renkler,
16. Hastalıklar,
17. Kuşlar (uçan şeyler),
18. Sayılar.

Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca sözlük kısmının konu başlıkları şunlardır:

1. Gökyüzü ve yeryüzü,
2. Devlet daireleri,
3. İnsan vücudu,
4. Hayvanlar, böcekler, kuşlar,
5. Akrabalık terimleri, insan ilişkileri,
6. Zaman ve mevsimler,
7. Sayılar ve ölçüler,
8. Coğrafi özellikler,
9. Yapılar ve inşaat,
10. Ağaçlar, meyveler,
11. Tahıl ve sebzeler,
12. Renkler,
13. Koşullar,
14. Atlar,
15. Malzemeler ve araçlar,
16. Silahlar ve binicilik malzemeleri,
17. Yiyecek ve içecek,
18. Giysi ve dokuma,
19. Değerli nesneler,
20. Meslekler,
21. Genel söz varlığı (Golden vd. 2000: 49).

Yukarıda ele alınan Kıpçak sahası kavram sözlüklerine baktığımızda aralarında ortak yönler bulunsa da farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Bu dönem sözlüklerinin ortak noktalarından biri Harezmi Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi genellikle isim soylu kelimelerin konulara göre ele alınmasıdır.

Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de Allah'ın, meleklerin ve Peygamber'in isimleri, sözlüğün birinci kısmını oluşturan "isimler" bölümünden önce verilmiş, diğer sınıflandırmalardan ayrılmıştır. Bazı sözlüklerde dinî terimler sözlüğün başında ilk bölümde verilirken bazılarında verilmemiştir.

Kıpçak sahası kavram sözlüklerinin genelinde ortak olan konular, konu başlıkları oldukça fazladır. Örneğin, *Tercümân*'da yer alan tüm başlıklar *Codex*'te bazen farklı adlarla da olsa yer almaktadır. Aynı konulara bazen farklı başlıklar konularak söz varlığı ele alınmıştır. Ancak *Codex*'te dikkat çeken özelliklerden biri diğerlerinden farklı olarak ticaretle ilgili başlık ve kelimelere daha fazla ağırlık verilmiş olmasıdır. Diğer de dinî terimler arasındaki bazı farklılıklardır. *Codex*'te Hristiyanlıkla ilgili söz varlığı yer alırken *Tercümân*'da ve diğer Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde ise İslami terimler görülmektedir.

Bu dönem sözlüklerinde dikkat çeken konu başlıklarındaki tutarsızlıklar onların altındaki kelimelerde de görülmektedir. Örneğin; *Tercümân*'da gökyüzü ve yeryüzüyle ilgili kelimeler ayrı başlıklarda verilirken diğerlerinde genellikle tek başlık altında verilmiştir. Hayvanlar bu sözlüklerde genel olarak kuşlar, böcekler, sürüngenler, evcil ve yabani gibi ayrımlara tabi tutulup bir arada veya ayrı ayrı ele alınırken *Tercümân*'da deve ve sığır, koyun ve keçi gibi ayrı başlıkların olması, atların da özel başlık altında ve bazı sözlüklerde savaş ve silahlarla birlikte ele alınması o dönem insanların hayatlarında bu hayvanların farklı önemlerinin olduğunu göstermektedir. Yine hemen her sözlükte yer alan savaş, silah ve atlarla ilgili bölümler Memlûk-

Kıpçak sahasının savaşlarla iç içe olduğunu ve atların bu alanda da özellikle kullanıldığını ortaya koymaktadır.

1.4.2.3. Çağatay Türkçesinin Kavram Sözlükleri:

Çağatay dönemi sözlüklerinde de konularına göre düzenlemelere rastlanmaktadır. Bu dönemin önemli şahsiyeti olan Ali Şir Nevayi'nin Türkçe ve Farsçayı karşılaştırdığı, Türkçenin sahip olduğu özellikleriyle Farsçadan daha üstün olduğunu göstermek için kaleme aldığı değerli eseri *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de (1499) yazar, karşılaştırmasını özellikle isimler kısmında belli kavram alanlarına ayırarak yapmıştır: *akrabalık adları*, “*ak öy*” *parçaları*, *kuşlar* (ördek ve türleri, ova kuşları), *dağlık ve düzlük yer adları*, *hayvan seslenmeleri*, *yaşlarına ve türlerine göre atlar*, *av hayvanları*, *binet takımı*, *giysiler*, *yemeklik koyun uzuvları*, *yemek ve yiyecekler*, *içkiler*, “*sevgi-sevgili-güzel-güzellik*” *etrafındaki kelimeler*. Eserde fiillerin de konularına göre ayrıldığı kısımlar vardır: *vurmak* fiilleri, *içki içmek* fiilleri, *süslenmek* fiilleri, *ağlamak* fiilleri (Barutçu, 2011).

Çağatay sözlükleri genellikle İran, Azerbaycan ve Hindistan sahasında yazılmışlardır. Belli kavram veya konulara göre düzenlenen sözlükler Farsçanın Hindistan bölgesindeki etkisiyle özellikle Hindistan sahasında Çağatayca-Farsça şeklinde dikkat çekmektedir. Aşağıda örnekleri verilen sözlükler genel olarak o bölgeye aittir.

Hâce Emîr Hân'ın *Te'lîfû'l-Emîr* adlı Çağatayca-Farsça sözlüğü 1593'ten sonra yazılmış olup 60 bölümden oluşmuştur. Özet biçiminde bir dil bilgisi kitabı ve konu tasnifli olan sözlüğün ilk üç bölümü Türkçe gramere ayrılmıştır. 4. ve 40. bölümleri arasında *el*, *ayak*, *göz*, *dudak* ve *dil gibi organlarla yapılan eylem adları* yer almıştır. 41. ve 60. bölümler arasında *sayılar*, *akrabalık adları*, *insana dair sıfatlar ve hâller*, *meslek adları*, *kabile adları*, *organ adları*, *silah*, *süs ve takı adları*, *renkler*, *giyecek*, *yiyecek*, *alet adları*, *ev eşyaları adları*, *gökyüzü ve yeryüzünde bulunanlara dair*, *hayvan*

adları, insan ve hayvanların sıfatlarına dair ve benzeri başlıklar altında toplanmış Çağatayca kelimelerin Farsça karşılıkları verilmiştir (Öz, 2010: 320).

Diğer bir sözlük 17. yüzyılda yazılıp 19. yüzyılda basılan Çağatayca-Farsça *Kalkuta Lugati* olarak da bilinen *Fazlullah Han Lugati*'ni, Yusuf Öz *Lügat-i Türkî* adıyla ele almıştır. Öz, sözlüğün bir giriş ve üç baptan oluştuğunu, birinci bapta alfabetik olarak Türkçe fiillerin, ikinci bapta ilk ve son harflere göre düzenlenmiş basit fiillerin, üçüncü bapta konulara göre sınıflandırılmış Türkçe kelimelerin Farsça karşılıklarının verildiğini belirtir. Bu konular *sayılar, beden organlarının adları, hayvan adları, maden, meyve adları, Türk kabile ve aşiret adları, askerî terimler, zamirler, edatlar vb.* olarak verilmiştir (Öz, 2010: 323-324).

Hindistan sahasına ait diğer Çağatayca-Farsça sözlük, Muhammed Yakub Çingî'nin *Kelür-nâme*'si olup 15 bölümden (bab) oluşmuş ve ilk 14 bölümü alfabetik olarak fiillere, son bölümü de konularına göre isimlere ayrılmıştır. Örnek olarak ilk bölüm elif harfiyle başlayan 99 fiilden oluşur. 15. bölümdeki fasıllar ise konulara göre şöyle sınıflandırılmıştır:

1. fasıl: gökyüzü ve onunla ilgili kelimeler.
2. fasıl: yeryüzü.
3. fasıl: atlar ve diğer hayvanlar.
4. fasıl: kuşlar.
5. fasıl: insan uzuvları.
6. fasıl: akrabalık adları.
7. fasıl: silahlar ve onunla ilgili kelimeler.
8. fasıl: sayılar.
9. fasıl: yer ve zaman zarfları, zamirler ve sıfatlar (Kargı-Ölmez, 1998: 143; Kara, 2011: 16-17).

18. yüzyıla ait Hindistan sahasında Farsça açıklamalı Çağatayca diğer bir sözlük olan *Elfâzu Celiyye fî Beyâni Lügati't-Türkiyye* adlı eser, Hâce

Tayyib-i Buhârî-i Nakş-bendî tarafından yazılmıştır. Üç bölüm olan sözlüğün ilk bölümü *fasl* başlıkları altında yirmi beş kısma ayrılmış ve konularına göre Çağatayca kelimeler tasnif edilmiştir. İkinci bölüm gramere ayrılırken son bölümde 100 öğüt ve özlü söz bulunur (Öz, 2010: 325).

Yine konu tasnifli yazarı belli olmayan Çağatayca-Farsça *Risâle der Lûgat-i Türkî* adlı başka bir sözlükte yirmi altı başlıkta Çağatayca kelimeler toplanıp satır altlarında Farsça karşılıkları verilmiştir. Her konu bir fasıl kabul edilmiş olan sözlüğün bazı fasıllarının konu başlıkları şöyledir:

1. fasıl: Beden organlarının adları
2. fasıl: meslek ve sanat adları ile bunları icra edenlerin adları.
3. fasıl: giyecek adları.

.....

21. fasıl: zamirler ve bazı deyimler.
22. fasıl: sayılar.

.....

25. fasıl: birbiriyle cinas oluşturan kelimeler.

26.fasıl: Türkçe asıllı kelimelerde kullanılmayan Arapça harfler hakkında bilgiler (Öz, 2010: 325).

İdil-Ural sahasında da bu tür sözlüklere rastlanır. Kazan'da yazılan 19. yüzyıl sonlarına ait *Lûgatü Selâs (Se Zebân, Üç Til)* adlı eser, Âlim Can el-Barûdî'nin Arapça-Farsça-Çağatay Türkçesi sözlüğüdür. Sayfalar altışar sütun hâlinde düzenlenmiş olup konular "fasl" başlığında verilmiştir. 25 fasılda 25 konuya ilişkin kelimelerin üç dildeki karşılıkları yer almıştır (Öz, 2010: 335).

Bu sözlükler dışında manzum olarak hazırlanan ve bazı kıtalarını belli konulara ayırıp o konuyla ilgili kelimeleri sunan Hindistan sahasında *Risâle der Lûgat-i Türkî*, *Lebîbü'l-Lûgat-i Türkî* gibi Çağatayca-Farsça sözlükler de vardır.

Çağatay sahası sözlüklerinin ortak özelliği diğer dönem sözlüklerinde de olduğu gibi isim soylu söz varlığının belli konu veya kavram alanlarına göre ele alınmasıdır. Ancak Hindistan sahasına ait olan bazı sözlüklerde önce fiillerin verilip isimlerin son kısımda yer alması farklılık olarak dikkat çekmektedir.

Konu başlıkları açısından da yine ortaklıklar göze çarpmakta, diğer dönemlerin sözlükleri gibi hemen hemen aynı konular bölümleri oluşturmaktadır.

1.4.2.4. Uygur Türkçesinin Kavram Sözlükleri

Yukarıda ele alındığı gibi Uygur Türkçesinin ilk dönemlerine ait olduğu düşünülen sözlüklerden bazı kaynaklarda bahsedilse de kesin bir sonuca henüz ulaşılammıştır. Ancak Uygur Türkçesinin daha sonraki dönemlerine ait olan ve Çin’de kaleme alınan iki sözlüğü de burada belirtmek uygun olacaktır.

Bunların en önemlisi ve eskisi 1382’de Çin’in Ming Hanedanı’nın ilk imparatoru Chu Yüan-chang’in emriyle kaleme alınan ve sonradan kopyalanan nüshalarına çeşitli isimler verilen *İdikut Sözlüğü*’dür. Yunusoğlu’na göre Uygurca-Çince konu tasnifli olan bu sözlük, bugün Çin idaresindeki yaklaşık 10 milyon Uygur Türk’ünün dil tarihi ve dil özelliğinin incelenmesi ve Türk dilinde sözlük çalışmaları bakımından önemli yere sahiptir (Yunusoğlu, 2012: VIII,19).

Sözlükte madde başı kelimeler yukarıdan aşağıya ve sağdan sola olmak üzere üç sütun hâlinde verilmiştir. İlk sütunda eski Uygur yazısıyla kelimenin Uygurcası, ikinci sütunda Çince anlamı ve üçüncü sütunda kelime telaffuzu Çince karakterlerle verilmektedir. 1042 madde başı sözcük 17 temel bölüm, daha sonra eklenen dört bölümle birlikte 21 bölüm hâlinde sözlüğe yerleştirilmiştir. Pekin nüshalarına göre bu bölümler sırasıyla şunlardır:

1. Gök bölümü,
2. Yer bölümü,
3. Zaman bölümü,
4. Bitkiler bölümü,
5. Kuşlar ve hayvanlar bölümü,
6. İnsanlar bölümü,
7. Vücut bölümü,
8. Ev bark bölümü,
9. Aletler bölümü,
10. Giysiler bölümü,
11. Mücevherler bölümü,
12. Gıda, beslenmeler bölümü,
13. Yazılar bölümü,
14. Yön, taraf bölümü,
15. Renkler bölümü,
16. Sayılar bölümü,
17. İnsan faaliyetleri ve genellemeler bölümü,
18. Ekleme bölümü,
19. İş-faaliyetler bölümü,
20. Genel konular bölümü,
21. Yerli ürünler bölümü (Yunusoğlu, 2012: 20).

Türk dilinde olan sözlüklerden diğeri de Çin’de düzenlenmiştir. Orijinal metnindeki tam adı *Yü-Chih-Wu-t’i-Ch’ing-wên-Chien* (Han Tarafından Düzenlenen 5 Dilli Mançuca Sözlük) olan sözlük, Çin’in 18. yüzyıldaki hâkimi Ch’ing (Mançu) Sülâlesi döneminde düzenlendiği tahmin edilen Mançuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince karşılaştırmalı, beş dilli bir kavram sözlüğüdür. Özellikle 1771 tarihli İki Dilli Mançuca Sözlük ile 4 Dilli Mançuca Sözlük’ün, *Beş Dilli Sözlük’e* kaynaklık ettiği söylenmektedir (Özyetgin, 2002).

Beş Dilli Sözlük, diğer sözlüklerde olduğu gibi defter (cilt), kısım, bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Ch'ing dönemine ait çok dilli sözlüklerden farklı olarak Uygurcaya da kapsamı bakımından önemli olan sözlükte kelimeler alfabetik düzende değil kavram gruplarına göre ana kısımlara ayrılmış çok sayıda alt bölümde toplanmıştır. Belli kavram alanlarına ait kelimeler isim ve fiil karışık olarak, yalın biçimleri yanında müştak biçimleri, tamlamalı kullanımları, hatta tam bir cümle hâlinde geçtiği örnekler madde başı olarak verilmiştir. *Beş Dilli Sözlük*'te birebir kavramlar eşleştirilmeye çalışılmış ve kelimeler için herhangi bir anlam verilmemiştir. Sözlüğün konu tasnifi ise şöyledir:

Gök, zaman ve yer ile ilgili kavramlar; hükümdarlık, devlet idaresi, devlet düzeni, yürütme ve atama, töre ve yasalar, diplomasi, yazışma geleneği, yazı sanatı ile ilgili kavramlar, askerlik ve askerlik hizmeti, ruhanî sınıf, metafizik konuları, kişi özellikleri, kişilere ait faaliyetler, ustalık, sanatkârlık, yerleşme ve yaşama yerleri, giyim, kumaş ve süs eşyaları, araç ve gereçler, üretim, yapım, zanaat, ziraat ve ziraat ürünleri, yiyecek ve içecekler, tahıl, meyve ve sebze adları, bitki ve hayvan adları. (Özyetgin, 2002).

Uygur Türkçesinin bu iki sözlüğü arasında yaklaşık 400 yıllık bir zaman dilimi olmasına rağmen genel olarak aynı konular üzerine bölümler oluşturulmuştur. Ancak 18. yy. da yazılan *Beş Dilli Sözlük*'teki “diplomasi, devlet düzeni, hukuk” gibi bölümler şimdiye kadar ele alınan sözlüklere göre farklılık olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca kavram alanları içinde isimler dışında farklı kelime türlerinin de yer alması diğer dikkat çekici özelliktir.

1.4.2.5. Batı Türkçesinin Kavram Sözlükleri

Harezmi, Kıpçak ve Çağatay sahasında görülen kavram sözlüğü örneklerine özellikle Anadolu sahasında yani Batı sahası Türk yazı dilinde de rastlanır. Selçuklular döneminden itibaren Farsça'nın edebiyat dili ve

Arapçanın İslâm'ın ve dönemin bilim dili olması nedeniyle Osmanlı dönemi sözlük çalışmaları genellikle Farsça, Türkçe ve Arapça etrafında oluşturulmuş, 15. yy.dan itibaren Anadolu'da Farsça öğretme ihtiyacı duyulması üzerine daha çok Farsça-Türkçe manzum ve mensur sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Anadolu sahasının sözlüklerini “manzum ve mensur kavram sözlükleri” olarak iki ayrı başlıkta ele almayı uygun gördük.

1.4.2.5.1. Mensur Kavram Sözlükleri

Mensur sözlüklerin düzeni Arap sözlükçülüğünün etkisiyle ya anlam esas alınıp konularına göre ya da kelime esas alınıp çeşitli alfabetik sistemlere göredir.

Yusuf Öz, Anadolu sahasında yazılan 146 sözlük tespit ettiğini ve bunlardan 33'ünün manzum, manzum olmayan 113 sözlüğün de 62'sinin yalnızca Farsça-Türkçe olarak düzenlendiğini belirtir. Bu sahada ilk mensur Farsça-Türkçe sözlükler, XIV. yüzyılın sonundan itibaren görülmeye başlanmıştır. Tespitlere göre ilk manzum sözlük olan Tuhfe-i Hüsâmî ile mevcut ilk mensur sözlük olan Miftâhü'l-Edeb (1400-1) aynı yıllarda yazılmıştır. Bu tür sözlüklerin yazımı XV. yüzyılda hız kazanmış ve sonraki yüzyıllarda da artarak devam etmiştir. Bu sözlüklerin birçoğunda, verilen kelimelerin konularına, kelime türlerine göre sınıflandırılması ve bir kısmının sonunda Farsça dilbilgisi kurallarının yer aldığı bölümlerin bulunması manzum sözlüklerde olduğu gibi asıl amacın Farsça öğretimi olduğunu açıklamaktadır (Öz, 2010: 56,61; Arslan, 2013: 581).

Konu tasnifli sözlükler, kelimelerin ezber yoluyla öğretilmesi düşüncesiyle hazırlandıkları için söz varlıklarının sayısı diğer sözlüklerle karşılaştırıldığında oldukça azdır. Maddeler genellikle bab başlıkları altında toplanırken bablar da fasıl başlıklarıyla alt bölümlere ayrılmıştır (Öz, 2010: 60).

Anadolu sahasında Farsça-Türkçe konu tasnifli mensur sözlük sekiz adet olup bu tarzda tertip edilmiş ilk mensur sözlük 864/1460 yılından önce telif edilen *Tuhfetü'l-Hâdiye*'dir. Diğerleri 18. ve 19. yüzyıllarda Darüşşafaka, Rüşdiye ve muallim mekteplerinde okutulan Farsça dersleri için hazırlanmıştır. Belli konulara göre tasnif edilen sekiz sözlük şunlardır (Öz, 2010: 60):

Tuhfetü'l-Hâdiye, *Tercümânü'l-Ma'ârif* (Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe), *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti Mukaddimetü'l-Edeb* (Arapça-Farsça-Türkçe), *Mecma'u'l-Lügât* (Arapça-Farsça-Türkçe), *Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî* ve *'Arabî ve Fârisî* (Arapça-Türkçe-Farsça), *Lügat-i Erba'a* (Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca), *Ünsü'l-Lügât* (Türkçe-Arapça-Farsça), *Lügat-i Fârisiyye*.

Bu sözlüklerden ilki Muhammed b. İlyas tarafından kaleme alınmış olan *Tuhfetü'l-Hâdiye*, mensur olup mukaddime ve sözlük olarak iki ayrı bölümden meydana gelmiştir. Eser, Farsça-Türkçe satır arası bir kavram sözlüğüdür (Arslan, 2013: 592).

Yusuf Öz, sözlüğün asıl adının *Tuhfetü'l-Hâdiye* olduğunu ancak Farsça fiilleri içeren birinci kısmının “dânisten (bilmek)” mastarıyla başlaması sebebiyle *Dânisten*, *Lügat-i Dânisten* ve *Risâle-i Dânisten* adlarıyla da bilindiğini belirtir (Öz, 2010: 100) .

Farsça'nın öğretilmesi amacıyla yazılan eserin ilk bölümü Farsça gramer, ikinci bölümü ise sözlüktür. Eserin sözlük bölümünde yer alan kelimeler konu gruplarına göre düzenlenmiştir. Dört konu başlığı altında toplam 700 Farsça kelimenin Türkçe karşılığı yer almaktadır (Arslan, 2013: 592).

Müellif eserini on kısım ve dört fasıl üzerine tertip ettiğini belirterek bunların isimlerini vermiştir. Kısımlar; 1.*Masdar*, 2.*Mazî* (görülen geçmiş zaman), 3.*Müstakbel* (gelecek zaman), 4.*Hâl* (şimdiki zaman), 5.*Emir*,

6.Nehy (olumsuz emir), 7. Nefy (olumsuzluk), 8. Cahd (olumsuzlama), 9.İsm-i fâil (sıfat-fiil), 10.İsm-i mef'ul (edilgen sıfat-fiil) başlıklarından oluşmaktadır. Fasıl isimleri ise şöyledir:

1. Fasıl: Yer ve gök ile ilgili isimler. Bu bölüm metin içerisinde “Felekiyyât” başlığı altında verilmiştir.
2. Fasıl: İnsan, insanların sıfatları, organları ile ilgili isimler.
3. Fasıl: Meslekler ve onlara özgü alet isimleri. Metin içerisinde “Sanâ’at ve Edevât” başlığı altındadır.
4. Fasıl: Hayvanlarla ilgili isimler (Öz, 2010: 101;Arslan, 2013: 592).

Belli kavram alanlarına göre yazılan eserlerden diğeri Fikret Turan tarafından incelenen *Bahşayış Lügati*’dir. 10. yüzyılın başlarında telif edilen Arapça-Farsça tematik bir sözlüğün satır arası Türkçe (Eski Oğuzca) tercümesi olan eserin 14. yüzyılda istinsah edildiği belirtilmektedir. Turan’a göre ketebe kaydındaki telif tarihi Hicri 308, Miladi 920 olan eserin telif tarihinin sadece Arapça-Farsça asıl metin için mi yoksa Türkçe kelimelerini de kapsayan bölüm için mi olduğu net değildir (Turan, 2001: 17).

Eserin yazılış amacı olarak eğitime yeni başlayanlara ve edep öğrencilerine isim soylu Arapça kelimeleri öğretmek olduğu açıklanır. Turan’a göre edep eğitiminin anlamı, bugün edebiyat, dil, kültür ve sanat eğitimi içeren ve yaygın bir eğitim türü olan liberal eğitim olmalıdır (Turan, 2001: 17).

Sözlüğün tercüme kısmında önce bir Arapça kelime verilmiş sonra herhangi bir işaret konulmadan doğrudan o kelimenin Farsça karşılığı gösterilmiştir. Farsça tercümeden sonra bir nokta veya üç nokta konmuş ve tekrar yeni bir Arapça kelime ve Farsça karşılığı verilmiştir. Türkçe karşılıkları da bu Arapça ve Farsça kelimelerin hemen altında satır arasında gösterilmiştir. Türkçe tercüme genel olarak Farsça tercüme dayandırılarak yapılmıştır (Turan, 2001: 17).

Eser on iki bölümden oluşmuştur. Bölümler *fasl* başlığı altında birçok alt bölümlere ayrılmıştır. Bu on iki bölümde insan, hayvan, eşya ve tabiat konularıyla insanı ilgilendiren birçok maddi ve manevi değerlere ilişkin kelimeler alt bölümler (*fasl*) içinde bir araya getirilmiştir. Ancak Turan'a göre; bu alt bölümlerdeki kelimelerin anlamları her zaman birbirleriyle doğrudan ilgili değildir. Bazen bir fasılda bulunması gereken bir kelime sonraki fasılda gösterilmiştir (Turan, 2001: 20).

Eserdeki ana bölümler ve alt bölümler genel olarak şöyledir:

1. Bölüm: İnsanın yaratılışı ve organları konusunda ayrıntılı karşılıklar verilmiş, aşağıdaki fasılların her biriyle ilgili kelimeler gösterilmiştir:

1. fasıl: burun, 2. fasıl: ağız, 3. fasıl: diş, 4. fasıl: dil, 5. fasıl: el, 6. fasıl: parmak, 7. fasıl: kulak, 8. fasıl: alın ve göz, 9. fasıl: saç, 10. fasıl: yüz, 11. fasıl: doğum ve bebek, 12. fasıl: insanın dış görünüşü, 13. fasıl: insan organları, 14. fasıl: insanın iç organları ve birinci dereceden akrabalık, 15. fasıl: insanın dış görünüşü ve sosyal statüsü, 16. fasıl: göğüs ve pazu, 17. fasıl: gönül, 18. fasıl: eye kemiği ve insanın sırtı, 19. fasıl: insan karnı, 20. fasıl: cinsel organlar, 21. fasıl: insan ayağı, 22. fasıl: insanın geçirdiği aşamalar, 23. fasıl: insanın akrabaları ve insan karakteri.

2. Bölüm: İnsanların meslekleri, sosyal sınıfları ve bu meslek ve sosyal sınıflarla ilgili kelime ve kavramlar tanıtılmıştır.

1. fasıl: dinler ve inançlar, 2. fasıl: askerî ve sivil memurluklar, 3. fasıl: eğitimle ilgili bazı meslekler ve durumlar, 4. fasıl: sayı sıfatları, vergiyle ilgili isimler, 5. fasıl: yaşlar, 6. fasıl: süt, 7. fasıl: çiftçilik, 8. fasıl: dericilik, 9. fasıl: iplik, 10. fasıl: dokumacılık, 11. fasıl: terzilik, süslemecilik, 12. fasıl: hekimlik ve eczacılık, 13. fasıl: bazı baharatlar ve otlar, 14. fasıl: hekimlik ve hastalık, 15. fasıl: hekimlik malzemeleri, 16. fasıl: müneccimlik, 17. fasıl: terzilik ve araçları, 18. fasıl: şarap ve şarapçılık, 19. fasıl: şarkıcılık, 20. fasıl: oyunculuk güreşçilik ve top oyunu, 21. fasıl: avcılık, 22. fasıl: sikke ve sikke dökücülük,

23. fasıl: kakmacılık ve binicilik malzemeleri ustalığı, 24. fasıl: satıcılık ve tacirlik, 25. fasıl: küçük esnafılık.

3. Bölüm: Fasılın konusu bir başlık olarak gösterilmemiştir. Kelimeler ve kavramlar bölüm başlığı altında sıralanmıştır. Bu bölümde hastalıklar, ilaçlar ve bunlarla ilgili araç, gereç ve yöntemlere dair kelime ve terimler gösterilmiştir.

4. Bölüm: Genel olarak yeme, içme ve misafirlikle ilgili terimler açıklanmıştır.

1. fasıl: günlük yemek vakitleri ve güzel günlerde yapılan yemekler, 2. fasıl: yemek ve içecek çeşitleri, 3. fasıl: tatlılar, 4. ve 5. fasıl: çok kısa olup yumurta ve yumurta yemekleriyle ilgili kelimeler gösterilmiştir.

5. Bölüm: Genel olarak eşyalar, kumaşlar ve silahlarla bunların yapımında kullanılan araç gereçlerdir.

1. fasıl: mutfak gereçleri, 2. fasıl: su ve sıvı kapları, 3. fasıl: çuval, heybe, sepet gibi mal ve eşya kapları, 4. fasıl: askerlik malzemeleri ve silah, 5. fasıl: binicilik.

6. Bölüm: O dönemin elbise çeşitleri, mefruşat ve bunların ayrıntıları incelenmiştir.

1. fasıl: giysi isimleri, 2. fasıl: bir elbisenin parçaları ve özellikleri, 3. fasıl: kürk ve deri, 4. fasıl: inci boncuk³³, 5. fasıl: ayakkabı çeşitleri, 6. fasıl: ev mefruşatı.

7. Bölüm: O dönemde bilinen hayvan, böcek ve kuşlara dair kelime ve tamlamalar işlenmiştir.

³³ Bu fasıl, eserin incelemesinde muhtemelen baskı hatası nedeniyle verilmediği için tarafımızdan eklenmiştir.

1. fasıl: at hakkında genel kavramlar, 2. fasıl: atın organları, 3. fasıl: at cinsleri, 4. ve 5. fasıllar: at donları ve deve, 6. fasıl: sığır, 7. fasıl: geyik ve manda, 8. fasıl: koyun, 9. fasıl: yırtıcı hayvanlar, 10. fasıl: sürüngenler ve balık, 11. fasıl: yılan ve zehirli böcekler, 12. fasıl: kemirgenler ve zararlı böcekler, 13. fasıl: kuşlar, 14. fasıl: insanların ve eşyaların oluşturdukları sesler, 15. fasıl: hayvan sesleri, 16. fasıl: eşya, araç ve hareketlerin oluşturdukları sesler.

8. bölüm: Gökyüzüyle ilgili soyut ve somut kavramları karşılayan kelimeler verilmiştir:

1. fasıl: rüzgârlar, 2. fasıl: bulut, kasırga ve yağış, 3. fasıl: gökyüzü ve burçlar, 4. fasıl: yıldızlar, 5. fasıl: cennet ve cehennem, 6. fasıl: zaman ve zaman kavramları, 7. fasıl: gece, gündüz ve özellikleri, 8. fasıl: uyku, 9. fasıl: yıl, ay ve ayın belirli günleri.

9. Bölüm: Yeryüzüyle ilgili kelime, deyim ve terimler vardır.

1. fasıl: arazi şekilleri, 2. fasıl: toprak çeşitleri, 3. fasıl: dağ, tepe ve mağara, 4. fasıl: taş ve taşlık arazi, 5. fasıl: çamur, 6. fasıl: su, 7. fasıl: dere, 8. fasıl: deniz, 9. fasıl: kuyu.

10. Bölüm: Bitkilere dair konular işlenmiştir.

1. fasıl: ot, çiçek ve benzer bitkiler, 2. fasıl: meyveler, 3. fasıl: hurma, 4. fasıl: üzüm ve bağ, 5. fasıl: yemişsiz ağaçlar, 6. fasıl: diken, 7. fasıl: ekin ve ekili arazi, 8. fasıl: tahıl, 9. fasıl: bostan ve bostan meyveleri, 10. fasıl: sebzeler, 11. fasıl: kokulu otlar ve çiçekler, 12. fasıl: hayvan yiyeceği.

11. Bölüm: İnsanların yaşadıkları bina, köy, şehir ve bunlarla ilgili kelimeler.

1. fasıl: insanların yaşadıkları yerler, 2. fasıl: bina ve binanın bölümleri, 3. fasıl: kapı ve kapının bölümleri, 4. fasıl: çeşitli mesleki binalar ve mekânlar.

12.Bölüm: Yukarıdaki konular dışında kalan çeşitli konularda ayrı ayrı kelimeler ve kavramlar gösterilmiştir.

1. fasıl: İslami ibadetler, 2. fasıl: kâtiplik, 3. fasıl: insan davranışları (Turan, 2001: 20-23).

Diğer sözlüklerle karşılaştırıldığında Bahşayış Lugatî'nde oldukça ayrıntılı alt başlıklarla konuların ele alındığı görülmektedir.

Anadolu'da yazılan bir başka eser, Ahmed-i Dâî tarafından eğitime yeni başlayan çocuklara Farsça'yı doğru öğretmek amacıyla yazılan ve mensur Farsça-Türkçe bir sözlük ve gramer kitabı olan *Müfredât*, 15. yy.a aittir. A. Çetin'in verdiği bilgiye göre; isimler, fiiller, şekil bilgisi ve edatlar olarak dört bölümden oluşan eserin birinci bölümü, Farsça isimlerin Türkçe karşılıklarını veren konu tasnifli bir sözlüktür. İkinci bölüm Farsça fiillerin Türkçe karşılıkları veren alfabetik bir sözlüktür. Bu iki bölümde Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları satır altlarında verilmiştir. Üçüncü bölümde Farsça'nın şekil bilgisi, dördüncü bölümde ise Farsça edatlar ele alınmıştır.

Birinci bölüm olan isimler konu tasniflidir. Belli bir alanla ilgili kelimelerin bir araya toplandığı 84 fasıldan oluşur ve fasıllarda konu başlığı bulunmaz. Fakat fasıllarda ele alınan kelimelere bakıldığında her faslın belli bir alandaki kelime ve kavramlara tahsis edildiği anlaşılır: *Akrabalık adları, aylar, günler, burçlar, bitkiler/otlar, hayvanlar (yük hayvanları, yırtıcı hayvanlar, uçan hayvanlar, sürüngenler, evcil hayvanlar...), çeşitli meslek grupları, uzunluk ve ağırlık ölçüsü birimleri, çeşitli sıfatlar, zarflar, renkler, hastalıklar, değerli taşlar, takılar, giyim-kuşam, yiyecek-içecek, müzik aletleri, oyunlar, savaş aletleri, çeşitli araç-gereçler, avcılık, denizcilik, bağ, bahçe ile ilgili terimler* vs. Bu bölümde Farsça kelimelerin Türkçeleri satır altlarında verilmiştir ³⁴.

³⁴ ÇETİN, Abdülbaki, "Ahmed-i Dâî'nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredât", <http://turkoloji.cu.edu.tr>. 27.07.2013.

Anadolu sahasında 16. yüzyıl başlarında birbirine yakın, eş anlamlı, eş sesli veya zıt anlamlı Farsça kelimelerin kullanım farklılıklarını ve anlam inceliklerini göstermek için yazılan *Dekâyıku'l-Hakâyık* adlı Farsça-Türkçe sözlük, bu özellikleriyle Farsça-Türkçe sözlükler arasında ilk ve tek örnektir (Öz, 2010: 151).

XVI. yüzyıldan itibaren artan tercüme faaliyetlerinin bir sonucu olarak Fars edebiyatının klâsikleri arasında yer alan *Şeh-nâme*, *Mesnevî*, *Gülistân*, *Bostân* gibi eser sözlüklerinin hazırlandığı da görülür (Arslan, 2013: 581).

Bunlardan biri olan *Lûgat-i Müşkilât-ı Şâh-nâme* adlı mensur eser, Firdevsî'nin *Şâh-nâme*'sinde geçen açıklanmaya ihtiyaç duyulan kelimeler için kaleme alınmış, Farsça'dan Türkçe'ye satır arası bir eser sözlüğüdür. Yazılış tarihi belli olmayan ve müellifi tarafından dört bölüm olduğu belirtilen eserin birinci bölümünde "Masâdir-ı Fârisî" başlığı altında Farsça mastarlara, ikinci bölümünde "Kavâid-i Emsile-i Fârisî" başlığı altında Farsça emsile ve kavâide, üçüncü bölümünde "Envâ-ı Emsile" başlığı altında Farsça emsile çeşitlerine ve dördüncü bölümünde ise "Esmâ" başlığı altında isimlere yer verilmiştir. Sözlüğe alınan isimler, çeşitli konu başlıkları altında ele alınmış ve her konu başlığı bir "fasl" kabul edilerek sıralanmıştır. Bu başlıklar şöyledir:

1. Felekiyyât (gökyüzü, yıldızlar, seyyareler, burçlar, yer ve zaman adları),
2. Esmâr (meyve adları),
3. Me'kûlât ve Hubûbât (yiyecekler ve ekilen hubûbât adları),
4. A'zâ-yı İnsân (insan vücuduna ait organların ve hallerin adları),
5. Hayvânât ve Bahâyim (hayvan adları ve sayılar).

Bu başlıklar altında verilen isimler herhangi bir sıralamaya tabi tutulmamıştır (Arslan, 2013: 584).

1674 tarihli *Tercümânü'l-Ma'ârif* ise Farsça, Arapça ve Türkçe kelimelerin her üç dildeki karşılıklarını veren sözlüktür. Üç bölümden oluşan sözlüğün her bölümüne “defter” adı verilmiş olup üçüncü bölümü eksiktir. İlk defter Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarını, ikinci defter Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını vermiştir. İki defter konu gruplarına göre on baba ayrılmıştır:

1. Master. 2. Dili geçmiş zaman. 3. Geniş zaman. 4. Emir. 5. Olumsuz emir. 6. İnsan organlarının adları. 7. Canlılar. 8. Ağaçlar. 9. Meslek ve alet adları. 10. Gökler ve yıldızlar (Öz, 2010: 203).

Diğer bir sözlük, 1848 tarihli *Mecma'u'l-Lügât* olup Vakârî tarafından yazılan Arapça, Farsça ve Türkçenin gramer konularının bulunduğu dil bilgisi kitabı ve konularına göre sınıflandırılmış Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarının verildiği bir sözlüktür. Öz, sözlük kısmının yedi bab olduğunu fiiller, edat ve zarflar, zamirler ve isimlerin ayrı bablarda verildiğini belirtmiştir. Ancak aşağıda da verilen sözlük kısmının bölümlerinde yedi bab bulunmamaktadır. İsim soylu maddeler konularına göre bab ve kıta başlıkları altında 36 bölüme ayrılmıştır. Sayfalar altı sütuna ayrılarak birinci sütunda Arapça kelimeler, ikincisinde Türkçe karşılıkları, üçüncüsünde ise Farsça karşılıkları verilmiştir. Sözlük kısmının konu başlıkları şöyledir:

I. Bap: Masterlar.

II. Bap: Edatlar ve diğerleri.

Fasıl: Edatlar ve diğerleri.

III. Bap: Ayrı şahıs zamirleri (Arapça, Türkçe ve Farsça zamirler).

IV. Bap: Adlar.

1. Fasıl: Akla ilişkin organ adları.

Kıta: Giysi adları.

Kıta: Gökyüzü ve dine ilişkin kelimeler.

Kıta: İnsan adları.

Kıta: İnsan için gerekli eşya ve benzerleri.

Kıta: Savaş aletleri.

Kıta: Ev için gerekli olanlar.

Kıta: Birbiriyle ilişkisiz kelimeler.

Kıta: Bazı Farsça deyimler ve birbiriyle ilişkisiz kelimeler.

Kıta: Meslek gruplarının kullandıkları alet adları.

Kıta: Meslek gruplarının adları.

Kıta: Bazı yiyecek ve içecek adları.

Kıta: Meyve, ağaç ve bitki adları.

Kıta: Tahıl adları.

Kıta: Koku adları.

Kıta: Bazı ağaçlar.

Kıta: Sayı adları.

Kıta: Üleştirme sayı sıfatları.

Kıta: Zamanlar.

Kıta: Fiillerin edatlarla birleşmesi.

Kıta: Toprak parçası, arazi adları.

Kıta: Kuşlara ilişkin.

Kıta: Yabani hayvanlar.

Kıta: Çeşitli isim soylu kelimeler.

Kıta: Bazı sıfat-fiil, edilgen sıfat-fiil, kalıcı sıfat-fiil, geçici sıfat-fiil ve abartı bildiren kelimeler.

Kıta: Zıt anlamlı kelimeler.

Kıta: Madenler ve madenden çıkanlar.

Kıta: En üstünlük bildirme.

V. Bap: İki kelime ile birleşik kelime oluşturma.

Kıta: Teklik ve çokluk hâlde ad çekimleri.

Edilgen cümle örnekleri.

Güzel sözler ve günlük konuşmaya yönelik cümle örnekleri.

Kıta: Alışveriş terimleri.

Kıta: Arapça atasözleri.

Kıta: Farsça atasözleri.

Kıta: Türkçe atasözleri.

Kıta: Araplarda, Faraslarda ve Türklerde aynı anlamda kullanılan atasözleri.

Kıta: Güzel sözler içeren ve halk arasında yaygın olan bazı beyitler.

VI. Bap: Öğütler (Öz, 2010: 262-264).

Görüldüğü gibi sözlükte “adlar” başlığında bölümler konularına göre ayrılmış ve bu bölümde dikkat çekici özellik olarak sadece isim soylu kelimeler değil fiilimsiler, atasözleri, deyimler, cümle örnekleri, beyitler de yer almıştır.

Mensur sözlüklerden bir diğeri *Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Arabî ve Fârisî* olup 1858 tarihli Arapça-Farsça-Türkçe çeviri ve konuşmaya yönelik gramer ve sözlüktür. Bir ön söz, dört rükün, bir hatimeden oluşur. İkinci rükün isim soylu kelimelere ayrılmış ve ana başlıklara “şezre”, alt başlıklara “kıta” denilmiştir. Başlıklar altında önce Arapça, sonra Türkçe ve Farsça karşılıkları verilmiştir. On şezre ve kıtalardan oluşan ikinci rükünün içeriği şöyledir:

1. Şezre: Hareket eden organ adları.

Kıta: Giyecekler ve giyecek adları.

Kıta: İnsanın sıfatları.

2. Şezre: Hayvan adları, kuşlar, yabani hayvanlar ve böcekler.

Kıta: Yabani hayvanlar.

Kıta: Evcil hayvanlar.

Kıta: Kuşlar.

3. Şezre: Denizde olanlar ve denizde yaşayan canlılar.

4. Şezre: Gök, gök cisimleri ve gökte olup bilinmesi gerekenler.

5. Şezre: Yer ve yerde mevcut olup birbirinin zıddı olan maden, ağaç ve meyve adları ve özellikleri.

Kıta: Bazı madenlerin adları.

6. Şezre: Zıt anlamlı ve eş anlamlı kelimeler.

Kıta: Renkler.

Kıta: Özür ve özürölüler için kullanılan kelimeler.

7. Şezre: Ev ve bölümleri.

Kıta: Ev eşyaları.

8. Şezre: Savaş aletleri adları.

9. Şezre: Koşum aletleri adları.

Kıta: Ev eşyaları.

Kıta: Meyve ve bazı bitki adları.

Kıta: Tahıllar.

Kıta: Süt ürünleri.

10. Şezre: Meslek türleri ve adları (Öz, 2010: 268).

Diğer bir eser ise H. 1305/1888 tarihli Hüseyin Remzî'nin *Ünsü'l-Lügât* adlı Türkçe-Arapça-Farsça-Fransızca olmak üzere Dârü'sş-şafaka öğrencileri için düzenlenmiş dört sütun hâlindeki dört dilli karşılıklar sözlüğüdür. İstanbul'da basılan ve konularına göre ayrılan eserin sonunda hangi konuların bulunduğunu gösteren fihrist yer almaktadır. Bu konular sırasıyla şunlardır:

1. Esma'-i şerîfe-i ilâhiye (İlahi adlar).
2. Esma'-i dîniyye (Dinî terimler).
3. Esma'-i edyân-ı sâ'ire (Diğer dinlere ait terimler).
4. Okuyup yazmak ve ona münâsib olan şeyler.
5. Asker ve silah ile bunlara münâsib olan şeyler.
6. Gökyüzü ve ona münâsib olan şeyler.
7. Hava ve ona münâsib olan şeyler.
8. Günler ve zamanlar.
9. Rumî ayların adları.
10. Arabî ayların adları.
11. Yeryüzü ve ona münâsib olan şeyler.
12. Madenler ve ona münâsib olan şeyler.
13. Değerli taşlar ile değersiz taşlar.
14. Ağaçlar ve ona münâsib olan şeyler.
15. Tahıllar ve ona münâsib olan şeyler.

16. Yemişler ve onlara münâsib olan şeyler.
17. Yeşillik ve ona münâsib olan şeyler.
18. Bağ ve bostan ve onlara münâsib olan şeyler.
19. Çiçekler.
20. Denizle göller ve onlara münâsib olan şeyler.
21. Gemi ve ona münâsib olan şeyler.
22. Şehir ve şehirde olan şeyler.
23. Evin köşe bucağına dair olan şeyler.
24. Evin yapısında kullanılan şeyler.
25. Ev eşyası.
26. Yanıcı ve münâsibi olan şeyler.
27. Kendilerine mahsûs dilleri olan millet isimleri.
28. İnsan organları ve ona münâsib olan şeyler.
29. İnsan psikolojisine ilişkin kelimeler.
30. İnsanın karakterine ilişkin ad ve sıfatları.
31. İnsanın eylemleri.
32. İnsânın gönlünce olan hâller (Mutlulukla ilgili kelimeler).
33. Akrabalık, yakınlık ve ona münâsib olan şeyler.
34. Yenilen ve içilen ve münasibleri olan şeyler.
35. Giysi adları.
36. Kumaş adları.
37. Karada olan hayvânlar ve onlara münâsib olan şeyler.
38. Kuşlar ve onlara münâsib olan şeyler.
39. Böcekler.
40. Suda olan hayvânlar.
41. Meşhûr balıklar.
42. Tartı ve ölçülerle onlara münâsib olan şeyler.
43. Sayılar.
44. Para ve ona münâsib olan şeyler.
45. Renkler.
46. Yönler ve ilgili kelimeler.
47. Fiiller (Yavuzarslan, 2009: 151; Öz, 2010: 281).

Görüldüğü gibi bu sözlük diğerlerine göre daha ayrıntılı olarak kavramlara ayrılmıştır.

Ayrıca sözlükte Osmanlı Türkçesinde kullanılan Batı kökenli kelimelerle Arapça ve Farsça alıntılar da Türkçe söz varlığı içinde verilmiştir. Sözlük, o dönemin orta dereceli okullarında okuyan öğrencilerine Arapça, Farsça ve Fransızca öğretmede kolaylık sağlamak için yazılmıştır (Yavuzarslan, 2009: 154).

1892 tarihli ve konu tasnifli *Lûgat-i Fârisiyye* Farsça-Türkçe olup kadın şair, edebiyatçı, tarih ve Farsça öğretmeni olan Hatice Nakıyye tarafından hazırlanmıştır. Bu eser konularına göre düzenlenen Farsça-Türkçe sözlüklerin son örneği olup Türkçede kullanılan ama okunuşunda güçlük çekilen Farsça kelimelerin derlenmesiyle oluşmuştur. 2288 Farsça kelimeyi içeren ve fiillere yer verilmeyen sözlüğün konu başlıkları şöyledir:

1. İlahi adlar.
2. Peygamber adları.
3. Ahirete ilişkin ve dinî kelimeler.
4. Padişah ve padişaha ilişkin adlar.
5. Okuma ve yazmaya ilişkin kelimeler.
6. Rütbeye ilişkin.
7. Askere ilişkin.
8. Hükümete ilişkin.
9. Diğer dinlere ilişkin.
10. Göklere ilişkin.
11. Vakte ilişkin.
12. Yeryüzüne ilişkin.
13. Değerli taşlar.
14. Kıymete ilişkin.
15. Bahçeye ilişkin.
16. Sebzeye ilişkin.
17. Yemişli ve yemişsiz ağaçlara ilişkin.

18. Bağ, bahçe ve tahıla ilişkin.
19. Yemeğe ilişkin.
20. Tatlıya ilişkin.
21. İşçiye ve diğerlerine ilişkin.
22. Köy, çarşı ve pazara ilişkin.
23. Sulara ilişkin.
24. Renge ilişkin.
25. Yapılara ilişkin.
26. Ev eşyasına ilişkin.
27. Elde kullanılan eşya adları.
28. Elbiselere ilişkin.
29. Başa giyilenler ve giysilere ilişkin.
30. Terziliğe ilişkin.
31. İnsan bedenine ilişkin.
32. İnsanın hâlleri ilişkin.
33. Güzelliğe ilişkin.
34. Hâle ilişkin.
35. Aile ve akrabalığa ilişkin.
36. Güzellerin hâllerine ilişkin.
37. Yaşlılığa ve gerekli hizmetlere ilişkin.
38. Kuşlara ilişkin.
39. Hayvanlara ilişkin.
40. Esnaflığa ilişkin.
41. Kötü meslekler ve kötü hâllere ilişkin.
42. Hastalığa ilişkin.
43. Farsça deyimler.
44. Göklere ilişkin deyimler (Öz, 2010: 283-284).

19. yüzyıl sonu itibariyle Osmanlı Dönemi'nde yazılan kavram sözlüklerinden biri H. 1289/M. 1872 tarihli *Kenzü'l-Lügati'l-Osmâniyye* adlı eser olup Arapça-Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitabıdır. Beyrut'ta Mustafâ Efendi Süleymân-zâde eş-şerefü'l-Halebî tarafından yazılan eser çeşitli

bâblardan oluşmakta ve ilk bâb Türkçedeki masterlarla başlamaktadır (Yavuzarslan, 2009: 107,108).

Eserin ikinci bölümünün birinci faslında insan uzuvlarıyla ilgili isimlerin, ikinci faslında insana dair sıfatların, üçüncü faslında akrabalık adlarının Arapça-Türkçe karşılıkları sütunlar hâlinde sıralanmıştır. Yavuzarslan'a göre meslek adları, yiyecek ve içecek adları mesken yerleri adları ve ev aletleriyle ilgili adlar gibi bir dilin temel söz varlığını içeren kelimelerin yer aldığı bu sözlük tematik özelliğe sahiptir (Yavuzarslan, 2009: 108).

19. yüzyıla ait olan başka bir eser de *Lûgat-i Erba'a* olup Hâfız İbrâhîm-i Hanyavî tarafından yazılan Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca sözlüktür. Yunanca öğretmek amacıyla hazırlanan sözlüğün ikinci babı isimlere ayrılmış ve maddeler, isimler başlığıyla birlikte 20 konu başlığında toplanmıştır. Konu başlıkları şunlardır:

1. Yeryüzü ve ilgili kelimeler.
2. Deniz ve içinde olanlar.
3. Madenler.
4. İnsan organları.
5. İnsanın nitelikleri.
6. İnsanın kusurları.
7. Güzel ve hoş nesneler.
8. Giysiler.
9. Renkler ve ilgili kelimeler.
10. Kâtibe gerekli olanlar.
11. Savaş aletleri.
12. Evcil hayvanlar.
13. Vahşi hayvanlar.
14. Süt ve süt ürünleri.
15. Kuşlar.
16. Ev ve ilgili kelimeler.
17. Ev gereçleri.

18. Meyveler ve güller.

19. Esnaf ve meslek sahipleri (Öz, 2010: 287-288).

1.4.2.5.2. Manzum Kavram Sözlükleri

Anadolu sahasında Tanzimat dönemine kadar tek dilli bir sözlüğe rastlanmamıştır. Bu sahada düzenlenen sözlükler, başlangıçta şekil bakımından manzum tarzdadır. Sözlük geleneğinde şiir, çeşitli bilim dallarını öğretmek için çok önemli görevler üstlenmiştir. Bu amaçla oluşturulan manzum sözlüklerin geçmişi oldukça eskiye dayanır. Selçuklu Devleti'nden başlayarak edebiyat dili olan Farsça ile İslâm'ın ve dönemin bilim dili olan Arapçanın hâkim konumda olması sebebiyle Türklere gerekli olan Farsça ve Arapçanın manzum sözlüklerle daha kolay öğretilmesi, 15. yüzyıldan itibaren Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe ve Farsça-Arapça-Türkçe olarak bu tür sözlüklerin artmasına sebep olmuştur (Yavuzarslan, 2009: 12).

Pek çok dilde olduğu gibi Türk dilinde de manzum sözlükler yabancı dil öğretiminde kullanılan önemli eserlerden olmuştur. Hacimce büyük olmayan bu eserler, ezber yoluyla kelimeleri ve bilgileri öğretmeyi sağladığı için özellikle çocuklar ve eğitim almaya başlayanlar tarafından tercih edilmiş ve bir tür ders kitabı olmuştur. "Tuhfe, manzume, lugat" gibi kelimelerle isimlendirilen bu tür sözlükler, özellikle 15. yüzyıldan itibaren Anadolu'da manzum şekilde karşımıza çıkmaya başlamıştır.

Anadolu'da manzum sözlük geleneğinin ilk örnekleri 13. yüzyılda Arapça-Farsça olarak görülür. 15. yüzyıldan itibaren *Tuhfe-i Vehbî* ve *Tuhfe-i Şâhidî* gibi Farsça-Türkçe sözlüklerle *Ferişteoğlu Lügati*, *Cevâhirü'l-kelimât* gibi Arapça-Türkçe yazılan manzum sözlükler dışında Batı dilleri için *Makbûl-i Ârif* gibi Bosnaca-Türkçe ve *Miftâh-ı Lisân* gibi Fransızca-Türkçe olarak kaleme alınan manzum sözlükler de karşımıza çıkar. Yusuf Öz, Anadolu sahasında yazılmış Farsça ve Türkçenin yer aldığı 33 manzum sözlük tespit ettiğini belirtmiştir. Manzum sözlüklerin rağbet görmesine Sünbülzâde

Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî*'sinin 58 kez basılması örnek gösterilebilir. (Kartal, 2003: 19-24; Öz, 2010: 55).

Bu tür sözlüklerde genel olarak bir konuyla ilgili kelimeler o konu etrafında verilir ve genellikle isim ve sıfat türünden kelimeler yer alır. Bunun yanında Farsça fiiller ve deyimlere de yer verilebilir. Bu tür eserler genellikle mesnevi tarzında bir dîbâce (ön söz), sözlük kısmı ve mesnevi tarzında bir hâtîme (sonuç) olmak üzere üç bölümden oluşur (Kartal, 2003: 23,24). Asıl sözlük kısmı "kıta" başlığında beyit sayıları ve genellikle vezinleri birbirinden farklı, kafiyeleşmiş aa xa xa xa ... şeklinde olan parçalardan oluşur (Kılıç, 2009: 17).

Bu türdeki eserlerde öğrenmeyi kolaylaştırmak maksadıyla ilgili veya zıt kelimeler bir beyit ya da mısradaki öğretilmeye çalışılır. Vezin ve kafiyeleşimin yanı sıra, cinaslı kelimelerin mısralarda veya beyitlerde kullanılması yolu ile ahenk sağlanarak, öğrenme zevkli hâle dönüştürülmek istenir. Eserlerde cümle kuruluşları öğretilmeye çalışılırken, eğitici ve yol gösterici nitelikteki cümlelerin verilmesine özen gösterilir. Genellikle, yaygın kullanılan kelimelerin verildiği manzum sözlüklerde, birçok yerde yabancı dildeki kelimelere karşılık olarak köken bakımından Türkçe kelimelerin verilmesi gayreti de göze çarpmaktadır (Ölker, 2009: 876).

Anadolu'da ilk manzum Farsça-Türkçe sözlük 1399-1400 tarihinde Konyalı Hüsâm-i Hoyî tarafından yazılan *Tuhfe-i Hüsâm* olup sözlük kısmı 300 beyittir (Kartal, 2003: 25).

Anadolu'da yazılmış ikinci Farsça-Türkçe sözlük 850/1446 tarihli *Bahrü'l-Garâyib* olup düzenleniş açısından diğer Farsça-Türkçe sözlüklerden ayrılır. Sözlük üç bölümden oluşur. İlk bölüm sözlük, ikinci bölüm değişik konularda yararlı bilgiler ve edebî sanatlar, üçüncü bölüm aruz ve gramer bilgileri biçiminde düzenlenmiştir. Halimi adıyla meşhur Lutfullah Halimi b. Ebi Yusuf tarafından nazmedilen eserde sözlük kısmını oluşturan kıta sayısı tüm nüshalarda hemen hemen aynı olup toplam beyit sayısında farklılık vardır.

Millî Kütüphane Yz. A 2906 numarada kayıtlı nüshaya göre eserin sözlük metni 19 kıta 756 beyitten oluşmaktadır. Sadece isim ve isim soylu kelimeleri içeren sözlük kısmında yaklaşık 2930 madde vardır (Kalsın, 2011: 332-333).

Sözlüğün “Kısm-ı san-i” başlıklı ikinci bölümü 16 kıta ve 105 beyitten oluşur. 14, 15 ve 16. kıtalar Farsça yazılmıştır. Kıtaların konu başlıkları şöyledir:

1. kıta: Rumi ve hicri takvimde ay ve gün adları.
2. kıta: İran tarihi, hicri tarih ve Selçuklu tarihlerine göre resmi ay adları.
3. kıta: Gün adları (2 beyit).
4. kıta: İran aylarındaki gün adları.
5. kıta: Yedi gezegen ve 12 burç adı.
6. kıta: Burçlara göre benzer günlerin niceliği.
7. kıta: Şemsi yıla ait özel zamanlar.
8. kıta: Musa Peygamber’in sakındığı şeyler.
9. kıta: Rumi ayların başlangıcı.
10. kıta: Yedi cinas türü.
11. kıta: Yedi teşbih türü.
12. kıta: Muamma kuralları.
13. kıta: Muamma sanatına girmiş olan matematik terimleri.
14. kıta: Sayılarda çarpma işlemi.
15. kıta: Sayılarda çıkarma işlemi.
16. kıta: Özelliklerine göre harfler (Öz, 2010: 97-98).

Görüldüğü gibi bu sözlükte diğer dönem sözlüklerinden farklı olarak çeşitli bilim alanlarına ait konular da yer almaktadır. Eğitim hayatında öğrencilere bilgileri daha kolay sunmak ve öğretmek için hazırlanan manzum sözlükler edebiyat, din, tıp, matematik gibi farklı alanları da kapsamaktadır.

Son çalışmalardan biri de Ahmed Remzi tarafından özellikle çocuklar için 1924’te yazılmış manzum Farsça-Türkçe sözlük olan *Tuhfe-i Remzî*’dir.

Eserde yer alan kıtalar konulara ayrılarak o konuyla ilgili kelimelerden oluşmuştur. Bu konular sırasıyla şöyledir:

1. Allah'ın bazı sıfatları ve dinî bazı kelime ve kavramlar.
2. Hz. Muhammed ile Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hz. Ali'nin bazı sıfatları.
3. Meyve, sebze ve bitki adları.
4. Eğitimle ilgili bazı kelime ve kavramlar.
5. Dinî bazı kelime ve kavramlar.
6. Maddi ve manevi bazı kelime ve kavramlar.
7. Organ adları.
8. Ev ve meyhane ile ilgili kelime ve kavramlar.
9. Bazı meslek ve bu mesleklerde kullanılan alet adları.
10. Kuş adları.
11. Aile bireyleriyle ilgili kelimeler.
12. Çok anlamlı Farsça kelimeler ve bunların Türkçe karşılıkları.
13. Farsça bazı edat ve zamirler ve bunların Türkçe karşılıkları.
14. Kadınlara ait güzellik unsurları.
15. Farsça bazı fiil, birleşik isim ve deyimler ve bunların Türkçe karşılıkları.
16. Gece ve uyku ile ilgili kelimeler.
17. Savaş ve savaşla ilgili bazı kelime kavramlar.
18. Farsça bazı fiil ve birleşik isimler.
19. Çocuk ve çocuk oyunları ile ilgili kelimeler.
20. Kız çocuğu ve onunla ilgili bazı kelimeler
21. Deniz ve deniz ulaşım araçları ile ilgili bazı kelimeler.
22. Evcil ve yabani hayvan isimleri.
23. Mevsim ve ay adları ve zaman bildiren kelimeler
24. Gök ve gökte bulunan bazı cisimler.
25. Farsça fiiller (Filler mastar hâlinde verilmiştir.).
26. Farsça fiiller (Filler mastar hâlinde verilmiştir.)
27. Gül bahçesi ve güzel koku ile ilgili kelimeler.

28. Un mamulleri ve pişirme ile ilgili kelimeler.

29. Çeşitli kelime ve kavramlar (Kartal, 2003: 60-61).

Bu sözlükte dikkat çeken noktalardan biri, konulara ayrılan bazı kıtalarda fiillere de yer verilmesidir. Anadolu'da yazılan sözlüklerin kavram alanları kısmı daha çok isimler bölümünde iken manzum sözlüklerin bir kısmında fiillerin de kavramsal sınıflandırmada yer aldığı görülür. Ayrıca dinî konulara ilk kıtalarda yer verilmesi bu tür sözlüklerde sözlük yazarının önceliğini göstermektedir.

İlk Arapça-Türkçe manzum sözlük ise Feriştioğlu diye şöhret bulmuş olan Abdüllatif ibn Melek tarafından 1392 yılında kaleme alınan *Lugat-ı Feriştioğlu* adlı eserdir (Akçay, 2011: 323).

Anadolu sahasında yazılan ilk Türkçe-Arapça-Farsça sözlük de Behâüd-dîn ibn Abdurrahmân-ı Malkaravî tarafından H. 827/M. 1424'te telif edilen *U'cûbetü'l-Garâyib fî Nazmi'l-Cevâhiri'l-'Acâyib* adlı eserdir. Bu sahada *Genc-i Leâl*, *Se Zebân*, *Tuhfetü'l-İhvân* ve *Hediyyetü's-Sıbyân*, *Nazm-ı Giridî* ve *Hayrû'l-Lugat* gibi üç dilli manzum sözlüklerin sayısı 15 civarındadır (Kılıç, 2009: 15,18).

Türk sözlükçülük tarihinde 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar manzum tarzda Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe ve Farsça-Arapça-Türkçe sözlük yazma geleneği 19. yüzyılda farklı dillerde de devam etmiştir (Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice vb.).

Manzum sözlükler özellikle şairler tarafından kaleme alınmış, şerhleri de çoğunlukla müderrisler tarafından yapılmıştır. Mensur sözlükler ise ilmiye sınıfına mensup kişilerce oluşturulmuştur (Kılıç, 2009: 15).

*

*

*

Görüldüğü gibi Türk dilinin Oğuz, Kıpçak ve Çağatay sahasında örnekleri bulunan, daha çok dil öğretme amacıyla yazılan ve iki veya daha

fazla dilli kavram sözlüklerinde genel olarak isimler kısmı kavramsal olarak ele alınmış, günlük yaşantıda kullanılan kelimeler, temel söz varlığı eserlere yansıtılmıştır. Bu tarzdaki sözlükler özellikle Anadolu sahasında daha çok manzum olarak karşımıza çıkmaktadır.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nde matbaanın Türkler tarafından kullanılmaya başlanması, Türk sözlükçülüğünde yeni bir dönem açmış; pek çok yazma manzum ve mensur sözlük, yeniden düzenlenerek matbaada basılmıştır. Bu döneme kadar yazılan sözlükler iki veya çok dillidir. Osmanlının son dönemlerinde Tanzimat'la Batı'ya açılan Osmanlı aydınları sayesinde Batı'da yapılan Türkçe sözlük çalışmaları tanınmış ve Tanzimat'tan sonra Türkçeden Türkçeye sözlükler yazılmaya yani tek dilli sözlükler oluşturulmaya başlanmıştır. Sözlüklerin içeriği yanında sözlük türlerinde de yenilikler olmuş, yine Batı'dan örnek alınarak çeşitli bilim dallarının sözlükleri hazırlanmıştır (Yavuzarslan, 2009: 13-14).

Türk sözlükçülük tarihinde yazılan sözlüklerin çok azı dışında, üzerinde yeterli ve detaylı çalışmalar yapılmamış, tüm sözlüklerin özellikleri ortaya konulmamıştır. Bu eksiklikleri görüp Türk sözlükçülüğünün tarihi üzerine ciddi çalışma, araştırma yapılmadığını dile getiren Paşa Yavuzarslan, Osmanlı Türkçesi sözlükleri alanına ışık tutmuş ve titiz bir çalışma yapmıştır. *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü* (2009) adlı eser, 1795 tarihli Mehmed Esad Efendi'nin *Lehceü'l-Lügât* adlı sözlüğüyle başlayıp 1927 tarihli Râif Necdet ve Hasan Bedreddin'in *Yeni Resimli Türkçe Kâmûs'u*yla sonlanmıştır. Bu dönem sözlükleri genellikle alfabetik olarak düzenlenmiş, kavramsal olarak yazılan sözlüklere sayıca az da olsa rastlanmıştır.

İlk sözlüklerimizden Osmanlı döneminin sonuna kadar Türk dilinin farklı dönemlerinin çeşitli sahalarına ait olan sözlüklerine bakıldığında kavram sözlüklerinde çoğunlukla isim soylu kelimelerin belli konulara göre ele alındığı, fiillerin ve diğer bölümlerin genellikle alfabetik olarak verildiği görülmektedir. Aslında bu özellikleriyle yukarıda ele alınan sözlüklerin başından sonuna kadar değil sadece bir kısmının kavram sözlüğü olduğunu

söyleyebiliriz. Hatta bu sözlüklerin sadece isim soylu kelimelerinin konularına göre incelenmesi, iki dilli veya çok dilli olması, hemen hemen hepsinin dil öğretme amaçlı olup okul sözlüğü niteliğinde olması ve bu nedenle belli konuları kapsamaması, bu konuların ana başlıklarda verilmesi, bazılarının bir veya iki alt başlıklarının olup daha fazla alt bölümlere ayrılmaması gibi özellikleriyle bu sözlükler, aslında Rus ekolüne göre ideografik sözlüklerin çeşitleri içinde yer alan ve *tematik* olarak adlandırılan, Türk dilinde bazen *konulu* denilen sözlüklerin örnekleridir. Ancak pek çok Batılı sözlük bilimcinin bu tür sözlükler arasında bazı farklılıklar olsa da tek terimi tercih ettiği gibi literatürde daha fazla karışıklık olmaması açısından biz de anlamdan, kavramdan, konudan, temadan kelimelere doğru giden ve alfabetik olmayan bu sözlükleri çeşitlerine ayırmadan sadece *kavram sözlüğü* terimiyle karşılıyoruz.

Özellikle 14. yüzyıldan itibaren bu sözlüklerin Türk dilinin her alanında örnekler verdiği, Anadolu'da bu tür sözlüklerin genellikle manzum şekilde hazırlandığı dikkat çekmektedir. Başlangıcından itibaren bu tür sözlüklerin genel olarak isimler kısmının konularına göre ayrıldığı görülürken Batı sahasında yazılan özellikle manzum sözlüklerde fiiller ve diğer kelime türlerinin de bu sınıflandırmalarda yer aldığı göze çarpmaktadır. Ayrıca sözlükler arasında ortak konular görüldüğü gibi bazı sözlüklerin sınıflandırmalarında farklı konulara da rastlanmaktadır.

İlk örneklerinden Cumhuriyet dönemine kadar yazılan Türk dilinin kavram sözlükleri genel olarak incelendikten sonra Cumhuriyet'ten sonra bu tarzda yazılan sözlükleri ele alabiliriz.

1.4.3. Türkiye'de Yakın Dönem Kavram Sözlüğü Denemeleri

Cumhuriyetin ilânı ve harf devriminden sonra Türk Dil Kurumunun da kurulmasıyla Türk dili alanındaki çalışmalar yoğunlaşmış, sözlük çalışmalarına ağırlık verilmeye başlanmıştır. O dönemlerden günümüze

kadar kavramsal biçimde hazırlanan sözlük örneklerinin sayısı ne yazık ki istenilen seviyede değildir. Bu alandaki çalışmalar son dönemlerde artmaya başlamıştır.

Kavramsal tarzda yazılan sözlüklerin ilk örnekleri genellikle dizin şeklinde karşımıza çıkar. Bununla birlikte atasözleri ve deyimler sözlüğü gibi farklı tarzdaki sözlüklerin de belli konulara, temalara göre oluşturulduğu görülmektedir.

Dizin şeklinde yapılan çalışmalardan biri Recai Cin'in *Kavramlar Dizini* adlı iki ciltlik eseridir. Çalışmanın ön sözünde yazar, eserin bir konu (thème) sözlüğü olduğunu ve 'söz kavramını değil kavramın unutulmuş sözcüğünü buldurup öğretmek amacıyla düzenlendiğini' belirtmiştir. Düşünceyi en yalın şekilde simgeleyen sözcükler kalın basılı olarak alfabe sırasına göre dizilmiştir. Bunların bir kısmı türleri, ögeleri ayrıntılı olacak şekilde anlamdaşlık, yakın anlamlılık, fikir çağrışımı, gramer vb. ilişkilerle gruplar hâlinde toplanmış merkez sözcüktür (madde başı). Bir kısmı da merkez sözcüklere gönderilen sözcüklerdir. Yazara göre bu alfabe sırası ve göndermeler yardımıyla herhangi bir kelime istenildiği zaman bulunabilecektir (Cin, 1971: 5).

Recai Cin, bu eserin yazarlar ve özellikle öğrenciler için ayrı bir önem taşıdığını, onların yazı yazarken çektikleri söz varlığı sıkıntısını bu eserle çözebileceklerini dile getirir (Cin, 1971: 6).

Tüm bu özellikleri göz önünde tutulduğunda Recai Cin'in *Kavramlar Dizini* adlı eserinin Morkovkin'in ideografik sözlük sınıflandırmasında yer alan bir analogik sözlük olduğu söylenebilir (Cin, 1971). "Kavram Sözlüklerinin Özellikleri" bölümünde değinildiği gibi analogik sözlükler tematik ve alfabetik özelliklerin birlikte kullanılmasıyla oluşmaktadır.

Tomris Tunç'un *Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini* adlı üç ciltlik çalışması ise Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan 12 ciltlik Derleme

Sözlüğü'ndeki kelimelerin kavramsal dizinidir. Dizin düzenlemesi yapılırken Türkçe sözcükler arasındaki sıkı, güçlü bağlar gösterilmeye ve Türkçenin anlam ağı, örgüsü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Dizin olduğu için alfabetik olan eser, kavramlar arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından önemlidir (Tunç, 1995).

Türk diliyle ilgili kavramsal olarak hazırlanan iki önemli çalışma Hayriye Memova Süleymanova'ya ait olup biri *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük* (Süleymanova, 1981), diğeri ise *Türkçe-Bulgarca Sözlük (Konularına Göre Türkçe-Bulgarca Söz Grupları)* (Süleymanoğlu, 2007) adlı eserlerdir.

1981 tarihli *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük*'te sözcüklerin çeşitli konulara göre gruplaştırıldığını belirten Süleymanova, böylece herhangi bir konu üzerinde yazmak veya konuşmak isteyen bir öğrencinin sözcükleri dağınık değil bir arada toplu olarak bulabileceğini ifade eder. Sözlüğün başlıca amaçlarından birinin de dili öğrenmek isteyenlerin işini kolaylaştırmak olduğunu söyler.

Sözlük sekiz ana temanın alt bölümlere ayrılmasından oluşur. Bu ana bölümler ve onların bir alt bölümleri şunlardır:

I. İNSAN TOPLUMU

1. Ekonomik düzen
2. Devlet
3. Örgütler, teşkilâtlar
4. Siyaset, politika
5. Din ve ateizm
6. Adliye, Adalet, Tüze
7. Yurdu savunma, vatani müdafaa
8. Barış savaşı

II. İNSAN

1. İnsanın gelişmesi (inkışafı)

2. İnsan vücudu
3. Şahsiyetin ruhi vasıfları, kişinin psişik (ruhsal) özgüllükleri
4. Aile

III. MESKEN, KONUT

1. Ev
2. Elbise, giysi

IV. SAĞLIĞI KORUMA

1. İlk yardım
2. Hastane
3. Eczanecilik

V. EĞİTİM VE ÖĞRENİM (ÖĞRETİM), BİLİM, SANAT VE KÜLTÜR

1. Bilim, ilim
2. Dil ve edebiyat (yazın)
3. Sözlü (şifahi) halk edebiyatı
4. Edebiyat, bedii edebiyat (yazın)
5. Periyodik (sürelî) yayınlar
6. Kitap
7. Kütüphanecilik
8. Radyo ve televizyon
9. Müzik, musiki
10. Tasvirî (plastik) sanatlar/resim, grafik, heykel ve mimari kollarını içine alan/şekil sanatları; grafik sanatlar
11. Mimarlık, mimari
12. Tiyatro
13. Sinema/cılık/sanatı, filmcilik
14. Sirk

VI. EKONOMİ

1. Enerjetik, enerji

2. Sanayi
3. Köy iktisadiyatı (ekonomisi)
4. Bitkicilik, bitki yetiştirme
5. Hayvan bakıcılığı, hayvan üretimi
6. Tarım (ziraat) makineleri
7. İnşaat
8. Nakliyat ve ulaşım
9. Kara (Karayolu) nakliyatı
10. Su nakliyatı
11. Hava nakliyatı
12. Posta bağlantısı (irtibatı)
13. Ticaret
14. Mallar
15. Restoran, Lokanta
16. Sanayi malları
17. Maliye

VII. SPOR

1. Topla Oyunlar, top oyunları
2. Su sporu
3. Hava/cılık/ Sporu
4. Alpinizm, dağcılık, dağ sporu
5. Kış sporu
6. Av, avcılık
7. Spor atışı
8. Balıkçılık sporu
9. Satranç
10. Hareket
11. Gezi, seyahat, yolculuk

VIII. DOĞA, TABİAT

1. Dünya, yer, arz

2. Gökküresi
3. Sular
4. Madde ve enerji
5. Fizik
6. Bitkiler, nebatat
7. Tarım bitkileri, ziraat nebatatı
8. Meyve ağaçları ve meyveler (yemişler)
9. Süs (park) bitkileri, dekoratif bitkiler
10. Hayvanlar
11. Sayı ve şekiller
12. Ölçüler
13. Zaman, vakit.

Bu sözlükte sadece isimler değil fiiller, tamlamalar, deyimler, ifadeler ve cümleler de yer almaktadır. 25 bin kelime, ifade ve cümlelerin konulara göre belli bir sıralama olmadan ele alındığı sözlüğün sonunda kullanımı kolaylaştırmak için dizin de bulunmaktadır.

Diğer çalışması ise *Türkçe-Bulgarca Sözlük (Konularına Göre Türkçe-Bulgarca Söz Grupları)* adlı eserdir (Süleymanoğlu, 2007). İlk sözlüğünde “tematik” terimini kullanan Süleymanoğlu’nun ikinci eserinde “konularına göre” ifadesini kullanması dikkat çekicidir.

Yukarıda bahsedilen *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük* ile aynı tarzda ve düşünceyle hazırlanan ve alfabetik olmayan bu sözlükte diğer sözlükten farklı olarak konu başlıklarının yerleri değiştirilmiş ve diğer sözlükte üç seviyeden sonra sıralanan sözler, bu sözlükte ikinci seviyeden sonra yani ikinci başlıktan sonra yer almıştır. Böylece ele alınan söz varlığının yerlerinde de değişiklikler olmuştur. Kısaca, *Türkçe-Bulgarca Sözlük*’te bir ana başlık verilmiş, bu ana başlık altında ikinci seviyede pek çok alt başlık verilmiş ve bu alt başlıklara uygun kelimeler, ifadeler ve cümleler sıralanmıştır.

Görüldüğü gibi aynı yazarın iki sözlüğünde, söz varlığını belli konulara ve kavram alanlarına göre ele alışı farklılık göstermektedir. Yazarın sözlük bilimdeki son gelişmelere göre ikinci sözlüğü hazırladığı düşünülse de aynı tarzdaki diğer sözlüklerle kıyaslandığında bu durum, kavram sözlüklerinin sınıflandırılmasında üzerinde uzlaşmış bir sistemin olmadığını göstermektedir.

Konularına göre ele alındığı belirtilen Türkçe-Bulgarca Sözlük'ün ana başlıkları şunlardır:

1. İnsan
2. İnsan vücudu
3. Aile ve aile yaşamı
4. Elbise
5. Meskün yerler
6. Sağlık hizmetleri
7. Toplum ve toplum düzeni
8. Ekonomi
9. Eğitim-öğretim ve kültür
10. Spor hayatı
11. Doğa, tabiat

Bu bölümlerin alt başlıkları sayıca çok fazla olduğu için burada verilememiştir. Bu konu başlıklarından anlaşılıyor ki diğer sözlüğün ana başlıklarında değişiklik yapıldığı gibi bazı alt başlıklar da ana başlık olmuştur. Alt başlıkların sayısı artırılmış ve tekrar başka bir alt başlığa gerek duyulmadan sözlük birimler sıralanmıştır.

Adı geçen bu çalışmalara, 2009 yılında basılan Hatice Şirin User'in *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)* adlı eserini de eklememiz gerekir. Kitabın "Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtlarının Söz Varlığı" bölümünde klasik sözlük anlayışından farklı şekilde kavramsal olarak incelenen 7726 söz varlığı, genel olarak "Özel Ad Bilgisi ve

Dil Bilgisi Öğeleri”, “Konularına Göre Adlar” ve “Konularına Göre Fiiller” olmak üzere üç ana sınıfta ele alınmıştır. Bu üç ana sınıf da kendi içinde pek çok alt başlıklara ayrılmıştır. “Özel Ad Bilgisi” başlığında kişi adları, yer adları, boy/kavim adları ele alınmış, kişi ve yer adları daha alt başlıklarda verilmiştir. “Dil Bilgisi Öğeleri” başlığında ise edatlar, bağlaçlar ve niteleme adları (cümledeki yerine göre sıfat ve zarf olabilecek kelimeler) yer almaktadır. User, bu dilbilgisi öğelerini, dilbilgisi göreviyle çalıştıkları için özel adlar gibi tematik sınıflandırmadan ayrı başlık altında değerlendirdiğini belirtir. Asıl tematik sınıflandırma “Konularına Göre Adlar” ve “Konularına Göre Fiiller” ana başlığında ayrıntılı olarak yapılmıştır (User, 2010: 21).

Adlar konularına göre şu ana başlıklar altında incelenmiştir:

1. Zaman
2. Gökyüzü, hava olayları
3. Bitkiler
4. Hayvanlar
5. İnsan bedeni
6. Coğrafya
7. Gündelik yaşam öyküleri
8. Birey, toplum, halk, devlet, siyaset, savaş
9. Sayı adları
10. Kavramlar
11. Varlıkların olma ve bulunmaları
12. Olasılık.

Fiiller ise şu ana başlıklar altında incelenmiştir:

1. Temel kılış, oluş, durum
2. Fiziksel gereksinim (acıkma, yeme, içme, doyma, uyuma, uyanma)
3. İnsan ve bedeni (doğum, yaşayış, ölüm, hastalık, yaralanma, sakatlanma)
4. Duygu, zihin

5. Devlet
6. Politika, diplomasi
7. Savaş
8. Yerleşim, yurt tutma
9. Etkileşim, iletişim
10. Avcılık
11. Evlilik
12. Cenaze
13. İş, hizmet
14. Kalkınma
15. Ad, unvan
16. Kıtık
17. Yasa, ceza
18. Sanat
19. Kozmogoni, din, inanç
20. Doğa, meteoroloji, hava
21. Hayvanlar
22. Yardımcı fiiller
23. Konusal alanı belirlenemeyenler.

User bu çalışmada, konularına göre söz varlığını ele alırken sözcük türlerine göre ayırım yapmış, her sözcük türündeki kelimeleri ayrı başlıklar altında incelemiştir. Son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında bir dilin tüm söz varlığı kavramsal sözlükte işleniyorsa belirlenen kavram alanlarının altına giren, o kavram alanıyla anlamsal ilişkisi olan her türden kelime aynı başlık altında gruplandırılmaktadır. Burada yapıldığı gibi dil bilgisel bir ayrıma gidilmemektedir. Sınıflandırmalarda da bir kavram alanına giren kelimelerin sıralanmasında bazı düzensizlikler göze çarpsa da eser, sözlük biliminin bu alanına ciddi anlamda katkı sağlamıştır.

Yukarıda bahsedilen eserler dışında sadece fiillerin de alt gruplara ayrıldığı çalışmalar vardır. Ö. Yaylagül'ün "Türk Runik Harfli Metinlerde

Mental Fiiller” (2005) adlı makalesi ile Melek Erdem’in “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri” (2007) adlı yazısı da fiillerin kavramsal olarak ele alındığı çalışmalara örnek gösterilebilir.

Tezimizde sözlük sınıflandırmalarının ele alındığı bölümde bahsedildiği gibi sözlükler dilsel ve ansiklopedik olarak ikiye ayrılır ve bu sınıflandırma genellikle dil sözlüklerinin altında devam eder. Ancak kavramsal biçim sadece dil sözlüklerinde değil ansiklopedik sözlüklerde de kullanılır. Bu tarzda oluşturulan ansiklopedi geleneği eski çağlara kadar uzanmaktadır.

Son dönemlerde Milliyet gazetesi yayınlarından olan 4 ciltlik *Memo Larousse-Genel Görsel ve Tematik Ansiklopedi* (1991) ile 6 ciltlik *Théma Larousse-Tematik Ansiklopedi* (1994) adlı ansiklopedik sözlükler de belli konulara ayrılması ve resimli olması bakımından güzel örneklerdir.

Sözlük türü bakımından ansiklopedik olan *Théma Larousse*’un her cildi farklı bilim alanını kapsar ve her alan kendi içinde yine bölümlere ayrılır. Görsellerden de yararlanan bu bölümlerden her biri belli sayıda konu içerir. Tematik bir ansiklopedi olarak sunulan *Théma Larousse*’un altı temel alanı şöyledir:

1. İnsan ve tarih,
2. Bugünün dünyası,
3. Bilim ve teknoloji,
4. Yaşam bilimleri,
5. Sanat ve kültür: dünya,
6. Sanat ve kültür: Türk-İslam (*Théma Larousse*, 1993-1994).

Yukarıda adı geçen sözlükler dışında *Konularına Göre Seçme Türk Atasözleri* (Kurnaz 1962), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri* (Yurtbaşı, 1994), *Konularına Göre Özlü Deyişler Sözlüğü* (Çotuksöken, 2000), *Açıklamalı Türk*

Atasözleri Sözlüğü (Gözler, 1982) gibi konularına göre hazırlanmış farklı türde olan sözlüklerimiz de bulunmaktadır.

Yelana Pamuk ve Yasin Pamuk tarafından hazırlanan *Rusça-Türkçe İletişim “Tematik Sözlük-Konuşma Kılavuzu”* (Pamuk, 2000) ile Dilek Gökmen’in İngilizce-Türkçe olarak resimli öğelerle sunulan *Everyday Words & Picture Dictionary-Tematik Sözlük* (Gökmen, 2010) gibi eserler de bu türün son dönem çalışmalarına örnek olarak verilebilir.

Günümüzde genellikle iki dilli ve dil öğretme amaçlı olarak söz varlığının belli bölümünün konularına göre hazırlandığı bu tür sözlüklere sözlük piyasasında daha çok *tematik* adıyla rastlandığını da belirtmek gerekir.

1.4.4. Türkiye Dışında Yakın Dönem Kavram Sözlüğü Örnekleri

Türkiye dışında Türk diliyle ilgili yapılan bu tür çalışmalara K. Musayev’in *Leksika tyurkskih yazıkov v sravnitel’nom osvetsenii (zapatnoki pçakskaya grupp)* (1975) adlı çalışması örnek verilebilir. Bu eserde Türkçe sözlerin ele alındığı konu başlıkları şunlardır: *hayvan adları, hayvan organ adları, bitki adları, bitki bölümleri adları, akrabalık adları, gün adları, nitelendirme adları ve fiiller* (User, 2010: 21).

Bunun dışında Ralph Jaeckel ve Gülnur Doğanata Erciyeş tarafından yazılan *A Dictionary of Turkish Verbs: In Context and by Theme (Örneklili ve Tematik Türkçe Fiiller Sözlüğü)* (2006) adlı çalışma sadece fiilleri ele alan bir kavram sözlüğüdür. Eserin giriş bölümünde özellikle ana dili İngilizce olan tüm Türk öğrenciler için hazırlandığı açıklanır. Sözlüğün temalar sisteminin *Roget’s International Thesaurus*, Fifth edition, Harper Collins, 1992 adlı eserden yayıncının izniyle yararlanıldığı belirtilen eser 15 ana başlıktan oluşmuştur:

1. Vücut ve duyular.
2. Duygular.
3. Yer ve yer değişikliği.
4. Ölçü ve şekil.
5. Canlılar.
6. Doğal olaylar.
7. Davranış ve irade.
8. Dil.
9. İnsan toplumu ve kurumları.
10. Değerler ve fikirler.
11. Sanat.
12. Meslekler ve el sanatları.
13. Spor ve eğlence.
14. Zihin ve fikir.
15. Bilim ve teknoloji.

Tenişev'in başredaktörlüğünü yaptığı *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov-Leksika* (1997) adlı çalışmada da Türkçe sözler kavramlara ayrılmış ve tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. Eserdeki belli başlı konu başlıkları; *atmosfer olaylarıyla ilgili sözler, gök cisimlerinin adları, zaman kavramını karşılayan sözler, coğrafya birimlerinin adları, bitki adları ve bunlarla ilgili sözler, meyve adları, hayvan adları, organları, insan organları, akrabalık adları, ticaret ve ekonomiyle ilgili sözler, maddi kültür öğeleri* vb.dir (User, 2010: 21).

Diğer bir çalışma Alla Yangın'ın "Rusçadaki Türkçe Sözler Üzerine Tematik Bir İnceleme" (2004) adlı bildirisidir. Yangın burada Rusçada "türkizm" olarak gösterilen sözleri bir araya toplamayı ve bunları Rusça ve Türkçedeki telaffuzlarıyla aktarmayı amaçladığını belirtir. R.T. Mendekinova'nın *Rus Edebiyatında Türkizm Listesi*; A. G. Spirkin, İ. Akçurin ve R. S. Karpinskaya tarafından yayımlanan *Yabancı Kelimeler Sözlüğü* ve son olarak da Max Vasmer'in *Rusçanın Etimolojik Sözlüğü* adlı iki eserden

faydalanan Yangın, 1700 Türkçe sözü *sosyal, beslenme, giyim-kuşam ve doğa* gruplarına ayırarak alfabetik olarak listelemiş, her sözün Rusça ve Türkçe telaffuzlarını vermiş ve sözlerin hangi kaynaktan geçtiğini göstermiştir (Kartalçık, 2008: 212).

Lehçelere bakıldığında ise Kayyum Nasırî'nin ünlü klasik sözlüğü *Lehçe-i Tatarî*'nin (1895-1896) söz varlığı, XIX. yüzyılın sonunda Kazan merkezli bir yazı dili olarak gelişen İdil-Ural Türkçesinin niteliği hakkında bilgi almak üzere Türkiye'de Mustafa Öner, Yasin Kaya ve Murat Özşahin tarafından incelenmiş, isimler ise şu konulara göre ayrılmıştır:

1. Evren, zaman.
2. Dünya, gökyüzü, hava olayları.
3. Madenler, mineraller.
4. Bitkiler.
5. Hayvanlar.
6. İnsan vücudu.
7. Doğum, hayat, hayatın çağları, ölüm.
8. Hastalıklar.
9. Hekim, eczacı, cerrah.
10. Besinler.
11. Giyimler, süs, takı.
12. Ev.
13. Mobilya, kap, kacak.
14. Şehir.
15. Evlilik, aile, akraba.
16. Ticaret, iş, para, maliye işleri.
17. Meslekler.
18. Tarım, bahçecilik.
19. İnşaat.
20. Dil bilgisi, yazma sanatı, edebiyat.
21. Bilimler.

22. Güzel sanatlar.
23. Toplum ilişkileri, oyunlar, sporlar.
24. Yolculuk.
25. Toplum, hükümet.
26. Yasama, hukuk.
27. Ordu, savaş.
28. Dinler, inançlar.
29. Soyut terimler.
30. Vücudun duyuları, beş duyu.
31. Düşünce, irade, hareket, duygu.
32. Değerler, eksiklikler, erdemler, kusurlar (Öner vd. 2010: 11-17).

Bu çalışmada, Türk dilindeki kavram sözlüklerinin ilk örneklerinden günümüze kadar yapılan çalışmalarında görülen konuların, kavram alanlarının neredeyse hepsi bir araya getirilmiş ve bunlar daha ayrıntılı başlıklarda ele alınmıştır.

Sonuç olarak, Türk dilinin ilk kavram sözlüğü örnekleri İslâmiyet'in kabulünden sonra genellikle Arapça ve Farsça kavram sözlüklerinin satır arası Türkçe karşılıklarının yazılmasıyla oluşturulmuştur. Arapça ve Farsça sözlüklerin etkisiyle dilimize giren tarihî kavram sözlüklerinin genellikle temel söz varlığını ortaya koyacak isimler kısmı belli konulara, kavram alanlarına göre düzenlenmiştir. Bu sözlüklerdeki konular arasında çoğunlukla paralellik olmasına rağmen aynı kavram alanı ya farklı başlıkla ifade edilmiş veya birden fazla kavram alanı kimi sözlükte aynı başlıkta birlikte verilmiştir. Dolayısıyla konu başlıklarının düzenlenmesinde ve sıralanmasında, söz varlığının yerleşiminde tutarsızlıklar göze çarpmaktadır.

Bazı farklılıkları ve tutarsızlıklarına rağmen benzer konu başlıkları oldukça fazladır. Özellikle Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Uygur ve Batı Türkçesindeki sözlüklerde yer alan ortak konuları genel olarak şöyle verebiliriz:

Gök ve gökte bulunanlar, yer ve yerde bulunanlar, din, insanlar (vücudu ve fiziksel/ruhsal özellikleri), hayvanlar (atlar, kuşlar, böcekler, sürüngenler, suda yaşayanlar, yabani/evcil vb.), bitkiler, sayılar, renkler, ev ve araç, gereçleri, giyim-kuşam, silah, savaş ve atlar, değerli madenler, meslekler ve zanaatlar vb.

Batı sahasında oluşturulan manzum ve mensur sözlüklerden özellikle manzum olanları dil ve bilim öğretmek, kelime ezberletmek üzere eğitim, öğretim amaçlı olarak belli konulara göre hazırlanmış ve 15. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Ders kitabı niteliğinde hazırlandığı için hacimce küçük olan bu sözlüklerin diğer dönem sözlükleriyle karşılaştırıldığında konu dağılımında bazı değişiklikler olduğu dikkati çekmekte, belli ilim alanlarına göre kavram alanları oluşturulduğu gözlenmektedir.

Türk dilinde Harezmi Dönemi'nden 20. yüzyılın başlarına kadar meydana getirilen bu tür sözlüklerin genel olarak ortak özellikleri; iki veya çok dilli olmaları, tüm söz varlığının değil de çoğunlukla isim soylu kelimelerin belli konulara göre sınıflandırılmaları, özellikle dil öğretme amaçlı olmaları ve buna bağlı olarak belli konulara, kavram alanlarına göre hazırlanmaları, sınıflandırmaların çok fazla alt başlıklara ayrılmamalarıdır. Bu nedenle bu tür sözlükler Rus sözlükçülük ekolüne göre tematik sözlükler olarak da adlandırılmaktadır.

Ayrıca Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yazılan bu sözlüklerde sınıflandırmanın ve hiyerarşik düzenin oluşturulmasında dil bilimsel yöntemler değil geleneksel yöntemler (eş, yakın veya zıt anlamlılık vb.) kullanılarak birbiriyle anlamca ilişkili, aynı kavram alanına giren kelimelerin aynı sınıflandırma içinde sözlüğe yerleştirildiği, hatta aralarında sıkı anlam ilişkisi olmayan kelimelerin de bir arada verildiği dikkat çekmektedir.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkçesinde bu tür sözlükler, Batı'nın ve matbaanın etkisiyle yerini alfabetik sözlüklere bırakmıştır. Belli kavram

alanlarına göre oluşturulan manzum ve mensur sözlüklerin sayısı ise gittikçe azalmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde Latin alfabesinin kabul edilmesi ve Türk Dil Kurumunun kurulmasıyla Türk dili alanında sözlük çalışmaları artmış, genellikle alfabetik sözlükler oluşturulmuş, kavram sözlükleri alanında ise fazla ilerleme kaydedilmemiştir. Bazı denemeler yapılmışsa da bu sözlüklere pek rağbet edilmemiştir.

Son yıllarda Batı'da sözlükçülüğün ilerlemesi, dil biliminde kavram alanı kuramının gelişmesiyle bu tür sözlüklerin hem basılı hem elektronik ortamlarda artış göstermesi, Türk diliyle ilgili hem yurt içinde hem yurt dışında kavramsal sözlük çalışmalarında artışa sebep olmuştur. Ancak örneklerden de anlaşıldığı gibi bu tür sözlüklerin yapısında ve sınıflandırma sisteminde ortak noktalar fazla olsa da dünya çapında kabul görmüş belli bir sınıflandırma şeması olmadığı için kavram alanlarının belirlenmesi, düzenlenmesi, sıralanması ve buna bağlı olarak söz varlığının yerleştirilmesi sözlükten sözlüğe, yazardan yazara göre değişiklik göstermektedir.

Yakın zamanda yapılan çalışmalara bakıldığında ise geleneksel anlam ilişkileri yanında anlam biliminde son yıllarda gelişme gösteren alt anlamlılık ve üst anlamlılık gibi ilişkilerle hiyerarşi ve taksonomiden de yararlanılmaktadır. Dolayısıyla bu tür sözlüklerin alt başlıkları tarihî sözlüklere göre daha fazla oluşmaktadır.

Türk dilinde son zamanlarda hem dil öğretme amaçlı olarak eş zamanlı hem dil çalışmalarında ve araştırmalarında yararlanılmak üzere art zamanlı olarak bu tür söz varlığı çalışmalarında artış görülmektedir. Özellikle akademik çalışmalarda veya tezlerde art zamanlı olarak Türk dilinin belli dönemlerinin bazen tüm söz varlığı bazen bu söz varlığının bir kısmı alınıp belli kavram alanlarına göre sınıflandırılan kavram sözlüğü denemeleri yapılmaktadır. Ancak tezin pek çok yerinde bahsedildiği gibi terim birliği sağlanamadığı için bu tür çalışmalar farklı adlarla karşımıza çıkmaktadır.

Henüz yeni ayağa kalkmaya başladığımız sözlük bilimi alanında daha yapılacak pek çok çalışma, araştırma ve inceleme olduğunu, özellikle tarihî sözlüklerin hak ettiği ilgiyi görüp incelenmesi gerektiğini, bu çalışmalardan yola çıkarak modern bilimlerin ışığında sözlük bilimi alanında ilerlememiz gerektiğini özellikle vurgulamalı ve böylesine boş bir alanda çalışmaları artırmalıyız.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ ALANINDA BİR KAVRAM SÖZLÜĞÜ DENEMESİ

Tezimizin asıl kısmı olan birinci kısmını, kavram sözlükleri ile ilgili bilgileri içeren teori bölümü oluşturmuştur. Bu bölümler için uygulama alanı olarak üzerinde çok fazla çalışma yapılmamış olan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi tercih edilmiştir. Tezin uygulaması olan ikinci kısımda, Ermeni Kıpçakçasının söz varlığından yararlanılarak kavram sözlüğü oluşturulmuş; bu sözlük üzerinden hem tezin teorik kısmına göre inceleme yapılmış hem de söz varlığı ile ilgili genel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

R.R.K. Hartmann, sözlük bilimini iki temel bölüme ayırır ve bunu bir tabloda göstererek sözlük biliminin çerçevesini çizer (bkz. 36.s.). Buna göre sözlük bilimi, *sözlük yazma* ve *sözlük araştırması* olarak ikiye ayrılır. Sözlük yazma, uygulama alanıyla ilgili olup daha çok işin ticari yönünün ağır bastığı bölümdür. Bu bölüm; alan çalışması, yazma/tanımlama ve yayımlama aşamalarından oluşur. Türkiye’de sözlük biliminin genellikle bu yönü üzerinde durulur. Ancak sözlük biliminin diğer kolu olan sözlük araştırması ise sözlük tarihini, eleştirisini, tipolojisini, yapısını, kullanımını ve diğer özelliklerini de içine alarak daha çok kuramsal açıdan ve bilimsel bir disiplin olarak işlev görür. Türk diliyle ilgili sözlüklerde genellikle sözlük biliminin bu ikinci kolu göz ardı edilmiş, bununla ilgili çalışmalar sınırlı sayıda kalmış, yeterli düzeye ulaşamamıştır.

Bu eksiklikten yola çıkarak *Kavram Sözlükleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Üzerinde Bir Deneme* başlıklı tezimiz, sözlük bilimi ağırlıklı olup sözcük bilimiyle de kısmen ilişkilendirme yapılarak hazırlanmıştır. Tezde, R.R.K. Hartmann’ın belirttiği gibi sözlük biliminin iki temel bölümü ele alınmaya, hem teori hem uygulama kısmı birlikte verilmeye çalışılmıştır.

Öncelikle sözlükler ve sözlük bilimiyle ilgili teorik bilgiler verilmiş; sözlük biliminin *sözlük araştırması* kısmı olarak sözlüğün ve sözlük biliminin tarihi, yapısı, tipolojisi, eleştirisi, kavram sözlükleri, özellikleri ve bu sözlüklerin Batı'da ve Türk dilinde tarihî seyri, genellikle tezin asıl kısmı olan ilk kısımda ele alınmıştır. Sözlük kullanımı ve diğer açıklamalar ise daha çok bu ikinci kısımda yer almıştır.

Sözlük biliminin *sözlük yapma* kolu da, ikinci kısımda ele alınmış, bunun için gerekli aşamalardan geçilmiştir. Önce, alan araştırması yapıp Ermeni harfli Kıpçakça tercih edilerek Alexander Garkavets'in sözlüğü esas alınmış, daha sonra bunun üzerinde kavram sözlüğü denemesinin yazımı ve sunumu yapılmıştır. Düzenlenen sözlüğün tarihi, tipolojisi, yapısı, eleştirisi, kullanımı gibi bilgileri, kavram sözlüğü örneğinin yapısına, sözlük sınıflandırması ölçütlerine, sözlüğün düzenlenişi ve içeriğine göre incelemesi kapsamında ayrı başlıklarda verilmiştir. Tüm bu açıklama, inceleme ve değerlendirmeler, tezin teori kısmındaki bilgiler ışığında bu kısımda verilmiş, sözlükte yer alan söz varlığının çeşitli yönlerden genel olarak değerlendirmesi de ayrıca yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken söz varlığının anlam yönü dışında göze çarpan ses ve şekil bilgisi özellikleri de kısaca ele alınmıştır.

Tezin uygulama kısmı olan bu bölümde ilk olarak, düzenlenen kavram sözlüğünün yapısı teorik bilgiler doğrultusunda açıklanmış, daha sonra hazırlanan kavram sözlüğü, örnek olarak sunulmuştur. Kullanım bilgileri, açıklamaları, kavram alanları ve madde başlarıyla sözlük kısmı, dizini ile tam bir sözlük özelliği gösteren kavram sözlüğü örneği, bu bölümde ayrı başlık altında uygulama alanı olarak yer almaktadır.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğü sunulduktan sonra bu sözlüğün düzenlenişi, içeriği gibi çeşitli yönlerden incelemesi yanında söz varlığının da değişik açılardan değerlendirmesi yapılarak tezin son kısmı olan üçüncü bölüm tamamlanmıştır.

2.1. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN YAPISINA GÖRE İNCELENMESİ

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğü örneği bir bütün olarak verilmeden önce bilimsel bilgiler ışığında sözlüğün yapısıyla ilgili değerlendirme yapılması uygun görülmüştür. Sözlüğün yapısı yanında genel düzeni ve içeriği, sözlük sınıflandırmalarında kullanılan ölçütler gibi pek çok yönden değerlendirme yapılması da tezin teori kısmının uygulamaya dönüştürülmesi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla kavram sözlüğü örneğiyle ilgili diğer tüm değerlendirmeler tezin teorik bilgilerinin yer aldığı ilk kısım dikkate alınarak yapılmış ve sözlük kısmından sonra verilmiştir.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi esasında kavram sözlüğü örneğini, öncelikle sözlük yapısı açısından değerlendirdiğimizde, tezin birinci bölümünde ve “Sözlüklerin Genel Yapısı” başlığında ele alındığı gibi ilk sırayı mega yapı alır. Mega yapı, bir sözlüğün makro yapısını ve onun dışında kalan tüm bölümlerini kapsayan bütün yapıdır. Aslında mega yapının, sözlüğü oluşturan tüm bileşenlerle ana ve yardımcı yapıları bünyesinde barındıran bütün yapı olduğu söylenebilir. Mega yapıyı kavram sözlüğü açısından ele aldığımızda bu yapının iki ana bölümden oluştuğu görülür: makro yapı ve dış bölüm.

Sözlüğün dış bölümü ön, orta ve arka olarak üç kısımdan meydana gelir. Ancak orta kısım kavram sözlüğümüzde yoktur. Çünkü sözlük içine resimler, örnek tabloları gibi unsurlar eklenmemiştir.

Sözlüğün dış bölümü içinde yer alan ön kısım; ön söz, kısaltmalar, kullanım rehberi, sözlük grameri, sözlükle ilgili özellik ve yeniliklerin açıklanması, transkripsiyon sisteminin belirtilmesi, ilgili konu üzerine bir yazı (o dilin tarihi gibi) vb. başlıklardan oluşur.

Buna göre kavram sözlüğü ile ilgili ön söz niteliğindeki açıklamalar tezin başında yer alan ön sözle birlikte bu bölümde de verilmektedir. Sözlüğün ön bölümünü oluşturan diğer başlıklar tezin uygulama alanı olan bu

bölümde bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak sözlüğün ön kısmında kavram sözlüğünün dili olan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ve tarihi hakkında gerekli bilgiler, kavram sözlüğünün malzemesi ve transkripsiyon sistemi hakkında kısa açıklamalar, ayrıca sözlüğün nasıl hazırlandığı, madde başlarının düzeni gibi kullanımla ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır. Kısaltmalar kullanılmadığı için bununla ilgili bir başlık oluşturulmamıştır. Sözlükte göze çarpan belli başlı gramatikal özellikler ise kavram sözlüğü denemesinden sonra yapılan değerlendirmeler içinde ele alınmıştır.

Dış bölümün diğer parçası olan arka bölüm ise gövde, yani sözlük kısmından sonra gelmektedir. Bu bölümde kavram sözlüğünün dizini yer almaktadır. Dizine birlikte kavram sözlüğünün özeti niteliğinde olan bir genel liste de ek olarak verilmiştir.

Mega yapıyı oluşturan diğer ana bölüm makro yapı olup aslında bünyesinde mikro yapı ile gönderme yapısı, erişim yapısı, dağılım yapısı ve maddeleme yapısını da barındıran sözlüğün kendisini oluşturmaktadır. Sözlüğün gövde kısmını oluşturan bu bölüm, makro yapının olduğu, bununla birlikte mikro yapı ve yardımcı yapıların da yer aldığı, söz varlığının düzenlendiği bölümdür.

Kavram sözlüğü, mega yapı içinde bulunan makro yapıya veya düzenlenişine göre ele alındığında, alfabetik olmayıp kavramsaldır. Bazı sözlük bilimcilere göre ise onomasiolojik, bazılarına göre tematik, sistematik veya konusaldır. Örnek olarak hazırlanan ve tezin uygulama alanında yer alan kavram sözlüğünde olduğu gibi bir düşünceden, bir kavramdan, bir anlamdan, bir temadan veya konudan kelimeye doğru yönlendirme yapıp hiyerarşiye, anlam yakınlığına, ilişkilerine göre bu tür sözlükler düzenlenmektedir. Buradaki kavram sözlüğünde 23 kavram alanı belirlenmiş ve bunlar 23 ana başlıkta alt başlıklarıyla sözlüğün iskeletini oluşturmuştur. Sözlükteki ana ve alt başlıkların incelemesi, sözlüğün bütünü verildikten, yani sözlüğün mega yapısından sonra yapılmıştır.

Mega yapının içinde bulunan ve makro yapıyla bir bütün oluşturup madde başlarının iç düzenlemesi demek olan mikro yapı açısından ise sözlük, madde başının sadece eş veya yakın anlamlı karşılıklarının verilmesiyle oluşmuştur. Mikro yapıda, sözlüğe göre madde başıyla ilgili yazım, söyleyiş, sözcük türü, tanım, etimoloji, örnek gibi çeşitli bilgiler, belli düzen içinde verilir. Bu bilgilerin tamamı bir sözlükte yer almayabilir. Kavram sözlüğü örneğinin mikro yapısı, yine sözlüğün ön bölümünü oluşturan “Kavram Sözlüğünün Hazırlanması” ve “Kavram Sözlüğünün Kullanımına Dair” başlıklarında açıklanmıştır.

Mega yapı, makro yapı ve mikro yapı gibi ana yapılar açısından değerlendirilen kavram sözlüğü, aşağıda gönderme yapısı, erişim yapısı, dağılım yapısı ve maddelendirme yapısından oluşan yardımcı yapılar bakımından da ele alınmıştır. Aslında makro ve mikro yapıların bütünleyici parçaları gibi olan yardımcı yapılar, doğal olarak mega yapıyı da oluşturan bölümler içinde yer alır. Çünkü mega yapı, sözlüğün tüm bileşenleriyle oluşturduğu bir bütünün yapısıdır.

Yardımcı yapılardan biri olan gönderme yapısı, sözlük içindeki ögeler arasında veya sözlük içinde ve dışındaki ögeler arasında gönderme yapan işaretlerden, göstergelerden oluşur. Tezin uygulama alanını oluşturan kavram sözlüğünde böyle bir sisteme ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak sözlükte yer alan tüm söz varlığı, Alexander Garkavets’in sözlüğünden alındığı için bu sözlük birimler, Garkavets’in sözlüğünün hangi sayfalarında madde başı olarak yer alıyor ve açıklanıyorsa o maddenin sayfası, yay ayraç içinde belirtilmiş ve daha ayrıntılı bilgi için o sayfalara gönderme yapılmıştır.

Erişim yapısı, sözlükte aranılan bilgiye kullanıcıları yönlendiren belirleyiciler, göstergelerden oluşur. Sözlüğün makro yapısı dış erişim yapısının bir unsurudur. Amaç, kullanıcıları aradıkları madde başına yönlendirmektir. Mikro yapı da iç erişim yapısının bir unsurudur. Çünkü kullanıcılar, madde başı hakkında aranan bilgiye mikro yapı yoluyla ulaşmaktadırlar.

Erişim yapısı, yapı göstergeleriyle gösterilmektedir. Yapı göstergeleri, dizgisel olan ve olmayan şeklinde iki çeşittir.

Dizgisel, baskıya ilişkin (tipografik) yapı göstergeleri, metin unsurlarının farklı fonksiyonlarını belirten bazı yazı karakterlerinin (Times New Roman vb.), font çeşitlerinin (koyu, italik, küçük harfle vb.), yazı boyutunun ve hatta bazen renklerinin kullanımını içerir.

Dizgisel olmayan yapı göstergeleri genelde numaralar, harfler, noktalama işaretleri, araçlar ve sembollerden oluşur. Bu yapı göstergelerinin tipik örnekleri alt başlıklar, eş adlıların numaraları ve bölüm işaretleridir.

Kavram sۆzlüęüyle ilgili dizgisel olan ve olmayan tüm yapı göstergeleri, yine sۆzlüęün ön bölümünü oluşturan “Kavram Sۆzlüęünün Kullanımına Dair” başlığında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Kavram sۆzlüęünün dağılım yapısına baktığımızda, sۆzlüęün naklettiği sۆzlüksel bilgilerin genellikle her madde başında yer aldığı, ansiklopedik bilgilerin pek fazla olmadığı gۆrölür. Ancak sۆzlüęün bölümlerine ve bütününe bakıldığında ansiklopedik bilgiler genel olarak kendisini gۆstermektedir. Bununla birlikte sۆzlüksel bilgilerle ilgili bazı açıklamalar da tezin gereken yerlerinde yapılmıştır.

Sۆzlüęü, maddeleme yapısı açısından ele alırsak genellikle alt başlıklar ve kimi zaman da üst başlıklar altında yer alan madde başlarının, çoğunlukla yakın anlamlılılarıyla bazen de ayrıntılı olarak cümle şeklinde ağıklandığını belirtebiliriz.

Sonuç olarak; sۆzlüęü oluşturan yapıların hemen hemen tamamı, sۆzlüęün gövdesini oluşturan, söz varlığının dۆzenlendięi sۆzlük bölümünün oluşumunda etkili olmaktadır. Mega yapı da, bu ana sۆzlük bölümü ile beraber dış bölümünün de yer aldığı, sۆzlüęün bir kitap olarak gۆrölen tüm kısımlarını içermektedir.

2.2. ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİNİN KAVRAM SÖZLÜĞÜ DENEMESİ (TÜRKÇE İSİM MALZEMESİNE GÖRE)

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde düzenlenen kavram sözlüğü örneği, mega yapı açısından bir bütün olarak bu bölümde ele alınacaktır. Öncelikle sözlüğün dış kısmında yer alan ön bölümü verilecektir. Bununla ilişkili olarak sözlüğün dili olan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi hakkında bilgi verilip tezin uygulama sahası olan sözlüğün malzemesiyle ilgili gerekli açıklamalar yapılacaktır. Kavram sözlüğünün nasıl oluşturulduğu, hangi aşamalardan geçildiği, ne gibi sınırlandırmalara gidildiği ile ilgili bilgiler ayrı başlıkta verilerek sözlüğün ön bölümü tamamlanacaktır.

Sözlüğün makro yapısı içinde resim, tablo, örnek şema gibi ek bilgiler bulunmadığı için dış bölümde yer alan orta bölüm bulunmamaktadır.

Sözlüğün mega yapısını oluşturan makro ve mikro yapı gibi ana yapılar yanında erişim, gönderme, dağılım ve maddeleme yapıları gibi yardımcı yapıları da içinde barındıran gövde kısmı, kavram sözlüğünün kendisidir. Ön bölümün ardından, sözlüğün gövdesini oluşturan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğü tüm yapı özellikleriyle sunulduktan sonra, arka bölümü meydana getiren sözlüğün dizini yer alacaktır. Ayrıca kavram sözlüğünün özelliğinden dolayı kullanıcılara kolaylık sağlama düşüncesiyle hazırlanan ana ve alt başlıkların listesi ile sözlüğün mega yapısı tamamlanacaktır.

2.2.1. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi

Kıpçak sahasının diğer alanlarında gerçekleştirilen yoğun araştırma ve incelemelerin benzerleri Ermeni Kıpçakçası üzerinde yapılmamıştır. Bu olgudan hareketle Ermeni-Kıpçak ilişkilerinden ortaya çıkan Ermeni Kıpçakçasının söz varlığı, kavram sözlüğünün dil malzemesi olarak

seçilmiştir. Dolayısıyla sözlüğün dili olan Ermeni Kıpçakçası üzerine kısaca bilgi vermek uygun olacaktır.

Ermeni Bagratlı Devleti'nin 1064 yılında yıkılmasıyla Ermeniler, Kırım'a yerleşmişlerdir. 13. yüzyılın ilk yarısında Moğol ordularının Ani şehrini ele geçirmesi Ermenilerin bu bölgeye göçünü hızlandırmıştır. Bu olaylar sonucunda Ermeniler önce Karadeniz'in kuzeyine, oradan batıya doğru gitmişlerdir. Bu bölgede Ermeni-Kıpçak ilişkileri ilerlemiş ve zamanla Ermeni nüfusunun artmasıyla 14. ve 15. yüzyılda komşuluk ve ticaret ilişkisiyle Kıpçak dili, Ermeniler tarafından sözlü dil ve kilise dili olarak iyice benimsenmiştir. Yine bu yüzyılın başlarında Ermeni-Kıpçak kolonisi; Kiev, Lutsk, Vladimir ve Romanya'nın Suceava şehrine yerleşmiş, 15. yüzyılın sonunda bugünkü Ukrayna'da belli bir coğrafyada Ermeniler büyük koloni oluşturmuşlardır. Bu Kıpçak-Ermeni temasıyla Ermenilerin büyük bölümü Türkçe konuşuru hâline gelirken bir bölüm Kıpçak konuşuru da Ermeni Gregoryen Hristiyanlığını kabul etmişlerdir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 17-23).

Ermeni Harfli Kıpçakça olarak da adlandırılan Ermeni Kıpçakçasının tarihî gelişimi üç evreden oluşur:

1. Sözlü dil dönemi (13. yüzyılın sonu-15. yüzyıl).
2. Yazı dili dönemi (16. yüzyıl-17. yüzyılın ilk yarısı: 1524-1669).
3. Dilin kaybolduğu dönem (18. yüzyılın ikinci yarısı).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu dil yok olmaya başlamış; yerini Slav dillerine (Ukranca, Lehçe ve Rusça) bırakmıştır (Kasapoğlu Çengel, 2012: 23).

16. ve 17. yüzyıllarda Batı Ukrayna'da yazı dili olarak kullanılan ve en parlak dönemini yaşayan Ermeni Kıpçakçası, Batılı ve Sovyet Türkologların araştırmalarında *Arméno-Coman*, *Armenisch-Kiptschakisch*, *Armeno-Qipchaq*, *Armenian Qipchaq*, *Armyano-kıpçakskiy yazık*, *Armyano-polovetskiy yazık* olarak geçer. Türkiye Türkolojisinde *Ermeni Kıpçakçası*,

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi terimiyle ifade edilen bu dil, Anadolu sahasında yazılan Ermeni harfli Türkçe eserler için kullanılan *Ermeni Harfli Türkçe* terimi ile karıştırılmamalıdır. Metinlerde *Xıpçax tili*, *bizim til*, *Tatarça* olarak adlandırılmasının sebebi ise dillerinin Ukraynaca ve Lehçeden ayrılmasındandır. Bu dil; Lehçe, Ukraynaca ve Ermenice kelimeler içermesine rağmen temel söz varlığı ve biçim bilgisi bakımından Kıpçakça olup Ermeni Kıpçakçası eserleri de kronikler, hukuk belgeleri ve mahkeme tutanakları, dinî eserler, filolojik eserler, edebî eserler ve doğa bilimleriyle ilgili eserler olarak tasnif edilebilir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 23-25).

Ermeni harfleriyle yazılmış Kıpçakça metinler XVI-XVII. yüzyıllarda başta Lvov ve Kamenets-Podolsk olmak üzere Ukrayna'da, Lehistan, Romanya, Moldavya, Kırım ve Türkiye'de rağbet görmüştür. 1521-1669 yıllarında Ermeni alfabesiyle fakat Kıpçak dilinde düzenlenmiş ve günümüze kadar ulaşmış olan 112 yazılı eser yaklaşık 25-30 bin sayfaya ulaşmaktadır. Bu eserler Viyana Milli Kütüphanesi, Matenadaran Eski Elyazmalar Enstitüsü, Lehistan-Varşova Arşivi gibi dünyadaki çeşitli ülkelerin kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir (Aynakulova, 2007: 21).

Söz varlığı bakımından Slav esaslı ödünç kelimelerin fazla olduğu, Arapça ve Farsça kelimelerin bazı eserlerde kısmen görüldüğü Ermeni Kıpçakçasında Ermenice kelimeler çok sınırlıdır. Daha çok yabancı bilim adamlarının ilgilendiği Ermeni harfli Kıpçakça metinler üzerine çalışmalar Türkiye'de ise son yıllarda yapılmaya başlamıştır. Yurt dışında konuyla ilgili en fazla metin neşri 2000'li yıllarda Aleksandr Garkavets tarafından yapılmıştır. Türkiye'de ise Nadejda Chirli, Hülya Kasapoğlu Çengel, Mehmet Kutalmış'ın konuyla ilgili çalışmaları mevcuttur.

Sonuç olarak son yıllarda Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi üzerine çalışmaların yapılmaya ihtiyaç duyulması ve alandaki eksikliklerin küçük bir kısmının da olsa giderilmesi amacıyla kavram sözlüğü denemesi için Ermeni harfli Kıpçakça alanının seçilmesine karar verilmiştir.

2.2.2. Kavram Sözlüğünün Malzemesi

Ermeni harfli Kıpçakça üzerine Garkavets'in çalışmaları bu alana önemli katkı sağlamaktadır. 1970-1980 yılları arasında dil incelemeleri yapmış olan Garkavets 2000'li yıllarda Ermeni harfli Kıpçak metinlerinin Latin harfleriyle transkripsiyonunu ve metinlerin sözlüğünü hazırlamıştır. Garkavets, Ermeni Kıpçakçası metinlerini iki cilt hâlinde yayımlamış, serinin üçüncü cildini bu metinlerin tamamını esas alan Kıpçakça sözlük oluşturmuştur (Kasapoğlu Çengel, 2012: 33-34).

Ermeni harfli Kıpçakça üzerinde kavram sözlüğü denemesi için asıl malzemeyi, Alexander Garkavets'in serisinin üçüncü cildi olan 2010 tarihli *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar* adlı 1800 sayfalık sözlük oluşturmaktadır.

Sözlüğün söz varlığı, Türkçe/Kıpçakça kelimelerle birlikte Farsça ve Farsça yoluyla giren Arapça kelimelerden oluşur. Türkçe söz varlığı Codex Cumanicus ile oldukça yakınlık gösteren sözlüğün Arapça ve Farsça alıntılarında Osmanlıcanın etkisi vardır. Sözlükte Lehçe, Ukranca gibi Slav kökenli alıntılar da vardır. Ermenice ve Rusça kelimeler sınırlıdır (Kasapoğlu Çengel, 2012: 64).

Garkavets, sözlüğünün ön sözünde, çoğunluğunu “Kıpçak Yazılı Mirası” başlıklı çalışmanın ilk iki cildinde yayımladıkları Ermeni-Kıpçak yazılı eserlerinin söz varlığının hataları düzeltilerek bu sözlükte verildiğini belirtmiş ve sözlük hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

Garkavets, sözlüğünde tüm Kıpçakça kelimelerin kök ve ekleriyle verildiğini, yani sözlüğün, ekli veya eksiz tüm Kıpçakça kelimeleri kapsadığını dile getirmiştir. Bu kelimelerin geçtiği yerlere atıfta bulunulmamış, örneklerin alındığı metinler ilk iki ciltte yoksa alındığı yere gönderme yapılmıştır. Sözlükte Kıpçakça dışında diğer dillerin kelimelerinin hepsi verilmemiş,

sadece Kıpçakçaya adapte edilmiş, dile iyice yerleşmiş yabancı kelimeler sözlüğe alınmıştır.

Açıklamaya göre sözlüğün mikro yapısında madde başlarıyla ilgili bazı bilgiler verilmeye çalışıldıysa da normal sözlüklerde olduğu gibi tüm özellikler sözlükte yer almamıştır. Elektronik versiyonu da olan ve alfabetik olarak düzenlenen sözlükte cins isimler, özel isimlerden önce gelmiştir. Madde başlarının genellikle Rusça eş anlamlı kelimelerle açıklaması yapıldıktan sonra *сл. сущ.* kısaltmalarıyla o madde başlarının eş anlamlıları alfabetik olarak verilmiştir. Gerçek, tam eş anlamlı ve zıt anlamlı olanlarda *сущ.* ve *ант.* kısaltmaları kullanılmıştır. Maddeler temel anlamdan yan ve mecaz anlamlara doğru açıklanmıştır.

Ön sözde, İncil'den alınan kelimelerin, Kıpçak dilini daha iyi anlamak için sözlükte iyice açıklandığını belirten Garkavets, İncil kitaplarında bazı bölüm başlıkları Ruslarda hangi kısaltmayla verildiyse burada da aynı kısaltmaların kullanıldığını açıklamıştır.

Garkavets, her ne kadar madde açıklamalarında tüm çekimli biçimleri, tüm anlam ve biçim farklılıkları, basit, türemiş ve birleşik şekilleri, mecazi ve deyimleşmiş anlamları, kelime grubu biçiminde olanları göstermeye çalışmış olsa da bunun bir bağlamalı dizin (concordance) değil bir sözlük olduğunu belirtmiştir.

Kavram sözlüğünün dil malzemesini oluşturan Garkavets'in sözlüğünde, transkripsiyon sisteminde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Türkçe harflerin bir kısmı aşağıda belirtildiği şekilde gösterilmiştir:

č: ç dž: c ĭ: ı š: ş ž: j

Bunun için tezde madde başı kelimelerin yazımında Türk alfabe sistemindeki harfler ve yaygın kullanılan transkripsiyon işaretleri tercih edilmiştir. Bu transkripsiyon işaretleri şunlardır:

ŋ: damak n'si x: sızıcı h ğ: art damak g'si ä: açık e q: art damak k'si

2.2.3. Kavram Sözlüğünün Hazırlanması

Alexander Garkavets'in Ermeni harfli Kıpçakça eserlerin söz varlığını içeren sözlüğü, yapacağımız örnek çalışma için kapsamlı malzeme içerdiğinden dolayı özellikle seçilmiştir.

Sözlükte madde başlarının açıklaması Rusça olduğu için öncelikle tezimizde kullanılacak söz varlığının açıklamaları Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Ancak 1800 sayfalık sözlüğün tüm söz varlığının değerlendirilmesi, tezin kapsamı ve kavram sözlüğünün özellikleri açısından düşünüldüğünde sıkıntı oluşturacağı kanaatine varılmış ve bir sınırlamaya gidilmiştir.

Kavram sözlüğü denemesinde Ermeni harfli Kıpçakçanın tüm söz varlığıyla evreni, kelime düzleminde gösterme amacımız olmadığı için ve kavram sözlükleri alanına örnek uygulama yapılması düşünüldüğü için belli konulara, kavram alanlarına odaklanarak o alanlara uyan söz varlığı belli anlam ilişkileri dikkate alınıp sözlüğe dâhil edilmiştir. Örnek ve deneme niteliğinde olduğu ve çok hacimli bulunduğu için tüm söz varlığı değerlendirilememiştir.

Sözlüğün hazırlanmasında Garkavets'in adı geçen sözlüğünde yer alan yabancı kökenli kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiş, sadece Kıpçakça/Türkçe kelimeler değerlendirilmiştir. Ancak kelimelerin kökenlerine bakıldığında Garkavets'in sözlüğündeki bazı yabancı kökenli kelimelerin Türkçe olarak veya bazı Türkçe kelimelerin yabancı kökenli olarak gösterildiği dikkat çekmiştir. Garkavets'in sözlüğünde *e/* kelimesi “el, insanlar, adamlar; halk, millet” anlamlarıyla verilirken bu kelimenin Farsça olduğu açıklanmıştır. “Kınar, knar” şeklinde yer alan “kenar” kelimesinin Türkçe olarak verilmesi gibi Türkçe bir kelimenin başka dilden olduğunu gösteren örneklerle de rastlanmıştır. Bu nedenle kavram sözlüğü oluşturulurken ele alınan kelimelerin Kıpçakça/Türkçe olmasına dikkat edilmiş, bunun için hem Kıpçak Türkçesi gibi tarihî dönemlerin hazırlanmış sözlüklerinden hem Türk Dil

Kurumunun yayımlanmış ve İnternet sitesinde yer alan sözlüklerinden hem de Clauson'un etimoloji sözlüğünden yararlanılmıştır. Kökeninin Türkçe olup olmadığı netlik kazanmayan kelimeler de çoğunlukla sözlüğe dâhil edilmiştir.

Sekizduvar (hücre, küçücük oda) örneğinde olduğu gibi birleşik kelimeyi oluşturan unsurlardan biri Türkçe olmadığı takdirde bu tür kelimeler kavram sözlüğüne alınmamıştır.

Sözlüğün hazırlanmasında sadece Türkçe kelimelerin seçimi yapılırken göze çarpan bir durum da ortaya çıkmıştır. Kıpçak Türkleri yoluyla Ermeni Kıpçakçasının söz varlığı içine sadece Kıpçakça/Türkçe kelimeler değil Kıpçak Türklerinin kullandığı Arapça ve Farsça kelimeler de yoğun olarak girmiştir.

Çalışmada tüm kelime türleri değil sadece isim ve sıfat türünden kelimeler belli konulara ve ölçütlere göre seçilmiş ve bunların dağılımı yapılmıştır. Sözlükte yer alan söz varlığı ikilemeler, basit, türemiş ve çeşitli yollarla oluşmuş birleşik kelimelerden meydana gelmektedir. Tamlamalar, kalıcı isimler hariç mastar eklerini almış isimler ile özel isimler sözlüğe alınmamıştır. İstisnai bir durum olarak sadece "Din" ana başlığı altında Meryem Ana'nın ve Allah'ın isimleri ile burç adları verilirken bu kuralın dışına çıkılmıştır.

Kavram sözlüğünün oluşturulma aşamasında kelimelerin anlamları değerlendirilirken tamamen Garkavets'in verdiği karşılıklara bağlı kalınmış, bazı kelimelerin daha iyi anlaşılması amacıyla ayrıntılı açıklamalar için TDK'nin İnternet sitesinde yer alan sözlüklere de zaman zaman başvurulmuştur. Örnek olarak *uçxur* kelimesi Kiril harfleriyle sadece "uçkur-dar bağ, kemer" şeklinde yer almaktadır. Bu kelimenin daha iyi anlaşılması için TDK'nin İnternet sitesinde yer alan Güncel Türkçe Sözlük ile Büyük Türkçe Sözlük'ten yararlanılmış ve "Şalvarı bele bağlamak veya torba, kese vb. şeylerin ağzını büzmek için bunlara geçirilen bağ." anlamı madde başı açıklamasına eklenmiştir.

Alexander Garkavets'in sözlüğünde madde başı kelimeler verilirken metinlerde birden fazla yazılışı olan kelimelerin diğer şekilleri de aynı madde başında birlikte yer almıştır. Kavram sözlüğünde de bir madde başı kelimenin birden fazla yazılışının olduğu durumlarda genellikle tüm şekiller aynı madde başında verilmeye çalışılmıştır.

Sözlük yazılmadan önce yurt içinde ve dışında yapılan kavram sözlükleri incelenmiş ve yapılan karşılaştırmalı incelemeler sonucunda bu tür sözlüklerin evrensel olarak genel taslağının olmadığı görülmüş; ortak noktaları olmasına rağmen kavram alanlarının veya konu başlıklarının yazardan yazara değişkenlik gösterdiği dikkati çekmiştir. Dolayısıyla burada Ermeni harfli Kıpçakçanın isimler ve sıfatlar kısmı esas alınarak belli kavram alanlarına odaklanmak suretiyle o alanlara giren söz varlığı ile bir kavram sözlüğünün yapılması uygun görülmüştür.

2.2.4. Kavram Sözlüğünün Kullanımına Dair

Kavram sözlükleri bir toplumun çeşitli yönlerden toplumsal ilişkilerini, âdetlerini, geleneklerini yansıtır ve sanatsal özelliği, düşüncesi, inançları, sosyal düzeni ve gelişme düzeyi gibi pek çok konuda bilgi verirken o toplumun söz varlığının hangi alanlarda ne kadar geniş olduğunu da görmemizi, onların dünyaya bakış açılarını değerlendirmemizi sağlar. Bu noktadan hareketle kavram sözlüğünde 23 kavram alanı başlığı oluşturulmuş, bu başlıklar altındaki alt başlıklarla o dönemin dili, kültürü ve yaşantısı yansıtılmaya çalışılmıştır. Makro yapı açısından alfabetik olmayan, 23 ana başlık ve pek çok alt başlığıyla yaklaşık 2000 madde başından ibaret olan ve Ermeni Kıpçakçası söz varlığının belli bir kısmını yansıtan kavram sözlüğü örneğinin ana başlıkları şunlardır:

1. Gökyüzü ve Yeryüzü
2. Yön
3. Zaman

4. Sayılar
5. Ölçü
6. Renkler
7. Bitkiler
8. Hayvanlar
9. İnsanlar
10. Yaşam, Ölüm, Tıp, Sağlık, Hastalık
11. Vücut
12. Ev, Yapı
13. Değerli Madenler
14. Alet ve Araçlar
15. Müzik, Oyun ve Eğlence
16. At Takımları, Silahlar, Ordu ve Savaş
17. Din
18. Eğitim
19. Hukuk
20. Ekonomik Hayat
21. Diğer Zanaatler, Meslekler ve Kişileri
22. Gelenek, Görenek ve Değerler
23. Unvanlar, Sosyal Sınıflar ve Statüler

Görüldüğü gibi sözlükte yer alan ana başlıklar hemen hemen tüm kavram sözlüklerinde karşılaşılan ortak kavram alanları, konuları olmuştur.

Mikro yapısı açısından ise kavram sözlüğü, genel amaçlı sözlük niteliğinde olmadığı, özel amaçlı olarak belirli ölçütlere göre ve Alexander Garkavets'in sözlüğündeki karşılıklara bağlı kalınarak hazırlandığı için genellikle madde başlarının eş anlamlı kelimelerle açıklanması yoluyla meydana gelmiştir. Zaman zaman cümle niteliğinde, ayrıntılı şekilde tanımların yapıldığı da olmuştur. Sonuç olarak kavram sözlüğünün mikro yapısı; tanım, eş veya yakın anlamlarıyla karşılıklardan ve kimi zaman da açıklama cümlelerinden oluşmaktadır. Söyleyiş, sözcük türü, kullanım alanı bilgisi, gramer, etimoloji, örnek cümleler gibi bilgiler kavram sözlüğünde

bulunmamaktadır. Kavram sözlüklerinin amacı ve kullanım alanları genel sözlüklerden farklı olduğu için bu tür sözlüklerde bu bilgiler arka planda kalmakta veya bulunmamaktadır. Ancak sözlük hazırlanmadan önce sınırlandırma yapılarak sadece Türkçe/Kıpçakça isim ve sıfat türündeki kelimeler seçildiği için madde başlarının hangi dile ait olduğu ve sözcük türü bilgisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle madde başlarının yanlarına sözcük türü ve dili ile ilgili bilgiler yazılmamıştır.

Sözlükte gönderme sisteminden pek yararlanılmamıştır. Ancak kavram sözlüğünün malzemesi konusunda Alexander Garkavets'in sözlüğünden yararlanıldığı için o sözlükten alınan maddenin sayfası, madde başı açıklamalarının bitiminde yay ayraç içinde belirtilmiş ve daha ayrıntılı bilgi için o sayfalara gönderme yapılmıştır.

kök1 sema, gök (721)

Erişim yapısı bakımından, sözlükte makro ve mikro yapılar kullanıcılara aradıklarını bulmada yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte erişim yapısı, dizgisel (tipografik) ve dizgisel olmayan yapı göstergelerinden oluşmaktadır.

Dizgisel (tipografik) yapı göstergeleri olarak kavram sözlüğünde Arial yazı tipi, 12 punto büyüklüğüyle kullanılmıştır. Sözlükte 23 kavram alanını belirten ana başlıkların ve bir alt başlıkların tümü koyu ve büyük harflerle; bunlara bağlı alt başlıklar ise koyu ve ilk harfleri büyük olarak yazılmıştır.

Kavram sözlüğü, dizgisel olmayan yapı göstergeleri bakımından incelendiğinde ana başlıkların Roma rakamlarıyla, alt başlıkların ise Arap rakamlarıyla gösterildiği göze çarpar. Her ana başlıkla alt başlık arasında ve tüm alt başlıklar arasında karışıklık olmaması için bir satır boşluk bırakılmıştır. Bunun dışında madde başlarıyla ilgili olarak aşağıda açıklandığı gibi dizgisel olmayan başka yapı göstergeleri de kullanılmıştır.

Garkavets'in sözlüğünde muhtemelen anlam bakımından tereddüt edilen bazı madde açıklamalarının yanına yay ayraç içinde soru işareti

konulmuştur. Kavram sözlüğümüze girebilecek olan bu tarz kelimeler aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi aynen soru işaretli olarak alınmıştır.

sarıköbäkbalıx sarı karınlı balık (?).

gan ağırlık ölçüsü birimi, top (?).

Birden fazla anlama sahip bazı kelimelerin anlamları ise Garkavets'in sözlüğünde aynı madde altında ayrı ayrı numaralandırılarak verilmiştir. Bu tür kelimelerin genellikle ilk anlamları alınmaya çalışılmıştır. Ancak diğer anlamların hepsi veya bir kısmı, oluşturduğumuz kavram alanlarına denk düşen anlama sahip ise buna göre uygun olan diğer anlamlar da sözlüğe dâhil edilmeye çalışılmıştır. Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi *kebenäk* kelimesinin iki anlamı vardır ve her ikisi de farklı kavram alanına girmektedir. Bu durum, madde başı kelime yazıldıktan sonra boşluk bırakılıp numara yazılmak ve yanına nokta konulmak suretiyle gösterilmiştir.

kebenäk 1. Çobanların omuzlarına aldıkları dikişsiz, kolsuz, keçeden üstlük, aba.

kebenäk 2. halk ağzında pervane, kelebek

Buna göre kelimenin birinci anlamı “Ev, Yapı” ana başlığının “Giysiler” başlığı altında “Giysi Çeşitleri” başlığının “Üst Giysileri” alt başlığında; ikinci anlamı ise “Hayvanlar” ana başlığının “Omurgasızlar” başlığı altında yer alan “eklembacaklılar” alt başlığında yer almıştır.

Birden fazla anlamı olan kelimeler bu şekilde sözlüğümüzde gösterilirken yine Alexander Garkavets'in sözlüğünde aynı madde başı ve numara altında bir kelimenin eş veya yakın anlamlı şekli yanında yan veya mecaz anlamları da farklı numaralandırma yapılmadan yer almaktadır. Garkavets'in sözlüğünden alınan ve birden fazla anlamı olan kelimelerin genellikle ilk anlamları kavram sözlüğü için tercih edilmiştir. Ancak oluşturduğumuz kavram alanlarına uygun düşmesine göre kelimenin yan veya mecaz anlamlarının da alındığı durumlar olmuştur. Dolayısıyla her bir anlam kimi zaman farklı kavram alanlarına ait olduğu için verilen ilk anlam

sözlüğe yerleştirilmiş, kavram alanlarından herhangi birine ait olan diğer anlamlar ise yay ayraç içinde yazılan numarayla gösterilmiştir. Buna göre aşağıda gösterildiği gibi *ağa*, *aha* kelimesinin birinci açıklamasının iki anlamı verilmiş olup ilk anlam **(1)** şeklinde, ikinci anlam **(2)** şeklinde sözlükte belirtilmiştir.

ağa, aha 1. (1) ağabey.

ağa, aha 1. (2) amca, dayı.

Ağa, aha kelimesi Garkavets'in sözlüğünde birden fazla anlama sahip olduğu için sözlüğümüzde bu kelimenin farklı numaralarla farklı anlamları verilmiştir. Ancak birinci anlamında “ağabey” anlamı yanında “amca, dayı” anlamı da yer almaktadır. Genellikle noktalı virgülle ayrılan bu farklı anlamlar farklı alanlara girdiği için her bir anlam yay ayraç içinde numara verilerek gösterilmiştir. Buna göre ilk anlam “İnsanlar” kavram alanı başlığının “Aile” başlığı altında yer alan “Aile Üyeleri ve İlişkileri” altındaki “kardeş” alt başlığında verilmiştir. İkinci anlam ise yine “İnsanlar” ana başlığının “Akrabalık” başlığındaki “Akrabalık İlişkileri” altında bulunan “Kan Bağıyla Akrabalık İlişkileri” alt başlığında yer almıştır.

Yine “**açxıç 3. (1)** (kemer, kitap) tutturmalık” örneğinde de olduğu gibi *açxıç* kelimesinin üçüncü anlamı hem kitap hem kemer tutturmalık anlamını içerdiğinden aynı kelime farklı iki alanda verilip parantez içinde numaralandırılarak belirtilmiştir.

Aynı şekilde *çetlevük* kelimesi Garkavets'in sözlüğünde hem fındık, fıstık hem fındık ağacı olarak karşılık bulmuştur. Böylece fındık, fıstık anlamı **çetlevük (1)** şeklinde “Kabuklu Yiyecekler” alt başlığında ele alınırken fındık ağacı anlamı **çetlevük (2)** şeklinde “Ağaçlar” başlığı altında verilmiştir.

Bir kelimenin birinci anlamı, yani gerçek anlamı değil de yan veya mecaz anlamı kavram alanlarından birine uygun düşüyorsa o anlam alınıp değerlendirilmiştir. Buna göre ilk anlam değil de diğer anlamı sözlüğe alındığı için (2) numarasıyla gösterilmiştir: **biyiklik, biyiklix, böyüklük (2)** yükseklik (yüksek yer, tepe, dağ vb.).

Eş adlı kelimeler ise Garkavets'in sözlüğünde olduğu gibi kavram sözlüğünde de numaralandırılmış olarak yer alır. Garkavets'in sözlüğünde ayrı madde başı olarak verilen ve kelimenin üzerinde üs işareti şeklinde numaralandırılan bu tür kelimeler farklı anlamlara sahip olduğu için hangi kavram alanına giriyorsa sözlüğümüzde o doğrultuda düzenleme yapılmış, her kelimenin yanına boşluk bırakılmadan numara konulmuştur.

Bu durumu *altınçı* kelimesi ile açıklayabiliriz. *Altınçı* kelimesi meslek olarak “kuyumcu” anlamında kullanılırken sıra sayısı olarak “altıncı” anlamında da sözlükte yer almaktadır. Burada iki farklı kavram alanı söz konusu olmaktadır. Farklı anlamlara sahip bu kelimelerin “kuyumcu” anlamında olanı **altınçı1** şeklinde “Diğer Zanaatler, Meslekler ve Kişileri” ana başlığında madde başı olurken “altıncı” anlamında olan ise **altınçı2** şeklinde “Sayılar” ana başlığının “Sıra ve Sıra Sayıları” alt başlığında yer almıştır. Yine aynı şekilde “al” kelimesi “ön” anlamında ve renk olarak “kırmızı” anlamında sözlükte bulunmaktadır. Eş adlı kelimenin ilki **al1** olarak, ikincisi **al2** şeklinde farklı kavram alanlarında ayrı madde başları olarak gösterilmiştir. Garkavets'in sözlüğünde ise bu kelimeler **altınçı¹**, **altınçı²**, **al¹**, **al²** şeklinde yer almaktadır.

Kavram sözlüğünün dezavantajlı bir yönü, makro yapısına göre alfabetik olmadığı için sözlük kullanıcılarının aradıkları kelimeyi hemen bulamamalarıdır. Bu dezavantajlı durum, sözlüğün sonuna dizin eklenmek suretiyle avantaja dönüştürülmüştür. Dizin sayesinde sözlük kullanıcıları, aradıkları kelimeyi kolayca bulup o kelimenin hangi kavram alanında olduğunu ve kavram yelpazesini görecektir.

Dizin yanında yine kullanıcılara kolaylık sağlama amacıyla hazırlanan ve sözlüğün taslağını veren genel liste de oluşturulmuş ve dizinden sonra yer almıştır. Bu liste ile sadece ana ve alt başlıklar, liste hâlinde ve söz varlığı olmadan toplu bakış yöntemiyle ele alınmış ve sözlüğün iskelet yapısı ortaya konulmuştur.

2.2.5. Kavram Sözlüğü

I. GÖKYÜZÜ VE YERYÜZÜ

kök-yer gök ve yer (723)

yer-kök yer ve gök (1702)

1. GÖKYÜZÜ

kök1 sema, gök (721)

köklük (1) gök, gökyüzü, sema (722)

günäş, künäş (1) güneş (557)

kün1 güneş (771)

yolduz, yılduz, yulduz yıldız (1726)

yolduzlu yıldızlı (1727)

yolduzsuz yıldızsız (1727)

Araba, beşyolduz Büyükayı takımyıldızı (263,122)

köpyolduz takımyıldızı (732)

ay1 1. ay (gökyüzündeki) (176)

1.1. Astroloji, Burçlar

Xoy, Xoyın, Xojn Koç (883)

Buğa, Ögüz Boğa (333,1091)

Egiz İkizler (471)

Xıxaç, Xsxaç Yengeç (854)

Aslan Arslan (149)

Xızıoğan, Xız (2) Başak (860,863)

Oxçı, Yaylı, Yay, Yaylı-Oxlu Yay (1046,1673)

Eçkimünüz, Eçkimünüzi Oğlak (468)

Suvtökülür, Suvtökümi Kova (1336)

Balıx, Balıg Balık (211)

1.2. Hava ve Hava Olayları

1.2.1. Bulut, Bulutlu hava

bulut1 bulut (336)

bulutlux bulutluluk (337)

tuman, duman sis, pus, duman (1506)

tütün duman, pus, sis (1530)

1.2.2. Rüzgâr, Rüzgârlı hava

yel1 rüzgâr, yel (1686)

yelginä esinti (1687)

yelli rüzgârlı (1687)

1.2.3. Yağış, Yağışlı hava

yağış, yağma yağış (1621,1622)

yağmur, yamğur yağmur, çise (1623)

yağmurlu yağmurlu (1623)

yay 2. gökkuşağı (1672)

yalırım yıldırım, şimşek (1635)

yılırım yıldırım, şimşek (1717)

yılramaxlı yıldırımlı, şimşekli (1717)

yaş3 yıldırım, şimşek (1666)

kökrämäx gök gürültüsü (723)

kökrämäxlil gök gürültüsü (723)

taşxın, talxın şiddetli, fırtınalı, taşkın (1397)

dolu, tolu dolu (yağış şekli) (435)

xar1 kar (806)

1.2.4. Sıcak hava

ışığ ışık, parlaklık, parlaklık. (639)

günäşli güneşli (557)

tunuxlux boğucu hava, boğucu sıcaklık (1506)

isi1, issi sıcak, kızgın (622)

isilik, isilix ısı, sıcaklık (622)
xırağı xıravu, xırovu kırağı (849)
xızov sıcak, hararet (863)
xızovlu kızgın, yakıcı (863)
xurğax kurak (899)
xurğaxlıx kuraklık (899)
xurulux kuraklık (901)

1.2.5. Soğuk hava

serevunlux serinlik (1260)
sovux, suvux soğuk (1297)
sovuxlux, suvuxlux soğukluk (1297)
buz (2) buz, soğuk, ayaz (345)
buzlu (2) ayazlı, ayaz (346)
ayazlıx ayazlı hava; ayazlı zaman, yer (180)

1.3. Mevsimler

xış kış (855)
xışın kışın (856)
küz sonbahar, güz (778)
küzün, küzin güzün (778)
yaz1 yaz (1673)
yazın yazın, yaz ayları (1676)

2. YERYÜZÜ, YER

2.1. Yeryüzü

yer1 1. Dünya, yeryüzü, toprak (1694)
yüz1 2. yüzey (1750)
üst 2. yüzey, satıh (1580)

2.1.1. Yeryüzü Şekilleri

2.1.1.1. Düz yerler

tüz, düz 4. düz yer, düzlük, ova (1531)

2.1.1.1.1. Çayırılık, çimenlik

biçänlik çayırılık (266)

çayır çayır, mera (373)

kütöv otlak, mera (776)

yaşlıx (2) yeşillik, çimenlik (1670)

yäşilli yeşillikli (1682)

2.1.1.1.2. Bağ, bahçe, tarla

borlalıx bağ (316)

çağırlıx bağ (363)

yemişlik meyve bahçesi (1689)

çiçäkli[k] çiçek tarhı, çiçeklik (384)

tarla ekin tarlası, kır, tarla (1390)

tarlov kır, tarla (1391)

2.1.1.2. Ağaçlık yer, Orman

teräklik ağaçlık, koruluk (1424)

orman orman (1064)

2.1.1.3. Çoraklık, verimsiz yer

yemişsiz kısır, verimsiz, meyvesiz (1690)

yemişsizlik kısırlık, çoraklık (1690)

tikänlik dikenli çalılık (1438)

tegänäklik, tekänäklik dikenli çalılık. (1408)

2.1.1.4. Çukur yerler, Uçurumlar

çoğur, çuğur, çuxur, çuhur, çoğor çukur, hendek (398)

çırı uçurum, yar (394)

tibsiz dipsiz, uçurum (1437)

tibsizlik, tipsizlik (1) uçurum (1437)

derä hendek, çukur, yarık (423)

eniş, eniş iniş, yamaç, bayır (489)

or1 hendek (1060)

keçit geçit (667)

köprü köprü (732)

2.1.1.5. Yükselteler, Yüksek Yerler

baş 5. tepe, baş, zirve, üst kısım (231)

biyiklik, biyiklix, böyüklük (2) yükseklik (yüksek yer, tepe, dağ vb.) (292)

ör küçük tepe, höyük (1099)

tağgına küçük tepe (1366)

tağ, tah dağ (1365)

tağlı dağlık, dağ (1367)

otraç ada (1078)

ada1 ada (29)

yılısuv, yulusuv (2) 2. tepe, yükseklik (1716)

2.1.2. Toprak Yapısı

xayalı kayalık (830)

taşlı taşlı, taşlık (1397)

taşsız taşsız (1398)

topraxlı (1) topraklı (1484)

balçıxlı killi, çamurlu (211)

2.1.3. Sular ve Sulu Yerler

2.1.3.1. Sular

su, suv, sov (1) su, ırmak vb. (1325,1333)

tañçı damla (1376)

tañla damla (1377)

2.1.3.2. Sulu yerler

xamışlıx sazlık, kamışlık (799)

xamışlı kamışlı (799)

2.1.3.2.1. Kaynak, kuyu

xuyu kuyu (910)

bulax pınar, kaynak (334)

çovrax kaynak, pınar. (400)

çovraxkına küçük kaynak (400)

köz (2) kaynak, pınar (746)

2.1.3.2.2. Irmak, dere

ırmax, **ırmax** dere (639)

özän ırmak, çay (1108)

çay çay, dere (373)

suvğına dere (1335)

axınsuv akarsu, çay, dere, sel (61)

2.1.3.2.3. Göl

göl göl (550)

kül2 göl (769)

2.1.3.2.4 Deniz

teñiz, **teniz** deniz (1414)

teñizlix deniz ortamı, açık denizde (1415)

talğa dalga (1373)

2.1.3.2.4.1. Deniz kıyısı

yağa, **yaxa 1.** kıyı, sahil, kenar (1625)

yalı yalı kıyı, sahil, kenar (1633)

xırğı, **xırxı** kıyı, kenar, sahil (850)

2.1.3.3. Sulu Yerlerin Özellikleri

terän derin (1424)

teränlik, teränlix derinlik (1425)

teränsiz derin olmayan, sığ (1425)

aruv, arov, aruf (2) arıtılmış, temiz, berrak, parlak (143)

bulğax bulanık, kirli (335)

bulğaxlıx bulanıklık (336)

bulğanç balçık, tortu, çöküntü, çamurlu, bulanık (336)

bulğançlıx, bulğançılıx bulanıklık, donukluk, saydamsızlık (336)

bulğançsız saf, saydam, duru, berrak, temiz (336)

2.2. Yer

orun, urun 1. (1) yer, konum (1069)

yer1 3. arsa, arazi (1696)

atalıx (2) anayurt, anavatan (164)

ulus1 ülke, devlet (1549)

2.2.1. Yerel Yönetim

sancax 1. sancak, bayrak / belirti, işaret **2.** Osmanlı yönetim teşkilatında illerle ilçeler arasında yer alan yönetim bölümü, mutasarrıflık. (1235)

avlu oba, göçebe konak yeri, köy (175)

kermänçix yer, kasaba, site (684)

kermän şehir, kent (684)

kermänlix şehir, kentsel yerleşim yeri (684)

oram sokak, cadde (1061)

II. YÖN

ar1 yer, yan, taraf, yön. (120)

es2 yan, taraf, yön, kenar (501)

xat 2. yan, yaraf, yön. (826)

sar, sarı2 taraf, yön (1238, 1241)

- yan1 1.** yan, taraf; yön (1638)
- yar2** yan, taraf; yön (1647)
- tirä, tire** çevre, kenar, yan (1443)
- xırığ, xırık, ğırığ** kenar, uç (850)
- mañ, man** yakın ortam, yakında (947)
- yuvux, yovux** yakın (1740)
- beri1 1.** buraya, bura, en yakın (257)
- yan1 2.** yakın (1638)
- arı1** uzak, sonraki, ertesi, gelecek, önümüzdeki, uzak, ileride (130)
- xarşı (2)** karşı (taraf) (822)
- ötä** karşı, uzak (1102)
- utru** karşı, karşı (1565)
- al1 ön, ön** kısım (64)
- ilgäri** ön, ileri (608)
- andox** geri, yine, yeniden (97)
- arxa** arka, sırt (133)
- art1 1.** arka, art, geri, arka bölüm (136)
- artxargi** arka; art; geri (141)
- artxarı, artharı** geri, geriye, arka (141)
- keri** geri, geriye (681)
- kötünkeri** geriye, geri geri, kışın kışın, arkası dönük olarak (743)
- sırt 2.** geride, arka. (1280)
- aşağa, aşaha** aşağı, alt kısımda olan, alt (153)
- aşax, aşah, aşığ** aşağı, dip (154)
- tib 1., tüb** aşağı, dip. (1436)
- tebä** üst, yukarı, tepe, baş (1406)
- üst 1. (1)** üst, yukarı (1580)
- üzer** üst, yukarı, üzeri (1582)
- yoğar** üst, yukarı (1721)
- yoğarı, yoharı, yoxarı, yuğarı** yukarı (1721)
- iç1 1.** iç, içeri, iç kısım (601)
- içäg, içägi (1)** iç, içeri (604)

dışar dış, dış kısım (431)

dışarı dışarı, dışında (431)

tışarı dışarı (1461)

tap doğru, düz (1385)

toğru, doğru doğru, düz, direkt (1468)

oñ sağ (1055)

sağ2, sah, sax (1) sağ (taraf) (1217)

orta merkez, orta, göbek (1066)

sol, solağay, solağay, soloğay, solohay 1. sol (1292)

xıñır 2. sol (848)

soñ2 sol taraf (1293)

oñlu-soñlu sağlı sollu (1056)

soñğu, songu, soñhu, soñgi, soñçu 1. son, bitim, uç, sınır, kenar (1293)

çek sınır çizgisi, kenar, sınır (375)

1. COĞRAFİ YÖNLER

batış batı (238)

künbatış, künbatışı (2) batı (773)

küntoğuş, küntoğuşu (2) doğu (773)

sol, solağay, solağay, soloğay, solohay 2. kuzey (1292)

yarımkeçä (2) kuzey (1657)

yarımkün (2) güney (1657)

künbatış, künbatışı (1) gün batımı (773)

küntoğuş, küntoğuşu (1) gün doğumu (773)

III. ZAMAN

çax1 çağ, zaman (364)

burun2 1. eskiden, önce (340)

baş 6. başlangıç (231)

kelir gelecek (zaman), gelecekteki; önümüzdeki, ertesi (671)

soñra sonra. (1295)

1. YIL

yaş1 (2) çağ, yıl, dönem (1666)

yıl, il yıl (1714)

yılbaşı yılbaşı, yeni yıl (1716)

yıldalix yıldönümü, yıllık (1716)

yıllix yıllık, bir yıllık (1716)

bıltır geçen yıl (296)

2. AY

ay1 2. ay (takvimdeki) (177)

3. GÜN-GECE

gün gün (556)

kün2 gün, süre, zaman (772)

kündüz gündüz, gün (773)

şindi şimdi, bu gün (1353)

bügün, bükün, böğün bugün (349)

yarın yarın (1658)

bügün-taŋda bugün-yarın, çok geçmeden (350)

taŋ1, tan gün ağarması, şafak, güneş doğmadan önceki alaca karanlık (1382)

taŋda yarın, sabah erkenden, şafakta (1383)

ertä sabah, erken (498)

ertägi, ertäki, ertäŋgi sabah (499)

ertä-keçä sabahtan geceye kadar (499)

yarımkün (1) öğle. (1657)

keç 1. geç (vakit) **2.** gece (663)

keçä gece (665)

keçä-kündüz gece gündüz (665)

kündüz-keçä gece gündüz (773)

inir, inir akşam, alaca karanlık (619)

tünägün dün akşam (1524)

tünlä akşam (1524)

yarımkeçä (1) gece yarısı. (1657)

3.1. Haftanın Günleri

yıxkün, yığkün Pazar (günü) (1713)

yıxpaşkün, yıxpäşkün, ixpaşkün, yığpaşkün Pazartesi (günü) (1714)

nögärikün Salı günü (1027)

xankün çarşamba (günü) (802)

kiçiyaynakün perşembe (günü) (690)

aynakün Cuma günü (187)

aykün Cuma günü; Kıpçak geleneğine göre dolunay gecesi insanların dağ gibi yüksek yere çıkıp toplanarak dua ettikleri gün. (186)

kiçikün hafta içi (691)

IV. SAYILAR

san1 sayı rakam, numara (1234)

sansız sayısız (1236)

sansızlıx sayısız (1237)

1. ASIL SAYILAR

bir bir (272)

bir-eki bir iki, çift, birkaç (276)

teg, tek1, tāk bir, tek, çift olmayan (1408)

eki iki (474)

ekili çifte; çift, ikili (476)

üç üç (1573)

dört, tört dört (440)

beş1, beşsi beş (263)

altı altı (84)

yedi yedi (1685)

sekiz, sekis sekiz (1255)

toxuz, toğuz dokuz (1476)
on on (1054)
igirmi yirmi (605)
otuz otuz (1078)
xırx kırk (851)
elli elli (484)
altmış, altımış, altmış altmış (84)
yetmiş yetmiş (1705)
seksän, seksen seksen (1256)
toxsan, toğsan doksan (1473)
yüz² yüz (1751)
miñ³ bin (973)
tümän on bin, sayısız (1524)

2. SIRA VE SIRA SAYILARI

sıra sıra, dizi (1279)
vergä 1. sıra, dizi, düzen (1698)
artı-sıra art arda (141)
baş 3. ana, asıl, başlıca, birincil (230)
tör ana, asıl, ilk, birincil, başlıca (1493)
birinçi birinci (277)
burungilik (1) birincilik (340)
ilgärilik birincilik, üstünlük, öncelik. (610)
ilk, ilx birinci, ilk (610)
ekinçi ikinci (476)
üçünçi, üçünçü, üçinçi üçüncü (1574)
dörtünçi, dörtünçü dördüncü (441)
beşinçi beşinci (263)
altınç² altıncı (85)
yedinçi yedinci (1685)
sekizinçi sekizinci (1255)
toxuzinçi, toxuzunçi, toğuzunçu, toğuzunçi dokuzuncu (1476)

onınçı, onunçu onuncu (1055)

igirminçi yirminci (605)

otuzunçı otuzuncu (1078)

ellinçi ellinci (484)

son1 son, uç (1293)

sonğu, sonğu, sonhu, songi, sonçu 2. son, nihai, sonuncu (1293)

uç son, bitim, uç (1538)

3. ÜLEŞTİRME SAYILARI

birär birer (275)

ekişär ikişer (476)

üçär, üçşär üçer (1573)

beşär, beşer beşer (263)

altışar altışar (86)

yedişär yedişer (1685)

igirmişär yirmişer (605)

otuzar otuzar (1078)

xırxar kırkar (851)

ellişär ellişer (484)

altmışar altmışar (86)

miñär biner (974)

4. KESİRLER

barça1, barçâ tüm, bütün, hep (219)

barı1, tümüyle, hepsi, her şey (221)

barı-tügäl tüm, tamamen, hepsi (223)

barı-yoxu varı yoğu, hepsi (223)

bolgan bütün, hep (310)

bütöv 1. bütün, tüm (351)

bütün1 bütün, tüm (351)

büz-bütün büsbütün, bütün bütün. (352)

dibelik tamamen, tümüyle, büsbütün (426)

tügäl, dügäl bütün, hep, tamamı (1518)
tügällik, tügällix bütünlük, tamlık (1521)
tüp-tügäl büsbütün, tamamen (1524)
tögäräk daire, yuvarlak; bütünsel (1488)
tögäräklik, tögäräklïx yuvarlaklık, bütünlük, tamlık (1489)
kesäk parça lokma, bölüm, kısım (685)
yarı1 yarı (1654)
yarım yarı, yarım (1656)
yarım-da-yarım ikiye, yarı yarıya (1657)
yarımdıx orta, yarım, yarı (1657)
yarımlıx yarım, yarı (1658)
yarmışar yarımşar (1661)
yartı yarı, orta, yarım (1661)
ortalıx (1) bir şeyin ortası (1068)

V. ÖLÇÜ

ölçöv, ölçü ölçü, boyut (1093)
ölçövsüz, ölçövsiz, ölçsüz ölçüsüz, uçsuz bucaksız (1095)
xırıǵsız uçsuz bucaksız (851)
xırıǵsız-uçsuz uçsuz bucaksız, sonsuz (851)
uçsuz uçsuz, sonsuz (1541)
oranşa (=orança?) orantılı (1061)

1. UZUNLUK VE UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

uzunlux, uzunluq uzunluk, boy (1572)
uzun uzun (1572)
yırax uzak, uzun (1718)
yıraxlıx uzunluk, mesafe, menzil (1719)
xısxä kısa (854)
xarış karış (814)
xulaç kulaç (ölçü birimi) (893)
çılaçıx 2. serçe parmak uzunluğu kadar uzunluk birimi (393)

xarı2 (2) eski uzunluk ölçüsü birimi (813)

2. AĞIRLIK VE AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

tartov tartma, ağırlık (1392)

yük 1. yük, denk (1745)

gan (?) ağırlık ölçüsü birimi, top (536)

somtaş yarım kiloluk ağırlık birimi (1293)

tämbälik balya, çuval, denk (1405)

tänk balya, denk, ağırlık (1405)

tura balya, denk (1508)

top3 ağırlık ölçüsü birimi, top (1483)

VI. RENKLER

ax1 1. beyaz, ak, aydınlık, parlak; kır, gri (54)

axlı1 beyazlı, beyazlıklı, akli (62)

axlı-xaralı (1) 1. siyahlı beyazlı, benekli, alaca, rengârenk, renk renk (62)

ap-ax bembeyaz. (116)

xara1 kara (806)

xaralı karalı (808)

xaralı-axlı akli karalı (808)

xaraça 1. siyahımsı (806)

al2 al, kırmızı (64)

xızıl kızıl (861)

xızılıx kızılılık (862)

alaca, yalaca 1. alaca, rengarenk, benekli (66)

alaca-bulaca, yalaca-bulaca alaca-bulaca, renk renk, çok renkli (66)

berelti duman grisi, gümüş mavi (257)

ipkin erguvan rengi, menekşe moru (620)

ker kahverengi (678)

kök2 (1) açık mavi, mavi (722)

köklüx (3) mavilik (722)

köklü-xaralı koyu mavi, lacivert (722)
yâşil (1) yeşil (1681)
sarı1 sarı (1240)
sarı-xızılı sarı kırmızılı (1241)
sarılix, sarığlix, sarıxlix (1) sarılık (1241)
sarı-yağız sarı-yağız, sarımsı, kumral (1241)
yağız esmer tenli (1622)
xara-yağız esmer, koyu, kara (810)
xaralix karalık, karanlık (808)
xaramğu, xaraŋğu, xaraŋğu, xaraŋğı karanlık (808)
xaramğulu, xaraŋğulu karanlık (809)
xaramğulux, xaraŋğulux, xaraŋğulux, xaranxulux karanlık (809)

VII. BİTKİLER

bitiş bitki, ekin, ot vb.; bitki örtüsü. (283)

1. AĞAÇLAR

ağaç, ahaç, axaç 1. ağaç (40)
teräk ağaç, odun, tomruk (1423)
çetlevük (2) fındık ağacı. (382)
xavax kavak (829)
tal söğüt (1370)
terebint sakız ağacı (1425)

1.1. Ağacın Bölümleri

çubux budak, ince dal, kol, çubuk (406)
sal1 sürgün, filiz, dal (1228)
çubuxlu ince esnek dallı, çubuklu, dallı budaklı (406)
kök3 (1) kök, köksap. (722)
tib 2. kök, çalı (1436)
tipçük kök (1443)
yaprax yaprak (1646)

xabux ağaç kabuğu, kabuk (781)

xobuz1 kabuk, saman, küçük çöp (864)

butax, budağ, butah, budax budak, dal, filiz, sürgün (341)

butaxlı dallı budaklı (342)

1.2. Ağaçla İlgili Malzemeler

xazık, xazux sopa, kazık (841,842)

çüv (2) küçük kazık, kütük (411)

otun odun (1078)

2. MEYVELER, SEBZELER

2.1. Sebzeler

burçax bezelye, nohut (338)

xabax2 kabak, balkabağı (779)

sarımsax sarımsak (1241)

soğan soğan (1291)

yášillik, yášillix yeşillik, çiğ, yeşil sebze (1682)

yaşlıx (1) yeşillik (1670)

2.2. Meyveler

alma1 1. elma (83)

borla üzüm asması (315)

çiyä vişne (386)

erük erik (499)

häyva ayva (578)

örük erik (1101)

xovun, xuvun kavun (882)

salxım salkım, üzüm salkımı (1231)

tegänäk1 (1) çakal eriği, karadiken (1407)

yemiş meyve (1689)

yemişli meyve veren, meyveli (1689)

3. TAHILLAR

arış çavdar (131)

arpa arpa (135)

tüvü, tövü darı (1530)

aşlı, aşlıx (1) tahıl, bitki tahılları (buğday, arpa, darı..) (159)

bürtük (1) taneli tohum, çekirdek, hububat (351)

4. OTLAR

ot2 ot, yabani bitki (1076)

yaşot1 ot, taze ot, çim (1670)

biçän saman, kuru ot (265)

burç1 1. karabiber **2.** ökseotu (338)

xarañcux bir çeşit yulaf (810)

xaşlavuçı ısırgan otu (826)

xıçı hardalotu (844)

xıbha haşhaş (844)

xumlax şerbetçiotu (898)

xumlaxlı şerbetçiotlu, şerbetçiotuyla kaplanmış. (898)

kenebir kenevir (677)

xamış saz, kamış (799)

çiçäk 1. çiçek (383)

4.1. Diken, Çalı

tikän diken, dikenli erik, devedikeni (1438)

çör diken (404)

sañxı (1) diken (1235)

çırpı çalı çırpı (396)

degänäkli dikenli (420)

tegänäk1 (2) dikenler, çalılık (1407)

VIII. HAYVANLAR

1. HAYVAN ÇEŞİTLERİ

tuvar1, tovar, dvar, duvar (1) hayvan, davar, siğır, koyun, domuz gibi hayvan (1516)

kiyik (1) yabani, vahşi hayvan. (700)

kiyik (2) av hayvanları (700)

xapsavuçı (2) yırtıcı, yırtıcı hayvan (805)

yırtuçı (1) yırtıcı hayvan (1720)

toğrutırnaklı eğri yürüyen iki ayaklı hayvan (1470)

müñüzlü boynuzlu (992)

müñüzsüz boynuzsuz (992)

xara2 boynuzlu hayvanlar (806)

sıxyümlü çok tüylü hayvan (1275)

atayaxlı sert tırnaklı, toynaklı (165)

xanatlı kanatlı (801)

köpayaxlı çok ayaklılar (731)

1.1. Omurgasızlar

1.1.1. Solucanlar

xurt kurt, solucan (899)

xurtkına kurtçuk (900)

taraxxurt kurtçuk, solucan (1387)

1.1.2. Eklembacaklılar

bit bit (281)

bürçä pire (351)

çibin sinek (383)

itçibin, itçibini (köpek) it sineği (631)

atçibini at sineği (166)

komar sivrisinek (711)

küyä güve (777)

örmäşüx örümcek (ağı) (1100)

sinäk, senäk, sivrisinäk cibin, sivrisinek (1270,1273)

köbäläk kelebek, pervane (720)

kebenäk 2. halk ağzında pervane, kelebek (663)

xıxaç istakoz, yengeç (663)

ana 2. dişi, anaarı... vb. (91)

xarınca karınca (814)

1.2. Omurgalılar

1.2.1. Balıklar

suvdagi suda yaşayan (1335)

balıx balık (211)

balıxkına küçük balık (212)

çortan, çortanbalıx turna balığı (400)

xalxanbalıxı kalkan balığı (798)

xarabalıx sazan (806)

sarıköbäkbalıx sarı karınlı balık (?) (1241)

sazan sazan (1247)

tekirbalıxı Mersin balığı (1409)

tuğubalıx, tuxubalıx Mersin (balığı) (1504)

yayınbalıx yayın balığı (1673)

xılıçbalıxı kılıç balığı (845)

yılanbalıxı yılan balığı (1716)

1.2.2. Kurbağalar

bağa1, baha, xurbaxa kurbağa, karakurbağası (898)

1.2.3. Sürüngenler

sürkülgän sürüngen (1339)

yarımsürkülgän yarı sürüngen (1658)

yılan yılan (1715)

xarayılan karayılan (810)

oxyılan okyılanı (1050)

tozbaxa Orta Asya veya bozkır kaplumbağası (1488)

1.2.4. Kuşlar

xuş 1. kuş (902)

çipçix, çipçix, çipçix (1) kuş, küçük kuş (394)

yırtuçı (2) yırtıcı kuş (1720)

tırmavuçıayaxlı iki ayaklı kanatlılar (1460)

toğruburnu, toğruburun uzun burunlu, uzun gagalı kuş (1469)

1.2.4.1. Yabani

turna turna (1510)

çapla balıkçıl (368)

xaraxuş, xarağuş kartal (806)

xaraxuşkına kartal yavrusu. (807)

xarğa karga (812)

keklik keklik (669)

xarlığaç kırlangıç (817)

1.2.4.2. Evcil

xaz kaz (839)

ördek ördek (1099)

keyäğä ördek (689)

taxağu tavuk (1369)

tavux, tavuğ tavuk (1400)

çipçä civciv, piliç (385)

çipçix, çipçix, çipçix (2) civciv (394)

deväxuşı devekuşu (425)

kügürçi, kügürçin, kügürçün, gügürçi, gügürçin, gükürçin
güvercin (768)

1.2.5. Memeliler

1.2.5.1. Kemirgenler

xoyan tavşan (885)

tuşxan tavşan (1511)

xunduz, xundız kunduz (898)
sıçxan, çıçxan sıçan, fare (1273)
sıçxangına sıçancık (1273)
çaravurt hamster, cırlak sıçan
tiyin, teyin sincap (1452)
köcän kokarca (721)
kirpi kirpi (697)
kiş samur (698)

1.2.5.2. Otçul Beslenenler

1.2.5.2.1. Tek Tırnaklılar

tomruxayaxlı tek tırnaklı (1480)
at-it atlar ve itler; atlar ve başka mahluklar (166)
at-xara atlar ve diğer büyükbaş hayvanlar (166)
alaşa at (67)
at 1 at (159)
tay1 tay, at yavrusu (1401)
ayğır aygır, erkek at (182)
baytal1 kısarak, dişi at (241)
baytalmaçı damızlık kısarak (241)
eşäk eşek (506)
xatır katır (827)
birmüñüz tek boynuzlu at (280)
birmüñüzlü gergedan (280)

1.2.5.2.2. Çift Tırnaklılar

tırmavuçıtırnaxlı çift tırnaklı (1460)
tuvarıtırnaxlı çift tırnaklı (1516)

1.2.5.2.2.1. Evcil

sığır sığır, büyükbaş hayvan (1274)

tuvar1, tovar, dvar, duvar (2) davar, sığır, koyun, domuz gibi hayvan (1516)

tuvar-ögüz iri boynuzlu hayvanlar; inek-öküz. (1516)

dana dana (414)

bızov dana, buzağı, düve (299)

bızovgına dana, buzağı, sığır yavrusu (299)

bızovlu gebe inek, buzağılı (299)

inäk inek, dişi sığır (614)

ut inek (1565)

ögüz öküz, boğa (1090)

buğa, buha boğa, öküz, erkek inek (333)

suvşığırı manda (1336)

devä deve (425)

tövä1 deve (1497)

köçäk (1) deve yavrusu (720)

davar küçük baş hayvanlar (415)

ečki keçi, teke. (467)

eçkimünüz dağ keçisi (468)

ğu koyun; marya (559)

xoç, xoçxar koç, erkek koyun (865)

xoy1, xoyun2, xoyın koyun (883)

xoyunğına koyuncuk, kuzu (888)

xozu, xuzu kuzu (890)

1.2.5.2.2. Yabani

kiyik (3) geyik (700)

sıgın bir tür geyik (1274)

1.2.5.3. Etçil Beslenenler

1.2.5.3.1. Evcil

kedi kedi (668)

maçı, maşı kedi (934)

it köpek, it (630)

1.2.5.3.2. Yabani

tülkü, tilki tilki (1524)

aslan aslan (149)

aslangına aslan yavrusu (150)

xaplan kaplan (804)

börü kurt (327)

börüxatır kurt-tilki melezi (327)

börüxatırgına yavru kurt-tilki melezi (327)

1.2.5.4. Karışık Beslenenler

1.2.5.4.1. Evcil

çoçxa ev domuzu (398)

1.2.5.4.2. Yabani

ayuv ayı (190)

toñuz-hayvanlar domuz ve siğir (1482)

toñuz, tuñuz domuz (1482)

şadı bir çeşit maymun, ipek maymun, uzun kuyruklu maymun (1344)

2. SÜRÜ

yılxi tek tırnaklı hayvan sürüsü (1716)

sürük sürü (1340)

yıglıx sürü, kalabalık, toplama (1711)

3. HAYVANLARIN BAZI BÖLÜMLERİ

xuyrux, xoyrux, xuryux, kuyruk (910)

xuyruxlu kuyruklu (910)

müñüz boynuz (992)

tuyax, tuyağ toynak, tırnak (1517)

sahrı sağrı derisi (1224)

xanat kanat (801)

4. HAYVAN BARINAĞI

haran ahır (568)

uya yuva, in (1567)

indir ambar, ahır (616)

xozulux kuzular için çit, yer (890)

aran odunluk, samanlık, ahır bölmesi, ahır, damız, tavla (124)

xuşçı kuş evi, kümes (903)

5. AV MALZEMESİ

sırtmax, sirtmāx siltmāx, sitmāx tuzak, kapan, ilmikli kapan (1280)

av ağ, ilmikli kapan, tuzak (169)

tutxax (1) kapan, tuzak (1513)

6. AVCI, BALIKÇI

avçı, avuçı yakalayıcı, avcı; balıkçı (173)

balıxçı balıkçı (211)

kiyikçi avcı (701)

ulavuçı, ulovçı avcı, balıkçı (1545)

avdaş avcılık, balıkçılık arkadaşı (173)

IX. İNSANLAR

kişi (1) insan, kişi, fert (698)

el1 (1) el, insanlar, adamlar (481)

1. CİNSİYETE GÖRE İNSANLAR

erkäk-tişi kadın-erkek, erkek ve dişi (496)

1.1. Kadın, Kadınlık

xarı1 kadın (813)

xatun, kadın (828)

tişi dişi, kadın (1448)

biçä bayan; hanım, hanımefendi (265)

bikä, biykä, bikkä (1) bayan; hanım, hanımefendi (267)

xatunlux kadınlık (829)

tişilik dişilik, kadınlık (1449)

1.2. Erkek

er erkek (491)

erän (1) adam, erkek (492)

erkäk erkek (496)

ağa, aha 3. bay, bey (40)

eyä, iä, iyä, egä (1) bey, beyefendi (514)

kişi (2) adam, erkek (698)

2. YAŞ DÖNEMİNE GÖRE İNSANLAR

yaş1 (1) yaş, dönem (1666)

yaşlı belli bir yaş (1670)

1.2.1. Bebek

bäbä küçük çocuk, bebek (244)

oğlançix bebek, (erkek) çocuk, oğlan (1037)

oğlangına bebek, (erkek) çocuk, oğlan (1037)

toğma (1) doğan (1468)

1.2.2. Çocuk, çocukluk

bala çocuk, evlat (209)

oğlan, ohlan 1. çocuk, evlat, oğlan (1279)

oğlanlıx, ohlanlıx çocukluk çağı, ufak çocukluk. (1037)

giçi, kiçi (2) küçük, oğlan, çocuk (544, 690)

küçük (2) küçük, çocuk (768)

uşax ufak, küçük oğlan, çocuk (1564)

oğul-xız çocuklar (1040)

1.2.3. Genç, gençlik

genç genç (541)

yaş4 genç, körpe (1666)

igit genç, delikanlı (605)

igitlik, igitlix gençlik, delikanlılık (606)

yetişmägän (2) cahil genç, delikanlı, yetişkin olmayan (1074)

ergän erkek için olgunluğa ulaşmak, ergen (493)

ini küçük, genç (617)

inilik küçüklük, gençlik (618)

1.2.4. Orta yaş

otuzyaş genç insan, otuz yaşında (1078)

otuzyaşar, otuzyaşlı otuz yıllık, otuz yaşında, otuzluk (1079)

1.2.5. Yaşlı, yaşlılık

bikä, biykä, bikkä (2) büyük, yaşlı kadın (267)

biyağa (2) yaşlı adam (287)

eski, esiki ihtiyar, koca, kart (502)

xart ihtiyar, koca, kart (823)

xartlix yaşlılık (824)

2. İNSAN İLİŞKİLERİ

2.1. Aile

öv-el aile (1105)

turdaş birlikte yaşayan, birlikte duran, eşlik eden (1508)

2.1.1. Evlilik

alışmax evlenme, evlilik, nikâh (82)

alışmaxlix evlenme, evlilik, nikâh (82)

alışmamax bekârlık, evli olmama (82)

sınarlıx karıkocalık, evlilik, arkadaşlık, ortaklık (1279)

2.1.2. Karı-Koca

karı karı, hanım (656)

nögär hayat arkadaşı, eş, karı, koca, hanım (1027)

sınar, sınar (2) eş, karı, hanım. (1279)

eyä, iä, iyä, egä (2) beyefendi, koca, eş (514)

erän (2) koca, eş (492)

erli evli kadın (497)

xocalı evli (866)

xatunlu eşi olan, evli erkek (829)

erli-xatunlu evli (497)

birländäş (2) karı koca, eş, birlikte yaşayan (278)

tirlikli düzen sahibi (evli barklı, iş sahibi vb.) (1048)

2.1.3. Aile Üyeleri

2.1.3.1. Ebeveyn

ata-ana ana-baba, ebeveyn (164)

oğuldaş çocuğa sahip olan anne-baba (1040)

toğuruçı (1) ebeveyn (1472)

2.1.3.2. Anne

ana 1. anne (91)

2.1.3.3. Baba

ata (1) baba (162)

baba1 (1) baba (199)

2.1.3.4. Kız Çocuk

xızgına küçük kız (860)

xız, xz kız çocuk (859)

xızoğlan bakire, kız çocuğu (863)

xız-oğul kız evlat (863)

2.1.3.5. Erkek Çocuk

oğul, uğul erkek evlat, oğul, çocuk (1039)

oğulğına oğulcuk (1040)

2.3.6. Kardeş

kardaş kardeş (656)

xardaş kardeş (811)

ağa-xardaş, aha-xardaş kardeşler, büyük ve küçükler (41)

ağa, aha (1) 1. ağabey (39)

xızxardaş kız kardeş (862)

sinli küçük kız kardeş, küçük akraba (1271)

egiz ikiz, ikizler (470)

burungilik (2) en büyük çocuk olma, birincilik (340)

2.1.4. Aile Üyelerinin Konumları

toğurmaxlıx ebeveynlik (1471)

analıx analık, annelik (92)

atalıx (1) babalık, babalık konumu ve görevleri (164)

xızlıx bekâret, kırlık (862)

oğullıx, oğullıx, oğlulıx oğulluk, oğul olma durumu, oğul olma görevi (1040)

xardaşlıx kardeşlik (811)

2.1.5. Anne-Baba-Çocuk Birlikteliği

atalı-oğullı babalı-oğullı, baba oğul (165)

analı-oğullı analı oğullı (92)

2.1.6. Anne-Baba-Çocuk Sahibi Olma

atalı babalı (164)

oğullı oğlana sahip, oğullı (1040)

2.1.7. Aile Üyelerinden Yoksunluk

ersiz1 kocasız, erkeksiz (498)

xatunsuz kadınsız (829)

tul dul (1504)

tullux dulluk (1505)

xızsız kız çocuğu olmayan (863)

oğulsuz, oğulsız oğlansız, erkek evladı olmayan (1041)

oğulsuz-xızsız, oğulsız-xızsız çocuksuz (1041)

anasız anasız (93)

atasız babasız (165)

öksüz, ögsüz öksüz (1091)

öksüzlük öksüzlük (1091)

2.2. AKRABALIK

yuvuxlux, yovuxlux yakınlık, akrabalık (1741)

uruğ-kök, uruh-kök akraba, hısım, torunlar, gelecek kuşaklar (1557)

2.2.1. Akrabalık İlişkileri

2.2.1.1. Kan Bağıyla Akrabalık İlişkileri

toğma (2) kan bağı olan (1468)

2.2.1.1.1. Dede, Nine

babu büyükbaba, dede (199)

däädä dede (417)

mam büyükanne, nine, kocakarı (943)

mamu büyükanne, nine (943)

2.2.1.1.2. Amca, Dayı

ağa, aha (2) 1. amca, dayı. (39)

ağaça amca, dayı (41)

biyağa (1) amca, dayı (287)

dayı dayı (417)

2.2.1.1.3. Hala, Teyze

bikä, biykä, bikkä (3) hala, teyze (267)

bikäçä hala, teyze (267)

2.2.1.1.4. Torun

torun torun (1485)

toruncux 1. torun **2.** torun oğlu, torun kızı (1485)

uruğ, uruh torunlar, gelecek kuşaklar, meni, tohum (1557)

2.2.1.2. Evlilik Yoluyla Akrabalık İlişkileri

xuda dünür (892)

xudalıx dünürlük, akrabalık ilişkileri (892)

xaynana, xayna kaynana (835)

xayın1 xayn kayın (833)

xaynata kaynata, kayınpeder (835)

kelin, kilin gelin, yenge (671)

kelindäş elti (671)

kiyöv nişanlı, güvey, damat (702)

kiyövlük, kiyövlux, kiyövlük damatlık, güveylik durumu (702)

macanag bacanak (935)

yengä gelin (erkek evladın hanımı) ; yenge (büyük kardeşin hanımı) (1691)

yezna büyük kardeşin kocası, damat, enişte, bacanak, kayınbirader (1706)

ögäy üvey, evlatlık (1088)

2.3. Soy, Kuşak

kindik, gindik 2. kuşak, nesil (692)

kök3 (2) köken, asıl, soy (722)

baba1 (2) cet, ata (199)

öbgä cet, ata (1086)

soy soy, kuşak (1298)

tamur (2) kök, köken, soy, kuşak (1377)

keçkän (2) cet, ata (667)

2.4. Arkadaşlık

sınar, sınar (1) ortak, arkadaş, yoldaş (1279)

sınardaş, sınıardaş arkadaş, yoldaş (1279)

birländäş (1) arkadaş, ortak, rakip (278)

tanış tanıdık, ahbap (1381)

tanışlıx tanışıklık (1382)

tanışıklık tanıdıklık, arkadaşlık (1381)

tendeş denk, yaşıt, akran (1413)

sözdäş muhatap, arkadaş (1307)

2.5. Konuk, Komşuluk

xonax konuk (873)

xonaxlı misafirhane (873)

xonaxlıx konuk, davetli, ziyaretçi için tasarlanmış (873)

xonaxsız konuksuz (873)

xonşu, xonçu, komşu (874)

xonşulux komşuluk (874)

xonuşdaş komşu (874)

övdägidäş komşu (1105)

kelgän ziyaretçi, misafir (671)

2.6. Yol, Yolcu, Yolculuk

yol 1. yol, yolculuk (1724)

yolçu, yolçı yolcu (1725)

yolçun yolcu, gezgin (1725)

yolçunlux, yolçunlu[x] yolculuk, gezi, seyahat (1726)

yoldaş yoldaş, yol arkadaşı (1726)

yoldaşlıx arkadaşlık, yoldaşlık (1726)

yoldaşsız yol arkadaşsız (1726)

keçirüçi, keçürüçi uğurlayan, yolcu eden (667)

X. YAŞAM, ÖLÜM, TIP, SAĞLIK, HASTALIK

1. YAŞAM, ÖLÜM

ölüm-tirim yaşam ve ölüm (1098)

1.1. Sağ-Yaşam

tınıx ruh, nefes, soluk (1458)

sağ1, sah sağ, sağlam, diri, canlı (1216)

tınıxlı canlı (1458)

tiri canlı, diri, sağ (1445)

tirlik, tirlix 1. yaşam (1447)

tirliklix yaşarlık, hayatıyet (1448)

tirinäcäk yaşam donatımı, geçim aracı, geçim (1446)

1.2. Ölü- Ölüm

keçkän (1) ölmüş, ölü; cet, ata (667)

keçmiş ölmüş ölü, cet (667)

ölgän ölü, ölmüş (1093)

ölgänli ölmekte olan, can çekişen (1096)

ölü ölü (1096)

ölüm ölüm (1096)

tınıxsız cansız (1459)

tirisiz cansız, ölü (1447)

2. TIP

2.1. Hekimlik

oñaltuçı doktor, hekim (1055)

otaçı hekim (1076)

sağaytuçı hekim (1218)

2.2. Sağlıklı ve Sağlık

tirilik, tirilix canlılık, dirilik, sağlıklılık (1446)

ağrıxsız ağrısız, hastalıksız, acısız (49)

sağ-esän sağlıklı, sıhhatli (1218)

sağlıx, sağlx, sahlıx, saxlıx sağlık (1222)

sağ-salam, sax-salam sağ salim, tamamen sağlıklı (1223)

sapa-sağ tamamen sağlıklı (1237)

2.3. Hasta ve Hastalık

ağrı ağrı, acı (47)

ağrıx, ağrığ, ağrx, ahırx ağrı, acı, hastalık, illet (47)

ağrıxlı, ağrığlı, ağrıxlı hasta, hastalıklı, ıstırap verici, ağrılı (49)

sançxı (2) sancı, kramp (1235)

sağsız hasta (1223)

sağaymaxsız şifasız, devasız (1217)

oñalmaxsız tedavi edilemez (1055)

oñaltmaxsız tedavi edilemez (1055)

sarılx, sarığlıx, sarıxlıx (2) sarılık, solgunluk (1241)

talçıx yorgunluk, bitkinlik, baygınlık (1372)

talçıxlı yorgun, bitkin, halsiz (1372)

tutunmax (2) uyku hali, bayılma, uyuşma, baygınlık (1515)

xansız kansız, soluk (802)

kelepänlix cüzam. (671)

mat felç, uyuşmuş (955)

yamrucak kısmi felç, vücudun yarısına gelen inme. (1638)

ölät veba, salgın hastalık, insanların ölümü (1093)

xuturğu kuduz (905)

xuturğulux kuduz hastalığı, kudurgunluk (905)

isitmä sıtma, ateş (623)

yanmaxlıx yanma, yangı, ateş, ateşlilik, hararet (1641)

yara yara (1648)

yaralı1 yaralı (1650)

yaralılıx yaralılık (1650)
axlı-xaralı 2. yara kabuğu, kabuklarla kaplı (62)
bürtük (2) sivilce, kabartı (351)
irinli irinli (621)
şişik (1) iltihaplı yara, çıban (1354)
şişik (2) kozalak, yumru, şiş tümör (1354)
şişiklik şişme, şişlik (1354)
kök2 (2) çürük, morluk (722)
köklüx (4) morluk, çürük (722)
axlı-xaralı (2) 1. çil (62)
saçsız saçsız, kel (1215)
axsax, axsağ, ağısax topal, aksak, sakat (63)
soxur kör (1291)
soxurlux körlük (1291)
tilsiz dilsiz (1441)
xulaxsız kulaksız; sağır (895)
kolsuz kolsuz (871)
xotur irinli kabuk, çıban (882)
başibuzux deli, akli bozuk (232)
deli deli (421)
delilik, delilix aptallık, delilik (422)
teli deli, dengesiz, delişmen (1410)
telilik delilik, aptallık (1410)
essiz deli, akılsız (505)
essizlik, essizlix aptallık, çılgınlık, delilik (505)
saşxan aklını oynatan, deli (1244)
saşxın, şaşkın aklını kaybeden, deli (1244)

2.4. Hamilelik, Doğum

toğuruçı (2) ebe (1472)
toğunç doğum, yavru (1471)
tolğanmax doğum sancıları (1477)

yüklü gebe (1745)

ağırayaxlı gebe, hamile, yüklü (44)

ekicanlı hamile, gebe (475)

ekixat gebe, hamile (476)

miñ2 ben, nokta, iz, doğum lekesi (973)

xısır kısır (853)

toğmasız, toxmasız kısır (1468)

2.5. İlaç, Tedavi

ota ilaç, kocakarı ilacı (1076)

xolbağı (1) sargı, pansuman (871)

sağaymaxlıx iyileşme, tedavi, şifa (1217)

sağaytmax iyileşme, tedavi, şifa (1218)

XI. VÜCUT

boy boy, vücut (320)

1. VÜCUDUN BÖLÜMLERİ

1.1. Beş Duyu Organı

köz (1) göz (746)

xulax 1. kulak (893)

burun1 burun (339)

til 1. dil (1440)

teri1 (1) deri, cilt (1427)

1.2. Baş Kısım

baş 1. baş, kafa (229)

miñ1 beyin (973)

saç saç teli (1212)

xıl saç teli (844)

tük (1) tüy, kıl (1523)

tüklük yüzdeki ince sakal, kıllar (1523)

saxal sakal (1224)

yüz1 1. yüz, çehre (1750)

üst, üsd2 yüz, üst kısım (1580)

burun-ağız burun ve ağız; bütün yüz (340)

ovurt ağız içi boşluğu (1079)

alın 1. alın (80)

xaş kaş (826)

böbäk göz bebeği (324)

kirpik, kirpig kirpik (697)

toz2 kulağın çevresi, kulak etrafındaki alan, kulak kepçesi (1488)

yanax, yanğağ, yanğax yanak, elmacık (kemiği) (1641)

ağız, ahız 1. ağız (45)

erin dudak, ağız (494)

tamax (1) boğaz (1373)

tamax (2) damak (1373)

tañlay damak (1385)

tiş1 diş (1448)

boğoz boğaz, yutak (304)

boğurdax boğaz, gırtlak (306)

1.3. Gövde Kısmı

gövdä gövde (550)

boyun1 boyun (323)

eñsä ense (490)

yağır1 ense (1621)

eñ1, en, yeñ omuz (489)

umuz omuz (1552)

sırt 1. arka, sırt (1280)

kindik, gindik 1. göbek (692)

köküs, köks göğüs (723)

xoyun1 göğüs, bağır, koyun (887)

töş göğüs, bağır (1495)

emçäk, yemçäk meme, meme başı (485)

xarın karın (813)

bel bel (250)

but1 uyluk, kalça, but (341)

köt arka, kış (743)

1.4. Kemik ve Çeşitleri

söväk, süväk kemik (1301)

alma1 2. elmacık kemiği (83)

xaburğa, xabırğa, ğaburğa eğe, kaburga kemiği (782)

küräk (2) kürek kemiği (774)

ilig omirilik, ilik, (sırt kemiği) (610)

yağırın kürek kemiği, sırt, arka (1621)

1.5. Kollar ve Bacaklar

ayax-xol ayak/bacak ve kol, kollar ve bacaklar (179)

xol-ayax kol ve bacak, el ayak (870)

1.6. Kol, El, Parmak

el2 kol, el (481)

xoltux koltukaltı (872)

xol, qol kol (867)

xar2 kol, el (806)

xarı2 (1) kol, el, dirsek (813)

çığanax, çıxanax dirsek (388)

yeñ1 (1) kol (1690)

biläk bilek. (270)

ovuç avuç (1082)

barmax1 parmak (226)

çılaçix 1. serçe parmak, küçük parmak (393)

tırnax tırnak (1461)

1.7. Bacak, Ayak

ayax1, ayağ ayak (178)

tiz diz (1453)

ökçä ökçe, topuk (1091)

taban taban, ayak, ayak tabanı (1362)

1.8. İç Organlar

yüräk kalp, yürek (1746)

öpkä1 akciğer (1098)

bağır2 karaciğer, ciğer, iç (203)

bövräk, büvräk, büyräk böbrek (327)

talax dalak (1370)

xursak mide (899)

yamız kasık (1638)

yumurtax, yimurtax erbezi, testis (1737)

bağırsağ, bağırsax, bağırsığ, bağırsıx 1. iç, bağırsak, iç organlar (203)

içäg, içägi (2) iç, bağırsak, iç organlar (178)

tamur (1), tamar, damar damar (1377)

xovux (anatomi) kese (882)

1.9. Vücut Sıvıları, Salgıları

xan1 kan (799)

yaş2 yaş, gözyaşı (1666)

tükürük tükürük (1523)

balğam balgam (211)

ter ter (1423)

irin irin (620)

öt öd, safra (1102)

yağır2 safra (1621)

siydik sidik, idrar (1273)

fışxı dışkı, gübre (527)

pox dışkı (1153)

tezäk dışkı, insan, hayvan pisliği (1434)

sıçmax dışkı (1273)

XII. EV, YAPI

yer1 2. yer, mekân (1695)

ev ev (512)

öv, üv ev, yapı, bina (1103)

övginä küçük ev, evcik. (1106)

tüzöv, tüzmalik yapı, bina (1535)

turaçax, turaçaq, turaçağ konut, daire (1508)

tutov mülk, malikâne, mülkiyet (1514)

tugan barınma yeri, kulübe (turgan yer) (1504)

otax, otağ göçebe çadırı, otak (1076)

salaş, şalas çardak, kulübe, bağ evi (1230)

1. EV SAHİBİ

öveyä, üveyä, üviyä, övyäsi ev sahibi, (nadiren) ev sahibi kadın (1106)

övlü, üvlü ev sahibi olan, aile, evli, evli (kadın) (1106)

övsüz, üvsüz evsiz, barınaksız (1108)

turuçı sakin, oturan (1510)

tutovlu malikâne sahibi (1514)

2. EV YAPIMI VE MALZEMELERİ

2.1. Taş, Toprak

taş, daş taş, kaya (1395)

xaya kaya (830)

taşgına çakıl (1397)

toprax, toprah, toprağ toprak (1483)

kum2, xum kum (762)

toz1 toz (1488)

balçix, barçix kil, balçık, çamur (210)

çamur çamur (367)

kerpiç, kerpıc kerpiç tuğla, pişmemiş tuğla, kerpiç. (684)

2.2. Boya

boyov, boya, boyacı (1) boya maddesi, boya, boya maddesi (321,323)

çivit çivit, mavi renkli toz boya (386)

boyovlu boyalı (323)

2.3. İnşaat Aletleri, Malzemeleri

çüv (1) dübel, küçük kazık, çivi, mih (411)

xadax, xadağ çivi, mih (788)

ağaç, ahaç, axaç 2. kalın sopa, direk, tomruk, kazık, kalas, tahta, odundan nesne (41)

ögöv raspa, kaba ege, törpü, sistire (1088)

tayax sopa, değnek (1402)

tayanacag dayanak, destek, payanda (1403)

teşüçi oyma kalemi, keski, delici (1433)

birov, burğu1 burgu, matkap ucu (299)

çakuç çekiç (364)

keskiç pense, maşa (686)

orğan, urğan ip, urgan, kement, halat (1062)

bıgov, bıxov, buxov pranga, zincir, bağlar (296)

tutxal tutkal, yapışkan madde (1513)

balağuz, balahus, balahuz balmumu, mum (210)

3. EVİN BÖLÜMLERİ

3.1. Evin Dış Bölümleri

öv-azbar ev ve çiftlik, eve bitişik toprak parçası, çiftlik (1105)

yurt eve bitişik toprak parçası, evin bahçesi, çiftlik (1738)

kölgalik şemsiye, gölgelik, sundurma. (724)

saçax saçak (1214)

yapu duvar; parmaklık, kafes, çit, tahta perde (1646)

çetän, çätän korkuluk, çit, bariyer (382)

añğıç, anğıç, anğıç merdiven, basamak. (112)

basxıç, basğıç, başxıç basamak, merdiven. (229)

eşik kapı, eşik (506)

xabax1 sokak kapısı, kapı (779)

üst 1. (2) çatı, örtü (1580)

3.2. Evin İç Bölümleri

tiräk direk, sütun (1443)

oda oda (1033)

xapı kapı (804)

xapank pencere kapakları, pancur, kepenk (803)

käpänk kepenk, pancur (663)

ayaxyolu tuvalet (180)

yapuv kaplama, örtü, dam, çatı (1647)

yılısuv, yulusuv 1. hamam, banyo (1716)

xaxra, xağra antre, koridor (792)

ortax2 iki yeri bağlayan koridor, bağ (1068)

4. EV EŞYALARI, ARAÇ VE GEREÇLERİ

arı-beri mal, mülk, öteberi (129,131)

avadanlıx 1. alet, araç gereç, donanım, evsel eşya (169)

uşax-tüfäx, uşax-tüväx her türlü ufak tefek şey, öteberi. (1564, 1566)

çert meta, mal, ürün Türkçe mi? (378)

tutkan ikinci el, kullanılmış. (1513)

partal (2) yırtık pırtık ev eşyası vb. (1122)

sağıt, sahit alet, aygıt, araç (1221)

sağıt-saba çeşitli araç gereçler, donanım (1222)

4.1. Anahtar, Kilitler

açxıç 1. anahtar, açkı, kilit (27)

açxıç 2. sürgü, tırkaz, kapı sürgüsü. (28)

beclöv, beclävüç, beclävüçi, beclövüç kapamaç, sürgü, tırkaz, kilit (250)

uzax1 kilit, sürgü (1569)

açxıçlıx tutturmalık, anahtarlık, anahtar yapımı için hazırlanan, ayrılan. (28)

4.2. Halı, Kilim

kilim yün halı, keçe, kilim (691)

zili kilim, halı. (1781)

4.3. Örtü, Yatak Eşyaları

yapov, yabov (2) örtü (1645)

örtöv örtü, yatak örtüsü (1100)

orun, urun 1. (2) yatak, döşek (1069)

töşäk, töşäg yatak, döşek (1496)

örtü-töşäk örtü, yatak, yatak eşyaları. (1101)

yuvurğan, yovurğan, yovurhan, yurğan, yorğan, yuvuğan yorgan (1742)

yastıx yastık (1666)

yatax yatak. (1671)

yüzlük yastık yüzü, kılıfı (1752)

yapux, yapıx, yapuğ örtülü, kapalı (1646)

yapovlu döşeli, kaplanmış, örtülü (1646)

çibinlik cibinlik (sineklerden korunmak için perde) (383)

boxça, boğça bohça. (306)

4.4. Bebek Araç-Gereçleri

beşik beşik (263)

oyunçax oyuncak (1085)

4.5. Süslenme, Süslenme Eşyası

saçbağ (1) saç bağı, saçın toplanmış hâli (1214)

küzgü, güzgü ayna (778)

tarax tarak (1387)

yülgüç, yölgüç ustura (1746)

4.6. Oturma Aracı

olturğuç sandalye, oturak (1053)

4.7. Temizlik Aracı

sibirtkä, sibirtki süpürge, çalı süpürgesi (1267)

4.8. Diğer Ev Eşyaları

temir 2. ütü. (1410)

baratir (gaz) lamba, ışık veren araç (218)

5. MUTFAK

5.1. Mutfak Eşyaları

avadan (2) mutfak eşyaları, araç, gereç (169)

5.1.1. Kap-Kacaklar

çanax kase, çanak, tabak (367)

çanax-ayax yeme içme için kap kakacak (367)

bağır-temir bakır-demir, her türlü metal nesne, kapkacak, eşya (204)

tepsi tepsi (1423)

bağırsağ, bağirsax, bağırsığ, bağırsıx 2. tulum (şarap tulumu), güğüm (204)

tulum, tolum (şarap tulumu) tulum (1505)

bardax, bardağ, bartax testi, çanak, güğüm (220)

çölmäk çömlek, testi (402)

küf, küp yere gömülen kum küp, toprak testi (şarap için) (768)

sapçax fıçı, kova (1237)

sapçacıx küçük fıçı, kova (1237)
yasman küçük fıçı, kova (1666)
xazan1 kazan (839)
eläk1 elek, kalbur (482)
xapxax kapak (804)
ayax2 kadeh. (179)
tolu2 ayaklı bardak, kadeh (1479)
biçax, biçak bıçak (265)
çatal çatal (372)
çömçä kepçe (402)
çömüç kepçe (402)
xaşux kaşık (826)
çımdırğan maşa, kısaç (393)
xulax 2. sap, kol (893)
sap sap, kol, el, kulp (1237)
şiş şiş, kebab şişi gibi (1354)
yapınuçı kapak (1645)
yapov, yabov (1) kapak (1645)
uzolgına, uzulgına çıkın, çıkı (yemek çıkını) (1572)

5.1.2. Ocak, Ateş

oçax ocak (1033)
otlux ocak, ateş yanan yer (1077)
ot1 ateş (1075)
otlu ateşli (1077)
otsuz ateşsiz (1078)
yalın, yahın alev, ateş (1633)
yalınlı ateşli (1633)
çaxmax, çağmax 1. çakmak, çakmaktaşı (365)
yandıracax yakmak için malzeme, kav (1640)
yandırucu yakıcı tutuşturucu (şey) (1640)
küvük yanık (776)

küyük yanık, kömürleşmiş, kavrulmuş (777)

uçxun kıvılcım (1540)

uçxunlu, uçxundu kıvılcımlı, kıvılcımlarla dolu (1541)

kül1 kül (769)

isitüçi ısıtıcı (alet, araç) (623)

5.2. Yiyecek, İçecek

aş-suv yiyecek ve içecek, yeme-içme, beslenme (159)

5.2.1. Yiyecek

aş aş, yemek (152)

azıx, asıx yemek, besin maddeleri, erzak (193)

yegänlix gıda, yemek, besin, yiyecek (yemgenlik) (1686)

yemäx, yemäk yemek (1687)

yemäxlix yiyecek, gıda, yemek, yemeklik (1688)

xabartkan pişi, bir tür hamur kızartması (779)

ötmäk, ötmäx ekmek, boğaz (1102)

tuz tuz (1517)

un1 un (1552)

tuz-ötmäk ekmek ve tuz, yemek (1518)

aşlı, aşlıx (2) tahıl ekmeği, ekmek (159)

yalamax lapa (yiyecek) (1628)

5.2.1.1. Hayvansal Yiyecekler

bal 1. bal (209)

çibal, çıbal, çbal arı balı (382)

çiybal, çıybal, arı balı, ham bal (386)

çığıt, çğıt, çihit, çığıç, ekşimik, süzme peynir (388)

et et (507)

xaymax kaymak (835)

sarıyağ, saruyağ, saryağ, saryax kaymaklı yağ, tereyağ, sarıyağ (1241)

saryağ-çığıç yağ ve peynir (1243)

şişlik kebab şişi için mangalık ayrılan (et) (1355)

tutmaç tutmaç yemeği (1513)

yağ, yah yağ, tereyağ (1620)

yumurta yumurta (1736)

5.2.1.2. Kabuklu Yiyecekler

çetlevük (1) fındık, fıstık vb. (382)

5.2.2. İçecekler

içki içecek, içki (603)

içmä içecek (603)

içmāx içecek (603)

sağıрмаş süt ürünleri (1219)

su, suv, sov (2) su (1325, 1333)

süt süt (1341)

çağır, çahır, çaxır şarap (363)

köbük köpük (720)

buz (1) buz (345)

5.3. Yiyecek Tatları ve Özellikleri

açı 1. ekşi, acı, buruk (20)

açığ 1. acı, buruk, kekre. (21)

açığlı, açihli, açıxlı acı, acılı. (22)

açığlıx, açıxlıx, açıxlı açılıx acılık. (23)

açığsız acısız (23)

açısız mayasız; yavan, tatsız, tuzsuz (ekmek hamuru için) (26)

açıtuçı 1. ekşi, mayalayıcı (27)

ağıu acı, zehir (49)

ağıulu acılı, zehirli (50)

ağıulux acılık, zehirlilik (50)

ağıusuz acısız, zehirsiz (50)

buzlu (1) buzlu, donmuş (346)
çiri, çirik, çürük çürük, çürümüş (385, 386)
çöprä tortu, artık, posa (404)
çöpräli tortulu, posalı (404)
tatlı, tattı tatlı, şekerli, lezzetli (1399)
tatlılıx tatlılık (1400)
tatlıx tatlılık (1400)
tuzlu tuzlu (1518)
tuzsuz tuzsuz (1518)
çiy, çi 1. çiğ, ham, pişmemiş (386)
yäşil (2) olmamış, ham (1681)
yetişmägän (1) olgunluğa ulaşmayan, olmamış, ham (1704)

6. GIYSİLER

kiyiniş elbise, giyim, kıyafet (702)
oprax giysi, çamaşır, eşya (1058)
ton-oprax elbise çamaşır, giysi, üst baş (1482)
tüzän kıyafet, elbise, donanım (1533)
vergä 4. giysi, elbise, kıyafet (1699)
örmävüş örgü, saç örgüsü (1100)
örüm örme, örgü (1101)
sökük sökük (1299)
yırtıx yırtık pırtık, yırtık (1720)

6.1. Giysisiz, Giysili

yalan1, yalan çıplak, örtüsüz (1628)
yalan-açıx çırıl çıplak (1629)
yalan-açıxlıx çırıl çıplaklık (1629)
yalanayax yalın ayak (1629)
yalanbaş başı açık, şapkasız, örtüsüz (1629)
yalanaç, yalanaç, yañalaç çırıl çıplak (1629)
yalanaçlıx, yalanaçlıx çıplaklık (1630)

börksüz şapkasız (327)

toğasız tokasız (1468)

bağsız bağısız, kuşaksız, kemersiz vb. (205)

belbağsız kemersiz, kayışsız (251)

kiyinişli giysili, giyinik, örtülü (702)

6.2. Giysi Çeşitleri

6.2.1. Baş Giysileri

kalpak kalpak, şapka (651)

börk Kardinal şapkası, şapka. (326)

börk-çepec bazı Hristiyanların başlarına giydiği şapka, küçük takke (327)

telşiy işlemeli takke dokuması, takke (1410)

sorğuç sultan için başlık, tuğ (1296)

bulut2 bir çeşit kadın şapkası, örtüsü (337)

6.2.2. Üst Giysileri

ton üst giysi, cüppe, kaftan (1480)

tongına giysi, ceket. (1482)

xaftan kaftan, erkek üst giyim (790)

kebenâk, kopenâk 1. Çobanların omuzlarına aldıkları dikişsiz, kolsuz, keçeden üstlük, aba. (663)

yağmurlux yağmurluk, pelerin (1623)

kürk, körk kürk, gocuk (774)

kölmäk gömlek (724)

yağlıx havlu, şal, mendil (1622)

salma atkı (1232)

6.2.3. Kemer, Bağ, Toka

bağ1 bağ, düğüm, kuşak, kemer (201)

baylavuçı bağlayıcı, büzücü bağ (241)

bağlov düğüm, bağ (205)

bağlanov kemer, kuşak, bilezik, korniş vb. (205)

belbağ, belbah, belbax kemer, kayış, kuşak (251)

xayış kemer, kayış (835)

xayışkına küçük kemer (835)

xuşax kuşak kemer (902)

xuşaxlı kemerli (903)

tapkur kolan, at, eşek gibi hayvanların kayışı, kuşak, kemer. (1385)

uçxur uçkur. Şalvarı bele bağlamak veya torba, kese vb. şeylerin ağzını büzmek için bunlara geçirilen bağ. (1541)

toğa toka, kemer, kayış vb. tokası (1468)

uç-toğa bir şeyi çekmeye yarayan toka (1541)

saçbağ (2) toka (1214)

6.2.4. Çantalar

xap çuval, torba, balya (802)

çanta çanta (457)

xaptırğa, xaptırxa sırt çantası, torba (805)

torba, dobra torba, çanta (1484)

tor ince örgü, küçük file, ağ (1484)

xapçux para çantası, kese, torba (803)

xapçuxkına, xapçuxkuna cüzdan, küçük çanta (803)

yançix, yançux kese, cüzdan, para çantası (1640)

6.2.5. Alt Giysileri

etäk etek, giysi (508)

sayan etek (1247)

içlik iç, içeri, iç kısım, alt, astar (603)

çaşxur asker külotu; şalvar, büzgülü kısa pantolon, çakşır (371)

tib 3. alt, iç çamaşırı (1436)

6.2.6. Ayakkabılar

ayaxlıx ayaklar için tasarlanmış yer veya şey, destek, ayaklık, /pabuç (180)

başmax pabuç (237)

çarıx1 çarık (369)

terlik terlik (1428)

çizma, cizma çizme (396)

etik, etig çizme (509)

içetik çizme, postal (602)

6.3. Giysinin Bölümleri, Parçaları

yağa, yaxa 2. yaka (1621,1625)

yeñ1 (2) yen, giysi kolu (1690)

yeñginä manşet (1691)

dügmä, tüvmä, töymä, tülma, tüymä düğme (447, 1530)

es3 tutturmalık, yaka, kol düğmesi (501)

6.4. Kumaşlar, Malzemeler

6.4.1. Değerli Kumaşlar ve Malzemeleri

altenbas, altenbas, altınbas, altınbas, altınbas altın veya gümüş iplikli kalın desenli, işlemeli ipek kumaş (84)

ipäk, ipäg ipek (620)

ipäkli ipekli (620)

çatma bir çeşit kumaş (dekoratif ipekli kumaş) (373)

kön deri, gön, cilt (725)

körpä kuzu kürkü, kuzu derisi (740)

sırma [sırma] altın iplikle işlenmiş, altın yaldızlı veya yaldızsız ince gümüş tel, işlemeli sırma (1280)

tulxux tulum, keçi postu, kürk ürünleri (1505)

tük (2) yün, kürk (1523)

körük kürk (740)

teri1 (2) post, deri (1427)

yün, yüm yün, tüy, kıl (1746)

yümlü tüylü, kıllı, yünlü (1746)

xaftanlıx, xavtanlıx kaftanlık malzeme, kumaş (790)

6.4.2. Sıradan Kumaşlar

basma basma (tekstil) (229)

çekmân çuha, bez (375)

çit basma, pamuklu bez (386)

xaraça 2. seyrek ve kaba yünlü kumaş (806)

partal (1) paçavra, yırtık pırtık elbise, pılı pırtı (1122)

iski, işki bebek bezi, kundak, kundak bezi (623)

kölmâklik gömlek için malzeme (724)

tonxalıx donluk, giysi için kumaş (1482)

tonlux donluk, giysi için malzeme (1482)

üşkülü, üsküli keten, keten bezi (1579)

yaxalıx yaka için tasarlanmış ve yeterli malzeme (1621)

6.4.3. Dikiş, Dikiş Malzemeleri

tikiş dikiş (1439)

tikişsiz dikişsiz (1439)

ignä, inä iğne (606,614)

ip ip (619)

iplik iplik (620)

örgän iplik (1100)

xıptı makas (848)

tel tel, iplik (1409)

çırmamax yumak (396)

oymax yüksük (1084)

6.5. Takılar

sırğa küpe (1279)

boğma2 gerdanlık, kolye (304)

boyun2, boyunçax, boyunçax, boyunçax gerdanlık, kolye (323)

bilâzük, bılâzük bilezik (270)

xolbağı (2) bilezik (871)

sırça mineli, emaye işi bilezik (1279)

yüzük yüzük (1752)

altın-incı, altın-incı (2) altın ve inciden yapılmış takı (87)

altın-kümüş, altın-kümüş (2) altın ve gümüşten yapılmış takı (87)

XIII. DEĞERLİ MADENLER

köz (3) elmas, değerli taş (746)

altın, altın, altın 1. altın (85)

inci inci (616)

altın-incı, altın-incı (1) altın-incı (85)

kümüş, kömüş, gümüş gümüş (771)

kümüşkinä küçük gümüş parçası (771)

altın-kümüş, altın-kümüş (1) altın-gümüş (86)

yez pirinç, pirinçten tunç, bronz (1705)

bağır1, bahır, pağxır bakır (203)

temir 1. demir (1410)

temir-bağır, temir-baxır, bağır-temir demir, bakırdan eşyalar (1410)

çelig çelik, demir, metal (376)

xalay kalay, lehim (795)

xorğaşın, xurğaşın kurşun (875)

kömür kömür (724)

XIV. ALET VE ARAÇLAR

1. TARIM ALET VE ARAÇLARI

biçxı biçki, kesici, testere (295)

balta balta (212)

biçuçi kesici, biçici (266)

çalğı (biçme için) tırpan (366)

xazuçı kazma, kazıcı (842)

küräk (1) kürek (774)

naçax, naçag balta (kısa saplı), nacak (996)

orax orak (1060)

saban pulluk, toprak sürme aleti (1212)

saçovuçı, saçovuçu, saçuçı tohum saçan, ekici, tohum ekme aleti (1214)

tirmavuç, tirmavuçı, tirmoviç, tirmovuç tarak, tırmık (1460)

tiyirmän, tiyermän, tiyirmän değirmen (1452)

urçux mil, iğ. (1556)

2. TAŞITLAR ve PARÇASI

araba yüklü araba, yük/at arabası, kağrı (121)

at-araba at-at arabası, koşum (165)

kemi gemi (674)

yelkän yelken (1687)

çana kızak (367)

küpçäk, küpçäg, köpçäg, kübçäk tekerlek, çark (774)

XV. MÜZİK, OYUN VE EĞLENCE

1. MÜZİK, MÜZİSYEN

yır şarkı (1718)

yırlavuçı şarkıcı, ses sanatçısı (1719)

xobuzçı müzisyen, müzikçi, çalgıcı, kopuzcu (864)

çalıçı müzisyen, müzikçi; çalgıcı (366)

oyunçı, oyunçu oyuncu, çalgıcı, müzisyen (1085)

sarnamax okuma, şarkı (1242)

sarnavuçı, sarnauçı okuyucu, şarkıcı (1243)

1.1. Müzik Aletleri

düdük düdük, boru, kaval (447)

birği, burğu2 boru, düdük, kaval, uzun boru (298)

xobuz 2 kopuz, bir tür çalgı aleti (864)

2. OYUN, EĞLENCE

oyun oyun, dans (1085)

köçäk (2) bir çeşit dansçı (720)

yuban, yubanmax sevinç, eğlence, teselli (1733)

yubançik neşe, zevk, eğlence (1733)

yubanlîx rahatlık, teselli, sevinç, zevk, keyif, haz (1734)

zar oyun zarı (1768)

XVI. AT TAKIMLARI, SİLAHLAR, ORDU VE SAVAŞ

yär-yarağ eyer ve silah (1681)

1. AT TAKIMLARI, MALZEMELERİ

atlîx1 atlar için tasarlanmış (şey) (168)

egir2 eyer, sele (470)

yär eyer, sele (1681)

yärçäg, yärcäk eyer, sele (1681)

yärli eyerli (1681)

ağızlîx, ağızlx, ağızlx at ağızlığı, gem, dizgin (47)

xapxuç atın ağızlığı, gem (804)

yapoviç, yapıç at ağızlığı, gem, dizgin (1645)

yügän gem (kayış), dizgin takımı (1742)

yügänsiz kayışsız, dizginsiz; zaptolunmaz; gem almaz (1743)

yapunça çul, beygir örtüsü (1647)

xamçı kamçı, kırbaç (798)

xırbaç kırbaç, kamçı (849)

xaşovuç, xaşuvuç kaşağı (826)

xırmavuç kaşağı, tarak, kazıma aleti (852)

1.1. At Ahır

azbar at ahır, çiftlik (192)

azbar-çetän at ahır ve çitten yapılmış ambar (192)

2. SİLAHLAR

yarağ, yarax silah (1648)

yarağ-yasax silahlar, silah donanımı, teçhizat (1649)

açxıç 3. (2) tüfeğin sürgüsü (28)

xın, xn kın, silah kını (847)

xınlı kınlı (848)

2.1. Mızrak, Süngü

kertmä mızrak, cirit, kargı. (684)

süngü, söngü mızrak, süngü (1337)

2.2. Ok-Yay

ox ok (1045)

yay 1. yay (1672)

yay-ox yay-ok (1673)

ox-yay ok ve yay (1050)

kesmäk bıçak ucu, ok ucu (687)

2.2.1. Ok-Yay Çantası

sadax, sadağ ok ve yay çantası, içine ok konulan torba veya kutu biçiminde kılıf. (1215)

terkeş okluk, sadak (1428)

2.3. Top

top1 topçu aracı, top (1482)

balyemäz kara ve deniz savaşlarında kullanılan orta çapta uzun menzilli, tunçtan top (212)

2.4. Kılıç, Kalkan, Zırh

iti 1. kılıç **2.** keskin, sivri. (631)

xalxan kalkan (797)

xılıç, xlıç kılıç (844)

gübä cebe, örme zırh pusat (556)

3. ORDU

çerüv, çörüv, çerov, çeruv, ceruv (1) ordu (379)

ordu ordu (1061)

tabor, tapor küme, istihkâm, ordugâh (1363)

böläk, büläk (2) bölük, alay (324)

3.1. Asker

çeruvçi büyük kumandan, başkomutan (380)

miñbaş binbaşı (974)

miñbaşlıx binbaşılık görevi (974)

miñlärbaş binbaşılık görevi (974)

yüzbaş yüz kişilik bölük komutanı, yüzbaşı (1752)

yüzbaşlı yüz kişilik bölük komutanı, yüzbaşı (1752)

çerüv, çörüv, çerov, çeruv, ceruv (2) asker (379)

çeruvçilik, çerüvçülük, çörüvçülük askerlik işi (380)

çerüvlük askerî davranış, askerlik (380)

yeniçeri, yäniçäri, yäniçeri, yäniçäri, yeñiçeri yeniçeri (1690)

süngülü mızraklı asker, savaşçı, süngülü (1337)

atlı1 atlı, süvari (167)

topçı topçu (1483)

oxlavuçı ok atıcı (1046)

oxlu atıcı (1047)

yaylı okçu (1673)

oxçı atıcı, nişancı, okçu. (1046)

solax solak, eski Osmanlı devrinde padişahın özlük muhafızı olan yeniçeri. (1292)

suvbaş garnizon komutanı, emniyet ve asayiş sağlamak için güvenlik gücü timinin şefi. Şehirlerin güvenlik işlerine bakan görevlilerin başı. (1335)

yarağlı silahlı (1649)

yarağısız silahsız (1649)

3.2. Koruma, Güvenlik

abrov korunma, savunma, muhafaza, himaye (18)

abrovuçı, abravuçı koruyucu, kurtarıcı, savunucu, muhafız (18)

abralmaxsız korumasız, savunmasız. (17)

ayovuçı, ayavuçı koruyucu, hami, gözetici (187)

baxuçı, baxıçı seyirci, gözlemci, gözcü, gözetleyen (muhafız, bekçi vb.) (209)

baxucılıx bakıcılık, gözetim (209)

baxmaxlıx (1) bakım, gözlem, gözetim, koruyuculuk (208)

saxlavuçı, saxlovuçı, saxlovuçu vasi, hami, vesayet, koruyucu (1227)

xabaxçı kapıcı, nöbetçi (779)

eşikçi kapıcı, bekçi (507)

eşikçilix kapıcı görevi, kapıcılık (507)

bekçi, begçi bekçi, muhafız, nöbetçi, bekçi (249)

xapıcı kapıcı, bekçi (804)

közät gözetim, güvenlik, kontrol (749)

közätçi közätüçi bekçi, muhafız (749,750)

közlävüçi gözlemci, gözcü, gözetleyici (751)

ulax, ulaq ulak, posta, kurye (1544)

çaşut, çasut, çasud casus (371)

çaşutlux casusluk (372)

4. SAVAŞ, DÖVÜŞ

küräş güreş, savaş, mücadele (774)

oğraş, ohraş meydan savaşı, savaş, kavga (1038)

uruş dövüş, savaş (1559)

şapla1 şamar, tokat (1347)

talaş kavga, dalaş, tartışma münakaşa (1372)

tövüş, tüvüş dövüş, kavga (1498)

xarşılık karşı koyma, direniş karşılık (823)

4.1. Savaşçı

tay2 muhalif, karşıt. (1402)

küräşçi güreşçi, savaşçı (774)

uruşçı savaşçı (1559)

oğraşçı savaşçı (1039)

oğraşdaş, oğraştas silah arkadaşı (1039)

xırğan savaşçı (849)

4.2. Zafer

tutunmax (1) istila, ele geçirme. (1515)

tutuş istila, ele geçirme. (1515)

yeñövsüz yenilmez (1693)

yeñüçi galip (1693)

4.3. Ganimet

doyumlux, doyumluq 2. ganimet, yağma yoluyla elde edilen mal, mülk (440)

talan yağma, ganimet (1370)

olcahan (2) ganimet 1052

4.4. Barış, Anlaşma

barıştıruçı, barıştıruçı barıştırmacı, uzlaştırmacı (223)

barıştıruçılıx ara buluculuk (223)

bazlıx barış, rıza, mutabakat (243)

tati barış, dostluk (1399)

barışlıx barış (222)

uruşsuz savaşırsız, kavgasız (1559)

barışsızlıx anlaşmazlık (222)

XVII. DİN

1. ALLAH

Biy Allah, Tanrı (285)

Eyâ Allah, Tanrı (514)

Tanır Tanrı, Allah (1381)

Tenri, Tenrü, Tañri Allah, Tanrı (1415)

tenrilik, tenrilix İlah, Tanrı, Allah (1419)

Ata Allah, Tanrı (163)

köktägi, köktäki, kögtägi gökteki, cennetteki, Tanrı, ilahi. (723)

1.1. Allah'ın Sıfatları

etüçi, etüçü yaratıcı (511)

tirgizüçi diriltici (1444)

yaratkan yaratan (1652)

yaratuçi, yaratuçı yapıcı, yaratıcı, kurucu (1652)

yasatuçi kuran, yaratıcı, yaratan (1663)

yasavuçi, yasovuçi yaratıcı, yaratan (1663)

yarlıgovuçi, yarlıgavuçi, yarlıgovuçı, yarlıguvuçi rahman, esirgeyen, merhametli, bağışlayıcı, affedici (1659)

köpyarlıgavuçi, köpyarlıgovuçı, köpyarlıguvıçı çok bağışlayan (732)

xutxaruçi, xutxaruçu kurtarıcı (904)

berüçi, berüçü bağışlayan, verici, veren, ihsan eden, sağlayan (261)

bolduruçi var edici, oldurucu (310)

tüzötüçi düzenleyici (1534)

toğuruçi (3) üreten, yaratıcı (1472)

tiritüçi hayat veren, diriltici (1447)

2. DİN, İNANÇ

inam1, inâm inanç, güven; dinî inanç (613)

inamlıx, inâmlık inanç, güvenlik, bağlılık (613)

inamsız inançsız, dinsiz (613)

inamsızlıx, inâmsizlik, inamsizliq inançsızlık, tanrıtanımazlık (614)

3. FANİ, EBEDİ

keçövlü geçici gelip geçici, kısa ömürlü, fani (668)

ölümlü ölümlü, fani (1097)

topraxlı (2) fani, ölümlü (1484)

ölümlüx ölümlük, ölüm için ayrılan şey (1097)

ölümsüz, ölümsiz, ülümsüz ölümsüz, ebedi (1097)

ölümsüzlük, ölümsüzlüx, ölümsüzlix ölümsüzlük, ebedilik (1098)

tügänmäxsiz sonsuz (1523)

soñgusuz sonsuz (1294)

soñsuz sonsuz. (1295)

meñi, meni sonsuz (966)

meñilik sonsuza kadar, ebediyen (966)

3.1. Ebedî Dünya

3.1.1. Cehennem

tamux1 cehennem (1377)

tibsizlik, tipsizlik (2) cehennem (1437)

3.1.2. Cennet

uçmax cennet (1541)

köklük (2) cennet (722)

xartaymasız, xartaymaxsız öldükten sonraki ebedi hayatta yaşlanmadan kalma (824)

4. HIRİSTİYANLIK, KİLİSE

Üçlüx Hristiyanlık inancında Baba, Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh'tan meydana gelen Tanrı kavramı. (1574)

Xız (1) Meryem Ana (860)

Tenritoğurgan Meryem Ana, bizim bayan (1419)

baryam, bayram bayram (241)

ulukün bayram günü (1547)

tanıx1 3. belge, bölüm (İncil'de) (1380)

yıxöv, yığöv, yixüv, yoğöv, yuxöv, yuxöv, yuğöv, ixöv, yaxov
kilise, tapınak, mabet, dua evi (1713)

yıxövginä, yığövginä, yuxövginä şapel, kilisecik (1714)

yılısuv, yulusuv 2. (1) Din görevlisinin konuşma yaptığı yüksek yer, minberin Ortodoks Gregoryan kilisesindeki karşılığı. (1716)

çaŋ çan, zil (367)

çaŋgına küçük çan, zil (367)

çaŋlıx çan kulesi (367)

4.1. Din Adamı

ata (2) patrik (162)

arhiaxbaş, arhiaxpaş, arhiahpaş başpiskopos. (126)

axpaş, axbaş, ağbaş Katolik papaz, rahip, piskopos. (62)

axpaşlı piskoposlarla ilgili. (63)

axpaşlıx piskoposluk, rahiplik (63)

xarabaşlı monk, keşiş, karabaş, rahip (806)

sözçi (1) hatip, konuşmacı, vaiz (1307)

kerüçi Hristiyanlık inancına göre günahları bağışlayan (rahip), kutsayan (684)

4.2. Cemaat

yığın toplantı, meclis (1708)

yığov1 toplantı, topluluk, cemaat (1712)

oturlux toplantı (1078)

kelüçi (2) kilise cemaatinden kimse (674)

ulukündäş bayram vb. gibi kutlamaya katılanlar (1548)

4.3. Dua, Beddua, İbadet

algış, algış hayır duası, dua, övgü, şükür duası (73)

algışçı duacı, dua eden, yalvaran (77)

xarğış beddua, küfür (812)
xarğışlı lanetli, beddualı (812)
xoltxa dua, yalvarış (872)
xoltxaçı yalvaran, dua eden (872)
yalınç yalvarış, niyaz. (1633)
tapunmax ibadet, tapma (1387)
tapunmaxlıx ibadet, tapınma, günah çıkarma (1387)
tapunuçı tapan, tapıcı (1387)
xıtım Hristiyanlığa göre oruç tutulan günler (856)

5. KUTSAL, KUTSALLIK

arı2 kutsal, aziz; ermiş (131)
arı1 (1) kutsal, mukaddes, aziz, ilahi, tanrısal, manevi, kutsal, dini bütün (126)
alğışlavuçı kutsayıcı (rahip) (79)
alğışlı, alhışlı mübarek, kutsal (79)
arılıx, arilik, arilix, arılıx kutsallık, temizlik, saflık, iffet (129,131)
bitik, bitig 2. (2) kutsal kitap. (482)

6. MELEK, ŞEYTAN, GÜNAH, SEVAP

6.1. Melek

elçi (2) melek, haberci (482)

6.2. Şeytan

yeç, yek şeytan (1684)
xıbilıq, xıblık, xblıq cin, şeytan, kötü ruh (843)

6.3. Günah ve Günahkâr

yazıx günah, suç (1674)
yazıxlı günahlı, günahkâr (1676)
köpyazıxlı çok günahkâr (732)
aruvsuz, aruvsiz ahlaklı olmayan (145)

aruvsuzlux, aruvsuzluq, arovsuzlux pislik, iğrençlik, ahlaksızlık (145)

6.4. Günahsız, Sevap

yazıxsız günahsız, masum, suçsuz (1676)

aruv, arov, aruf (1) temiz, masum, günahsız, dini bütün. (143)

aruvlu temiz, saf, dürüst (144)

ari1 (2) kusursuz, suçsuz masum, temiz, masum, günahsız (126)

ari-aruv mübarek, ahlaklı, temiz, dini bütün (129)

uçmaxlı, ucmaxlı cennetlik (1541)

yazıxsızlıx günahsızlık, kusursuzluk, yanılmazlık (1676)

aruvlux, aruvluq temizlik, ahlaki temizlik, kutsallık (144)

arıtucı arıtıcı, temizleyici, günahlardan, pisliklerden kurtarıcı (132)

bermāxlix (1) sadaka, vergi, bağış vb. verilecek şey. (260)

bermä verme, bağış (260)

bernä bağış, armağan, hediye (261)

sunuçı verici, bağışçı, bağışta bulunan (1330)

XVIII. EĞİTİM

1. BİLGİ, BİLİM

belgi haber, bilgi (252)

bilik bilgi, yetki (270)

bilikli bilgili, yetkili (270)

bilmāx bilgi, kavrama, öğrenme (271)

bilmāxlix, bilmāklik bilgi, bilim (271)

1.1. Araştırma, İnceleme

sorov1 soru, soruşturma, araştırma (1296)

soruş soru, sorgu, sorun (1296)

tergāmāx, tergāmāk denetleme, denetim, araştırma, inceleme, soruşturma, deneme, sinama (1426)

tergämäxlix denetleme, denetim, araştırma, inceleme, deneme, sinama (1427)

tergöv denetleme, denetim, araştırma, inceleme, soruşturma, deneme, sinama (1427)

izdöv 1. arayış, arama, araştırma (637)

1.2. Araştırmacı

izdövüçi, izdävüçi (1) arayan (637)

izlövüçi (1) arayıcı, arayan (637)

tergövüçi, tergävüçi araştırmacı (1427)

tapuçı bulucu, mucit, araştırıp bulan (1336)

2. EĞİTİM, ÖĞRENİM

çınıxmax öğretim, öğrenim, eğitim (394)

çınıxtıruçı, çınıxturuçı eğitmen, eğitici, öğretmen (394)

keñäş 1. tavsiye, öğüt, talimat (677)

öğüt talimat, nasihat, ahlak dersi, öğüt (1089)

övränmäx eğitim, tahsil, öğretim, öğrenim, okuma (1107)

övränmäklik, övränmäxlix öğrenim, tahsil, eğitim, bilginlik (1107)

yarıxçılıx eğitim faaliyetleri, aydınlatma, eğitim (1655)

oxuçı okur, okuyucu (1050)

övrändäş sınıf arkadaşı, öğrenim yapma arkadaşı (1107)

2.1. Eğitimsiz, Eğitimsizlik

biliksiz bilgisiz, cahil (271)

biliksizlik, biliksizlix bilgisizlik, cahillik, bilmezlik (271)

bilmämäx cehalet (271)

bilmämäxlix cahillik, bilgisizlik (271)

bilmämiş bilgisiz, cahil (272)

övränmägän tahsilsiz, okumamış, cahil, okuma yazma bilmeyen (1107)

övränmämäxlix okumamışlık, cehalet (1107)

2.2. Eğitilmiş, Eğitilmiş

bilüçi, biliçi bilgili, yetkili, becerikli, bilge (272)

keleşçi danışman, akıl hocası (678)

öğütçi uyarıcı, nasihat eden (1090)

östürüçi yetiştirici, besleyici, büyütücü (1102)

övrätüçi öğretmen, eğitici (1107)

yarıxlatuçi aydınlatıcı, eğitici, eğitimci, bilgi yayan (1655)

biliklik bilginlik (270)

bilüçilix, biliçilix yetkililik, bilginlik (272)

körgüzüçi (2) öğretmen (736)

3. KİTAP, YAZI

bitik, bitig 1. yazı, kayıt, belge, kağıt, kitap, el yazması **2.** mektup (282)

yarlıx ferman, emir, buyruk, hükümdar mektubu (1660)

sözlük sözlük (1310)

xolbitik el yazması (871)

xolyazov el yazması (872)

yazov, yazu, yazuv yazı, belge (1677)

yazovlu yazılı, kayıtlı. (1678)

yazovsuz kayıtsız, yazısız (1678)

bitiksiz yazısız, kayıtsız (282)

bitikçi kitap kurdu; yazıcı, yazar (282)

bitikçilik, bitikçilix kitap yayıncılığı, kitap işi, öğretim (282)

yazgan yazı çalışması, yazma (1674)

başlıx (2) başlık (kitap, yazı başlığı, manşet) (237)

açxıç 3. (1) (kemer, kitap) tutturmalık (28)

XIX. HUKUK

1. KANUN, YASA

törä 2. yasal normlar **3.** kanun **9.** hukukun alt birimleri (1493,1494)

yarğu 2. bir sistem olarak hukuk kuralları, kanunlar (1653)

bitik, bitig 2. (1) tüzük (282)

1.2. Kanunsuzluk

töräsiz kanunsuz, töresiz (1495)

töräsizlik, töräsizlix kanunsuzluk, haklardan yoksunluk (1495)

yerğäsiz uygunsuz, yasadışı, kanunsuz, düzensiz (1700)

yerğäsizlik kanunsuzluk (1701)

avanlix kanunsuzluk, keyfi davranış (170)

2. SİSTEM

yerğä 2. sistem, yöntem, düzen, düzenleme (1699)

yerğälik düzen, sistem, rejim (1700)

tizöv düzen, sistem, yapı (1454)

tüzgün, tüzmä düzen, sistem, yapı (1534)

tüzänlik düzenlik, uyum, dirlik düzenlik (1533)

tüzövlix dağıtım, düzenlilik, organizasyon, örgütlülük (1535)

törä 10. adli sürecin içeriği ve fonksiyonuna göre düzeni (1494)

3. ADİL, ADALET

sağ2, sah, sax (2) adil, haklı (1217)

buyla adil, dürüst, haklı, doğru (342)

törä 4. hak (1493)

yargu 3. hak, özgürlük. (1653)

könü 1. adil, doğru, dürüst (726)

könülük (2) adalet, doğruluk (727)

4. ADALETSİZ, ADALETSİZLİK

könülüksüz adaletsiz, zalim (728)

könüsüz adaletsiz, insafsız, haksız; yasadışı, kanunsuz (728)

xıñır 1. (2) adaletsiz (848)

xıñırlıx adaletsizlik, yalan (848)

egirlik, egirlix, yegirlik eğrilik, çarpıklık, adaletsizlik, düzensizlik.
(470)

egirliksiz adaletsizlik (470)

könüsüzlük, könüsüzlûx adaletsizlik, haksızlık, yasadışılık (729)

toğrusuzlux, toğruluxsuz haksızlık, adaletsizlik (1470)

5. SUÇ

aşınmaxlıx suç (158)

borç, borc 3. suç, hata (314)

borçluluq suçluluk (314)

suç, suc suç, kabahat (1325)

yanılğan 1. günah, suç, cürüm (1642)

5.1. Suç Çeşitleri

öldürmäxlîx cinayet (1096)

aşınmax kötü davranış, ihlâl (etme), tecavüz (etme), çiğneme (158)

xarsızlıx sahtekârlık (819)

xırsızlıx hırsızlık (852)

oğrulux, oğurlux çalma, hırsızlık (1039)

xaraxçılıx, xarağçılıx haydutluk, eşkıyalık (807)

yırtuçılıx eşkıyalık, haydutluk, soygunculuk (1720)

orunç rüşvet (1069)

5.2. Suçlu

suçlu suçlu (1325)

aşınğan kötü davranış, kötüye kullanan, ihlal eden (157)

azuçı yoldan çıkan, azan, yanılan, doğru yoldan ayrılan; ayartılan
(194)

xaçxınçı kaçak, firari (788)

xaçxın kaçak, firari (787)

xarsız kötü, sahtekâr (819)

yanılğan 2. suçlu, mücrim, cani, suç faili (1642)

xırsız hırsız (852)

oğru, oğur1, oğrı, oğuru hırsız, yankesici (1039)

oğurlavuçı kaçıran, çalan, hırsız (1041)

taratur haydut, eşkiya, talancı, soyguncu (1388)

xapsavuçı (1) gasbedici, yağmacı, çalan (805)

xaraxçı, xarağçı, xarağji haydut, eşkiya harami, soyguncu (807)

soyuçı katil, öldürücü, haydut, soyguncu, yağmacı, yol kesici (1298)

öldürüçi, öldürücü öldürücü, katledici (1096)

5.3. Masum, Masumiyet

suçsuz suçsuz (1325)

suçsuzlux, suçsuzluq suçsuzluk (1326)

borçsuz (2) suçsuz (314)

6. ADLİYE

törä 5. adliye, adli uygulama, yargı süreci (1493)

6.1. Mahkeme

yargu 5. mahkeme, adli tecrübe (1653)

yargusuz mahkemesiz, yargısız (1654)

törä 7. adli, hukuki süreç (1494)

yargu 4. adli süreç (1653)

6.2. Dava, Davacı

xolmaxlıx dilekçe. (871)

izdöv 2. dava, şikâyet (637)

izdövsüz davasız, dava açılmasına gerek kalınmayan durum (637)

izdövüçi, izdävüçi (2) davacı, şikâyetçi (637)

izlövüçi (2) davacı (637)

çaxmax, çağmax 2. ihbar, şikâyet, suçlama (365)

çaxmaxlıx suçlama (366)

6.3. Hâkim, Hâkimlik

yarguçu, yarguçu yargıç, hakim (1653)

yarguçılıx, yarguçulux yargıçlık görevi (1654)

yargulavuçu yargılayıcı, dava çözücü (1654)

töräçi hâkim, yargıç (1494)

tügällävüçi, tügällövüçi icracı, uygulayıcı (1521)

tügällämäxlîx tamlik, yetkinlik (1520)

törä 8. hukuki sorumluluk (1494)

yargu 6. hukuki sorumluluk (1653)

6.4. Tanık, Kanıt

tanıx1 2. tanık, şahit (1380)

tanıxlı tasdikli (1380)

tanıxlîx, tanıxlîx belge, ifade, tanıklık, kanıt (1380)

dovod, dovot kanıt, delil, ispat (439)

6.5. Jüri

antiçkân, andiçkân, andiçkân yemin eden, jüri üyesi, mahkeme üyesi (109)

antiçkânlıx jüri üyeliği, ant içme statüsü, görevi, durumu, konumu. (109)

törä 6. adliye personeli, mahkeme üyeliği (1494)

6.6. Karar

yargu 1. kanuni sonuç, anlaşmazlığa adil çözüm (1653)

toxtatmaxlıx hüküm (1475)

boşatmaxlıx af, bağışlama (319)

itilik ceza, kılıçla ceza. (632)

xaruv karşılık, ceza (824)

tölöv (1) tazminat, ceza ödeme (1492)

sürgün sürgün, ülkesinden dışarı atılmış (1339)

7. MİRAS, VARİS, VASIYET

menjärmäxlîx veraset, miras (966)

menjärmäsizlîx verasetsizlik, mirassızlık (966)

menjärüçi mirasçı, varis, miras sahibi, halefi (966)

ayırıldıaş paylaşmaya katılan, mirasçı, varis (184)

menjärdäş ortak mirasçı, ortak varis (965)

sımarlagan vasiyet, vasiyetname (1276)

7.1. Pay, Paylaşım

üläş bölünme, paylaşım, pay (1575)

ülüş pay (1576)

üläşli, ülüşlü bir paya, mirasa sahip. (1575)

üläştürüçi, üläştirüçi paylaştıracı, ayırma (1576)

üläşüçi dağıtıcı, paylaştıracı (1576)

ülüşçi ortakçı, ortaklardan biri, paylaşımcı (1576)

ülüşdäş paydaş, ortak (1576)

ülüşlük, ülüşlûx tahsis, miras, paylaşılacak şey (1577)

ülüşsüz bir paya sahip olmadan, parçaları bölünmez (1577)

böläk, büläk (1), bölüm bölüm, ayırma, pay (324, 326)

üläşinmäxlîx paylaşma, taksim (1575)

XX. EKONOMİK HAYAT

1. TİCARET

1.1. Alışveriş

alım-satım pazarlık, ticaret, alım-satım (80)

alış-beriş alış veriş, değiş-tokuş (82)

alıştırmax alış-veriş; değiş-tokuş (83)

değiş değişim, değiş-tokuş (420)

satıx satma, satış, satım (1245)

satılîx, satlîx satılık (şey, yer vb.) (1246)

satılmasız gelir olmadan, kazançsız (1246)

orunçsuz rüşvetsiz (1069)

1.2. Alıcı, Satıcı

satkan satıcı (1246)

satuçı, satıcı satıcı, tüccar (1246)

aluçı, alıcı alıcı, müşteri; talip; çabuk kavrayan (88)

kebitçi dükkâncı, tüccar, dükkân sahibi. (663)

1.3. Fiyat, Ödeme, Hesap

uçuz ucuz (1542)

uçuz-bahalı ne ucuz ne pahalı, uygun (1542)

yalı ücret, kira, kiralama (1628)

yalsız ödemesiz, ücretsiz, kirasız (1634)

sanav hesap, sayı (1235)

sanov hesap, sayı (1236)

eşiklik kapıcı, bekçi ücreti (507)

tölöv (2) karşılık, ödeme (1492)

1.3.1. Para, Değer

axça, ağça, ahça 1. para (56)

axçalıx belli miktar para değerinde olan mal (56)

manğır akçenin dörtte biri değerinde eski bir Osmanlı parası. (945)

pul akçenin üçte biri (1185)

1.4. Kazanç

ası fayda, kâr, kazanç, yarar (148)

asisız kârsız, kazançsız (149)

aslam 1. gelir; kâr, fayda (149)

aslamlı kârlı, kâr getiren (149)

aslamsız faizsiz, kâr getirmeyen, yararsız (149)

keliş kâr, gelir. (671)

kelür gelir, kâr (674)

ketâr masraf, gider (688)

xazğanç, xazxañç, xazañç kazanç, gelir (840)

2. MAL, MÜLK

barlıx mal, mülk (223)

tirlik, tirlix 2. mal varlığı (1447)

kebit, kibit dükkân, mağaza (663)

tusnax, tusnaxt 1. rehin, ipotek (1511)

2.1. Ortaklık

ortax ortak (1067)

ortaxlıx, ortaxlx ortaklık (1068)

ortalıx (2) ortaklık (1068)

pay pay, bölük, bölüm, tahsis (1126)

paydaş hissedar, bir şeyi paylaşanlardan biri (1127)

paylı bir pay parçası olan (1127)

xazğandaş birlikte kazanan, iş birliği, ortak (840)

2.2. Kefil, Kefalet

yük 2. garanti, teminat, kefalet (1745)

yükçi, yükçü kefil, garantör (1745)

yükçilük, yükçülük kefillik (1745)

yüklük, yüklük garanti, kefalet, teminat (1746)

tutunmaxlıx taahhüt (1515)

2.3. Borç, Vergi

ötünç borç para, ödünç (1103)

berin vergi (258)

borç, borc 1. borç (314)

salım vergi, haraç (1231)

bermāxlix (2) sadaka, vergi, bağış vb. verilecek şey. (260)

yasax1 haraç, vergi, toplama, tahsil (1662)

borçkina küçük borç (314)

yasaxlıx hizmet, yükümlülük, vergi (1663)

yığım toplama, tahsil etme (1708)
istöv gerekli tazminat, zam, katkı. (625)
borçlu 1. gerekli, borçlu (314)
borçsuz (1) borçsuz, yükümsüz (314)
tölövüçi, tölövüçü ödeyen, karşılığını veren (1493)
yasaxlı vergiye tabi, yükümlü (1663)
yasaxçı vergi, haraç toplayıcı (1662)

2.3.1. Gümrük

tamğa gümrük vergisi, gümrük (1376)
tamğaçı, tamğacı, tamhaçı gümrükçü (1376)
tamğaçılıx gümrük memurluğu, vergi tahsildarlığı (1376)
tamğasız gümrüksüz (1377)

XXI. DİĞER ZANAATLER, MESLEKLER VE KİŞİLERİ

iş1 faaliyet, iş, işlem (625)
ötmäkdäş meslektaş (1103)
aytuçı, aytıçı konuşmacı, hatip (189)
sağışçı düşünür (1220)
tılmaç, tılmaç tılmaç tercüman, çevirmen (1455,1465)
tılmaçlıx, tılmaçlıx, tılmaçlıx tercümanlık, çevirmenlik (1455)
tüzgän yazar (1534)
yazuçı, yazıçı sekreter, kâtip, yazar (1678)
yazuçılıx yazıcılık, sekreterlik (1678)
baxmaxlıx (2) kehanet, fal bakma, büyücülük (208)
yolduzçı, yolduzuçı (1) astrolog (1727)
yolduzçı, yolduzuçı (2) astronom, gökbilimci (1727)
yolkörgüzüçi kılavuz, rehber (1727)
yığıştırıcı derleyen, koleksiyoncu (1710)
basuçı basımcı, desenci, çizimci (229)
elçi (1) elçi, büyükelçi, haberci, müjdecı, ulak (482)
elçibaşı baş büyükelçi (482)

elçilix, elçilik büyükelçilik, sefaret (483)
kemiçi gemi sahibi, denizci, deniz adamı (674)
altınçı1, altınçı, altunçı, altunçı kuyumcu (85,87)
çarışuçı altın arayıcısı, maden damarı arayan kimse, madenci (369)
xaxuçı para basıcı (792)
taşçı taş yontucu, taşçı; duvarcı (1397)
yonuçı, yanuçı, yesnuçı yontucu (1730)
temirçi demirci (1411)
temirçilik, temirçilix demircilik (1411)
baltaçı baltacı (212)
bıçaxçı bıçakçı (265)
çölmäkçi çömlekçi (402)
tiyirmänçi, tiyermänçi, tiyirmänçi değirmenci (1453)
teşär marangoz (1430)
teşärlik, teşärlix marangozluk (1430)
yamavuçı, yamuvuçı tamirci (1638)
çizmaçı, çzmaçı ayakkabı, çizme tamircisi, kunduracı (397)
çizmaçılıx çizmecilik (397)
etikçi ayakkabıcı, kunduracı, ayakkabı tamircisi (509)
etikçilik ayakkabıcılık (509)
tiküçi terzi (1440)
kiydirüçi giydirici, giydirip kuşatan, konfeksiyoncu (700)
kürkçi kürkçü (774)
tükçi, түкчү, түгçi, tuxçi kürkçü (1523)
boyaçı (2) boyacı (322)
ötmäkçi ekmekçi, fırıncı (1103)
aşçı aşçı (157)
aşçıbaşı aşçı başı (157)
arabaçı arabacı, şoför. (122)
aydavuçı sürücü, şoför (181)
sürüçi (1) sürücü (1340)
yürütüçi (1) şoför, sürücü (1750)

borlaçı bağcı (316)
çaluçı ekin biçen, orakçı (366)
xoyçı çoban (885)
kütüçi, kütövçi, kütici çoban, sığırtmaç (776)
sürüçi (2) çoban (1340)
terkeşçi okluk yapan, sadakçı (1428)
yärçi saraç, eyerci, palancı (1681)
yeberilgänlix büyükelçilik, elçilik, sefaret (1684)
yeberüçi nakledici, postacı, gönderen, gönderici (1684)
yeberüçilix postacılık, gönderenin konumu (1684)
yorgancı, yovurgancı yorgancı (1731)
yılısuvçı tellak (1716)
yüzüçi yüzücü (1752)

XXII. GELENEK, GÖRENEK VE DEĞERLER

törä 1. töre (1493)
yerli yerli, yerel, yöresel (1703)
dühün düğün (447)
keläşmiş nişan (töreni), nişan (670)
kelinlik gelin olma durumu; evlilik. (671)
kömär cenaze (töreni) (724)
muştulux sevinçli, neşeli bir haber için ödül (991)
övränçik, övrançix alışkanlık, görgü, âdet, töre (1106)
övränçilik, övrançilix âdet (1107)
övränçikli bir alışkanlığı olan. (1107)
övränçiklix aşinalık, âdet, gelenek (1107)
toy düğün, şölen (1487)
yas1 yas, matem (1661)
yaslıx yas, acı, keder (1665)
yüzsuvu evlendikleri gün damat tarafından geline verilen hediye (1752)

XXIII. UNVANLAR, SOSYAL SINIFLAR VE STATÜLER

1. UNVANLAR

at2 ad, isim, unvan, lakap (160)

atlıx2 ad, isim, nam (168)

atlı2 adlı, lakaplı, unvanlı, namı, ünlü (167)

atlı-çuvlu, atlı-çovlu, atlı-cuvlu ünlü (168)

tanıx1 1. tanıdık, ünlü, bilindik (1380)

1.1. Üst Düzey Yönetici Unvanları

xağan1 kağan, hükümdar (790)

xan2 han, kral (800)

xaniçä kraliçe (801)

buyruxçı, buyrıxçı, boyruxçı hükümdar, amir, emir veren (343)

buyurgan 2. yönetici, emreden, hükmeden (344)

buyruxlu otoriter, buyurucu, yetkili, emredici (344)

buyuruçı hükmeden, emir veren (345)

yürütüçi (2) yönetici, lider (1750)

1.1.1. Emir

buyrux, boyrux, buyurux emir, buyruk (342)

buyurgan 1. emir, buyruk, talimatname (344)

buyurtum emir (345)

buyruxsuz emirsiz, buyruksuz (344)

söz-buyrux emredici söz (1307)

1.2. Yönetici Unvanları

baş 2. başkan, amir, baş, lider (230)

başçı baş, amir, lider (232)

başlıx (1) başkan, komutan, reis (237)

beg1 bey (247)

biy bey, ağa, efendi, yönetici (284)

ağa, aha 2. üstün, kıdemli, amir, yönetici (39)

alpavud, alpovud, alpovut soylu, asilzade, yüksek sınıf (84)

atağı tanınmış, ünlü, soylu, aristokratik (164)

2. SOSYAL SINIFLAR VE STATÜLER

2.1. En Üst Düzey Yönetici Sınıfları ve Statüleri

buyruşılıx, buyruşılıx üstünlük, güç, yöneticilik, hâkimiyet (344)

eyâlik, eyâlix sahiplik, egemenlik (514)

xahanat imparatorluk (791)

xanlıx hanlık, krallık, çarlık (802)

2. 2. Üst Düzey Yönetici Sınıfları ve Statüleri

ağalıx agalık, kıdemlilik, hakimiyet, egemenlik, üstünlük (41)

biylik, biylix egemenlik, hakimiyet, beylik, yönetim (293)

ululux, ululuq, ululix 1. büyüklük, ululuk, kıdemlilik **2.** lordlar, amirler (1549)

alpavudlux, alpavutlux beyefendilik, soyluluk, aristokrasi (84)

biy-biyât soylular sınıfı, soylular (289)

2.3. Orta Düzey Sınıf Ve Statüler

bay zengin (239)

barlı-tirlikli varlıklı, zengin (225)

barlı varlıklı, zengin (223)

2.4. İşçi Sınıfı Ve Statüleri

xulux hizmet (896)

işçi işçi, amele (626)

işçilik işçilik (konumu). (626)

işdâş çalışma arkadaşı, yardımcı (627)

işli belirli işe sahip olan (630)

işsiz işsiz, boş meşgul olmayan (630)

yalçı, yalçı ücretli çalışan, işçi, gündelikçi, kiralık (1630)

boluşuçu, boluşuçu yardımcı (312)

2.5. Alt Düzey Sınıf Ve Statüler

el1 (2) halk, millet (481)

tüşkünlux, tüşkünüx düşüş, gerileme, düşkünlük, yoksulluk (1530)

yoxsuzlux yoksulluk (1723)

yarlılux yoksulluk (1660)

barlıxsız malsız, mülksüz, varlıksız (225)

azıxsız, azıǵsız yiyeceksiz, yoksul (193)

barsızlıx yokluk (227)

barlısız varlıksız (225)

yarlı, yarlu yoksul, varlıksız (1658)

yoxsul varlıksız (1723)

barçasız hiçbir şeyi olmayan, yoksul (220)

tilänçi, dilänçi dilenci (1441)

tlänçilik, dilänçilik dilencilik (1465)

2.6. En Alt Düzey Sınıf ve Statüler

2.6.1. Köle

xul1 köle, esir, kul (892)

xuldaş çalışma arkadaşı (895)

xul-xutan hizmetli, uşak (895)

xul-xukuxçu uşak, görevli ve hizmetliler (895)

xullux kulluk (896)

xullukçı, xuluxçı hizmetçi (897)

oǵlan, ohlan 2. hizmetli, uşak, emir eri (1037)

olca tutsak, esir, köle (1052)

olcahan, olcan (1) tutsak, esir (1052)

erksiz özgür olmayan, iradesiz (496)

tutxun tutuklu, tutsak (1513)

2.6.1.1. Kadın köleler

xaravaş hizmetçi, kadın köle, cariye, esire. (810)

xaravaşlıx esirelik, cariyelik (810)

xırxın, xırğın esire, cariye, kadın köle. (851)

2.6.2. Kölelik

xuluxçılıx hizmetçilik (897)

erksizlik, erksizlix esaret, kölelik (497)

olcalıx tutsaklık, esaret (1052)

tutxunlux tutsaklık, esaret (1514)

boyundrux, boyundurux, buyundrux boyunduruk (324)

2.7. Özgür, Özgürlük

erk1 irade, istek, niyet, özgürlük (495)

erkli özgür, hür (496)

erklik, erklix özgürlük, serbestlik, irade, bağımsızlık (496)

erklilik, erklilix özgürlük, serbestlik, yeterlik, yetki (496)

boşatlıx, boşatlıx af, salıverme, serbest bırakma (319)

xutxarılgan özgür, kurtarılan (903)

2.2.6. Dizin

A

- abralmaxsız** korumasız, savunmasız, 313
- abrov** korunma, savunma, muhafaza, himaye, 313
- abrovuçı, abravuçı** koruyucu, kurtarıcı, savunucu, muhafız, 313
- açı 1.** ekşi, acı, buruk, 302
- açığ 1.** acı, buruk, kekre, 302
- açığlı, açihli, açixlı** acı, acılı, 302
- açıgsız** acısız, 302
- açısız** mayasız, 302
- açituçı 1.** ekşi, mayalayıcı, 302
- açxiç 1.** anahtar, açkı, kilit, 298
- açxiç 2.** sürgü, tırkaz, kapı sürgüsü, 298
- açxiç 3. (1)** (kemer, kitap) tutturmalık, 254, 321
- açxiç 3. (2)** tüfeğin sürgüsü, 311
- ada1** ada, 260
- ağa, aha (1) 1.** ağabey, 284
- ağa, aha (2) 1.** amca, dayı, 285
- ağa, aha 2.** üstün, kıdemli, amir, yönetici, 333
- ağa, aha 3.** bay, bey, 281
- ağaç, ahaç, axaç 1.** ağaç, 271
- ağaç, ahaç, axaç 2.** kalın sopa, direk, tomruk, kazık, kalas, tahta, odundan nesne, 296
- ağaça** amca, dayı, 285
- ağalix** agalık, kıdemlilik, hakimiyet, egemenlik, üstünlük, 333
- ağa-xardaş, aha-xardaş** kardeşler, büyük ve küçükler, 284
- ağırayaxlı** gebe, hamile, yüklü, 291
- ağız, ahız 1.** ağız, 292
- ağızlıx, ağızlx, ağızlx** at ağızlığı, gem, dizgin, 310

- ağrı** ağrı, acı, 289
- ağrix, ağrığ, ağrx, ahrix** ağrı, acı, hastalık, illet, 289
- ağrıklı, ağrığlı, ağrıklı** hasta, hastalıklı, ıstırap verici, ağrılı, 289
- ağriksız** ağrısız, hastaliksız, acısız, 289
- ağu** acı, zehir, 302
- ağulu** acılı, zehirli, 302
- ağulux** acılık, zehirlilik, 302
- ağusuz** acısız, zehirsiz, 302
- ax1 1.** beyaz, ak, aydınlık, parlak, 270
- axça, ağça, ahça 1.** para, 327
- axçalıx** belli miktar para değerinde olan mal, 327
- axinsuv** akarsu, çay, dere, sel, 261
- axlı1** beyazlı, beyazlıklı, akli, 270
- axlı-xaralı (1) 1.** siyahlı beyazlı, benekli, alaca, rengârenk, renk renk, 270
- axlı-xaralı (2) 1.** çil, 290
- axlı-xaralı 2.** yara kabuğu, kabuklarla kaplı, 290
- axpaş, axbaş, ağbaş** Katolik papaz, rahip, piskopos, 317
- axpaşlı** piskoposlarla ilgili, 317
- axpaşlıx** piskoposluk, rahiplik, 317
- axsax, axsağ, ağsax** topal, aksak,, 290
- al1** ön, ön kısım, 263
- al2** al, kırmızı, 270
- alaca, yalaca 1.** alaca, rengarenk, benekli, 270
- alaca-bulaca, yalaca-bulaca** alaca-bulaca, renk renk, çok renkli, 270
- alaşa** at, 277
- algış, algış** hayır duası, dua, övgü, şükür duası, 317
- algışçı** duacı, dua eden, yalvaran, 317
- algışlı, alhişli** mübarek, kutsal, 318
- algışlavuçı** kutsayıcı (rahip), 318
- alim-satım** pazarlık, ticaret, alım-satım, 326
- alın 1.** alın, 292
- alış-beriş** alış veriş, değiş-tokuş, 326

- alışmamax** bekârlık, evli olmama, 282
- alışmax** evlenme, evlilik, nikâh, 282
- alışmaxlıx** evlenme, evlilik, nikâh, 282
- alıştırmamax** alış-veriş, 326
- alma1 1.** elma, 272
- alma1 2.** elmacık kemiği, 293
- alpavud, alpovud, alpovut** soylu, asilzade, yüksek sınıf, 333
- alpavudlux, alpavutlux** beyefendilik, soyluluk, aristokrasi, 333
- altembas, altenbas, altınbas, altunbas, altımbas** altın veya gümüş iplikli kalın desenli, işlemeli ipek kumaş, 306
- altı** altı, 266
- altın, altn, altun 1.** altın, 308
- altınç1, altınç, altunç, altunç** kuyumcu, 330
- altınç2** altıncı, 267
- altın-inci, altun-inci (1)** altın-inci, 308
- altın-inci, altun-inci (2)** altın ve inciden yapılmış takı, 308
- altın-kümüş, altun-kümüş (1)** altın-gümüş, 308
- altın-kümüş, altun-kümüş (2)** altın ve gümüşten yapılmış takı, 308
- altışar** altışar, 268
- altmış, altımış, altmış** altmış, 267
- altmışar** altmışar, 268
- aluç, alıç** alıcı, müşteri; talip, 327
- ana 1.** anne, 283
- analı-oğullu** analı oğullu, 284
- analıx** analık, annelik, 284
- anasız** anasız, 285
- andox** geri, yine, yeniden, 263
- antiçkân, andiçkân, andiçkân** yemin eden, jüri üyesi, mahkeme üyesi, 325
- antiçkânlıx** jüri üyeliği, ant içme statüsü, görevi, durumu, konumu, 325
- añğıç, aňğıç, anğıç** merdiven, basamak, 297
- ap-ax** bembeyaz, 270
- ar1** yer, yan, taraf, yön, 262

- araba** yüklü araba, yük/at arabası, kağrı, 309
- Araba, beşyolduz** Büyükayı takımyıldızı, 256
- arabaçı** arabacı, şoför, 330
- aran** odunluk, samanlık, ahır bölmesi, ahır, damız, tavla, 280
- arhiaxbaş, arhiaxpaş, arhiahpaş** başpiskopos, 317
- arxa** arka, sırt, 263
- arı1** uzak, sonraki, ertesi, gelecek, önümüzdeki, uzak, ileride, 263
- arı2** kutsal, aziz, 318
- arı-beri** mal, mülk, öteberi, 297
- arılıx, arilik, arilix, arılıx** kutsallık, temizlik, saflık, iffet, 318
- arış** çavdar, 273
- artuçı** arıtıcı, temizleyici, günahlardan, pisliklerden kurtarıcı, 319
- ari1 (1)** kutsal, mukaddes, aziz, ilahi, tanrısal, manevi, kutsal, dini bütün, 318
- ari1 (2)** kusursuz, suçsuz masum, temiz, masum, günahsız, 319
- ari-aruv** mübarek, ahlaklı, temiz, dini bütün, 319
- arpa** arpa, 273
- art1 1.** arka, art, geri, arka bölüm, 263
- artı-sıra** art arda, 267
- artxargi** arka; art, 263
- artxarı, artharı** geri, geriye, arka, 263
- aruv, arov, aruf (1)** temiz, masum, günahsız, dini bütün, 319
- aruv, arov, aruf (2)** arıtılmış, temiz, berrak, parlak, 262
- aruvlu** temiz, saf, dürüst, 319
- aruvlux, aruvluq** temizlik, ahlaki temizlik, kutsallık, 319
- aruvşuz, aruvşiz** ahlaklı olmayan, 318
- aruvşuzlux, aruvşuzluq, arovşuzlux** pislik, iğrençlik, ahlaksızlık, 319
- ası** fayda, kâr, kazanç, yarar, 327
- asışız** kârşız, kazançsız, 327
- aslam 1.** gelir, 327
- aslamlı** kârlı, kâr getiren, 327
- aslamsız** faizsiz, kâr getirmeyen, yararsız, 327
- aslan** aslan, 279

- aslangına** aslan yavrusu, 279
- aş** aş, yemek, 301
- aşağa, aşaha** aşağı, alt kısımda olan, alt, 263
- aşax, aşah, aşağı** aşağı, dip, 263
- aşçı** aşçı, 330
- aşçıbaşı** aşçı başı, 330
- aşingan** kötü davranış, kötüye kullanan, ihlal eden, 323
- aşınmax** kötü davranış, ihlâl (etme), tecavüz (etme), çiğneme, 323
- aşınmaxlıx** suç, 323
- aşlı, aşlıx (2)** tahıl ekmeği, ekmek, 301
- aş-suv** yiyecek ve içecek, yeme-içme, 301
- at 1** at, 277
- at2** ad, isim, unvan, lakap, 332
- ata (1)** baba, 283
- ata (2)** patrik, 317
- Ata** Allah, Tanrı, 315
- ata-ana** ana-baba, ebeveyn, 283
- atağlı** tanınmış, ünlü, soylu, aristokratik, 333
- atalı** babalı, 284
- atalı-oğullu** babalı-oğullu, baba oğul, 284
- atalıx (1)** babalık, babalık konumu ve görevleri, 284
- atalıx (2)** anayurt, anavatan, 262
- at-araba** at-at arabası, koşum, 309
- atasız** babasız, 285
- atayaxlı** sert tırnaklı, toynaklı, 274
- atçibini** at sineği, 274
- at-it** atlar ve itler, 277
- atlı1** atlı, süvari, 312
- atlı2** adlı, lakaplı, unvanlı, namı, ünlü, 332
- atlı-çuvlu, atlı-çovlu, atlı-cuvlu** ünlü, 332
- atlıx1** atlar için tasarlanmış (şey), 310
- atlıx2** ad, isim, nam, 332

- at-xara** atlar ve diğer büyükbaş hayvanlar, 277
- av** ağ, ilmikli kapan, tuzak, 280
- avadan (2)** mutfak eşyaları, araç, gereç, 299
- avadanlıx 1.** alet, araç gereç, donanım, evsel eşya, 297
- avanlıx** kanunsuzluk, keyfi davranış, 322
- avçı, avuçı** yakalayıcı, avcı, 280
- avdaş** avcılık, balıkçılık arkadaşı, 280
- avlu** oba, göçebe konak yeri, köy, 262
- ay1 1.** ay (gökyüzündeki), 256
- ay1 2.** ay (takvimdeki), 265
- ayax1, ayağ** ayak, 294
- ayax2** kadeh, 300
- ayaxlıx** ayaklar için tasarlanmış yer veya şey, destek, ayaklık, /pabuç, 306
- ayax-xol** ayak/bacak ve kol, kollar ve bacaklar, 293
- ayaxyolu** tuvalet, 297
- ayazlıx** ayazlı hava, 258
- aydavuçı** sürücü, şoför, 330
- ayğır** aygır, erkek at, 277
- ayırılbaş** paylaşmaya katılan, mirasçı, varis, 326
- aykün** Cuma günü, 266
- aynakün** Cuma günü, 266
- ayovuçı, ayavuçı** koruyucu, hami, gözetici, 313
- aytuçı, aytıçı** konuşmacı, hatip, 329
- ayuv** ayı, 279
- azbar** at ahır, çiftlik, 310
- azbar-çetän** at ahır ve çitten yapılmış ambar, 310
- azıx, asıx** yemek, besin maddeleri, erzak, 301
- azıxsız, azıgsız** yiyeceksiz, yoksul, 334
- azuçı** yoldan çıkan, azan, yanılan, doğru yoldan ayrılan, 323

B

bäbä küçük çocuk, bebek, 281

- baba1 (1)** baba, 283
- baba1 (2)** cet, ata, 286
- babu** büyükbaba, dede, 285
- bağ1** bağ, düğüm, kuşak, kemer, 304
- bağa1, baha, xurbaxa** kurbağa, karakurbağası, 275
- bağır1, bahır, pağxır** bakır, 308
- bağır2** karaciğer, ciğer,, 294
- bağırsağ, bağırsax, bağırsığ, bağırsıx 1.** iç, bağırsak, iç, 294
- bağırsağ, bağırsax, bağırsığ, bağırsıx 2.** tulum (şarap tulumu), güğüm, 299
- bağır-temir** bakır-demir, her türlü metal nesne, kapkacak, eşya, 299
- bağlanov** kemer, kuşak, bilezik, korniş vb., 305
- bağlov** düğüm, bağ, 304
- bağsız** bağırsız, kuşaksız, kemersiz vb., 304
- baxmaxlıx (1)** bakım, gözlem, gözetim, koruyuculuk, 313
- baxmaxlıx (2)** kehanet, fal bakma, büyücülük, 329
- baxucılıx** bakıcılık, gözetim, 313
- bal 1.** bal, 301
- bala** çocuk, evlat, 281
- balağuz, balahus, balahuz** balmumu, mum, 296
- balçix, barçix** kil, balçık, çamur, 296
- balçixlı** killi, çamurlu, 260
- balğam** balgam, 294
- balıx** balık, 275
- balıxçı** balıkçı, 280
- balıxkına** küçük balık, 275
- balta** balta, 308
- baltaçı** baltacı, 330
- balyemáz** kara ve deniz savaşlarında kullanılan orta çapta uzun menzilli, tunçtan top, 311
- baratir** (gaz) lamba, ışık veren araç, 299
- barçasız** hiçbir şeyi olmayan, yoksul, 334
- bardax, bardağ, bartax** testi, çanak, güğüm, 299

- barı1**, tümüyle, hepsi, her şey, 268
- barışlıx** barış, 314
- barışsızlıx** anlaşmazlık, 314
- barıştıruçı, barışturuçı** barıştırmacı, uzlaştırmacı, 314
- barışturuçılıx** ara buluculuk, 314
- barı-tügäl** tüm, tamamen, hepsi, 268
- barı-yoxu** varı yoğu, hepsi, 268
- barlı** varlıklı, zengin, 333
- barlısız** varlıksız, 334
- barlı-tirlikli** varlıklı, zengin, 333
- barlıxsız** malsız, mülksüz, varlıksız, 334
- barmax1** parmak, 293
- barsızlıx** yokluk, 334
- baryam, bayram** bayram, 316
- basma** basma (tekstil), 307
- basuçı** basımcı, desenci, çizimci, 329
- basxıç, başğıç, başxıç** basamak, merdiven, 297
- baş 1.** baş, kafa, 291
- baş 2.** başkan, amir, baş, lider, 332
- baş 3.** ana, asıl, başlıca, birincil, 267
- baş 5.** tepe, baş, zirve, üst kısım, 260
- baş 6.** başlangıç, 264
- başçı** baş, amir, lider, 332
- başıbuzux** deli, akli bozuk, 290
- başlıx (1)** başkan, komutan, reis, 332
- başlıx (2)** başlık (kitap, yazı başlığı, manşet), 321
- başmax** pabuç, 306
- batış** batı, 264
- bay** zengin, 333
- baylavuçı** bağlayıcı, büzücü bağ, 304
- baytal1** kısarak, dişi at, 277
- baytalmaçı** damızlık kısarak, 277

- bazlıx** barış, rıza, mutabakat, 314
- beg1** bey, 332
- bekçi, begçi** bekçi, muhafız, nöbetçi, bekçi, 313
- beklöv, beklävüç, beklävüçi, beklövüç** kapamaç, sürgü, tırkaz, kilit, 298
- bel** bel, 293
- belbağ, belbah, belbax** kemer, kayış, kuşak, 305
- belbağsız** kemersiz, kayışsız, 304
- belgi** haber, bilgi, 319
- berelti** duman grisi, gümüş mavi, 270
- beri1 1.** buraya, bura, en yakın, 263
- berin** vergi, 328
- bermä** verme, bağış, 319
- bermäxlîx (1)** sadaka, vergi, bağış vb. verilecek şey., 319
- bermäxlîx (2)** sadaka, vergi, bağış vb. verilecek şey., 328
- bernä** bağış, armağan, hediye, 319
- berüçi, berüçü** bağışlayan, verici, veren, ihsan eden, sağlayan, 315
- beş1, beşsi** beş, 266
- beşär, beşer** beşer, 268
- beşik** beşik, 298
- beşinçi** beşinci, 267
- bıçxı** bıçki, kesici, testere, 308
- bıgov, bıxov, buxov** pranga, zincir, bağlar, 296
- bıltır** geçen yıl, 265
- bırğı, burğıu2** boru, düdük, kaval, uzun boru, 309
- bırov, burğıu1** burgu, matkap ucu, 296
- bızov** dana, buzağı, düve, 278
- bızovgına** dana, buzağı, sığır yavrusu, 278
- bızovlu** gebe inek, buzağılı, 278
- biçä** bayan, 281
- biçän** saman, kuru ot, 273
- biçänlik** çayırılık, 259
- biçax, bıçak** bıçak, 300

- biçaxçı** bıçakçı, 330
- biçuçi** kesici, biçici, 308
- bikä, biykä, bikkä (1)** bayan, 281
- bikä, biykä, bikkä (2)** büyük, yaşlı kadın, 282
- bikä, biykä, bikkä (3)** hala, teyze, 286
- bikäçä** hala, teyze, 286
- biläk** bilek, 293
- biläzük, bıläzük** bilezik, 308
- bilik** bilgi, yetki, 319
- bilikli** bilgili, yetkili, 319
- biliklik** bilginlik, 321
- biliksiz** bilgisiz, cahil, 320
- biliksizlik, biliksizlix** bilgisizlik, cahillik, bilmezlik, 320
- bilmämäx** cehalet, 320
- bilmämäxlix** cahillik, bilgisizlik, 320
- bilmämiş** bilgisiz, cahil, 320
- bilmäx** bilgi, kavrama, öğrenme, 319
- bilmäxlix, bilmäklik** bilgi, bilim, 319
- bilüçi, biliçi** bilgili, yetkili, becerikli, bilge, 321
- bilüçilix, biliçilix** yetkililik, bilginlik, 321
- bir** bir, 25, 40, 266
- birär** birer, 268
- bir-eki** bir iki, çift, birkaç, 266
- birinçi** birinci, 267
- birländäş (1)** arkadaş, ortak, rakip, 287
- birländäş (2)** karı koca, eş, birlikte yaşayan, 283
- birmüñüz** tek boynuzlu at, 277
- birmüñüzlü** gergedan, 277
- bit** bit, 274
- bitik, bitig 1.** yazı, kayıt, belge, kağıt, kitap, el yazması **2.** mektup, 321
- bitik, bitig 2. (1)** tüzük, 322
- bitik, bitig 2. (2)** kutsal kitap, 318

- bitikçi** kitap kurdu, 321
- bitikçilik, bitikçilix** kitap yayıncılığı, kitap işi, öğretim, 321
- bitiksiz** yazısız, kayıtsız, 321
- bitiş** bitki, ekin, ot vb., 271
- Biy** Allah, Tanrı, 315
- biy** bey, ağa, efendi, yönetici, 332
- biyağa (1)** amca, dayı, 285
- biyağa (2)** yaşlı adam, 282
- biy-biyät** soylular sınıfı, soylular, 333
- biyiklik, biyiklix, böyüklik (2)** yükseklik (yüksek yer, tepe, dağ vb.), 254, 260
- biylik, biylix** egemenlik, hakimiyet, beylik, yönetim, 333
- boğma2** gerdanlık, kolye, 307
- boğoz** boğaz, yutak, 292
- boğurdax** boğaz, gırtlak, 292
- boxça, boğça** bohça, 298
- bolduruçı** var edici, oldurucu, 315
- bolgan** bütün, hep, 268
- boluşuçı, boluşuçu** yardımcı, 334
- borç, borc 1.** borç, 328
- borç, borc 3.** suç, hata, 323
- borçkına** küçük borç, 328
- borçlu 1.** gerekli, borçlu, 329
- borçluluq** suçluluk, 323
- borçsuz (1)** borçsuz, yükümsüz, 329
- borçsuz (2)** suçsuz, 324
- borla** üzüm asması, 272
- borlaçı** bağcı, 331
- borlalix** bağ, 259
- boşatlix, boşatlix** af, salıverme, serbest bırakma, 335
- boşatmaxlix** af, bağışlama, 325
- boy** boy, vücut, 291

- boyaçı (2)** boyacı, 330
- boyov, boya, boyaçı (1)** boya maddesi, boya, boya maddesi, 296
- boyovlu** boyalı, 296
- boyun1** boyun, 292
- boyun2, boyunçax, boyunçax, boyunçax** gerdanlık, kolye, 308
- boyundrux, boyundurux, buyundrux** boyunduruk, 335
- böbäk** göz bebeği, 292
- böläk, büläk (1), bölüm** bölüm, ayırma, pay, 326
- böläk, büläk (2)** bölük, alay, 312
- börk** Kardinal şapkası, şapka, 304
- börk-çepec** bazı Hıristiyanların başlarına giydiği şapka, küçük takke, 304
- börksüz** şapkasız, 304
- börü** kurt, 279
- böruxatır** kurt-tilki melezi, 279
- böruxatırgına** yavru kurt-tilki melezi, 279
- bövräk, büvräk, büyräk** böbrek, 294
- buğa, buha** boğa, öküz, erkek inek, 278
- bulax** pınar, kaynak, 261
- bulğanç** balçık, tortu, çöküntü, çamurlu, bulanık, 262
- bulğançlıx, bulğançlıx** bulanıklık, donukluk, saydamsızlık, 262
- bulğançsız** saf, saydam, duru, berrak, temiz, 262
- bulğax** bulanık, kirli, 262
- bulğaxlıx** bulanıklık, 262
- bulut1** bulut, 257
- bulut2** bir çeşit kadın şapkası, örtüsü, 304
- bulutlux** bulutluluk, 257
- burç1 1.** karabiber **2.** ökseotu, 273
- burçax** bezelye, nohut, 272
- burun1** burun, 291
- burun2 1.** eskiden, önce, 264
- burun-ağız** burun ve ağız, 292
- burungilik (1)** birincilik, 267

- burungilik (2)** en büyük çocuk olma, birincilik, 284
- but1** uyluk, kalça, but, 293
- butax, budağ, butah, budax** budak, dal, filiz, sürgün, 272
- butaxlı** dallı budaklı, 272
- buyla** adil, dürüst, haklı, doğru, 322
- buyrux, boyrux, buyurux** emir, buyruk, 332
- buyruxçı, buyrıxçı, boyruxçı** hükümdar, amir, emir veren, 332
- buyruxçılıx, buyruxçilix** üstünlük, güç, yöneticilik, hâkimiyet, 333
- buyruxlu** otoriter, buyurucu, yetkili, emredici, 332
- buyruxsuz** emirsiz, buyruksuz, 332
- buyurgan 1.** emir, buyruk, talimatname, 332
- buyurgan 2.** yönetici, emreden, hükmeden, 332
- buyurtum** emir, 332
- buyuruçı** hükmeden, emir veren, 332
- buz (1)** buz, 302
- buz (2)** buz, soğuk, ayaz, 258
- buzlu (1)** buzlu, donmuş, 303
- buzlu (2)** ayazlı, ayaz, 258
- bügün, bükün, böğün** bugün, 265
- bügün-tağda** bugün-yarın, çok geçmeden, 265
- bürçä** pire, 274
- bürtük (1)** taneli tohum, çekirdek, hububat, 273
- bürtük (2)** sivilce, kabartı, 290
- bütöv 1.** bütün, tüm, 268
- bütün1** bütün, tüm, 268
- büz-bütün** büsbütün, bütün bütün, 268

Ç

- çağır, çahır, çaxır** şarap, 302
- çağırlıx** bağ, 259
- çax1** çağ, zaman, 264
- çaxmax, çağmax 1.** çakmak, çakmaktaşı, 300

- çaxmax, çağmax 2.** ihbar, şikâyet, suçlama, 324
- çaxmaxlıx** suçlama, 324
- çakuç** çekiç, 296
- çalğı** (biçme için) tırpan, 308
- çalıcı** müzisyen, müzikçi, 309
- çaluçı** ekin biçen, orakçı, 331
- çamur** çamur, 296
- çana** kızak, 309
- çanax** kase, çanak, tabak, 299
- çanax-ayax** yeme içme için kap kacaklar, 299
- çanta** çanta, 305
- çaŋ** çan, zil, 317
- çaŋgına** küçük çan, zil, 317
- çaŋlıx** çan kulesi, 317
- çapla** balıkçıl, 276
- çaravurt** hamster, cırlak sıçan, 277
- çarışuçı** altın arayıcısı, maden damarı arayan kimse, madenci, 330
- çarix1** çarık, 306
- çaşut, çasut, çasud** casus, 313
- çaşutlux** casusluk, 313
- çaşxur** asker külotu, 305
- çatal** çatal, 300
- çatma** bir çeşit kumaş (dekoratif ipekli kumaş), 306
- çay** çay, dere, 261
- çayır** çayır, mera, 259
- çek** sınır çizgisi, kenar, sınır, 264
- çekmân** çuha, bez, 307
- çelig** çelik, demir, metal, 308
- çert** meta, mal, ürün, 297
- çeruvçi** büyük kumandan, başkomutan, 312
- çeruvçilik, çerüvçülük, çörüvçülux** askerlik işi, 312
- çerüv, çörüv, çerov, çeruv, ceruv (1)** ordu, 312

- çerüv, çörüv, çerov, çeruv, ceruv (2)** asker, 312
- çerüvlük** askerî davranış, askerlik, 312
- çetän, çätän** korkuluk, çit, bariyer, 297
- çetlevük (1)** fındık, fıstık vb., 302
- çetlevük (2)** fındık ağacı, 271
- çığanax, çıxanax** dirsek, 293
- çığıt, çğıt, çihit, çığıç**, ekşimik, süzme peynir, 301
- çılaçix 1.** serçe parmak, küçük parmak, 293
- çılaçix 2.** serçe parmak uzunluğu kadar uzunluk birimi, 269
- çımdırğan** maşa, kıskaç, 300
- çınıxmax** öğretim, öğrenim, eğitim, 320
- çınıxtıruçı, çınıxturuçı** eğitmen, eğitici, öğretmen, 320
- çın** uçurum, yar, 259
- çıpçix, çipçix, çipçix (1)** kuş, küçük kuş, 276
- çıpçix, çipçix, çipçix (2)** civciv, 276
- çırmamax** yumak, 307
- çırpı** çalı çırpı, 273
- çizma, cizma** çizme, 306
- çizmaçı, çzmaçı** ayakkabı, çizme tamircisi, kunduracı, 330
- çizmaçılıx** çizmecilik, 330
- çibal, çıbal, çbal** arı balı, 301
- çibin** sinek, 274
- çibinlik** cibinlik (sineklerden korunmak için perde), 298
- çiçäk 1.** çiçek, 273
- çiçäkli[k]** çiçek tarhı, çiçeklik, 259
- çipçä** civciv, piliç, 276
- çiri, çirik, çürük** çürük, çürümüş, 303
- çit** basma, pamuklu bez, 307
- çivit** çivit, mavi renkli toz boya, 296
- çiy, çi 1.** çiğ, ham, pişmemiş, 303
- çiyä** vişne, 272
- çiybal, çıybal**, arı balı, ham bal, 301

- çoçxa** ev domuzu, 279
- çoğur, çuğur, çuxur, çuhur, çoğor** çukur, hendek, 259
- çortan, çortanbalix** turna balığı, 275
- çovrax** kaynak, pınar, 261
- çovraxkına** küçük kaynak, 261
- çölmäk** çömlek, testi, 299
- çölmäkçi** çömlekçi, 330
- çömçä** kepçe, 300
- çömüç** kepçe, 300
- çöprä** tortu, artık, posa, 303
- çöpräli** tortulu, posalı, 303
- çör** diken, 273
- çubux** budak, ince dal, kol, çubuk, 271
- çubuxlu** ince esnek dallı, çubuklu, dallı budaklı, 271
- çüv (1)** dübel, küçük kazık, çivi, mih, 296
- çüv (2)** küçük kazık, kütük, 272

D

- dädä** dede, 285
- dana** dana, 278
- davar** küçük baş hayvanlar, 278
- dayı** dayı, 285
- degänäkli** dikenli, 273
- değiş** değişim, değiş-tokuş, 326
- deli** deli, 290
- delilik, delilix** aptallık, delilik, 290
- derä** hendek, çukur, yarık, 260
- devä** deve, 278
- deväxuşı** devekuşu, 276
- dışar** dış, dış kısım, 264
- dışarı** dışarı, dışında, 264
- dibelik** tamamen, tümüyle, büsbütün, 268

dolu, tolu dolu (yağış şekli), 257
dovod, dovot kanıt, delil, ispat, 325
doyumlux, doyumluq 2. ganimet, yağma yoluyla elde edilen mal, mülk, 314
dört, tört dört, 266
dörtünçi, dörtünçü dördüncü, 267
düdük düdük, boru, kaval, 309
dügmä, tüvmä, töymä, tülmä, tüymä düğme, 306
dühün düğün, 331

E

ečki keçi, teke, 278
eçkimünüz dağ keçisi, 278
egir2 eyer, sele, 310
egirlik, egirlix, yegirlik eğrilik, çarpıklık, adaletsizlik, düzensizlik, 323
egirliksiz adaletsizlik, 323
egiz ikiz, 284
eki iki, 266
ekicanlı hamile, gebe, 291
ekili çifte, 266
ekinçi ikinci, 267
ekişär ikişer, 268
ekixat gebe, hamile, 291
el1 (1) el, insanlar, adamlar, 280
el1 (2) halk, millet, 334
el2 kol, el, 293
eläk1 elek, kalbur, 300
elçi (1) elçi, büyükelçi, haberci, müjdecisi, ulak, 329
elçi (2) melek, haberci, 318
elçibaşı baş büyükelçi, 329
elçilix, elçilik büyükelçilik, sefaret, 330
elli elli, 267
ellinçi ellinci, 268

- ellişär** ellişer, 268
- emçäk, yemçäk** meme, meme başı, 293
- eniş, eniş** iniş, yamaç, bayır, 260
- eñ1, en, yeñ** omuz, 292
- eñsä** ense, 292
- er** erkek, 281
- erän (1)** adam, erkek, 281
- erän (2)** koca, eş, 283
- ergän** erkek için olgunluğa ulaşmak, ergen, 282
- erin** dudak, ağız, 292
- erk1** irade, istek, niyet, özgürlük, 335
- erkäk** erkek, 281
- erkäk-tişi** kadın-erkek, erkek ve dişi, 280
- erkli** özgür, hür, 335
- erklik, erklix** özgürlük, serbestlik, irade, bağımsızlık, 335
- erklilik, erklilix** özgürlük, serbestlik, yeterlik, yetki, 335
- erksiz** özgür olmayan, iradesiz, 334
- erksizlik, erksizlix** esaret, kölelik, 335
- erli** evli kadın, 283
- erli-xatunlu** evli, 283
- ersiz1** kocasız, erkeksiz, 285
- ertä** sabah, erken, 265
- ertägi, ertäki, ertängi** sabah, 265
- ertä-keçä** sabahtan geceye kadar, 265
- erük** erik, 272
- es2** yan, taraf, yön, kenar, 262
- es3** tutturmalık, yaka, kol düğmesi, 306
- eski, esiki** ihtiyar, koca, kart, 282
- essiz** deli, akılsız, 290
- essizlik, essizlix** aptallık, çılgınlık, delilik, 290
- eşäk** eşek, 277
- eşik** kapı, eşik, 297

eşikçi kapıcı, bekçi, 313
eşikçilix kapıcı görevi, kapıcılık, 313
eşiklik kapıcı, bekçi ücreti, 327
et et, 301
etäk etek, giysi, 305
etik, etig çizme, 306
etikçi ayakkabıcı, kunduracı, ayakkabı tamircisi, 330
etikçilik ayakkabıcılık, 330
etüçi, etüçü yaratıcı, 315
ev ev, 295
Eyä Allah, Tanrı, 315
eyä, iä, iyä, egä (1) bey, beyefendi, 281
eyä, iä, iyä, egä (2) beyefendi, koca, eş, 283
eyälik, eyälıx sahiplik, egemenlik, 333

F

fışxı dışkı, gübre, 294

G

gan (?) ağırlık ölçüsü birimi, top, 270
genç genç, 282
giçi, kiçi (2) küçük, oğlan, çocuk, 281
göl göl, 261
gövdä gövde, 292
ğu koyun, 278
gübä cebe, örme zırh pusat, 312
gün gün, 265
günäş, künäş (1) güneş, 256
günäşli güneşli, 257

H

haran ahır, 280

h yva ayva, 272

X

xabartkan pişi, bir tür hamur kızartması, 301

xabax1 sokak kapısı, kapı, 297

xabax2 kabak, balkabağı, 272

xabaxçı kapıcı, nöbetçi, 313

xaburğa, xabırğa, ğaburğa eğe, kaburga kemiği, 293

xabux ağaç kabuğu, kabuk, 272

xaxın kaçak, firari, 323

xaxını kaçak, firari, 323

xadax, xadağ çivi, mıh, 296

xaftan kaftan, erkek üst giyim, 304

xaftanlıx, xavtanlıx kaftanlık malzeme, kumaş, 307

xağan1 kağan, hükümdar, 332

xahanat imparatorluk, 333

xaxra, xağra antre, koridor, 297

xaxuçı para basıcı, 330

xalay kalay, lehim, 308

xalxan kalkan, 311

xalxanbalıxı kalkan balığı, 275

xamı kamçı, kırbaç, 310

xamiş saz, kamiş, 273

xamişlı kamişlı, 261

xamişlıx sazlık, kamişlık, 261

xan1 kan, 294

xan2 han, kral, 332

xanat kanat, 280

xanatlı kanatlı, 274

xani  kraliçe, 332

xank n arşamba (günü), 266

xanlıx hanlık, krallık, arlık, 333

- xansız** kansız, soluk, 289
- xap** çuval, torba, balya, 305
- xapank** pencere kapakları, pancur, kepenk, 297
- xapçux** para çantası, kese, torba, 305
- xapçuxkına, xapçuxkuna** cüzdan, küçük çanta, 305
- xapxax** kapak, 300
- xapxuç** atın ağızlığı, gem, 310
- xapı** kapı, 297
- xapıcı** kapıcı, bekçi, 313
- xaplan** kaplan, 279
- xapsavuçı (1)** gasbedici, yağmacı, çalan, 324
- xapsavuçı (2)** yırtıcı, yırtıcı hayvan, 274
- xaptırğa, xaptırxa** sırt çantası, torba, 305
- xar1** kar, 257
- xar2** kol, el, 293
- xara1** kara, 270
- xara2** boynuzlu hayvanlar, 274
- xarabalıx** sazan, 275
- xarabaşlı** monk, keşiş, karabaş, rahip, 317
- xaraça 1.** siyahımsı, 270
- xaraça 2.** seyrek ve kaba yünlü kumaş, 307
- xaraxçı, xarağçı, xarağji** haydut, eşkiya harami, soyguncu, 324
- xaraxçılıx, xarağçılıx** haydutluk, eşkiyalık, 323
- xaraxuş, xarağuş** kartal, 276
- xaraxuşkına** kartal yavrusu, 276
- xaralı** karalı, 270
- xaralı-axlı** akli karalı, 270
- xaralix** karalık, karanlık, 271
- xaramğu, xaranğu, xaranğu, xaranğı** karanlık, 271
- xaramğulu, xaranğulu** karanlık, 271
- xaramğulux, xaranğulux, xaranğulux, xaranxulux** karanlık, 271
- xarançux** bir çeşit yulaf, 273

- xaravaş** hizmetçi, kadın köle, cariye, esire, 335
- xaravaşlıx** esirelik, cariyelik, 335
- xara-yağız** esmer, koyu, kara, 271
- xarayılan** karayılan, 275
- xardaş** kardeş, 284
- xardaşlıx** kardeşlik, 284
- xarğa** karga, 276
- xarğış** beddua, küfür, 318
- xarğışlı** lanetli, beddualı, 318
- xarı1** kadın, 280
- xarı2 (1)** kol, el, dirsek, 293
- xarı2 (2)** eski uzunluk ölçüsü birimi, 270
- xarın** karın, 293
- xarınca** karınca, 275
- xarış** karış, 269
- xarlığaç** kırlangıç, 276
- xarsız** kötü, sahtekâr, 323
- xarsızlıx** sahtekârlık, 323
- xarşı (2)** karşı (taraf), 263
- xarşılık** karşı koyma, direniş karşılık, 314
- xart** ihtiyar, koca, kart, 282
- xartaymasız, xartaymaxsız** öldükten sonraki ebedi hayatta yaşlanmadan kalma, 316
- xartlıx** yaşlılık, 282
- xaruv** karşılık, ceza, 325
- xaş** kaş, 292
- xaşlavuçı** ısırğan otu, 273
- xaşovuç, xaşuvuç** kaşağı, 310
- xaşux** kaşık, 300
- xat 2.** yan, yaraf, yön, 262
- xatır** katır, 277
- xatunlu** eşi olan, evli erkek, 283

xatunlux kadınlık, 281
xatunsuz kadınsız, 285
xavax kavak, 271
xaya kaya, 295
xayalı kayalık, 260
xayın1 xayn kayın, 286
xayış kemer, kayış, 305
xayışkına küçük kemer, 305
xaymax kaymak, 301
xaynana, xayna kaynana, 286
xaynata kaynata, kayınpeder, 286
xaz kaz, 276
xazan1 kazan, 300
xazğanç, xaxxañç, xaxxañç kazanç, gelir, 327
xazğandaş birlikte kazanan, iş birliği, ortak, 328
xazık, xaxux sopa, kazık, 272
xaxuçı kazma, kazıcı, 308
xıbhax haşhaş, 273
xıblıq, xıblık, xıblıq cin, şeytan, kötü ruh, 318
xıçı hardalotu, 273
xırx kırk, 267
xırxar kırkar, 268
xırxın, xırxın esire, cariye, kadın köle, 335
xıl saç teli, 291
xılıç, xılıç kılıç, 311
xılıçbalıxı kılıç balığı, 275
xın, xn kın, silah kını, 311
xınlı kını, 311
xıñır 1. (2) adaletsiz, 322
xıñır 2. sol, 264
xıñırlıx adaletsizlik, yalan, 322
xıptı makas, 307

- xıraǵu xıravu, xırovu** kıraǵı, 258
- xırbaç** kırbaç, kamçı, 310
- xırǵan** savaşı, 314
- xırǵı, xırxı** kıyı, kenar, sahil, 261
- xırıǵ, xırix, ǵırıǵ** kenar, uç, 263
- xırıǵsız** uçsuz bucaksız, 269
- xırıǵsız-uçsuz** uçsuz bucaksız, sonsuz, 269
- xırmavuç** kaşığı, tarak, kazıma aleti, 310
- xırsız** hırsız, 324
- xırsızlıx** hırsızlık, 323
- xısır** kısır, 291
- xısa** kısa, 269
- xısaç** istakoz, yengeç, 275
- xış** kış, 258
- xışın** kışın, 258
- xıtım** Hristiyanlığa göre oruç tutulan günler, 318
- Xız (1)** Meryem Ana, 316
- xız, xz** kız çocuk, 283
- xızǵına** küçük kız, 283
- xızıl** kızıl, 270
- xızılıx** kızılılık, 270
- xızlıx** bekâret, kızlık, 284
- xızoǵlan** bakire, kız çocuǵu, 283
- xız-oǵul** kız evlat, 283
- xızov** sıcak, hararet, 258
- xızovlu** kızgın, yakıcı, 258
- xızsız** kız çocuǵu olmayan, 285
- xızardaş** kız kardeş, 284
- xobuz1** kabuk, saman, küçük çöp, 272
- xobuzçı** müzisyen, müzikçi, çalgıcı, kopuzcu, 309
- xocalı** evli, 283
- xoç, xoçxar** koç, erkek koyun, 278

- xol, qol** kol, 293
- xol-ayah** kol ve bacak, el ayak, 293
- xolbağı (1)** sargı, pansuman, 291
- xolbağı (2)** bilezik, 308
- xolbitik** el yazması, 321
- xolmaxlıx** dilekçe, 324
- xoltux** koltukaltı, 293
- xoltxa** dua, yalvarış, 318
- xoltxaçı** yalvaran, dua eden, 318
- xolyazov** el yazması, 321
- xonax** konuk, 287
- xonaxlı** misafirhane, 287
- xonaxlıx** konuk, davetli, ziyaretçi için tasarlanmış, 287
- xonaxsız** konuksuz, 287
- xonşulux** komşuluk, 287
- xonuşdaş** komşu, 287
- xorğaşın, xurğaşın** kurşun, 308
- xotur** irinli kabuk, çıban, 290
- xovun, xuvun** kavun, 272
- xovux** (anatomi) kese, 294
- xoy1, xoyun2, xoyın** koyun, 278
- xoyan** tavşan, 276
- xoyçı** çoban, 331
- xoyun1** göğüs, bağır, koyun, 292
- xoyunğına** koyuncuk, kuzu, 278
- xozu, xuzu** kuzu, 278
- xozulux** kuzular için çit, yer, 280
- xuda** dünür, 286
- xudalix** dünürlük, akrabalık ilişkileri, 286
- xul1** köle, esir, kul, 334
- xulaç** kulaç (ölçü birimi), 269
- xulax 1.** kulak, 291

- xulax** 2. sap, kol, 300
- xulaxsız** kulaksız, 290
- xuldaş** çalışma arkadaşı, 334
- xullukçı, xuluxçı** hizmetçi, 334
- xullux** kulluk, 334
- xulux** hizmet, 333
- xuluxçılıx** hizmetçilik, 335
- xul-xukuxçu** uşak, görevli ve hizmetliler, 334
- xul-xutan** hizmetli, uşak, 334
- xumlax** şerbetçiotu, 273
- xumlaxlı** şerbetçiotlu, şerbetçiotuyla kaplanmış, 273
- xunduz, xundız** kunduz, 277
- xurğax** kurak, 258
- xurğaxlıx** kuraklık, 258
- xursak** mide, 294
- xurt** kurt, solucan, 274
- xurtkına** kurtçuk, 274
- xurulux** kuraklık, 258
- xuş** 1. kuş, 276
- xuşax** kuşak kemer, 305
- xuşaxlı** kemerli, 305
- xuşçı** kuş evi, kümes, 280
- xutxarılgan** özgür, kurtarılan, 335
- xutxaruçı, xutxaruçu** kurtarıcı, 315
- xuturğu** kuduz, 289
- xuturğulux** kuduz hastalığı, kudurgunluk, 289
- xuyrux, xoyrux, xuryux**, kuyruk, 279
- xuyruxlu** kuyruklu, 279
- xuyu** kuyu, 261

I

irmax, **irmax** dere, 261

ışığ ışık, parıltı, parlaklık, 257

i

iç1 1. iç, içeri, iç kısım, 263

içäg, **içägi (1)** iç, içeri, 263

içäg, **içägi (2)** iç, bağırsak, iç organlar, 294

içetik çizme, postal, 306

içki içecek, içki, 302

içlik iç, içeri, iç kısım, alt, astar, 305

içmä içecek, 302

içmäx içecek, 302

igirmi yirmi, 267

igirminçi yirminci, 268

igirmişär yirmişer, 268

igit genç, delikanlı, 282

ignä, **inä** iğne, 307

ilgäri ön, ileri, 263

ilgärilik birincilik, üstünlük, öncelik, 267

ilig omirilik, ilik, (sırt kemiği), 293

ilk, **ilx** birinci, ilk, 267

inäk inek, dişi sığır, 278

inam1, **inâm** inanç, güven, 315

inamlıx, **inâmlık** inanç, güvenlik, bağlılık, 315

inamsız inançsız, dinsiz, 315

inamsızlıx, **inâmsizlik**, **inamsizliq** inançsızlık, tanrıtanımazlık, 316

inci inci, 308

indir ambar, ahır, 280

ini küçük, genç, 282

- inilik** küçüklük, gençlik, 282
- inir, inir** akşam, alaca karanlık, 265
- ip** ip, 307
- ipäk, ipäg** ipek, 306
- ipäkli** ipekli, 306
- ipkin** erguvan rengi, menekşe moru, 270
- iplik** iplik, 307
- irin** irin, 294
- irinli** irinli, 290
- isi1, issi** sıcak, kızgın, 257
- isilik, isilix** ısı, sıcaklık, 258
- isitmä** sıtma, ateş, 289
- isitüçi** ısıtıcı (alet, araç), 301
- iski, işki** bebek bezi, kundak, kundak bezi, 307
- istöv** gerekli tazminat, zam, katkı, 329
- iş1** faaliyet, iş, işlem, 329
- işçi** işçi, amele, 333
- işçilik** işçilik (konumu), 333
- işdäş** çalışma arkadaşı, yardımcı, 333
- işli** belirli işe sahip olan, 333
- işsiz** işsiz, boş meşgul olmayan, 333
- it** köpek, it, 279
- itçibin, itçibini** (köpek) it sineği, 274
- iti 1.** kılıç **2.** keskin, sivri, 311
- itilik** ceza, kılıçla ceza, 325
- izdöv 1.** arayış, arama, araştırma, 320
- izdöv 2.** dava, şikâyet, 324
- izdövsüz** davasız, dava açılmasına gerek kalınmayan durum, 324
- izdövüçi, izdävüçi (1)** arayan, 320
- izdövüçi, izdävüçi (2)** davacı, şikâyetçi, 324
- izlövüçi (1)** arayıcı, arayan, 320
- izlövüçi (2)** davacı, 324

K

kalpak kalpak, şapka, 304

käpänk kepenk, pancur, 297

kardaş kardeş, 284

karı karı, hanım, 283

kebenäk 1. Çobanların omuzlarına aldıkları dikişsiz, kolsuz, keçeden üstlük, aba., 253

kebenäk 2. halk ağzında pervane, kelebek, 253, 275

kebit, kibit dükkân, mağaza, 328

kebitçi dükkâncı, tüccar, dükkân sahibi, 327

keç 1. geç (vakit) **2.** gece, 265

keçä gece, 265

keçä-kündüz gece gündüz, 265

keçirüçi, keçürüçi uğurlayan, yolcu eden, 288

keçit geçit, 260

keçkän (1) ölmüş, ölü, 288

keçkän (2) cet, ata, 287

keçövlü geçici gelip geçici, kısa ömürlü, fani, 316

kedi kedi, 278

keklik keklik, 276

keläşmiş nişan (töreni), nişan, 331

kelepänlix cüzam, 289

kelgän ziyaretçi, misafir, 287

kelin, kilin gelin, yenge, 286

kelindäş elti, 286

kelinlik gelin olma durumu, 331

kelir gelecek (zaman), gelecekteki, 264

keliş kâr, gelir, 327

kelüçi (2) kilise cemaatinden kimse, 317

kelür gelir, kâr, 327

kemi gemi, 309

- kemiçi** gemi sahibi, denizci, deniz adamı, 330
- kenebir** kenevir, 273
- keñäş 1.** tavsiye, öğüt, talimat, 320
- keñeşçi** danışman, akıl hocası, 321
- ker** kahverengi, 270
- keri** geri, geriye, 263
- kermän** şehir, kent, 262
- kermänçix** yer, kasaba, site, 262
- kermänlix** şehir, kentsel yerleşim yeri, 262
- kerpiç, kerpic** kerpiç tuğla, pişmemiş tuğla, kerpiç, 296
- kertmä** mızrak, cirit, kargı, 311
- kerüçi** Hristiyanlık inancına göre günahları bağışlayan (rahip), kutsayan, 317
- kesäk** parça lokma, bölüm, kısım, 269
- keskiç** pense, maşa, 296
- kesmäk** bıçak ucu, ok ucu, 311
- ketär** masraf, gider, 327
- keyägä** ördek, 276
- kiçiyakün** perşembe (günü), 266
- kiçikün** hafta içi, 266
- kilim** yün halı, keçe, kilim, 298
- kindik, gindik 1.** göbek, 292
- kindik, gindik 2.** kuşak, nesil, 286
- kirpi** kirpi, 277
- kirpik, kirpig** kirpik, 292
- kiş** samur, 277
- kişi (1)** insan, kişi, fert, 280
- kişi (2)** adam, erkek, 281
- kiydirüçi** giydirici, giydirip kuşatan, konfeksiyoncu, 330
- kiyik (1)** yabani, vahşi hayvan, 274
- kiyik (2)** av hayvanları, 274
- kiyik (3)** geyik, 278
- kiyikçi** avcı, 280

- kiyiniş** elbise, giyim, kıyafet, 303
- kiyinişli** giysili, giyinik, örtülü, 304
- kiyöv** nişanlı, güvey, damat, 286
- kiyövlük, kiyövlük, kiyövlük** damatlık, güveylik durumu, 286
- kolsuz** kolsuz, 290
- komar** sivrisinek, 274
- köbäläk** kelebek, pervane, 274
- köbük** köpük, 302
- köcän** kokarca, 277
- köçäk (1)** deve yavrusu, 278
- köçäk (2)** bir çeşit dansçı, 310
- kök1** sema, gök, 251, 256
- kök2 (1)** açık mavi, mavi, 270
- kök2 (2)** çürük, morluk, 290
- kök3 (1)** kök, köksap, 271
- kök3 (2)** köken, asıl, soy, 286
- köklük (1)** gök, gökyüzü, sema, 256
- köklük (2)** cennet, 316
- köklük (3)** mavilik, 270
- köklük (4)** morluk, çürük, 290
- köklü-xaralı** koyu mavi, lacivert, 271
- kökrämäx** gök gürültüsü, 257
- kökrämäxlük** gök gürültüsü, 257
- köktägi, köktäki, kögtägi** gökteki, cennetteki, Tanrı, ilahi, 315
- köküs, köks** göğüs, 292
- kök-yer** gök ve yer, 256
- kölgälük** şemsiye, gölgelik, sundurma, 296
- kölmäk** gömlek, 304
- kölmäklük** gömlek için malzeme, 307
- kömär** cenaze (töreni), 331
- kömür** kömür, 308
- kön** deri, gön, cilt, 306

- könü 1.** adil, doğru, dürüst, 322
- könülük (2)** adalet, doğruluk, 322
- könülüksüz** adaletsiz, zalim, 322
- könüsüz** adaletsiz, insafsız, haksız, 322
- könüsüzlük, könüsüzlük** adaletsizlik, haksızlık, yasadışı, 323
- köpayaxlı** çok ayaklılar, 274
- köprü** köprü, 260
- köpyarlıgavuçı, köpyarlıgovuçı, köpyarlıguvıçı** çok bağışlayan, 315
- köpyazıxlı** çok günahkâr, 318
- köpyolduz** takımyıldızı, 256
- körgüzüçi (2)** öğretmen, 321
- körpâ** kuzu kürkü, kuzu derisi, 306
- körük** kürk, 306
- köt** arka, kış, 293
- kötünkeri** geriye, geri geri, kışın kışın, arkası dönük olarak, 263
- köz (1)** göz, 291
- köz (2)** kaynak, pınar, 261
- köz (3)** elmas, değerli taş, 308
- közât** gözetim, güvenlik, kontrol, 313
- közlävüçi** gözlemci, gözcü, gözetleyici, 313
- kum2, xum** kum, 295
- küçük (2)** küçük, çocuk, 281
- küf, küp** yere gömülen kum küp, toprak testi (şarap için), 299
- kügürçi, kügürçin, kügürçün, gügürçi, gügürçin, gükürçin** güvercin, 276
- kül1** kül, 301
- kül2** göl, 261
- kümüş, kömüş, gümüş** gümüş, 308
- kümüşkinä** küçük gümüş parçası, 308
- kün1** güneş, 256
- kün2** gün, süre, zaman, 265
- künbatış, künbatışı (1)** gün batımı, 264
- künbatış, künbatışı (2)** batı, 264

kündüz gündüz, gün, 265
kündüz-keçä gece gündüz, 265
küntoğuş, küntoğuşu (1) gün doğumu, 264
küntoğuş, küntoğuşu (2) doğu, 264
küpçäk, küpçäg, köpçäg, kübçäk tekerlek, çark, 309
küräk (1) kürek, 309
küräk (2) kürek kemiği, 293
küräş güreş, savaş, mücadele, 313
küräşçi güreşçi, savaşçı, 314
kürk, körk kürk, gocuk, 304
kürkçi kürkçü, 330
kütöv otlak, mera, 259
kütüçi, kütövçi, kütiçi çoban, sığırtmaç, 331
küvük yanık, 300
küyä güve, 274
küyük yanık, kömürleşmiş, kavrulmuş, 301
küz sonbahar, güz, 258
küzgü, güzgü ayna, 299
küzün, küzin güzün, 258

M

macanag bacanak, 286
maçı, maşı kedi, 278
mam büyükanne, nine, kocakarı, 285
mamu büyükanne, nine, 285
manğır akçenin dörtte biri değerinde eski bir Osmanlı parası, 327
mañ, man yakın ortam, yakında, 263
mat felç, uyuşmuş, 289
meñärdäş ortak mirasçı, ortak varis, 326
meñärmäsizlix verasetlilik, mirassızlık, 326
meñärmäxlix veraset, miras, 326
meñärüçi mirasçı, varis, miras sahibi, halefi, 326

meñi, meni sonsuz, 316
meñilik sonsuza kadar, ebediyen, 316
miñ1 beyin, 291
miñ2 ben, nokta, iz, doğum lekesi, 291
miñ3 bin, 267
miñär biner, 268
miñbaş binbaşı, 312
miñbaşlıx binbaşılık görevi, 312
miñlärbası binbaşılık görevi, 312
muştulux sevinçli, neşeli bir haber için ödül, 331
müñüz boynuz, 279
müñüzlü boynuzlu, 274
müñüzsüz boynuzsuz, 274

N

naçax, naçağ balta (kısa saplı), nacak, 309
nögär hayat arkadaşı, eş, karı, koca, hanım, 283

O

oçax ocak, 300
oda oda, 297
oğlan, ohlan 1. çocuk, evlat, oğlan, 281
oğlan, ohlan 2. hizmetli, uşak, emir eri, 334
oğlançix bebek, (erkek) çocuk, oğlan, 281
oğlangına bebek, (erkek) çocuk, oğlan, 281
oğlanlıx, ohlanlıx çocukluk çağı, ufak çocukluk, 281
oğraş, ohraş meydan savaşı, savaş, kavga, 313
oğraşçı savaşçı, 314
oğraşdaş, oğraştas silah arkadaşı, 314
oğru, oğur1, oğrı, oğuru hırsız, yankesici, 324
oğrulux, oğurlux çalma, hırsızlık, 323
oğul, uğul erkek evlat, oğul, çocuk, 284

- oğuldaş** çocuğa sahip olan anne-baba, 283
- oğulğına** oğulcuk, 284
- oğullu** oğlana sahip, oğullu, 284
- oğullux, oğullix, oğlulux** oğulluk, oğul olma durumu, oğul olma görevi, 284
- oğulsuz, oğulsız** oğlansız, erkek evladı olmayan, 285
- oğulsuz-xızsız, oğulsız-xızsız** çocuksuz, 285
- oğul-xız** çocuklar, 281
- oğurlavuçı** kaçıran, çalan, hırsız, 324
- ox** ok, 311
- oxçı** atıcı, nişancı, okçu, 312
- oxlavuçı** ok atıcı, 312
- oxlu** atıcı, 312
- oxuçı** okur, okuyucu, 320
- ox-yay** ok ve yay, 311
- oxyılan** okyılanı, 275
- olca** tutsak, esir, köle, 334
- olcahan (2)** ganimet, 314
- olcahan, olcan (1)** tutsak, esir, 334
- olcalıx** tutsaklık, esaret, 335
- olturğuç** sandalye, oturak, 299
- on** on, 267
- onınçı, onunçu** onuncu, 268
- oñ** sağ, 264
- oñalmaxsız** tedavi edilemez, 289
- oñaltmaxsız** tedavi edilemez, 289
- oñaltuçı** doktor, hekim, 288
- oñlu-sonlu** sağlı sollu, 264
- oprax** giysi, çamaşır, eşya, 303
- or1** hendek, 260
- oram** sokak, cadde, 262
- orax** orak, 309
- ordu** ordu, 312

orğan, urğan ip, urgan, kement, halat, 296
orman orman, 259
orta merkez, orta, göbek, 264
ortax ortak, 328
ortax2 iki yeri bağlayan koridor, bağ, 297
ortaxlıx, ortaxlıx ortaklık, 328
ortalıx (1) bir şeyin ortası, 269
ortalıx (2) ortaklık, 328
orun, urun 1. (1) yer, konum, 262
orun, urun 1. (2) yatak, döşek, 298
orunç rüşvet, 323
orunçsuz rüşvetsiz, 326
ot1 ateş, 300
ot2 ot, yabani bitki, 273
ota ilaç, kocakarı ilacı, 291
otaçı hekim, 288
otax, otağ göçebe çadırı, otak, 295
otlu ateşli, 300
otlux ocak, ateş yanan yer, 300
otraç ada, 260
otsuz ateşsiz, 300
otun odun, 272
oturlux toplantı, 317
otuz otuz, 267
otuzar otuzar, 268
otuzunçı otuzuncu, 268
otuzyaş genç insan, otuz yaşında, 282
otuzyaşar, otuzyaşlı otuz yıllık, otuz yaşında, otuzluk, 282
ovuç avuç, 293
ovurt ağız içi boşluğu, 292
oymax yüksük, 307
oyun oyun, dans, 310

oyunçax oyuncak, 298

oyunçı, oyunçu oyuncu, çalgıcı, müzisyen, 309

Ö

öbgä cet, ata, 286

ögäy üvey, evlatlık, 286

ögöv raspa, kaba ege, törpü, sistire, 296

ögüt talimat, nasihat, ahlak dersi, ögüt, 320

ögütçi uyarıcı, nasihat eden, 321

ögüz öküz, boğa, 278

ökçä ökçe, topuk, 294

öksüz, ögsüz öksüz, 285

öksüzlük öksüzlük, 285

ölät veba, salgın hastalık, insanların ölümü, 289

ölçöv, ölçü ölçü, boyut, 269

öldürmäxlix cinayet, 323

öldürüçi, öldürücü öldürücü, katledici, 324

ölgän ölü, ölmüş, 288

ölgänli ölmekte olan, can çekişen, 288

ölü ölü, 288

ölüm ölüm, 288

ölümlü ölümlü, fani, 316

ölümlük ölümlük, ölüm için ayrılan şey, 316

ölümsüz, ölümsiz, ülümsüz ölümsüz, ebedi, 316

ölümsüzlük, ölümsüzlük, ölümsüzlük ölümsüzlük, ebedilik, 316

ölüm-tirim yaşam ve ölüm, 288

öpkä1 akciğer, 294

ör küçük tepe, höyük, 260

ördek ördek, 276

örgän iplik, 307

örmäşüx örümcek (ağı), 274

örmävüş örgü, saç örgüsü, 303

- örtöv** örtü, yatak örtüsü, 298
- örtü-töşäk** örtü, yatak, yatak eşyaları, 298
- örük** erik, 272
- örüm** örme, örgü, 303
- östürüçi** yetiştirici, besleyici, büyütücü, 321
- öt** öd, safra, 294
- ötä** karşı, uzak, 263
- ötmäk, ötmäx** ekmek, boğaz, 301
- ötmäkçi** ekmekçi, fırıncı, 330
- ötmäkdäş** meslektaş, 329
- ötünç** borç para, ödünç, 328
- öv, üv** ev, yapı, bina, 295
- öv-azbar** ev ve çiftlik, eve bitişik toprak parçası, çiftlik, 296
- övdägidäş** komşu, 287
- öv-el** aile, 282
- öveyä, üveyä, üviyä, övyäsi** ev sahibi, (nadiren) ev sahibi kadın, 295
- övginä** küçük ev, evcik, 295
- övlü, üvlü** ev sahibi olan, aile, evli, evli (kadın), 295
- övränçik, övrançix** alışkanlık, görgü, âdet, töre, 331
- övränçikli** bir alışkanlığı olan, 331
- övränçiklix** aşinalık, âdet, gelenek, 331
- övränçilik, övrançilix** âdet, 331
- övrändäş** sınıf arkadaşı, öğrenim yapma arkadaşı, 320
- övränmägän** tahsilsiz, okumamış, cahil, okuma yazma bilmeyen, 320
- övränmäklük, övränmäxlük** öğrenim, tahsil, eğitim, bilginlik, 320
- övränmämäxlük** okumamışlık, cehalet, 320
- övränmäx** eğitim, tahsil, öğretim, öğrenim, okuma, 320
- övrätüçi** öğretmen,, 321
- övsüz, üvsüz** evsiz, barınaksız, 295
- özän** ırmak, çay, 261

P

partal (1) paçavra, yırtık pırtık elbise, pılı pırtı, 307

partal (2) yırtık pırtık ev eşyası, 297

pay pay, bölük, bölüm, tahsis, 328

paydaş hissedar, bir şeyi paylaşanlardan biri, 328

paylı bir pay parçası olan, 328

pox dışkı, 295

pul akçenin üçte biri, 327

S

saban pulluk, toprak sürme aleti, 309

saç saç teli, 291

saçax saçak, 297

saçbağ (1) saç bağı, saçın toplanmış hâli, 299

saçbağ (2) toka, 305

saçovuçı, saçovuçu, saçuçı tohum saçan, ekici, tohum ekme aleti, 309

saçsız saçsız, kel, 290

sadax, sadağ ok ve yay çantası, içine ok konulan torba veya kutu biçiminde kılıf., 311

sağ1, sah sağ, sağlam, diri, canlı, 288

sağ2, sah, sax (1) sağ (taraf), 264

sağ2, sah, sax (2) adil, haklı, 322

sağaymaxlıx iyileşme, tedavi, şifa, 291

sağaymaxsız şifasız, devasız, 289

sağaytmax iyileşme, tedavi, şifa, 291

sağaytuçı hekim, 288

sağ-esän sağlıklı, sıhhatli, 289

sağırmax süt ürünleri, 302

sağışçı düşünür, 329

sağıt, sahit alet, aygıt, araç, 297

sağıt-saba çeşitli araç gereçler, donanım, 297

- sağlıx, sağılx, sahlıx, saxlıx** sağlık, 289
- sağ-salam, sax-salam** sağ salim, tamamen sağlıklı, 289
- sağısız** hasta, 289
- sahrı** sağrı derisi, 279
- saxal** sakal, 292
- saxlavuçı, saxlovuçı, saxlovuçu** vasi, hami, vesayet, koruyucu, 313
- sal1** sürgün, filiz, dal, 271
- salaş, şalas** çardak, kulübe, bağ evi, 295
- salım** vergi, haraç, 328
- salma** atkı, 304
- salxım** salkım, üzüm salkımı, 272
- san1** sayı rakam, numara, 266
- sanav** hesap, sayı, 327
- sancax 1.** sancak, bayrak / belirti, işaret **2.** Osmanlı yönetim teşkilatında illerle ilçeler arasında yer alan yönetim bölümü, mutasarrıflık, 262
- sañçxı (1)** diken, 273
- sañçxı (2)** sancı, kramp, 289
- sanov** hesap, sayı, 327
- sansız** sayısız, 266
- sansızlıx** sayısız, 266
- sap** sap, kol, el, kulp, 300
- sapa-sağ** tamamen sağlıklı, 289
- sapçacıx** küçük fıçı, kova, 300
- sapçax** fıçı, kova, 299
- sar, sarı2** taraf, yön, 262
- sarı1** sarı, 271
- sarıköbäkbalıx** sarı karınlı balık (?), 252, 275
- sarılıx, sarığılıx, sarıxlıx (1)** sarılık, 271
- sarılıx, sarığılıx, sarıxlıx (2)** sarılık, solgunluk, 289
- sarımsax** sarımsak, 272
- sarı-xızılı** sarı kırmızılı, 271
- sarıyağ, saruyağ, saryağ, saryax** kaymaklı yağ, tereyağ, sarıyağ, 301

sarı-yağız sarı-yağız, sarımsı, kumral, 271
sarnamax okuma, şarkı, 309
sarnavuçı, sarnauçı okuyucu, şarkıcı, 309
saryağ-çığıç yağ ve peynir, 302
saşxan aklını oynatan, deli, 290
saşxın, şaşkın aklını kaybeden, deli, 290
satılıx, satlıx satılık (şey, yer vb.), 326
satılmasız gelir olmadan, kazançsız, 326
satıx satma, satış, satım, 326
satkan satıcı, 327
satuçı, satıçı satıcı, tüccar, 327
sayan etek, 305
sazan sazan, 275
sekiz, sekis sekiz, 266
sekizingi sekizinci, 267
seksän, seksen seksen, 267
serevunlux serinlik, 258
sıçxan, çıçxan sıçan, fare, 277
sıçxangına sıçancık, 277
sıçmax dışkı, 295
sıgın bir tür geyik, 278
sıgır sığır, büyükbaş hayvan, 277
sıxyümlü çok tüylü hayvan, 274
sımarlagan vasiyet, vasiyetname, 326
sınar, sınar (1) ortak, arkadaş, yoldaş, 287
sınar, sınar (2) eş, karı, hanım, 283
sınardaş, sınıardaş arkadaş, yoldaş, 287
sınarlıx karıkocalık, evlilik, arkadaşlık, ortaklık, 282
sıra sıra, dizi, 267
sırça mineli, emaye işi bilezik, 308
sırğa küpe, 307
sırt 1. arka, sırt, 292

sırt 2. geride, arka, 263

sırtmax, sirtmāx siltmāx, sitmāx tuzak, kapan, ilmikli kapan, 280

sibirtkā, sibirtki süpürge, çalı süpürgesi, 299

sināk, senāk, sivrisināk cibin, sivrisinek, 274

sinli küçük kız kardeş, küçük akraba, 284

siydik sidik, idrar, 294

soğan soğan, 272

soxur kör, 290

soxurlux körlük, 290

sol, solağay, solağay, soloğay, solohay 1. sol, 264

sol, solağay, solağay, soloğay, solohay 2. kuzey, 264

solax solak, eski Osmanlı devrinde padişahın özlük muhafızı olan yeniçeri., 312

somtaş yarım kiloluk ağırlık birimi, 270

soñ1 son, uç, 268

soñ2 sol taraf, 264

soñğu, soñğu, soñhu, soñgi, soñçu 1. son, bitim, uç, sınır, kenar, 264

soñğu, soñğu, soñhu, soñgi, soñçu 2. son, nihai, sonuncu, 268

soñra sonra, 264

soñsuz sonsuz, 316

sorğuç sultan için başlık, tuğ, 304

sorov1 soru, soruşturma, araştırma, 319

soruş soru, sorgu, sorun, 319

sovux, suvux soğuk, 258

sovuxlux, suvuxlux soğukluk, 258

soy soy, kuşak, 286

soyuçı katil, öldürücü, haydut, soyguncu, yağmacı, yol kesici, 324

sökük sökük, 303

sövāk, süvāk kemik, 293

söz-buyrux emredici söz, 332

sözçi (1) hatip, konuşmacı, vaiz, 317

sözdäş muhatap, arkadaş, 287

sözlük sözlük, 321

su, suv, sov (1) su, ırmak vb., 260

su, suv, sov (2) su, 302

suç, suc suç, kabahat, 323

suçlu suçlu, 323

suçsuz suçsuz, 324

suçsuzlux, suçsuzluq suçsuzluk, 324

sunuçı verici, bağışçı, bağıшта bulunan, 319

suvbaşı garnizon komutanı, emniyet ve asayiş sağlamak için güvenlik gücü
timinin şefi. Şehirlerin güvenlik işlerine bakan görevlilerin başı., 312

suvdagi suda yaşayan, 275

suvgina dere, 261

suvşığırı manda, 278

süngü, söngü mızrak, süngü, 311

süngülü mızraklı asker, savaşçı, süngülü, 312

sürgün sürgün, ülkesinden dışarı atılmış, 325

sürkülgän sürüngen, 275

sürüçi (1) sürücü, 330

sürüçi (2) çoban, 331

sürük sürü, 279

süt süt, 302

Ş

şadı bir çeşit maymun, ipek maymun, uzun kuyruklu maymun, 279

şapla1 şamar, tokat, 313

şindi şimdi, bu gün, 265

şiş şiş, kebab şişi gibi, 300

şişik (1) iltihaplı yara, çıban, 290

şişik (2) kozalak, yumru, şiş tümör, 290

şişiklik şişme, şişlik, 290

şişlik kebab şişi için mangalık ayrılan (et), 302

T

- taban** taban, ayak, ayak tabanı, 294
- tabor, tapor** küme, istihkâm, ordugâh, 312
- tağ, tah** dağ, 260
- tağgına** küçük tepe, 260
- tağlı** dağlık, dağ, 260
- taxağ** tavuk, 276
- tal** söğüt, 271
- talan** yağma, ganimet, 314
- talaş** kavga, dalaş, tartışma münakaşa, 313
- talax** dalak, 294
- talçix** yorgunluk, bitkinlik, baygınlık, 289
- talçıxlı** yorgun, bitkin, halsiz, 289
- talğa** dalga, 261
- tamax (1)** boğaz, 292
- tamax (2)** damak, 292
- tämbälik** balya, çuval, denk, 270
- tañçı** damla, 260
- tañğa** gümrük vergisi, gümrük, 329
- tañğaçı, tañğacı, tañhaçı** gümrükçü, 329
- tañğaçılıx** gümrük memurluğu, vergi tahsildarlığı, 329
- tañğasız** gümrüksüz, 329
- tañla** damla, 260
- tamur (1), tamar, damar** damar, 294
- tamur (2)** kök, köken, soy, kuşak, 287
- tamux1** cehennem, 316
- Tanır** Tanrı, Allah, 315
- tañış** tanıdık, ahbap, 287
- tañışıklık** tanıdıklık, arkadaşlık, 287
- tañışılıx** tanışıklık, 287
- tañıx1 1.** tanıdık, ünlü, bilindik, 332

- tanix1 2.** tanık, şahit, 325
- tanix1 3.** belge, bölüm (İncil'de), 317
- tanıxlı** tasdikli, 325
- tanıxlıx, tanıxlıx** belge, ifade, tanıklık, kanıt, 325
- tänk** balya, denk, ağırlık, 270
- tañ1, tan** gün ağarması, şafak, güneş doğmadan önceki alaca karanlık, 265
- tañda** yarın, sabah erkenden, şafakta, 265
- tañlay** damak, 292
- tap** doğru, düz, 264
- tapkur** kolan, at, eşek gibi hayvanların kayışı, kuşak, kemer., 305
- tapuçı** bulucu, mucit, araştırıp bulan, 320
- tapunmax** ibadet, tapma, 318
- tapunmaxlıx** ibadet, tapınma, günah çıkarma, 318
- tapunuçı** tapan, tapıcı, 318
- tarax** tarak, 299
- taraxxurt** kurtçuk, solucan, 274
- taratur** haydut, eşkiya, talancı, soyguncu, 324
- tarla** ekin tarlası, kır, tarla, 259
- tarlov** kır, tarla, 259
- tartov** tartma, ağırlık, 270
- taş, daş** taş, kaya, 295
- taşçı** taş yontucu, taşçı, 330
- taşgına** çakıl, 295
- taşxın, talxın** şiddetli, fırtınalı, taşkın, 257
- taşlı** taşlı, taşlık, 260
- taşsız** taşsız, 260
- tati** barış, dostluk, 314
- tatlı, tattı** tatlı, şekerli, lezzetli, 303
- tatlılıx** tatlılık, 303
- tatlıx** tatlılık, 303
- tavux, tavuğ** tavuk, 276
- tay1** tay, at yavrusu, 277

- tay2** muhalif, karşıt, 314
- tayanacag** dayanak, destek, payanda, 296
- tayax** sopa, değnek, 296
- tebä** üst, yukarı, tepe, baş, 263
- teg, tek1, tāk** bir, tek, çift olmayan, 266
- tegänäk1 (1)** çakal eriği, karadiken, 272
- tegänäk1 (2)** dikenler, çalılık, 273
- tegänäklik, tekänäklik** dikenli çalılık, 259
- tekirbalıxı** Mersin balığı, 275
- tel** tel, iplik, 307
- teli** deli, dengesiz, delişmen, 290
- telilik** delilik, aptallık, 290
- telşiy** işlemeli takke dokuması, takke, 304
- temir 1.** demir, 308
- temir 2.** ütü, 299
- temir-bağır, temir-baxır, bağır-temir** demir, bakırdan eşyalar, 308
- temirçi** demirci, 330
- temirçilik, temirçilix** demircilik, 330
- tendeş** denk, yaşıt, akran, 287
- teniz, teniz** deniz, 261
- tenizlix** deniz ortamı, açık denizde, 261
- Tenri, Tenrū, Taŋri** Allah, Tanrı, 315
- tenrilik, tenrilix** İlah, Tanrı, Allah, 315
- Tenritoğurgan** Meryem Ana, bizim bayan, 316
- tepsi** tepsi, 299
- ter** ter, 294
- teräk** ağaç, odun, tomruk, 271
- teräklük** ağaçlık, koruluk, 259
- terän** derin, 262
- teränlik, teränlix** derinlik, 262
- teränsiz** derin olmayan, sığ, 262
- terebint** sakız ağacı, 271

tergämāx, tergämāk denetleme, denetim, araştırma, inceleme, soruşturma, deneme, sinama, 319

tergöv denetleme, denetim, araştırma, inceleme, soruşturma, deneme, sinama, 320

tergövüçi, tergävüçi araştırmacı, 320

teri1 (1) deri, cilt, 291

teri1 (2) post, deri, 306

terkeş okluk, sadak, 311

terkeşçi okluk yapan, sadakçı, 331

terlik terlik, 306

teşär marangoz, 330

teşärlük, teşärlük marangozluk, 330

teşüçi oyma kalemi, keski, delici, 296

tezäk dışkı, insan, hayvan pisliği, 295

tılmaç, tılmaç tılmaç tercüman, çevirmen, 329

tılmaçlık, tılmaçlık, tılmaçlık tercümanlık, çevirmenlik, 329

tınıx ruh, nefes, soluk, 288

tınıxlı canlı, 288

tınıxsız cansız, 288

tırmavuçıayaxlı iki ayaklı kanatlılar, 276

tırmavuçıtırnaxlı çift tırnaklı, 277

tırnax tırnak, 293

tışarı dışarı, 264

tib 1., tüb aşağı, dip, 263

tib 2. kök, çalı, 271

tib 3. alt, iç çamaşırı, 305

tibsizlik, tipsizlik (1) uçurum, 259

tibsizlik, tipsizlik (2) cehennem, 316

tikän diken, dikenli erik, devedikeni, 273

tikänlik dikenli çalılık, 259

tikiş dikiş, 307

tikişsiz dikişsiz, 307

- tiküçi** terzi, 330
- til 1.** dil, 291
- tilänçi, dilänçi** dilenci, 334
- tilsiz** dilsiz, 290
- tipçük** kök, 271
- tirä, tire** çevre, kenar, yan, 263
- tiräk** direk, sütun, 297
- tirgizüçi** diriltici, 315
- tiri** canlı, diri, sağ, 288
- tirilik, tirilix** canlılık, dirilik, sağlıklılık, 289
- tirinäcäk** yaşam donatımı, geçim aracı, geçim, 288
- tirisiz** cansız, ölü, 288
- tiritüçi** hayat veren, diriltten, 315
- tirlik, tirlix 1.** yaşam, 288
- tirlik, tirlix 2.** mal varlığı, 328
- tirlikli** düzen sahibi (evli barklı, iş sahibi vb.), 283
- tirliklix** yaşarlık, hayatiyet, 288
- tirmavuç, tirmavuçı, tirmoviç, tirmovuç** tarak, tırmık, 309
- tiş1** diş, 292
- tişi** dişi, kadın, 281
- tişilik** dişilik, kadınlık, 281
- tiyin, teyin** sincap, 277
- tiyirmän, tiyermän, tiyirmän** değirmen, 309
- tiyirmänçi, tiyermänçi, tiyirmänçi** değirmenci, 330
- tiz** diz, 294
- tizöv** düzen, sistem, yapı, 322
- tlänçilik, dilänçilik** dilencilik, 334
- toğa** toka, kemer, kayış vb. tokası, 305
- toğasız** tokasız, 304
- toğma (1)** doğan, 281
- toğma (2)** kan bağı olan, 285
- toğmasız, toxmasız** kısır, 291

- toğru, doğru** doğru, düz, direkt, 264
- toğruburnu, toğruburun** uzun burunlu, uzun gagalı kuş, 276
- toğrutırnaklı** eğri yürüyen iki ayaklı hayvan, 274
- toğunç** doğum, yavru, 290
- toğurmaxlıx** ebeveynlik, 284
- toğuruçı (1)** ebeveyn, 283
- toğuruçı (2)** ebe, 290
- toğuruçı (3)** üreten, yaratıcı, 315
- toxsan, toğsan** doksan, 267
- toxtatmaxlıx** hüküm, 325
- toxuz, toğuz** dokuz, 267
- toxuzınçı, toxuzunçı, toğuzunçu, toğuzunçı** dokuzuncu, 267
- tolğanmax** doğum sancıları, 290
- tolu2** ayaklı bardak, kadeh, 300
- tomruxayaxlı** tek tırnaklı, 277
- ton** üst giysi, cüppe, kaftan, 304
- tongına** giysi, ceket, 304
- tonxalıx** donluk, giysi için kumaş, 307
- tonlux** donluk, giysi için malzeme, 307
- ton-oprax** elbise çamaşır, giysi, üst baş, 303
- toñuz, tuñuz** domuz, 279
- toñuz-hayvanlar** domuz ve siğir, 279
- top1** topçu aracı, top, 311
- top3** ağırlık ölçüsü birimi, top, 270
- topçı** topçu, 312
- toprax, toprah, toprağ** toprak, 295
- topraxlı (1)** topraklı, 260
- topraxlı (2)** fani, ölümlü, 316
- tor** ince örgü, küçük file, ağ, 305
- torba, dobra** torba, çanta, 305
- torun** torun, 286
- toruncux 1.** torun **2.** torun oğlu, torun kızı, 286

- toy** düğün, şölen, 331
- toz1** toz, 295
- toz2** kulağın çevresi, kulak etrafındaki alan, kulak kepçesi, 292
- tozbaxa** Orta Asya veya bozkır kaplumbağası, 275
- tögäräk** daire, yuvarlak, 269
- tögäräklik, tögäräklis** yuvarlaklık, bütünlük, tamlık, 269
- tölöv (1)** tazminat, ceza ödeme, 325
- tölöv (2)** karşılık, ödeme, 327
- tölövüçi, tölövüçü** ödeyen, karşılığını veren, 329
- tör** ana, asıl, ilk, birincil, başlıca, 267
- törä 1.** töre, 331
- törä 10.** adli sürecin içeriği ve fonksiyonuna göre düzeni, 322
- törä 2.** yasal normlar **3.** kanun **9.** hukukun alt birimleri, 321
- törä 4.** hak, 322
- törä 5.** adliye, adli uygulama, yargı süreci, 324
- törä 7.** adli, hukuki süreç, 324
- törä 8.** hukuki sorumluluk, 325
- töräçi** hâkim, yargıç, 325
- töräsiz** kanunsuz, töresiz, 322
- töräsizlik, töräsizlix** kanunsuzluk, haklardan yoksunluk, 322
- töş** göğüs, bağır, 292
- töşäk, töşäg** yatak, döşek, 298
- tövä1** deve, 278
- tövüş, түvüş** dövüş, kavga, 313
- tugan** barınma yeri, kulübe (turgan yer), 295
- tuğubalıx, tuxubalıx** Mersin (balığı), 275
- tul** dul, 285
- tullux** dulluk, 285
- tulum, tolum** (şarap tulumu) tulum, 299
- tulxux** tulum, keçi postu, kürk ürünleri, 306
- tuman, duman** sis, pus, duman, 257
- tunuxlux** boğucu hava, boğucu sıcaklık, 257

- tura** balya, denk, 270
- turaçax, turaçaq, turaçağ** konut, daire, 295
- turdaş** birlikte yaşayan, birlikte duran, eşlik eden, 282
- turna** turna, 276
- turuçı** sakin, oturan, 295
- tusnax, tusnaxt 1.** rehin, ipotek, 328
- tuşxan** tavşan, 276
- tutxax (1)** kapan, tuzak, 280
- tutxal** tutkal, yapışkan madde, 296
- tutxun** tutuklu, tutsak, 334
- tutxunlux** tutsaklık, esaret, 335
- tutkan** ikinci el, kullanılmış, 297
- tutmaç** tutmaç yemeği, 302
- tutov** mülk, malikâne, mülkiyet, 295
- tutovlu** malikâne sahibi, 295
- tutunmax (1)** istila, ele geçirme, 314
- tutunmax (2)** uyku hali, bayılma, uyuşma, baygınlık, 289
- tutunmaxlıx** taahhüt, 328
- tutuş** istila, ele geçirme, 314
- tuvar1, tovar, dvar, duvar (1)** hayvan, davar, sığır, koyun, domuz gibi hayvan, 274
- tuvar1, tovar, dvar, duvar (2)** davar, sığır, koyun, domuz gibi hayvan, 278
- tuvar-ögüz** iri boynuzlu hayvanlar, 278
- tuvartırnaxlı** çift tırnaklı, 277
- tuyax, tuyağ** toynak, tırnak, 279
- tuz** tuz, 301
- tuzlu** tuzlu, 303
- tuz-ötmäk** ekmek ve tuz, yemek, 301
- tuzsuz** tuzsuz, 303
- tügäl, dügäl** bütün, hep, tamamı, 269
- tügällämäxlx** tamlık, yetkinlik, 325
- tügällävüçi, tügällövüçi** icracı, uygulayıcı, 325

- tügällik, tügällix** bütünlük, tamlık, 269
- tügänmäxsiz** sonsuz, 316
- tük (1)** tüy, kıl, 291
- tük (2)** yün, kürk, 306
- tükçi, түкçü, түгçi, tuxçi** kürkçü, 330
- tüklük** yüzdeki ince sakal, kıllar, 291
- tükürük** tükürük, 294
- tülkü, tilki** tilki, 279
- tümän** on bin, sayısız, 267
- tünägün** dün akşam, 265
- tünlä** akşam, 266
- tüp-tügäl** büsbütün, tamamen, 269
- tüşkünliх, түşkүнlük** düşüş, gerileme, düşkünlük, yoksulluk, 334
- tütün** duman, pus, sis, 257
- tüvü, tövü** darı, 273
- tüz, düz 4.** düz yer, düzlük, ova, 259
- tüzän** kıyafet, elbise, donanım, 303
- tüzänlik** düzenlik, uyum, dirlik düzenlik, 322
- tüzgän** yazar, 329
- tüzgün, түzmä** düzen, sistem, yapı, 322
- tüzötüçi** düzenleyici, 315
- tüzöv, түzmälik** yapı, bina, 295
- tüzövlix** dağıtım, düzenlilik, organizasyon, örgütlülük, 322

U

- uç** son, bitim, uç, 268
- uçxun** kıvılcım, 301
- uçxunlu, uçxundu** kıvılcımlı, kıvılcımlarla dolu, 301
- uçxur** uçkur. Şalvarı bele bağlamak veya torba, kese vb. şeylerin ağzını büzmek için bunlara geçirilen bağ., 305
- uçmax** cennet, 316
- uçmaxlı, ucmaxlı** cennetlik, 319

- uçsuz** uçsuz, sonsuz, 269
- uç-toğa** bir şeyi çekmeye yarayan toka, 305
- uçuz** ucuz, 327
- uçuz-bahalı** ne ucuz ne pahalı, uygun, 327
- ulax, ulaq** ulak, posta, kurye, 313
- ulavuçı, ulovçı** avcı, balıkçı, 280
- ulukün** bayram günü, 317
- ulukündäş** bayram vb. gibi kutlamaya katılanlar, 317
- ululux, ululuq, ululıx 1.** büyüklük, ululuk, kıdemlilik **2.** lordlar, amirler, 333
- ulus1** ülke, devlet, 262
- umuz** omuz, 292
- un1** un, 301
- urçux** mil, iğ, 309
- uruğ, uruh** torunlar, gelecek kuşaklar, meni, tohum, 286
- uruğ-kök, uruh-kök** akraba, hısım, torunlar, gelecek kuşaklar, 285
- uruş** dövüş, savaş, 313
- uruşçı** savaşçı, 314
- uruşsuz** savaşırsız, kavgasız, 314
- uşax** ufak, küçük oğlan, çocuk, 281
- uşax-tüfäx, uşax-tüväx** her türlü ufak tefek şey, öteberi, 297
- ut** inek, 278
- utru** karşı, karşıtı, 263
- uya** yuva, in, 280
- uzax1** kilit, sürgü, 298
- uzolgına, uzulgına** çıkın, çıkı (yemek çıkını), 300
- uzun** uzun, 269
- uzunlux, uzunluq** uzunluk, boy, 269

Ü

- üç** üç, 266
- üçär, üçşär** üçer, 268

Üçlûx Hristiyanlık inancında Baba, Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh'tan meydana gelen Tanrı kavramı., 316

üçünçi, üçünçü, üçinçi üçüncü, 267

ülâş bölünme, paylaşım, pay, 326

ülâşinmâxlîx paylaşma, taksim, 326

ülâşli, ülüşlü bir paya, mirasa sahip, 326

ülâştürücü, üläştirücü paylaştırmacı, ayırma, 326

ülâşücü dağıtıcı, paylaştırmacı, 326

ülüş pay, 326

ülüşçi ortakçı, ortaklardan biri, paylaşımcı, 326

ülüşdâş paydaş, ortak, 326

ülüşlük, ülüşlûx tahsis, miras, paylaşılacak şey, 326

ülüşsüz bir paya sahip olmadan, parçaları bölünmez, 326

üskülü, üsküli keten, keten bezi, 307

üst 1. (1) üst, yukarı, 263

üst 1. (2) çatı, örtü, 297

üst 2. yüzey, satıh, 258

üst, üsd2 yüz, üst kısım, 292

üzer üst, yukarı, üzeri, 263

Y

yağ, yah yağ, tereyağ, 302

yağa, yaxa 1. kıyı, sahil, kenar, 261

yağa, yaxa 2. yaka, 306

yağır1 ense, 292

yağır2 safra, 294

yağırın kürek kemiği, sırt, arka, 293

yağış, yağma yağış, 257

yağız esmer tenli, 271

yağlıx havlu, şal, mendil, 304

yağmur, yamğur yağmur, çise, 257

yağmurlu yağmurlu, 257

- yağmurlux** yağmurluk, pelerin, 304
- yaxalix** yaka için tasarlanmış ve yeterli malzeme, 307
- yal1** ücret, kira, kiralama, 327
- yalamax** lapa (yiyecek), 301
- yalan1, yalan** çıplak, örtüsüz, 303
- yalan-açix** çırıl çıplak, 303
- yalan-açixlix** çırıl çıplaklık, 303
- yalanayax** yalın ayak, 303
- yalanbaş** başı açık, şapkasız, örtüsüz, 303
- yalanaç, yalanaç, yañalaç** çırıl çıplak, 303
- yalanaçlix, yalanaçlix** çıplaklık, 303
- yalçı, yalçı** ücretli çalışan, işçi, gündelikçi, kiralık, 333
- yalı** yalı kıyı, sahil, kenar, 261
- yalın, yahın** alev, ateş, 300
- yalınç** yalvarış, niyaz, 318
- yalınlı** ateşli, 300
- yalsız** ödemesiz, ücretsiz, kirasız, 327
- yaltrim** yıldırım, şimşek, 257
- yamavuçı, yamuvuçı** tamirci, 330
- yamız** kasık, 294
- yamrucak** kısmi felç, vücudun yarısına gelen inme, 289
- yan1 1.** yan, taraf, 263
- yan1 2.** yakın, 263
- yançix, yançux** kese, cüzdan, para çantası, 305
- yandıracax** yakmak için malzeme, kav, 300
- yandıruçı** yakıcı tutuşturucu (şey), 300
- yanmaxlix** yanma, yangı, ateş, ateşlilik, hararet, 289
- yanax, yañgağ, yañgax** yanak, elmacık (kemiği), 292
- yanılğan 1.** günah, suç, cürüm, 323
- yanılğan 2.** suçlu, mücrim, cani, suç faili, 323
- yapınuçı** kapak, 300
- yapov, yabov (1)** kapak, 300

- yapov, yabov (2)** örtü, 298
- yapoviç, yapıç** at ağızlığı, gem, dizgin, 310
- yapovlu** döşeli, kaplanmış, örtülü, 298
- yaprax** yaprak, 271
- yapu** duvar, 297
- yapunça** çul, beygir örtüsü, 310
- yapuv** kaplama, örtü, dam, çatı, 297
- yapux, yapix, yapuğ** örtülü, kapalı, 298
- yär** eyer, sele, 310
- yar2** yan, taraf, 263
- yara** yara, 289
- yarağ, yarax** silah, 311
- yarağlı** silahlı, 312
- yarağsız** silahsız, 313
- yarağ-yasax** silahlar, silah donanımı, teçhizat, 311
- yaralı1** yaralı, 289
- yaralılıx** yaralılık, 290
- yaratkan** yaratan, 315
- yaratuçı, yaratuçı** yapıcı, yaratıcı, kurucu, 315
- yärçäg, yärcäk** eyer, sele, 310
- yärçi** saraç, eyerci, palancı, 331
- yarğu 1.** kanuni sonuç, anlaşmazlığa adil çözüm, 325
- yarğu 2.** bir sistem olarak hukuk kuralları, kanunlar, 321
- yarğu 3.** hak, özgürlük, 322
- yarğu 4.** adli süreç, 324
- yarğu 5.** mahkeme, adli tecrübe, 324
- yarğu 6.** hukuki sorumluluk, 325
- yarğuçı, yarğuçu** yargıç, hakim, 325
- yarğuçılıx, yarğuçulux** yargıçlık görevi, 325
- yarğulavuçı** yargılayıcı, dava çözücü, 325
- yarğusuz** mahkemesiz, yargısız, 324
- yarı1** yarı, 269

- yarım** yarı, yarım, 269
- yarım-da-yarım** ikiye, yarı yarıya, 269
- yarımdıx** orta, yarım, yarı, 269
- yarımkeçä (1)** gece yarısı, 266
- yarımkeçä (2)** kuzey, 264
- yarımkün (1)** öğle, 265
- yarımkün (2)** güney, 264
- yarımlıx** yarım, yarı, 269
- yarımsürkülgän** yarı sürüngen, 275
- yarın** yarın, 265
- yarıxçılıx** eğitim faaliyetleri, aydınlatma, eğitim, 320
- yarıxlatuçı** aydınlatıcı, eğitici, eğitimci, bilgi yayan, 321
- yarlı, yarlu** yoksul, varlıksız, 334
- yarlılıx** yoksulluk, 334
- yarlıx** ferman, emir, buyruk, hükümdar mektubu, 321
- yärli** eyerli, 310
- yarlıgovuçı, yarlıgavuçı, yarlıgovuçu, yarlıguvuçı** rahman, esirgeyen, merhametli, başışlayıcı, affedici, 315
- yarmışar** yarımşar, 269
- yartı** yarı, orta, yarım, 269
- yär-yarağ** eyer ve silah, 310
- yas1** yas, matem, 331
- yasatuçı** kuran, yaratıcı, yaratan, 315
- yasavuçı, yasovuçı** yaratıcı, yaratan, 315
- yasax1** haraç, vergi, toplama, tahsil, 328
- yasaxçı** vergi, haraç toplayıcı, 329
- yasaxlı** vergiye tabi, yükümlü, 329
- yasaxlıx** hizmet, yükümlülük, vergi, 328
- yaslıx** yas, acı, keder, 331
- yasman** küçük fıçı, kova, 300
- yastıx** yastık, 298
- yaş1 (1)** yaş, dönem, 281

- yaş1 (2)** çağ, yıl, dönem, 265
- yaş2** yaş, gözyaşı, 294
- yaş3** yıldırım, şimşek, 257
- yaş4** genç, körpe, 282
- yâşil (1)** yeşil, 271
- yâşil (2)** olmamış, ham, 303
- yâşilli** yeşillikli, 259
- yâşillik, yâşillix** yeşillik, çiğ, yeşil sebze, 272
- yaşlı** belli bir yaş, 281
- yaşlıx (1)** yeşillik, 272
- yaşlıx (2)** yeşillik, çimenlik, 259
- yaşot1** ot, taze ot, çim, 273
- yatax** yatak, 298
- yay 1.** yay, 311
- yay 2.** gökkuşağı, 257
- yayınbalıx** yayın balığı, 275
- yaylı** okçu, 312
- yay-ox** yay-ok, 311
- yaz1** yaz, 258
- yazgan** yazı çalışması, yazma, 321
- yazın** yazın, yaz ayları, 258
- yazıx** günah, suç, 318
- yazıxlı** günahlı, günahkâr, 318
- yazıxsız** günahsız, masum, suçsuz, 319
- yazıxsızlıx** günahsızlık, kusursuzluk, yanılmazlık, 319
- yazov, yazu, yazuv** yazı, belge, 321
- yazovlu** yazılı, kayıtlı, 321
- yazovsuz** kayıtsız, yazısız, 321
- yazuçı, yazıçı** sekreter, kâtip, yazar, 329
- yazuçılıx** yazıcılık, sekreterlik, 329
- yeberilgänlix** büyükelçilik, elçilik, sefaret, 331
- yeberüçi** nakledici, postacı, gönderen, gönderici, 331

- yeberüçilix** postacılık, gönderenin konumu, 331
- yeç, yek** şeytan, 318
- yedi** yedi, 266
- yedinçi** yedinci, 267
- yedişär** yedişer, 268
- yegänlix** gıda, yemek, besin, yiyecek (yemgenlik), 301
- yel1** rüzgâr, yel, 257
- yelginä** esinti, 257
- yelkän** yelken, 309
- yelli** rüzgârlı, 257
- yemäx, yemäk** yemek, 301
- yemäxlix** yiyecek, gıda, yemek, yemeklik, 301
- yemiş** meyve, 272
- yemişli** meyve veren, meyveli, 272
- yemişlik** meyve bahçesi, 259
- yemişsiz** kısır, verimsiz, meyvesiz, 259
- yemişsizlik** kısırlık, çoraklık, 259
- yeniçeri, yäniçäri, yäniçeri, yäniçäri, yenjiçeri** yeniçeri, 312
- yeñ1 (1)** kol, 293
- yeñ1 (2)** yen, giysi kolu, 306
- yeñgä** gelin (erkek evladın hanımı), 286
- yeñginä** manşet, 306
- yeñövsüz** yenilmez, 314
- yeñüçi** galip, 314
- yer1 1.** Dünya, yeryüzü, toprak, 258
- yer1 2.** yer, mekân, 295
- yer1 3.** arsa, arazi, 262
- yerğä 1.** sıra, dizi, düzen, 267
- yerğä 2.** sistem, yöntem, düzen, düzenleme, 322
- yerğä 4.** giysi, elbise, kıyafet, 303
- yerğälik** düzen, sistem, rejim, 322
- yerğäsiz** uygunsuz, yasadışı, kanunsuz, düzensiz, 322

- vergäsizlik** kanunsuzluk, 322
- yer-kök** yer ve gök, 256
- yerli** yerli, yerel, yöresel, 331
- yetişmägän (1)** olgunluğa ulaşmayan, olmamış, ham, 303
- yetişmägän (2)** cahil genç, delikanlı, yetişkin olmayan, 282
- yetmiş** yetmiş, 267
- yez** pirinç, pirinçten tunç, bronz, 308
- yeznä** büyük kardeşin kocası, damat, enişte, bacanak, kayınbirader, 286
- yığım** toplama, tahsil etme, 329
- yığın** toplantı, meclis, 317
- yığıştırıcı** derleyen, koleksiyoncu, 329
- yıgılıx** sürü, kalabalık, toplama, 279
- yıgov1** toplantı, topluluk, cemaat, 317
- yıxkün, yıgkün** Pazar (günü), 266
- yıxöv, yıgöv, yixüv, yoğöv, yuxöv, yuxöv, yuğöv, ixöv, yaxov** kilise, tapınak, mabet, dua evi, 317
- yıxövginä, yıgövginä, yuxövginä** şapel, kilisecik, 317
- yıxpaşkün, yıxpaşkün, ixpaşkün, yıgpaşkün** Pazartesi (günü), 266
- yıl, il** yıl, 265
- yılan** yılan, 275
- yılanbalıxı** yılan balığı, 275
- yılbaşı** yılbaşı, yeni yıl, 265
- yıldalix** yıldönümü, yıllık, 265
- yılısuv, yulusuv 1.** hamam, banyo, 297
- yılısuv, yulusuv 2. (1)** Din görevlisinin konuşma yaptığı yüksek yer, minberin Ortodoks Gregoryan kilisesindeki karşılığı., 317
- yılısuvçı** tellak, 331
- yıllıx** yıllık, bir yıllık, 265
- yıltramaxlı** yıldırımlı, şimşekli, 257
- yıltrim** yıldırım, şimşek, 257
- yılxi** tek tırnaklı hayvan sürüsü, 279
- yır** şarkı, 309

- yırax** uzak, uzun, 269
- yıraxlıx** uzunluk, mesafe, menzil, 269
- yırlavuçı** şarkıcı, ses sanatçısı, 309
- yırtıx** yırtık pırtık, yırtık, 303
- yırtuçı (1)** yırtıcı hayvan, 274
- yırtuçı (2)** yırtıcı kuş, 276
- yırtuçılıx** eşkıyalık, haydutluk, soygunculuk, 323
- yoğar** üst, yukarı, 263
- yoğarı, yoharı, yoxarı, yuğarı** yukarı, 263
- yoxsul** varlıksız, 334
- yoxsuzlux** yoksulluk, 334
- yol 1.** yol, yolculuk, 287
- yolçu, yolçı** yolcu, 287
- yolçun** yolcu, gezgin, 287
- yolçunlux, yolçunlu[x]** yolculuk, gezi, seyahat, 287
- yoldaş** yoldaş, yol arkadaşı, 287
- yoldaşlıx** arkadaşlık, yoldaşlık, 287
- yoldaşsız** yol arkadaşsız, 287
- yolduz, yılduz, yulduz** yıldız, 256
- yolduzçı, yolduzuçı (1)** astrolog, 329
- yolduzçı, yolduzuçı (2)** astronom, gökbilimci, 329
- yolduzlu** yıldızlı, 256
- yolduzsuz** yıldızsız, 256
- yolkörgüzüçi** kılavuz, rehber, 329
- yonuçı, yanuçı, yesnuçı** yontucu, 330
- yorgancı, yovurğancı** yorgancı, 331
- yuban, yubanmax** sevinç, eğlence, teselli, 310
- yubançik** neşe, zevk, eğlence, 310
- yubanlıx** rahatlık, teselli, sevinç, zevk, keyif, haz, 310
- yumurta** yumurta, 302
- yumurtax, yimurtax** erbezi, testis, 294
- yurt** eve bitişik toprak parçası, evin bahçesi, çiftlik, 296

- yuvux, yovux** yakın, 263
- yuvuxlux, yovuxlux** yakınlık, akrabalık, 285
- yügän** gem (kayış), dizgin takımı, 310
- yügänsiz** kayışsız, dizginsiz; zaptolunmaz, 310
- yük 1.** yük, denk, 270
- yük 2.** garanti, teminat, kefalet, 328
- yükçi, yükçü** kefil, garantör, 328
- yükçilük, yükçülük** kefillik, 328
- yüklü** gebe, 291
- yüklük, yüklük** garanti, kefalet, teminat, 328
- yülgüç, yölgüç** ustura, 299
- yümlü** tüylü, kıllı, yünlü, 307
- yün, yüm** yün, tüy, kıl, 307
- yüräk** kalp, yürek, 294
- yürütüçi (1)** şoför, sürücü, 330
- yürütüçi (2)** yönetici, lider, 332
- yüz1 1.** yüz, çehre, 292
- yüz1 2.** yüzey, 258
- yüz2** yüz, 267
- yüzbaşı** yüz kişilik bölük komutanı, yüzbaşı, 312
- yüzbaşı** yüz kişilik bölük komutanı, yüzbaşı, 312
- yüzlük** yastık yüzü, kılıfı, 298
- yüzsuvu** evlendikleri gün damat tarafından geline verilen hediye, 331
- yüzüçi** yüzücü, 331
- yüzük** yüzük, 308

Z

- zar** oyun zarı, 310
- zili** kilim, halı, 298

2.2.7. Kavram Sözlüğünün Şeması

I. GÖKYÜZÜ VE YERYÜZÜ

1. GÖKYÜZÜ

1.1. Astroloji, Burçlar

1.2. Hava ve Hava Olayları

1.2.1. Bulut, Bulutlu hava

1.2.2. Rüzgâr, Rüzgârlı hava

1.2.3. Yağış, Yağışlı hava

1.2.4. Sıcak hava

1.2.5. Soğuk hava

1.3. Mevsimler

2. YERYÜZÜ, YER

2.1. Yeryüzü

2.1.1. Yeryüzü Şekilleri

2.1.1.1. Düz yerler

2.1.1.1.1. Çayırılık, çimenlik

2.1.1.1.2. Bağ, bahçe, tarla

2.1.1.2. Ağaçlık yer, Orman

2.1.1.3. Çoraklık, verimsiz yer

2.1.1.4. Çukur yerler, Uçurumlar

2.1.1.5. Yükselteler, Yüksek Yerler

2.1.2. Toprak Yapısı

2.1.3. Sular ve Sulu Yerler

2.1.3.1. Sular

2.1.3.2. Sulu yerler

2.1.3.2.1. Kaynak, kuyu

2.1.3.2.2. Irmak, dere

2.1.3.2.3. Göl

2.1.3.2.4. Deniz

2.1.3.2.4.1. Deniz kıyısı

2.1.3.3. Sulu Yerlerin Özellikleri

2.2. Yer

2.2.1. Yerel Yönetim

II. YÖN

1. COĞRAFİ YÖNLER

III. ZAMAN

1. YIL

2. AY

3. GÜN-GECE

3.1. Haftanın Günleri

IV. SAYILAR

1. ASIL SAYILAR

2. SIRA VE SIRA SAYILARI

3. ÜLEŞTİRME SAYILARI

4. KESİRLER

V. ÖLÇÜ

1. UZUNLUK VE UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

2. AĞIRLIK VE AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

VI. RENKLER

VII. BİTKİLER

1. AĞAÇLAR

1.1. Ağacın Bölümleri

1.2. Ağaçla İlgili Malzemeler

2. MEYVELER, SEBZELER

2.1. Sebzeler

2.2. Meyveler

3. TAHILLAR

4. OTLAR

4.1. Diken, Çalı

VIII. HAYVANLAR

1. HAYVAN ÇEŞİTLERİ

1.1. Omurgasızlar

1.1.1. Solucanlar

1.1.2. Eklembacaklılar

1.2. Omurgalılar

1.2.1. Balıklar

1.2.2. Kurbağalar

1.2.3. Sürüngenler

1.2.4. Kuşlar

1.2.4.1. Yabani

1.2.4.2. Evcil

1.2.5. Memeliler

1.2.5.1. Kemirgenler

1.2.5.2. Otçul Beslenenler

1.2.5.2.1. Tek Tırnaklılar

1.2.5.2.2. Çift Tırnaklılar

1.2.5.2.2.1. Evcil

1.2.5.2.2.2. Yabani

1.2.5.3. Etçil Beslenenler

1.2.5.3.1. Evcil

1.2.5.3.2. Yabani

1.2.5.4. Karışık Beslenenler

1.2.5.4.1. Evcil

1.2.5.4.2. Yabani

2. SÜRÜ

3. HAYVANLARIN BAZI BÖLÜMLERİ

4. HAYVAN BARINAĞI

5. AV MALZEMESİ

6. AVCI, BALIKÇI

IX. İNSANLAR

1. CİNSİYETE GÖRE İNSANLAR

1.1. Kadın, Kadınlık

1.2. Erkek

2. YAŞ DÖNEMİNE GÖRE İNSANLAR

1.2.1. Bebek

1.2.2. Çocuk, çocukluk

1.2.3. Genç, gençlik

1.2.4. Orta yaş

1.2.5. Yaşlı, yaşlılık

2. İNSAN İLİŞKİLERİ

2.1. Aile

2.1.1. Evlilik

2.1.2. Karı-Koca

2.1.3. Aile Üyeleri

2.1.3.1. Ebeveyn

2.1.3.2. Anne

2.1.3.3. Baba

2.1.3.4. Kız Çocuk

2.1.3.5. Erkek Çocuk

2.3.6. Kardeş

2.1.4. Aile Üyelerinin Konumları

2.1.5. Anne-Baba-Çocuk Birlikteliği

2.1.6. Anne-Baba-Çocuk Sahibi Olma

2.1.7. Aile Üyelerinden Yoksunluk

2.2. AKRABALIK

2.2.1. Akrabalık İlişkileri

2.2.1.1. Kan Bağıyla Akrabalık İlişkileri

2.2.1.1.1. Dede, Nine

- 2.2.1.1.2. Amca, Dayı
- 2.2.1.1.3. Hala, Teyze
- 2.2.1.1.4. Torun
- 2.2.1.2. Evlilik Yoluyla Akrabalık İlişkileri
- 2.3. Soy, Kuşak
- 2.4. Arkadaşlık
- 2.5. Konuk, Komşuluk
- 2.6. Yol, Yolcu, Yolculuk

X. YAŞAM, ÖLÜM, TIP, SAĞLIK, HASTALIK

1. YAŞAM, ÖLÜM

- 1.1. Sağ-Yaşam
- 1.2. Ölü- Ölüm

2. TIP

- 2.1. Hekimlik
- 2.2. Sağlıklı ve Sağlık
- 2.3. Hasta ve Hastalık
- 2.4. Hamilelik, Doğum
- 2.5. İlaç, Tedavi

XI. VÜCUT

1. VÜCUDUN BÖLÜMLERİ

- 1.1. Beş Duyu Organı
- 1.2. Baş Kısmı
- 1.3. Gövde Kısmı
- 1.4. Kemik ve Çeşitleri
- 1.5. Kollar ve Bacaklar
- 1.6. Kol, El, Parmak
- 1.7. Bacak, Ayak
- 1.8. İç Organlar
- 1.9. Vücut Sıvıları, Salgıları

XII. EV, YAPI**1. EV SAHİBİ****2. EV YAPIMI VE MALZEMELERİ****2.1. Taş, Toprak****2.2. Boya****2.3. İnşaat Aletleri, Malzemeleri****3. EVİN BÖLÜMLERİ****3.1. Evin Dış Bölümleri****3.2. Evin İç Bölümleri****4. EV EŞYALARI, ARAÇ VE GEREÇLERİ****4.1. Anahtar, Kilitler****4.2. Halı, Kilim****4.3. Örtü, Yatak Eşyaları****4.4. Bebek Araç-Gereçleri****4.5. Süslenme, Süslenme Eşyası****4.6. Oturma Aracı****4.7. Temizlik Aracı****4.8. Diğer Ev Eşyaları****5. MUTFAK****5.1. Mutfak Eşyaları****5.1.1. Kap-Kacaklar****5.1.2. Ocak, Ateş****5.2. Yiyecek, İçecek****5.2.1. Yiyecek****5.2.1.1. Hayvansal Yiyecekler****5.2.1.2. Kabuklu Yiyecekler****5.2.2. İçecekler****5.3. Yiyecek Tatları ve Özellikleri****6. GİYSİLER****6.1. Giysisiz, Giysili****6.2. Giysi Çeşitleri****6.2.1. Baş Giysileri**

- 6.2.2. Üst Giysileri
- 6.2.3. Kemer, Bağ, Toka
- 6.2.4. Çantalar
- 6.2.5. Alt Giysileri
- 6.2.6. Ayakkabılar
- 6.3. Giysinin Bölümleri, Parçaları
- 6.4. Kumaşlar, Malzemeler
- 6.4.1. Değerli Kumaşlar ve Malzemeleri
- 6.4.2. Sıradan Kumaşlar
- 6.4.3. Dikiş, Dikiş Malzemeleri
- 6.5. Takılar

XIII. DEĞERLİ MADENLER

XIV. ALET VE ARAÇLAR

- 1. TARIM ALET VE ARAÇLARI
- 2. TAŞITLAR ve PARÇASI

XV. MÜZİK, OYUN VE EĞLENCE

- 1. MÜZİK, MÜZİSYEN
- 1.1. Müzik Aletleri
- 2. OYUN, EĞLENCE

XVI. AT TAKIMLARI, SİLAHLAR, ORDU VE SAVAŞ

- 1. AT TAKIMLARI, MALZEMELERİ
- 1.1. At Ahır
- 2. SİLAHLAR
- 2.1. Mızrak, Süngü
- 2.2. Ok-Yay
- 2.2.1. Ok-Yay Çantası
- 2.3. Top
- 2.4. Kılıç, Kalkan, Zırh

3. ORDU

3.1. Asker

3.2. Koruma, Güvenlik

4. SAVAŞ, DÖVÜŞ

4.1. Savaşçı

4.2. Zafer

4.3. Ganimet

4.4. Barış, Anlaşma

XVII. DİN

1. ALLAH

1.1. Allah'ın Sıfatları

2. DİN, İNANÇ

3. FANİ, EBEDİ

3.1. Ebedî Dünya

3.1.1. Cehennem

3.1.2. Cennet

4. HİRİSTİYANLIK, KİLİSE

4.1. Din Adamı

4.2. Cemaat

4.3. Dua, Beddua, İbadet

5. KUTSAL, KUTSALLIK

6. MELEK, ŞEYTAN, GÜNAH, SEVAP

6.1. Melek

6.2. Şeytan

6.3. Günah ve Günahkâr

6.4. Günahsız, Sevap

XVIII. EĞİTİM

1. BİLGİ, BİLİM

1.1. Araştırma, İnceleme

1.2. Araştırmacı

2. EĞİTİM, ÖĞRENİM

2.1. Eğitimsiz, Eğitimsizlik

2.2. Eğitimli, Eğitimci

3. KİTAP, YAZI

XIX. HUKUK

1. KANUN, YASA

1.2. Kanunsuzluk

2. SİSTEM

3. ADİL, ADALET

4. ADALETSİZ, ADALETSİZLİK

5. SUÇ

5.1. Suç Çeşitleri

5.2. Suçlu

5.3. Masum, Masumiyet

6. ADLİYE

6.1. Mahkeme

6.2. Dava, Davacı

6.3. Hâkim, Hâkimlik

6.4. Tanık, Kanıt

6.5. Jüri

6.6. Karar

7. MİRAS, VARİS, VASİYET

7.1. Pay, Paylaşım

XX. EKONOMİK HAYAT

1. TİCARET

1.1. Alışveriş

1.2. Alıcı, Satıcı

1.3. Fiyat, Ödeme, Hesap

1.3.1. Para, Değer

1.4. Kazanç

2. MAL, MÜLK

2.1. Ortaklık

2.2. Kefil, Kefalet

2.3. Borç, Vergi

2.3.1. Gümrük

XXI. DİĞER ZANAATLER, MESLEKLER VE KİŞİLERİ

XXII. GELENEK, GÖRENEK VE DEĞERLER

XXIII. UNVANLAR, SOSYAL SINIFLAR VE STATÜLER

1. UNVANLAR

1.1. Üst Düzey Yönetici Unvanları

1.1.1. Emir

1.2. Yönetici Unvanları

2. SOSYAL SINIFLAR VE STATÜLER

2.1. En Üst Düzey Yönetici Sınıfları ve Statüleri

2.2. Üst Düzey Yönetici Sınıfları ve Statüleri

2.3. Orta Düzey Sınıf ve Statüler

2.4. İşçi Sınıfı ve Statüleri

2.5. Alt Düzey Sınıf ve Statüler

2.6. En Alt Düzey Sınıf ve Statüler

2.6.1. Köle

2.6.1.1. Kadın köleler

2.6.2. Kölelik

2.7. Özgür, Özgürlük

2.3. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN SÖZLÜK SINIFLANDIRMASI ÖLÇÜTLERİNE GÖRE İNCELENMESİ

Yukarıda sözlük yapısına göre değerlendirilen ve örneği hazırlanılıp sunulan kavram sözlüğü, “Sözlük Sınıflandırmaları ve Kavram Sözlüğünün Bu Sınıflandırmalardaki Yeri” başlığında ele alınan sözlük sınıflandırmalarında kullanılan bazı ölçütler açısından da genel olarak değerlendirilebilir.

Genellikle sözlükler, ilk önce ansiklopedik sözlük mü yoksa dil sözlüğü mü olduğu noktasında sınıflandırmaya tabi tutulurlar. Buna göre kavram sözlüğünün, ansiklopedik bilgileri içermediği ve dolayısıyla bunun bir ansiklopedik sözlük değil dil sözlüğü olduğu açıkça görülmektedir. Ancak Werner Hüllen’in de belirttiği gibi kavram sözlüklerinin semantik maddeleri ansiklopedik bilgiyle doludur ve bu bilgi ön planda ve sistemli olarak bulunur. Bir konuyla ilgili bilgi, ana başlık altında belli bir alanda düzenli şekilde bir arada verilir. Bu tür sözlükler ansiklopedik bilginin yayılmasına yardım ederler (bkz. 120,122.s.). Bu nedenle kavram sözlüğü her ne kadar dil sözlüğü şeklinde ele alınsa da ansiklopedik bilgi açısından da katkı sağlayan bir sözlük niteliği taşır.

Sözlük dilinin sayısına göre ele aldığımızda ise kavram sözlüğü, her ne kadar Türkçeden Türkçeye şeklinde tek dilli gibi görünse de art zamanlı bir çalışma olarak Türkçenin tarihî bir dönemini ve kolunu yansıttığı, sözlükteki madde başı pek çok kelimenin günümüzde kullanılmadığı ve bununla ilgili açıklamalara gerek duyulduğu düşünüldüğünde kavram sözlüğünün iki dilli ve aynı zamanda art zamanlı çalışma olduğu için tarihî olduğu söylenebilir.

Sözlüğün yönlülüğü açısından ise, sadece Ermeni harfli Kıpçakçadan günümüz Türkçesine doğru tasarlandığı için tek yönlü olan sözlük, günümüz Türkçesinden Ermeni harfli Kıpçakçaya göre ikinci defa düzenlenmediği için iki yönlü değildir.

Kullanılma amacına bakıldığında, sözlüğün, tematik olarak da adlandırılan pek çok kavram sözlüğü gibi dil öğretme amaçlı olmadığı aşikârdır. Tezin bazı bölümlerinde de zaman zaman yapılan açıklamalara paralel olarak sözlükte, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin dönemi, dili, kültürü, tarihi ve yaşantısı yansıtılmaya çalışılmış; bununla birlikte sözlüğün Kıpçak Türkçesi üzerinde veya Türk dili alanında karşılaştırmalı olarak yapılacak çalışmalara kaynaklık etmesi düşünülmüştür.

Ayrıca son yıllardaki sözlük sınıflandırmalarında yer alan “sözlüğün kullanım amacı” ölçütü doğrultusunda ele alındığında, kavram sözlüğünün çözme (dinleme ve okuma) amaçlı kullanılacağı görülmektedir. Çünkü kullanıcı, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerini incelerken orada bulunan kelimenin manasını anlamak veya o dilden günümüz Türkçesine çeviri yapmak için de sözlüğe başvuracaktır. Günümüz söz varlığı açısından değerlendirdiğimizde, kavram sözlüklerinin düzgüleme (konuşma ve yazma) amaçlı kullanılabileceği düşünülse de, tarihî söz varlığı açısından böyle bir şey pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Ermeni harfli Kıpçakçayı dil olarak öğretme, çağdaş Türkçeden bu dile çeviri yapma veya bu dille konuşma ve yazma gibi bir amaç söz konusu değildir.

Kullanım açısından danışma, başvuru sözlüğü olarak nitelendirilebilen kavram sözlüğü, hedeflenen kullanıcılar bakımından ise daha çok dil bilimciler, dil uzmanları ve özellikle Türk dili veya Ermeni harfli Kıpçakça üzerinde çalışma yapan dilcilere yöneliktir.

Genel sözlüklerle karşılaştırıldığında hacim bakımından oldukça küçük ve örnek niteliğinde olan sözlük, kapsamlı olmayıp verilerin seçilerek oluşturulduğu seçmeli bir sözlüktür. Ermeni harfli Kıpçakçanın belirli sözcük türü alanından seçilen bu sözlüksel maddelerin sadece listesinin verilmemesi, açıklamalarının da yer alması bakımından ise kavram sözlüğü birikimli (cumulative) değil açıklamalıdır.

Genel ve özel amaçlı olmasına göre değerlendirdiğimizde, çoğu sınıflandırmalarda eş anlamlı, zıt anlamlı sözlükler yanında kavramlara, kavramsal alanlara odaklanan sözlükler de özel amaçlı sözlükler grubuna girebildiği için kavram sözlüğünün özel amaçlı olduğu söylenebilir. Özel amaçlı sözlük grubuna dâhil edilebilecek olan kavram sözlüğü denemesinin sunumu ise elektronik ortamda değil basılı, yani kâğıt üzerindedir.

Sözlük ve norm ilişkisi yönünden ele alındığında kavram sözlüğünün yazım sözlükleri gibi kuralcı (normative, prescriptive) olduğu söylenemez. Sözlük, betimleyici (descriptive) sözlük grubunda değerlendirilebilir. Sözlükteki bilgiler “olması gerektiği” yaklaşımıyla değil olduğu gibi ele alınmış, bu bilgilere öznel değerlendirmeler, kurallar eklenmemiştir.

Görüldüğü gibi sözlükler, taşıdığı özellikler dikkate alınarak yapısına, sınıflandırmalarda kullanılan ölçütlere göre pek çok yönden değerlendirilebilir ve birden fazla ölçütü bünyesinde barındırabilir. Bir sözlük tek dilli, alfabetik, tek yönlü, çağdaş, genel amaçlı, açıklamalı, kuralcı, elektronik sözlük olabileceği gibi iki dilli, kavramsal, tarihî, özel amaçlı, betimleyici, birikimli, basılı da olabilir. Bu durum tamamen sözlük yazarının tercihin ve kullanıcıya hangi yönden yardımcı olmak istemesine bağlıdır.

2.4. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN DÜZENLENİŞİ VE İÇERİĞİNE GÖRE İNCELENMESİ

Bu bölümde, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi üzerine hazırlanan kavram sözlüğü örneği, sözlüğün düzenlenişi, içeriği ve sözlükte kullanılan anlam ilişkileri açısından inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Bir düşünceden, bir kavramdan, bir anlamdan, bir temadan yola çıkılarak bunlarla ilişkili, anlam yakınlığı olan kelimelerin sınıflandırılmasıyla oluşan kavram sözlükleri, çeşitli anlam ilişkilerine göre düzenlenir. Eş anlamlılık, zıt anlamlılık, alt anlamlılık, üst anlamlılık, parça bütün ilişkisi, eş

adlılık gibi anlam ilişkilerine göre sözlük birimler bir hiyerarşi ve taksonomiye göre kümelenerek kavram sözlüklerini oluştururlar.

Tezde, Ermeni harfli Kıpçakçanın söz varlığından yararlanılarak yukarıda bahsedilen anlam ilişkileri ile düzenleme sisteminin kullanıldığı bir kavram sözlüğü denemesi yapılmıştır. Oluşturulan sözlüğün sistemi ve söz varlığının anlam ilişkileri, “Kavram Sözlüğünün Sınıflandırma Sistemi ve Anlam İlişkileri” başlığı altında verilen bilgiler doğrultusunda incelenip değerlendirilecektir.

Öncelikle sözlükte yapılan sınıflandırmalar, kavram alanlarına göre hiyerarşik ve taksonomik sistemle birlikte bu sistem içinde yer alan alt ve üst anlam ilişkileri göz önünde bulundurularak yapılmış; önce ana başlıklar ve daha sonra söz varlığı elverdikçe alt başlıklar belirlenmiştir. Ana ve alt başlıklarda söz varlığı birinci derecede etkili olmuştur. Garkavets’in sözlüğünden belli ölçütlere göre seçilen söz varlığı içinde genellikle hangi alandaki kelimeler yoğunlukta ise o alanla ilgili ana ve alt başlıklar oluşturulmuştur.

Kavram sözlüğünün ana ve alt başlıklarının oluşmasında, söz varlığı arasındaki hiyerarşi, taksonomi, alt anlam, üst anlam ve eşin anlam ilişkileri önemli rol oynamıştır. Bunlar birbirini tamamlayan, birbiriyle sıkı bağlantısı olan sınıflandırıcı unsurlardır.

Örnek olarak “Gökyüzü ve Yeryüzü” ana başlığının “Gökyüzü” başlığında “Hava ve Hava Olayları” ile “Mevsimler” alt başlık olurken bunların altında da başka alt başlıklar oluşmuştur. Buna göre “Gökyüzü ve Yeryüzü” üst anlam, “Gökyüzü” onun bir alt anlamı, “Hava ve Hava Olayları” ile “Mevsimler” ise “Gökyüzü”nün bir alt anlamı olmaktadır. Bununla birlikte her bir alt başlığın içinde sıralanan söz varlığı eşin anlamı oluşturmaktadır. “Mevsimler” alanı içinde yer alan “yaz, xış, küz” gibi kelimeler buna örnektir. Hiyerarşi ve taksonomiyle birlikte alt, üst ve eşin anlam ilişkisi, sözlüğün iskeletini oluşturmada başrolü oynamaktadır.

Çoğunlukla genelden özele, baştan ayağa, yukarıdan aşağıya, küçükten büyüğe veya bazen büyükten küçüğe doğru hiyerarşik bir sıralamanın yapıldığı başlıklar altında, mantık bilimiyle ilişkili olan kaplam ve içlem ilişkisi de söz konusu olmaktadır.

“Zaman” ana başlığı altında genelden özele doğru bir sıra takip edilmiş; “Sonsuz, Sonsuzluk”, “Yıl”, “Ay” ve “Gün-Gece” başlıkları, sırasıyla zaman başlığı altında yerini almıştır. “Hafta” başlığının olmamasının sebebi ise *hafta* kelimesinin Türkçe olmamasından kaynaklanmaktadır.

Sözlük denemesinde sadece Kıpçakça/Türkçe söz varlığı değerlendirildiğinden dolayı yine bazı kavram alanlarına ait tüm kelimeler gösterilememiştir. Mevsimler başlığında *xış*, *küz* ve *yaz* olarak üç mevsim adı yer alırken *bahar*, *ävälbahar* kelimeleri Türkçe olmadığı için bu alana dâhil edilmemiştir. Aynı şekilde astroloji ile ilgili olarak verilen burçlar içinde *Arxap* (Akrep) ve *Tärüzü* (Terazi) burçları Türkçe olmadığı için bu grupta yer almamışlardır.

Sözlüğün düzeniyle ilgili olarak yine “Sayılar” ana başlığında “Asıl Sayılar”, “Sıra ve Sıra Sayıları”, “Üleştirme Sayıları” ve “Kesirler” olmak üzere söz varlığının elverdiği ölçüde dört alt başlık oluşturulmuş ve bu başlıklar altında yer alan sayılar küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır.

Sayılar, haftanın günleri gibi bazı kavram alanlarının içine girebilecek söz varlığının tümü Garkavets’in sözlüğünde yer almadığı için kavram sözlüğümüzde bu alanlara ait tüm kelimeler gösterilememiştir. Üleştirme ve sıra sayılarının belli bölümlerinde bu düzensizlik göze çarpmaktadır. Haftanın günlerinde de cumartesi günü yer almamaktadır.

Hiyerarşi bakımından “İnsanlar” ana başlığında da önce “Cinsiyetine Göre İnsanlar” genel olarak bir alt başlıkta ele alınmış ve söz varlığı kadın ve erkek cinsiyetine göre düzenlenmiş; daha sonra “Yaş Dönemine Göre

İnsanlar” başlığında insanın bebekliğinden yaşlılığına kadar her döneminin söz varlığı, küçük yaştan büyük yaşa doğru alt başlıklarda verilmiştir.

Sözlüğün “Vücut” ana başlığında ise vücudun bölümleri ele alınırken baştan ayağa, tepeden tırnağa, yukarıdan aşağıya doğru bir hiyerarşi izlenmiştir.

Aynı şekilde “Giysi Çeşitleri” başlığı altında yer alan alt başlıklar “Baş giysileri”, “Üst giysileri”, “Kemer, bağ, toka”, “Çantalar”, “Alt giysileri”, “Ayakkabılar” şeklinde yukarıdan aşağıya doğru oluşturulmuştur.

“Asker” başlığı altında yer alan söz varlığı, “Unvanlar, Sosyal Sınıf ve Statüler” ana başlığı altındaki alt başlıklar, ast-üst ilişkisi şeklindeki hiyerarşiye göre düzenlenmiştir.

Bir kavram alanıyla ilgili, bir kavramın kapsadığı veya bir temaya dâhil olan sözlük birimler alt başlıkların oluşumunda etkilidir. Svensén’ın belirttiği gibi thesaurus tipi sözlükler sadece anlamsal olarak ilişkili olan ifadeler ve kelimelerle birlikte değil, aynı zamanda sadece tematik olarak ilişkili olanlarla da beraber gruplandırılabilir. Yani sadece mantıksal-semantik değil aynı zamanda ontolojik-ansiklopedik ilişkileri de açıklar (bkz. 73.s.). Bu açıklamayla bağlantılı olarak kavram sözlüğünde, aralarında belli anlam ilişkisi olmasa bile aynı kavram alanına veya temaya dâhil olan söz varlığı, birlikte gruplandırılabilir. Örneğin, “Yağış, Yağışlı hava” alt başlığında yağışlı hava ve yağış şekilleri belli bir hiyerarşi olmadan, *yağış* kavram alanıyla ilgili olduğu, o alan içinde yer aldığı için bir başlık altında verilmiştir. Aynı şekilde “Tarım Alet ve Araçları” başlığı altındaki söz varlığı, sadece o kavram alanına, temaya dâhil olduğu için o kümede yer almıştır.

Yine “Diğer Zanaatlar, Meslekler ve Kişileri” ana başlığında yer alan işler, “Gelenek, Görenek ve Değerler” ana başlığı altındaki söz varlığı, belli bir anlam ilişkisi ve hiyerarşik sistem olmadan, o kavram alanlarına, temaya ait oldukları için aynı grupta yer almışlardır. Ancak bazı mesleklerin kişilerinin

belirtilmesinin (elçi, elçilik; temirçi, temirçilik; etikçi, etikçilik vb.) kişi-meslek ilişkisi açısından parça-bütün ilişkisine örnek olduğu söylenebilir.

On üçüncü kavram alanı olan “Değerli Madenler” başlığı altındaki kelimeler de bu alana giren madenlerden oluşmuştur. Burada en değerliden daha az değerli olana doğru bir hiyerarşi takip edilmeye çalışılmıştır.

Taksonomik bakımdan kavram sözlüğümüzde genellikle halk taksonomisi kullanılırken bilimsel taksonomiye de başvurulduğu olmuştur. Bitkilerde, söz varlığı çok elverişli olmadığı için bilimsel bir sınıflandırma sistemi takip edilmezken özellikle hayvan sınıflandırmasında bilimsel taksonomiden kısmen yararlanılmaya çalışılmıştır.

Bilim adamları arasında hayvanlarla ilgili kabul edilmiş tek bir sınıflandırma bulunmamakla birlikte aşağıdaki gibi genel kabul görmüş sınıflandırma sistemi ölçüt olarak alınmıştır.

HAYVANLAR

I. Omurgasızlar

- A. Eklembacaklılar
- B. Solucanlar
- C. Derisi Dikenliler
- D. Sölenterler
- E. Süngerler
- F. Yumuşakçalar

II. Omurgalılar

- A. Balıklar
- B. Kurbağalar
- C. Sürüngenler
- D. Kuşlar
- E. Memeliler

Bu sınıflandırmaya söz varlığı izin verdikçe uyulmaya çalışılmıştır. Ancak Ermeni Kıpçakçasının söz varlığı içinde sınıflandırmanın bazı alanlarına uygun düşen hayvan isimleri olmadığı için bu alanlara sözlüğümüzde yer verilmemiştir. Örneğin omurgasızlar arasındaki “derisi dikenliler, sölenterler, süngerler ve yumuşakçalar” alanlarına bu bölümlerle ilgili söz varlığı bulunmadığı için girilmemiştir. Omurgalılar sınıfının tüm

bölümleri ele alınmış ancak kuşlar bilimsel bir sınıflandırmaya göre değil evcil ve yabani olmasına göre sıralanmıştır.

Bilim adamları hayvanları inceledikleri bölüm veya özelliklerine göre sınıflandırma yaptıkları için tek bir taksonomi (sınıflama) biçimi olmadığından memeliler de yine söz varlığının elverdiği ölçüde değerlendirilmiş ve bilimsel sınıflandırmalara tamamen uyulamamıştır.

Mantık biliminde insan, hayvan üst başlığı altında yer almaktadır. Bilimsel taksonomilerde de insan, genellikle “hayvan” üst başlığının “omurgalılar” alt başlığındaki “memeliler” bölümünde ele alınmasına rağmen sözlükte, insanlar, hayvanlar ana başlığından sonra ayrı bir ana başlıkta, bağımsız olarak sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

Sınıflandırma yapılırken bazı hayvan isimleri tasnif dışında bırakılmış, bazı hayvanların açıklanması ve sınıflamaya dâhil edilmesinde de oldukça zorlanılmıştır. Çünkü o dönemin bazı hayvan türlerinin isimleri bugün kullanılmadığı ve Garkavets’in sözlüğündeki açıklamalar da her zaman ayrıntılı olmadığı için sınıflandırmaya alınmayan hayvan isimleri de bulunmaktadır: *yırtlıxanat* gibi.

Kavram alanları sözlüğün genelini oluşturmuş, bu alanlar altında bulunan alt başlıklar birbiriyle bağlantılı, aynı kavram alanına giren söz varlığından, çeşitli yönlerden anlamca ilişkili kelimelerden (eş anlam, yakın anlam, zıt anlam vb.) meydana gelmiştir. Sınıflandırmalarda eş, yakın ve zıt anlamlı kelimeler bir kavram alanına girebildiği gibi, bir kavram alanıyla ilişkili, bir kavramın kapsadığı alanın içindeki kelimeler de bir başlık altında bulunabilmektedir.

“Gökyüzü” başlığı altında sıralanan *kök*, *köklük* kelimeleri “gök, gökyüzü” anlamlarında; *köpyolduz* ve *beşyolduz* kelimeleri “takımyıldızı” anlamında; *günäş*, *künäş*, *kün* kelimeleri “güneş” anlamında eş anlamlı olarak yerini almıştır. Bununla birlikte *yıldız*, *ay* anlamlarındaki kelimeler gibi

diğer kelimeler de gökyüzü kavram alanına girdiği, o alan, tema içinde bulunduğu için aynı başlık altında yer almıştır.

“Bağ, bahçe, tarla” başlığındaki *bortalık* ve *çağırılıx* sözlük birimleri “bağ” anlamında olup eş anlam ilişkisine örnektir. “Yer, Yön” başlığı altındaki *öte* / *utru*; *tebä* / *yoğarı*, *yoharı*, *yoxarı*, *yuğarı*, *yoğar* / *üzer* / *üst*, *üsd* örnekleri yakın anlamlılara örnektir. “Kesirler” alt başlığı içinde *bütün* anlamına gelen eş ve yakın anlamlı kelimelerin fazlalığı da dikkat çekicidir.

Sınıflandırmada başlık ve alt başlıkların oluşmasında da eş ve yakın anlamlılık önemli yer tutmaktadır. “Ekonomik Hayat” ana başlığı altındaki aynı alt başlık adı içinde (fiyat, ödeme, hesap; mal, mülk), “Din” ana başlığında aynı alt başlıkta (din, inanç), “Ordu” başlığı altında aynı alt başlık içinde (savaş, dövüş; barış, anlaşma) yakın anlamlılık ilişkisi kendisini göstermektedir.

Sözlük sınıflandırmasında zıt anlamlılık ilişkisi de söz konusudur. Zıt anlamlılık hem ana hem alt başlıkların oluşmasında etkili olmuştur. “Yaşam, Ölüm, Tıp, Sağlık, Hastalık” olarak onuncu ana başlıkta bunun örneği görülmektedir. Aynı şekilde “Din” ana başlığı altında aynı alt başlık içinde (Dua, beddua, ibadet; melek, şeytan, günah, sevap; fani, ebedi), “Eğitim” ana başlığında farklı alt başlıklarda (eğitilmiş, eğitimci; eğitimsiz, eğitimsizlik), “Hukuk” ana başlığı altında farklı alt başlıklarda (adalet, adaletsizlik; suçlu, masum) zıt anlamlılık ilişkisi rol oynamakta ve bu durum, alt başlıkların oluşmasında da etkili olmaktadır.

Yine “Yer, Yön” başlığı altında bulunan *aşax*, *aşah*, *aşağ* / *yoğarı*, *yoharı*, *yoxarı*, *yuğarı*; *al* / *arxa*; *on* / *soñ* gibi kelimeler yön gösteren karşıtlıklara örnektir. “Mevsimler” başlığındaki *yaz* / *kış*; “Yiyecek Tatları ve Özellikleri” başlığı altında yer alan *tatlı*, *tattı* / *tuzlu* kelimeleri de yine zıt anlamlılık ilişkisine örnek olarak verilebilir.

Başlıkların adında ve başlıklar altında düzenlenen söz varlığı arasında Doğan Aksan'ın *biçimsel ilişkili karşıtlıklar* dediği olumsuzluk ekleriyle de oluşan zıtlık da söz konusudur: Bunlar alt başlık adlarında *eğitilmiş, eğitimsiz; dua, beddua* şeklinde yer aldığı gibi, *yolduzlu, yolduzsuz; taşlı, taşsız* şeklinde alt başlıklar altında sıralanan söz varlığı içinde de bulunabilirler.

Yine Doğan Aksan'ın *dereceli karşıtlıklar* dediği zıt anlam ilişkisi de kavram sözlüğünde görülmektedir: “Soğuk hava” başlığında serin, soğuk ve ayazlı havanın verildiği gibi.

Sözlükte zaman zaman başlıklar ve söz varlığı arasında parça-bütün ilişkisi de oluşmuş ve bu durum sınıflandırmada etkili olmuştur. Hayvan sınıflandırmasından bu anlam ilişkisine örnek verilebilir. Hayvanlar genel olarak bilimsel bir sınıflamada (taksonomi) öncelikle omurgasız ve omurgalı olarak ikiye ayrılmaktadır. Yine bazı hayvanların tek tırnak veya çift tırnak oluşları da sınıflandırmayı etkilemektedir. Dolayısıyla “Hayvanlar” ana başlığı altında, bu hayvanların omurgaya sahip olup olmamasına göre “omurgalı” ve “omurgasız” olarak ikinci büyük sınıflandırma yapılmıştır.

“Vücut” kategorisinde vücudun bölümleri ele alınırken beş duyu organımızın, baş kısmının, gövde kısmının, iç organların ayrı alt başlıklarda değerlendirilmesi ve buna uygun söz varlığının ortaya konulması; “ev, yapı” ana başlığında ise evin iç ve dış bölümlerinin alt başlıklarda ele alınması da parça-bütün ilişkisinin bir sonucudur.

Aynı şekilde “At Takımları ve Malzemeleri” başlığı altındaki *eyer, gem, kamçı, kaşağı* anlamlarına gelen kelimeler, at takımının malzemeleri olduğu için parça-bütün ilişkisine örnek olabilir.

“Ağaçlar” başlığı altında yer alan “Ağacın Bölümleri” alt başlığı da yine parça-bütün ilişkisi yönüyle değerlendirilebilir.

“Gökyüzü ve Yeryüzü” kavram alanı altında yer alan “Gökyüzü” başlığında gökte bulunanlar ve gökyüzünde meydana gelen durumlar

birbiriyle ilişkili olduğu için verilmiştir. Bu alanda bulunanlar sistemli bir hiyerarşik düzen içinde verilememiştir. Burada da daha çok parça-bütün ilişkisi söz konusu olmuştur.

Kavram sözlüğünü düzenlerken bazı bölümleri ayrı başlık altında değerlendirmeyi düşünmemize rağmen birlikte vermek zorunda kaldığımız durumlar da olmuştur. Örnek olarak eyer ve silah kelimeleri *yâr-yarağ* (eyer ve silah) şeklinde söz varlığı içinde ikileme olarak birlikte kullanıldığı için at takımları ve silahlar aynı kategoride verilmiştir. Bu ikileme karşımıza çıkmasaydı “eyer” kelimesi “at takımları, malzemeleri” başlığında hayvanların altında ayrı bölümde, “silah” ise “savaş, ordu, silahlar” başlığı altında düşünülebilirdi.

Aynı şekilde sınıflandırmanın en başında bulunan “Gökyüzü ve Yeryüzü” bölümü ayrı olarak sınıflandırılmak istenmiş ancak *kök-yer* “gök ve yer” ile *yer-kök* “yer ve gök” ikilemeleri her iki kelimeyi bir arada verdiği için gökyüzü ve yeryüzü kavram alanları aynı başlıkta yer almıştır.

Sözlüğü düzenlerken bir sözlük biriminin birden fazla alana girmesi karşılaştığımız sorunlardan biri olmuştur. Bu durumda kavram sözlüğü hazırlayan bazı sözlük bilimciler birden fazla kavram alanına girebilecek sözlük birimini hangi alanlara giriyorsa o alanların her birinde ayrı ayrı gösterirken bazı sözlük bilimciler ise bu tür sözcükleri kendilerine göre en uygun gördükleri tek bir alanda göstermeyi tercih etmişlerdir. Biz de tezimizde çok fazla karışıklığa sebep olacağı düşüncesiyle birden fazla kavram alanına girebilecek tek anlamlı bir kelimeyi veya kelimeleri, uygun olabilecek tek alanda göstermeye çalıştık.

Örnek olarak sözlüğümüzde mutfak araç ve gereçleri, “ev, yapı” başlığı altındaki “mutfak” alt başlığında “mutfak eşyaları” kısmında verilmiştir. Ancak bu araç ve gereçler “alet ve araçlar” ana başlığı altında da verilebilirdi. Müzik aletleri de ayrı başlıkta değil yine “alet ve araçlar” başlığı altında yer

alabilirdi. Fakat müzik aletleri; müzik, müzisyen, oyun ve eğlence ile daha ilişkili olduğu için bunların hepsinin aynı gruba alınması uygun görülmiştir.

Başka bir örnek olarak “yarğuçı, yarğuç, töräçi” kelimelerini verebiliriz. Bu kelimeler “hâkim, yargıç” anlamında meslek adı olarak tanımlanmaktadır. Bunun gibi kelimeler “Zanaatler, Meslekler ve Kişileri” ana başlığında verilebilecekken “Hukuk” ana başlığının “Mahkeme” alt başlığında yer almıştır. Çünkü hâkim, yargıç alanıyla ilişkili “hukuk” gibi müstakil bir kavram alanının oluşmasına söz varlığı izin verdiği için bu kelimeler o kavram alanında gösterilmiştir.

Yukarıdaki pek çok örnekten yola çıkılarak kavram sözlüğünün oluşumunda sadece tek anlam ilişkisinin veya sistemin yeterli olmadığı görülmektedir. Kavram alanı, tema, hiyerarşi, taksonomi, parça-bütün ilişkisi, eş veya yakın anlamlılık, zıt anlamlılık, alt, üst veya eşin anlamlılık gibi kavram sözlüğünü oluşturan unsurların birkaçı aynı başlık altında kendisini gösterebilmektedir.

Sözlük hazırlanırken anlambirimcik çözümlemesinden yararlanılamamıştır. Bunda öncelikle, Garkavets’in sözlüğünü esas almamızdan dolayı, genellikle madde başları karşılıklarının tanım niteliğinde olmaması, eş veya yakın anlamlı kelimelerle açıklanmaya çalışılması etkili olmuştur. Çünkü bir kelimenin tanımı ne kadar iyi yapılırsa, kelime ne kadar iyi bilinirse o kelimenin özellikleri o derece iyi şekilde ortaya çıkar ve kavram sözlüğünde yerini daha iyi bulur. Anlambirimcik çözümlemesi için kendimiz tarafından maddelerin ayrıntılı tanımının yapılması genel olarak mümkün olsa da bazı kelimelerin günümüzde kullanılmadığı, tam anlamıyla açıklanamayacağı ve söz varlığının fazla olduğu düşünüldüğünde çözümleme yapmanın pek uygun olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca tanımların tekrar elden geçirilmesi, yararlandığımız sözlüğe ve onun yazarına karşı da etik olmayacağı düşüncesiyle anlambirimcik çözümlemesi uygulanmamıştır. Kısacası kavram sözlüğü için yararlandığımız Alexander

Garkavets'in sözlüğü anlambirimcik çözümlemesi için elverişli olmadığından bu yöntem kullanılmamıştır.

Bu durumla ilgili olarak Garkavets'in sözlüğünde madde başı kelimelerin karşılıkları genellikle eş ve yakın anlamlı kelimelerle ve Rusçadan Türkçeye çeviri şeklinde açıklanmaya çalışıldığı için hazırladığımız kavram sözlüğü örneğinin sınıflandırma ve düzenlenme sisteminde bazı hataların olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

2.5. KAVRAM SÖZLÜĞÜNÜN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğü incelendiğinde söz varlığıyla ilgili bazı ilgi çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Bu bölümde, ayrıntılı dil incelemesinden çok sözlükte yer alan söz varlığının anlam, ses ve şekle dayalı bazı özelliklerine dikkat çekilecektir. Dolayısıyla verilen bu özellikler yukarıdaki bilgiler gibi bu sahada çalışanlara katkıda bulunacaktır.

2.5.1. Kavram Sözlüğündeki Söz Varlığının Özellikleri

Kavram sözlüğünde bulunan sözlük birimler, aşağıda örneklendirildiği gibi basit, türemiş, birleşik kelimeler ve ikilemeler olarak karşımıza çıkar. Birleşik kelimeler ise ekli ve eksiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-isim tamlaması, sıfat-fiil ekli ve isnat grubu şeklinde görülür.

a. İkilemeler: Kavram sözlüğünde bulunan ikilemeler çeşitli şekillerde oluşmuştur. Zıt anlamlı kelimeler, eş ve yakın anlamlı kelimeler, aynı kavram grubuna giren kelimelerle yapılan ikilemeler sözlükte yer alırken aynı kelimenin tekrarı şeklinde ikileme örneği bulunmamaktadır. Kavram sözlüğünde geçen ikilemeler genel olarak şunlardır:

Yaylı-Oxlu “Yay burcu”, *Xızıoğlan* “Başak burcu”, *kök-yer* “gök ve yer”, *yer-kök* “yer ve gök”, *ertä-keçä* “sabahtan geceye kadar”, *keçä-kündüz* “gece gündüz”, *kündüz-keçä* “gece gündüz”, *xırıǵsız-uçsuz* “uçsuz bucaksız”, *bügün-taŋda* “bugün yarın”, *bir-eki* “bir iki”, *artı-sıra* “art arda”, *barı-tügäl* “tamamen”, *barı-yoxu* “varı yoğu, hepsi”, *axlı-xaralı* “aklı karalı; yara kabuklu”, *xaralı-axlı* “aklı karalı”, *alaca-bulaca, yalaca-bulaca*, “alaca bulaca, çok renkli”, *köklü-xaralı* “koyu mavi”, *sarı-xızılı* “sarı kırmızılı”, *sarı-yaǵız* “sarı-yağız, kumral”, *at-it* “atlar ve başka mahlûklar”, *at-xara* “atlar ve diğer büyükbaş hayvanlar”, *tuvar-ögüz* “iri boynuzlu hayvanlar, inek öküz”, *tonuz-hayvanlar* “domuz ve sığır”, *erkäk-tişi* “kadın-erkek”, *oğul-xız* “çocuklar”, *erli-xatunlu* “evli”, *ata-ana* “ebeveyn”, *ağa-xardaş, aha-xardaş* “kardeşler”, *atalı-oğullu* “babalı-oğullu”, *analı-oğullu* “anالی-oğullu”, *oğulsuz-xızsız, oğulsız-xızsız* “çocuksuz”, *uruğ-kök, uruh-kök* “torunlar, gelecek kuşaklar”, *ölüm-tirim* “yaşam ve ölüm”, *sağ-esän* “sağlıklı”, *sağ-salam, sax-salam* “sağ salım”, *burun-aǵız* “burun ve ağız; bütün yüz”, *öv-azbar* “ev ve çiftlik”, *uşax-tüfäx, uşax-tüväx* “öteberi”, *saǵıt-saba* “çeşitli araçlar”, *arı-beri* “öteberi”, *örtü-töşäk* “örtü,yatak”, *çanax-ayah* “kapacak”, *aş-suv* “yiyecek ve içecek”, *tuz-ötmäk* “tuz ve ekmek”, *saryağ-çıǵıç* “yağ ve peynir”, *ton-oprax* “giysi, üst baş”, *yalan-açıx* “çırıl çıplak”, *börk-çepec* “bazı Hristiyanların başlarına giydiği şapka”, *uç-toğa* “bir şeyi çekmeye yarayan toka”, *altın-incı, altun-incı* “altın ve inci”, *altın-kümüş, altun-kümüş* “altın ve gümüş”, *temir-baǵır, temir-baxır, baǵır-temir* “bakır-demir, her türlü metal eşya”, *at-araba* “at-at arabası”, *yär-yarağ* “eyer ve silah”, *azbar-çetän* “at ahır ve çitten yapılmış ambar”, *yarağ-yasax* “silah donanımı”, *yay-ox, ox-yay* “ok ve yay”, *ari-aruv* “mübarek, ahlaklı, temiz”, *alış-beriş* “alış veriş”, *alım-satım* “alım-satım, ticaret”, *uçuz-bahalı* “, *atlı-çuvlu, atlı-çovlu, atlı-cuvlu* “ünlü”, *söz-buyrux* “emredici söz”, *biy-biyät* “soylular”, *barlı-tirlikli* “varlıklı, zengin”, *xul-xutan* “hizmetli, uşak”, *xul-xukuxçu* “uşak, görevli ve hizmetliler”.

b. Basit kelimeler: *kök* “gök”, *ay* “ay”, *bulut* “bulut”, *kün* “gün; güneş”, *yay* “yay; gökkuşağı”, *buz* “buz”, *yaş* “yaş”, *çax* “çağ”, *baş* “baş”, *yıl* “yıl”, *san* “sayı”, *orman* “orman”, *çıñ* “uçurum”, *or* “hendek”, *ör* “küçük tepe”, *tağ* “dağ”,

çay “çay”, *xuş* “kuş”, *xaz* “kaz”, *xoy* “koyun”, *ğu* “koyun”, *kön* “deri, gön, cilt” vb.

c. Türemiş kelimeler: *yolduzlu* “yıldızlı”, *bulutlux* “bulutluluk”, *yağış*, *yağma* “yağış”, *yağmurlu* “yağmurlu”, *kütöv* “otlak”, *ölçöv*, *ölçü* “ölçü”, *sançxı* “diken; sancı”, *xayalı* “kayalık”, *xamışlıx* “kamışlık”, *bulğanç* “balçık, bulanık”, *batış* “batı”, *yıldalix* “yıldönümü, yıllık”, *borla* “üzüm asması”, *yırtuçı* “yırtıcı hayvan”, *örmäşüx* “örümcek (ağı)” vb.

Göze çarpan özellikleriyle ele alınan bazı türemiş kelimeler aşağıda ayrıca açıklamalı olarak verilecektir.

d. Birleşik kelimeler: Sözlükte birleşik kelimeler farklı şekillerde oluşarak karşımıza çıkar.

- **İsim tamlaması şeklinde:** *Suvtökümi* “Kova burcu”, *atçibini* “at sineği”, *xalxanbalıxı* “kalkan balığı”, *tekirbalıxı* “Mersin balığı”, *xılıçbalıxı* “kılıç balığı”, *yılanbalıxı* “yılan balığı”, *deväxuşu* “devekuşu”, *suvsıgırı* “manda”, *öveyä*, *üveyä*, *üviyä*, *övyäsi* “ev sahibi”, *ayaxyolu* “tuvalet”, *xolbağı* “sargı, bilezik”, *yüzbaşı* “yüzbaşı”, *miñlärbası* “binbaşı”, *suvbaşı* “subaşı”, *elçibaşı* “baş büyükelçi”, *aşçıbaşı* “aşçı başı”, *yüzsuvu* “evlendikleri gün damat tarafından geline verilen hediye” vb.

- **Eksiz isim tamlaması şeklinde:** *aynakün* “cuma günü”, *aykün* “cuma günü”, *axinsuv* “akarsu”, *çortanbalıx* “turna balığı”, *yayınbalıx* “yayın balığı”, *oxyılan* “okuyulanı”, *tozbaxa* “kaplumbağa”, *saçbağ* “saç bağı; toka”, *belbağ*, *belbah*, *belbax* “kemer, kayış”, *miñbaş* “binbaşı”, *xolbitik*, *xolyazov* “el yazması” vb.

Aynı kavram için ekli ve eksiz isim tamlamasının görüldüğü örnekler de vardır: *künbatış*, *künbatışı* “gün batımı, batı”, *küntoğuş*, *küntoğuşu* “gün doğumu, doğu”, *itçibin*, *itçibini* “it sineği” vb.

- **Sıfat tamlaması şeklinde:** *köpyolduz* “takımyıldızı”, *beşyolduz* “Büyükayı”, *kiçikün* “hafta içi”, *yarımkeçä* “gece yarısı; kuzey”, *yarımkün* “öğle; güney”, *yıxkün*, *yıgkün* “pazar günü”, *xızoğlan* “bakire”, *xız-oğul* “kız evlat”, *yaşot* “taze ot”, *toğrutırnaklı* “eğri yürüyen iki ayaklı hayvan”, *atayaxlı* “sert tırnaklı, toynaklı”, *sıxyümlü* “çok tüylü hayvan”, *köpayaxlı* “çok ayaklılar”, *taraxxurt* “solucan”, *sivrisinäk* “sivrisinek”, *xarabalıx* “sazan”, *yarımsürkülgän* “yarı sürüngen”, *xarayılan* “karayılan”, *tırmavuçıayaxlı* “iki ayaklı kanatlılar”, *toğruburun* “uzun burunlu, uzun gagalı kuş”, *xaraxuş*, *xarağuş* “kartal”, *tomruxayaxlı* “tek tırnaklı”, *birmünjüz* “tek boynuzlu at”, *birmünjüzlü* “gergedan”, *tırmavuçıtırnaxlı* “çift tırnaklı”, *tuvarıtırnaxlı* “çift tırnaklı”, *otuzyaşlı* “otuz yaşında”, *xızxardaş* “kız kardeş”, *ağırayaxlı* “hamile”, *ekixat* “hamile”, *ekicanlı* “hamile”, *çiybal*, *çiybal*, *çibal*, *çibal*, *çbal* “arı balı, ham bal”, *sarıyağ*, *saruyağ*, *saryağ*, *saryax* “tereyağ”, *yalanayax* “yalın ayak”, *yalanbaş* “başı açık”, *içetik* “çizme”, *ulukün* “bayram günü”, *axpaş*, *axbaş*, *ağbaş* “Katolik papaz”, *xarabaşlı* “karabaş, monk, keşiş”, *yılısuv*, *yulusuv* “hamam; Din görevlisinin konuşma yaptığı yüksek yer, minberin Ortodoks Gregoryan kilisesindeki karşılığı; tepe”, *yılısuvçı* “tellak”, *yeniçeri*, *yäniçäri*, *yäniçeri*, *yäniçäri*, *yenjçeri* “yeniçeri” vb.

Aşağıdaki birleşik kelimeler sözlükte yer alan tek örneklerdir.

- **Sıfat + eksiz isim tamlaması şeklinde:** *sarıköbäkbalıx* “sarı karınlı balık”.

- **Sıfat-fiilli şekil:** *otuzyaşar* “otuz yaşında”.

- **İsnat grubu şeklinde:** *başıbuzux* “deli”.

Pekiştirme ekleriyle oluşan kelimeler de sözlükte yer almıştır: *büz-bütün* “büsbütün”, *tüp-tügäl* “tamamen”, *ap-ax* “bembeyaz”, *sapa-sağ* “tamamen sağlıklı, sapa sağlam”.

2.5.2. Tarihî ve Yaşayan Lehçelerde Çok Rastlanılmayan Kelimeler

16-17. yüzyıllardaki Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde, daha önceki dönemlerde ve günümüzde çok fazla rastlanılmadığını düşündüğümüz kelimeler de yer almaktadır. Bu türden söz varlığı Türkçenin tarihî sözlüğüne önemli katkı sağlayacaktır. Tarihî ve yaşayan lehçelerde sıkça görülmeyen söz varlığına şu örnekleri verebiliriz:

yelginä “esinti”, *yay* “gökkuşağı”, *borlalıx* “bağ”, *çağırlıx* “bağ”, *biçänlik* “çayırılık”, *çıñ* “uçurum”, *yar* “or”, *or* “hendek”, *ör* “küçük tepe, höyük”, *otraç* “ada”, *axinsuv* “akarsu, çay, dere”, *xırğı*, *xırxı* “kıyı, kenar, sahil”, *yar* “yan, taraf; yön”, *es* “yan, taraf, yön, kenar”, *andox* “geri, yine, yeniden”, *inir*, *inir* “akşam, alaca karanlık”, *yarımkeçä* “kuzey”, *yarımkün* “güney”, *tünlä* “akşam”, *yıldalıx* “yıldönümü, yıllık”, *tügänmäxsiz* “sonsuz”, *xırıgsız* “uçsuz bucaksız”, *dibelik* “tamamen, tümüyle, büsbütün”, *xara* “boynuzlu hayvanlar”, *sıxyümlü* “çok tüylü hayvan”, *burungilik* “birincilik, en büyük çocuk olma”, *ulukündäş* “bayram vb. kutlamaya katılanlar”, *antiçkän*, *andiçkän*, *andiçkän* “yemin eden, jüri üyesi”, *itilik* “ceza, kılıç cezası”, *yılısuvçı* “tellak” vb.

2.5.3. Kavram Sözlüğündeki Kelimelerin Tipik Özellikleri

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğünde yer alan kelimelerin pek çoğu bugün ya aynı şekilde ya da bazı ses değişikliklerine uğrayarak Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır: *bugün*, *yarın*, *güneş*, *yıldırım*, *yel*, *dolu*, *köprü*, *denk* “ölçü, yük” vb.

Standart Türkçede bugün olmayıp ağızlarda yaşayan örnekler de fazladır: *çömçe* “kepçe”, *kindik* “göbek”, *köçek* “köçek; deve yavrusu”, *çibinlik* “sineklerden korunmak için perde, cibinlik”, *or* “hendek”, *xırğı* “kıyı, kenar”, *bulak* “pınar, kaynak”, *oram* “sokak”, *oñ* “sağ”, *sokur* “kör”, *yüklü* “hamile”, *iki canlı* “hamile”, *erin* “dudak”, *töş* “göğüs”, *çaşxur* “çakşır”, *çit* “basma kumaş” vb.

Münferit olarak bazı kelimelerle ilgili dikkat çekici özellikler de bulunmaktadır.

Sözlükte *k>ğ* değişimiyle *algış* şeklinde yer alan “dua” anlamındaki *alkış* (*alka-ş>alkış*) kelimesinin Eski Türkçede “istemek” anlamındaki *kol-* fiilinden türeyen *xoltxa* kelimesiyle eş anlamlı kullanılması da dikkat çekicidir. Bu kelimelerden türeyen ve “dua eden, yalvaran” anlamındaki *algışçı* ve *xoltxaçı* kelimeleri de yine eş anlamlı olarak sözlükte yer almaktadır. Aynı şekilde *kol-* fiilinden türeyen “dilekçe” anlamındaki *xolmaxlıx* kelimesi de ilgi çekmektedir.

“Kılıç” anlamındaki *iti* kelimesinin *+ilk* isimden isim yapım ekiyle birleşerek “ceza, kılıçla ceza” anlamında kullanılması ilgi çekicidir.

Türkiye Türkçesinde *el yazması* olarak kullanılan kelime *xolbitik*, *xolyazov* şekillerinde sözlükte kullanılmaktadır. Modern Kıpçak lehçelerinden Kazakçada *kol jazma*, Kırgızcada *kol cazma* olarak geçen kelime, eksiz isim tamlaması şeklinde tamlanan eki olmadan *kol* kelimesi kullanılarak yer almaktadır.

Yap- fiili, “örtmek, kapamak” anlamında olup Eski Türkçenin sözlüğü olan *Drevnetyurkskiy slovar*'da *ört-* fiili ile eş anlamlı olarak verilmiştir (1969: 235). Ermeni Kıpçakçasında da çeşitli eklerle birleşerek “kapak, örtü” anlamında *yapov*, *yabov*, *yapınuçı* şeklinde kalıcı isimler oluşturmuştur. Modern Kıpçak lehçelerinden Kazakçada *jap-*, Kırgızcada *cap-* şeklinde kullanımı devam eden fiil, Türkiye Türkçesinde “örtmek kapamak” anlamında yer almamakta, farklı anlamda kullanılmaktadır.

Divanu Lügatit-Türk'te geçen “şarap” anlamındaki *bor* (Atalay, 1986: 103) ve *çağır* (Atalay, 1986: 130) kelimelerinden hareket edilerek “üzüm bağı” için *borlalık* ve *çağırlıx* kelimelerinin türetilmesi, Türk dilinin işlekliliğini sürdürmesi ve o dönem insanların içki kültürünü yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.

Söz varlığının zenginliği açısından ele alındığında sözlükteki bazı alanlarda Kıpçak Türkçesi kelimelerin eş ve yakın anlamlı şekilde yoğunluğu göze çarpmaktadır. “Hamile” anlamında kullanılan *yüklü*, *ekika*, *ağırayaxlı*, *ekicanlı* gibi kelimeler bu duruma güzel bir örnektir.

Bununla birlikte *Drevnetyurkskiy slovar*’da *ağır ayağ* “onur, saygı” anlamındayken Ermeni harfli Kıpçakçada “hamile” anlamıyla *ağırayaxlı* sözünün anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir (1969: 19).

“Yoksulluk” anlamında kullanılan *yoxsuzlux*, *yarlılıx*, *azıxsız*, *barsızlıx*, *tüşkünlux*, *tüşkünlük* kelimeleri ile “yoksul” anlamındaki *azıxsız*, *azığsız*, *yoxsul*, *yarlı*, *yarlu*, *barlısız*, *barlıxsız*, *barçasız* kelimeleri yakın anlamlı olarak sözlükte yer almakta ve söz varlığının zenginliğini ortaya koymaktadır. *Yoxsuzlux* kelimesinde *yok* kelimesinin üstüne ayrıca *-sız* yokluk ekinin getirilmesi, pekiştirme amacını ortaya koymaktadır. Ayrıca *yoksulluk* ve *yoxsul* ile ilgili bir kavram alanında karşıt anlamlı kelime olan *bar*’dan yararlanılarak kelime türetilmesi de ilgi çekicidir.

“Yön” başlığı altında aralarında nüans olsa da aynı yönü gösteren pek çok kelimenin olması bu alanda yine söz varlığı zenginliğinin göstergesidir.

Sayı sıfatlarından olan ve “birinci, ilk” anlamında kullanılan *birinçi*, *burungilik*, *ilgärilik*, *ilk*, *ilx*, *tör*, *baş* kelimeleri, bir kelimeye ne kadar fazla karşılık verildiğinin belirtisidir.

Bugün yabancı ve tek kelimeyle karşılanan “çoban” kelimesi, o dönemde Türkçe olarak iki farklı kelimeyle karşılık bulmaktadır. *Xoyçı* kelimesiyle *kütövçi* kelimesinden gelişen *kütüçi*, *kütövçi*, *kütüçi* şekilleri “çoban” anlamında eş anlamlı olarak sözlükte birlikte yer almaktadır. Aynı zamanda sözlükte *sürüçi* kelimesinin “çoban” anlamı da bulunmaktadır.

Törä ve *yargu* kelimelerinin pek çok anlamda kullanılması ve “hâkim, yargıç” anlamındaki *töräçi* ve *yarguçı* kelimelerinin eş anlamlı olarak

kullanılması, yukarıdaki pek çok kelime gibi Türkçe kelimelerin kullanılması ve türetilmesi açısından güzel örneklerdir.

Tavuk kelimesinin sözlükte hem Eski Türkçedeki örneğinin *taxaġu* şeklinde hem günümüzdeki hâlinin *tavux*, *tavuġ* biçiminde birlikte yer alması da dikkat çekicidir.

2.5.4. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Diğer Lehçelerin İlişkileri

Garkavets'in sözlüğü 16-17. yüzyıllar arası Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde yazılmış eserlerdeki söz varlığının derlemesidir. Bu eserlerin hangi yüzyılda yazıldığı ise ayrı bir inceleme konusudur. Ancak Oğuz Türkçesinden bazı kelimelerin ve ses özelliklerinin Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde yer alması göze çarpmaktadır. Yaklaşık 200 yıllık sürede Oğuzca unsurların yoğunlaşması, bu dönemde lehçe etkileşiminin olduğunu göstermektedir. Bu durumun, 14. yüzyılda Kırım'da yaşayan Ermeni ve Kıpçakların Osmanlı himayesine girmesiyle başladığı söylenebilir.

Bu metinlerde Kıpçak Türkçesi özellikleri ağırlıklı olarak karşımıza çıksa da Oğuz Türkçesi özellikleri de görülür. Örneğin, Köktürkçede ve Oğuz Türkçesinde “doġu” anlamındaki *doġuŝ* kelimesi, Kıpçak lehçelerinde *çıkış* şeklinde kullanıldığı hâlde Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde Köktürkçe ve Oğuz Türkçesinde olduğu gibi etkisiyle *toġ-* fiilinden yapılmıştır.

Sözlükte lehçe etkileşiminden dolayı eş anlamlılık ilişkisiyle ilgili dikkat çeken bir özellik de ortaya çıkmıştır. Kavram sözlüğünde kelime bazında Oğuz ve Kıpçak Türkçesine ait olan kelimelerin eş anlamlı olarak bulunması da söz konusudur. Sözlükte bulunan bu tarz kelimelerin aynı dönemde mi, aynı eserde mi veya farklı eserlerde mi yer aldığı burada inceleme konusu olmamış, söz varlığının kullanımında tamamen sözlüğe bağlı kalınmıştır. Farklı lehçelere ait kelimelerin birlikteliği, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin o dönemlerde bir arada yaşamasından dolayı Oğuzcanın etkisinde

kalinmasıyla açıklanabilir. Bu durum günümüzde, Türkçe ve Arapça kelimelerin, Türkçe ve İngilizce kelimelerin veya üç dildeki kelimelerin eş anlamlı olarak kullanılması gibidir: *mahallî/yerel, saha/alan, mesele/sorun/problem, kavram/konsept/mefhum* vb. Aynı şekilde o dönemin Kıpçak Türkçesi kelimeleri Oğuz Türkçesi kelimelerle birlikte eş anlamlı şekilde karşımıza çıkmaktadır. *On* “sağ” (Kıpçak) - *sağ, sah, sax* “sağ” (Oğuz); *solağay, sologay, solohay* “sol”, *xıñır* “sol” (Kıpçak, Karluk) - *sol, son* “sol taraf” (Oğuz); *xoyan* “tavşan” (Kıpçak, Karluk) – *tuşxan* “tavşan” (Oğuz); *tañlay* “damak” (Kıpçak) – *tamax* “damak” (Oğuz); *tañda* “yarın” (Kıpçak) - *yarın* “yarın” (Oğuz) kelimeleri bu duruma örnek olarak verilebilir.

“Damla” kavramının *tamçı* ve *tamla* şeklinde iki farklı ek alan tek kelimeyle ifade edilmesi de Oğuzca etkisini gösterir. *Tamla*, Oğuz Türkçesinde kullanılan kelimedir. Aynı şekilde *ırmak, dışarı* kelimelerinin de Oğuzcadan Ermeni Kıpçakçasına geçtiğini görüyoruz.

Sözlükte ses bilgisi yönünden de Oğuz ve Kıpçak unsurlarının karışık olduğu durumlar göze çarpar.

t- ~ d-: Çağatay ve Kıpçak grubunda kelime başı /t/ sesi korunurken Oğuz grubunda bu ses /d/ye dönüşür. Ermeni Kıpçakçasında her iki şeklin karşımıza çıktığı örneklerden /d/li olanlar Oğuz Türkçesinin etkisiyle açıklanabilir: *tolu, dolu; toğru, doğru; tışarı, dışarı; taş, daş* vb.

k- ~ g-: Çağatay ve Kıpçak grubunda kelime başı ön damak /k/ sesi korunurken Oğuz grubunda bu ses /g/ye dönüşür. Ermeni harfli Kıpçakçada genellikle kelime başı /k/ sesi korunurken ikili biçimler de bulunur: *künäş, günäş; kümüş, kömüş, gümüş; küzgü, güzgü, giçi, kiçi* vb.

Oğuzca yanında, Ermeni Kıpçakçasının o dönemdeki Tatar ağzından da etkilendiğini gösteren örnekler vardır. Oğuz Türkçesindeki /o/ ve /ö/ sesleri, Tatarcada sırasıyla /u/ ve /ü/ seslerine dönüşür. Sözlükte Oğuzca etkisiyle /o/, /ö/ seslerini içeren kelimeler bulunurken Tatar ağzını gösteren

o>u, ö>ü değişikliği de görülür. Bu tür örnekler bugünkü Tatarcada görülen darlaştırmaların tarihini ne kadar geriye götürebileceğimizi gösterir.

Göl kelimesi, hem Tatar ağzının etkisiyle *köl* hem Oğuzcanın etkisiyle *k>g* değişikliğine de uğrayarak *göl* kelimeleriyle karşılık bulur.

Yer anlamındaki kelime, Tatar ağzındaki biçimiyle *urun*, eski biçimiyle *orun* olarak sözlükte yer alır. *Xovun, xuvun; xozu, xuzu; tûvü, tövü, sovux, suvux; oğul, uğul; orğan, urğan* ikilileri gibi kelimeler bu duruma örnek olarak verilebilir.

2.5.5. İkili ve Çoklu Biçimler

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bir kelimenin birden fazla yazılışı karşımıza çıkmaktadır. Bu ikili ve çoklu biçimler, lehçe etkileşimi yoluyla gerçekleşebildiği gibi tonlulaşma, metatez, ses ikizleşmesi, ünlü daralması, ses türemesi, genizsileşme vb. gibi ses değişimleri yoluyla da görülebilmektedir.

Göçüşme (metatez): Türkçenin her döneminde görülen göçüşme (metatez) olayı, Ermeni Kıpçakçasında da karşımıza çıkar. Bu tür kelimelerin hem aslî hem göçüşmeli biçimleri birlikte kullanıldığı için sözlükte ikili veya çoklu şekillerde görülür: *yağmur-yamğur, xuyrux, xoyrux-xuryux, Tanır-Tenri, Tenrû, Tanrı, baryam-bayram, oğrulux- oğurlux* “hırsızlık”; *yalañaç, yalanaç, yañalaç* “çırıl çıplak” vb.

Sadece göçüşmeli biçimin kullanıldığı da görülür: *egirlik, egirlix, yegirlik (eğrilik, adaletsizlik); çaşxur (çakşır)* örneklerinde olduğu gibi.

İki ekin yer değiştirmesi şeklinde de kelimenin ikili biçimi görülür: *toğrusuzlux, toğruluxsuz* “haksızlık, adaletsizlik”.

Salaş, şalas “çardak, kulübe” örneklerinde olduğu gibi uzak göçüşme de göze çarpar.

Ünlü uyumları: Kavram sözlüğündeki ikili ve çoklu biçimler incelendiğinde ünlü uyumları açısından tutarsızlıklar göze çarpmaktadır.

Sözlükteki söz varlığında kalınlık-incelik yönünden genellikle uyum görülürken *burungilik* “birincilik”, *songi* “son, uç”, *çipçix* “küçük kuş; civciv” gibi az sayıdaki çoklu şekli olan kelimelerde uyumun dışına çıkıldığı da dikkati çeker.

Düzlük-yuvarlaklık açısından bazı ses özelliklerinden dolayı uyuma uymayan örnekler daha fazladır. *Çaravurt* “hamster”, *xundız* “kunduz”, *xatun* “kadın”, *tapkur* “kolan, at, eşek gibi hayvanların kayışı, kuşak, kemer”, *yapux* “örtülü”, *xazık, xazux* “kazık, sopa”, *boğoz* “boğaz” gibi kelimeler yanında *ğ, g>v* değişimi ve */v/nin* yuvarlaklaştırıcı etkisiyle *ayuv* “ay” (*ayığ*), *bızov* “buzağı” (*buzağı*), *aruv, arov* “arı, temiz, masum” (*arığ*), *çerüv, çeröv* “çeri, asker, ordu” (*çerig*), *kiyöv* “güvey” (*küdegü*) kelimelerinde olduğu gibi bazı Eski Türkçe eklerin değişiminden kaynaklanan uyumsuzluklar da karşımıza çıkar. Eski Türkçedeki *-GUÇI* fiilden isim ve *+GÇI* isimden isim yapma eklerinden gelişen örneklerin de zaman zaman uyuma uymadığı görülür: *aluçı, alıçı* “müşteri”, *keçirüçi* “uğurlayan”, *saxlavuçı, saxlovuçı, saxlovuçu* “vasi, koruyucu”, *aytuçı, aytıçı* “hatip, konuşmacı”, *toğuruçı* “ebeveyn; ebe; üreten, yaratıcı”, *xazuçı* “kazma”, *yırtuçılıx* “eşkıyalık” vb.

Yokluk bildiren *+s/z* ekinin de kimi zaman uyuma aykırı olduğu ve olmadığı örneklerin bir arada verildiği görülür: *aruvssuz, aruvssiz* “ahlaklı olmayan”; *oğulsuz, oğulsız* “erkek evladı olmayan” vb.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğünde diğer göze çarpan ses özellikleri şunlardır:

q>x sızıcılığı: Kıpçak, Çağatay ve Oğuz grubunda görülen art damak */q/* ünsüzünün */x/ya* gelişmesi, Ermeni harfli Kıpçakçada kelime başı,

ortası ve sonunda çok yaygın olarak karşımıza çıkar. Oğuz Türkçesinde söz başında rastlanmayan *q>x* sızıcılaşması, *Codex Cumanicus*'ta kararsızlık göstermekle birlikte her durumda görülür (Kasapoğlu Çengel, 2012: 44). Ermeni Kıpçakçasında da aynı durum söz konusudur. Özellikle *-llK* ve *-mAK* eklerinde bu kararsız durum göze çarpar. *Uzunlux*, *uzunluq*; *biyiklik*, *biyiklix*; *teränlik*, *teränlix* “derinlik”; *tögäräklük*, *tögäräklük* “yuvarlaklık, bütünlük”; *yemäx*, *yemäk*; *ötmäk*, *ötmäk* “ekmek” örneklerinde görüldüğü gibi her iki sesin kullanıldığı ikili durumlar da vardır.

Kelime başı *q>x* sızıcılaşması: Kelime başında görülen bu tür sızıcılaşma, Ermeni Kıpçakçasının en tipik ses özelliklerinden biri gibi görünmektedir: *xamışlı*, *xayalı*, *xuyu*, *xış*, *xışın*, *xırağı*, *xıravu*, *xırovu*, *xızov* “sıcak, hararet”, *xızovlu* “kızgın, yakıcı”, *xar* “kar”, *xarış*, *xulaç*, *xaplan* vb.

Kelime ortası *q>x* sızıcılaşması: *taşxın*, *talxın* “şiddetli, fırtınalı”, *topraxlı*, *balçıklı*, *axınsuv* “akarsu”, *axlı* “beyazlı”, *xıxaç* “yengeç”, *yılxı* “tek tırnaklı hayvan sürüsü”, *balıxçı* vb.

Kelime sonu *q>x* sızıcılaşması: *bulax* “pınar”, *çovrax* “pınar”, *ırmak*, *bulğax* “bulanık”, *yuvux*, *yovux* “yakın”, *oğlanlıx*, *ohlanlıx* “çocukluk çağı”, *tullux* “dulluk” vb.

Kelime başı, sonu ve ortası *q>x* sızıcılaşması: *xurğaxlıx* “kuraklık”, *tunuxlux* “boğucu hava”, *xamışlıx* “kamuşluk, sazlık”, *xurğax* “kurak”, *xurulux* “kuraklık”, *xırxar* “kırkar”, *xudalıx* “dünürlük”, *xonaxlıx* “konuk, davetli” vb.

-k ~ -g: Daha çok Çağatay Türkçesinde görülen kelime sonu /k/ ve /g/ arasındaki karışma Ermeni Kıpçakçasında da görülür: *ipäk*, *ipäg*; *töşäk*, *töşäg* vb.

-k-, -q->-g-, -ğ: Eski Türkçedeki kelime içi /q/ ve /k/ ünsüzleri Ermeni harfli Kıpçakçanın bazı kelimelerinde tonlulaşır: *alqış>algış* “hayır dua”, *tükäl>tügäl* “bütün, tamamı” vb.

Kelime içi ve sonu /x/, /q/, /h/ ve /ğ/lı biçimlerin karıştığı örnekler de vardır: *bıǵov*, *bıxov*, *buxov* “zincir”; *xadax*, *xadağ* “çivi, mih”; *ağaç*, *ahaç*, *axaç*; *toprax*, *toprah*, *toprağ*; *turaçax*, *turaçaq*, *turaçağ* “konut” vb.

ğ/g sesleri: Eski Türkçedeki /ğ/, /g/ seslerinin ek ve hece başındaki durumları ile tek ve çok heceli kelimelerin sonundaki durumları Oğuz ve Kıpçak Türkçelerini birbirinden ayıran tipik ses özellikleridir. Eski Türkçedeki kelime içi ve sonu /ğ/ ve /g/ sesleri bazen korunurken bazen Batı Türkçesinde olduğu gibi düşmüş, bazen de /v/ veya /y/ye gelişmiştir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 42).

Ermeni Kıpçakçası metinlerinde de kelime içi ve sonu /ğ/ ve /g/ seslerinin hem korunduğu hem /v/ veya /y/ye geliştiği hem de eridiği örnekleri görmek mümkündür. *Ağız>ağız*, *oğul>oğul*, *sağ>sağ* kelimeleri bu seslerin korunduğuna; *çerig>çerüv*, *soğuş>sovux*, *tüğü>tüvü~tövü* “darı”, *buzagu>bızov* “buzağı”, *arığ>aruv* kelimeleri bu seslerin /v/ye geliştiğine; *tirig>tiri* kelimesi bu sesin düştüğüne; *küyük*, *küvük* “yanık” ikilisi ile *baylavuçı* “bağlayıcı”, *tiyirmän* “değirmen” kelimeleri ise /y/ye geliştiğine örnek olarak verilebilir.

Türkçenin tarihî dönemlerinde genellikle kelime içi *ğ*, *g>v* şeklinde ses değişimleri görülürken *küyük*, *küvük* ikilisinde bu durum *ğ*, *g>y* ve *ğ*, *g>v* olarak iki şekilde karşımıza çıkar. Modern Kıpçak dillerinde *ğ*, *g>v* yanında *ğ*, *g>y* değişimi de yaygındır (Eker, 2009: 125). Bu kelimeyle *ğ*, *g>y* değişimi belki de ilk örneklerini vermektedir.

Ancak tarihî Kıpçak kaynaklarında bu seslerdeki kararsızlık dikkati çekmektedir. *Codex*’te de görülen kelime içi ve sonu *ğ*, *g>v* değişimindeki tutarsızlık, Ermeni Kıpçakçasında da karşımıza çıkar. Bu değişimlerin hepsinin Ermeni Kıpçakçası kavram sözlüğünde birlikte yer aldığı da görülür. *Dügmä*, *tüvmä*, *töymä*, *tülmä*, *tüymä* örnekleri /ğ/ ve /g/ seslerinin değişiminin bir arada görülmesi bakımından ilginç bir örnektir. *Xırağu xıravu*, *xırovu* örneğinde de her iki değişim birlikte.

Açı, açığ (ekşi, acı, buruk); *sarılıx, sarıglıx; ağrı, ağrığ* kelimelerinde görülen kelime sonundaki /ğ/ sesinin korunması ve düşmesi durumu kavram sözlüğünde iki şekilde de görülmektedir. Bu ikili şekillere *Codex*'te de rastlanmaktadır: *çeri~çerig* gibi (Eker, 2009:125).

Hece düşmesi: Sözlükte birkaç kelimedede görülür: *yorğançı, yovurğançı; yapoviç, yapıç* “gem, dizgin” vb.

Kelime başı /y/ türemesi ve düşmesi: Ermeni Kıpçakçasının kavram sözlüğünde emçäk, yemçäk (meme, meme başı); en1, en, yeñ (omuz); *egirlik, egirlix, yegirlik (eğrilik, adaletsizlik) alaca-bulaca, yalaca-bulaca* vb. kelimelerde /y/ türemesi görülürken *yıl, il* örneğinde olduğu gibi /y/ düşmesi de görülür. Bu örnekler her iki şekliyle de sözlükte yer almaktadır.

Kelime içi ve sonu ünsüz türemesi: Kelime içinde ve sonunda genellikle /n/ ünsüzünün türediği görülür. Ancak bir örnekte kelime sonu /t/ ünsüzünün türediğine rastlanır: *ertägi, ertäki, ertängi* “sabah”; *kügürçi, kügürçin* “güvercin”; *yolcun* “yolcu”, *yolçunlux* “yolculuk”; *tusnax, tusnaxt* “rehin” vb.

Kelime başı ünlü düşmesi: Kelime başında genellikle /e/ ünlüsünün düştüğü görülürken bir örnekte /ı/ ünlüsü düşmüştür: *yär* (<eyer), *yärçäg, yärcäk, yärli; yıx* (<ıduq).

Kelime başı h türemesi: *ayva>häyva, aran>haran* vb.

Kelime içi ünlü türemesi: Sözlükteki kelimelerde /ı/, /i/, /u/ ünlülerinin türediği görülür: *bulğançlıx, bulğançılıx* “bulanıklık”; *oğru, oğur1, oğrı, oğuru* “hırsız”; *yolduzçı, yolduzuçı* “astrolog; gök bilimci”; *eski, esiki* vb.

Kelime içi ünlü düşmesi: Ünlü düşmesi genellikle /ı/, /u/ dar ünlülerinde karşımıza çıkar: *satılıx, satlıx; ortalıx, ortaxlx; ulavuçı, ulovçı* “avcı” vb.

n ~ ɳ: *eniş~eniş, teniz~teniz, inir, inir* “akşam”, *menji, meni* “sonsuz”, *sınar, sinar* “arkadaş, eş”, *tan~tan* “tan, şafak” vb.

n ~ ɳ ~ m: *yün, yüm; sıxyümlü* “çok tüylü hayvan”; *xaramğu, xaranğu, xaraŋğu, xaraŋı* “karanlık”; *xaramğulux, xaraŋğulux, xaraŋğulux, xaranxulux* “karanlık” vb.

z ~ s: *azıx, asıx; sekiz, sekis* vb.

Tek kelime üzerinde görülen birden fazla ses değişiminin birlikte yer alması: İkili ve çoklu biçimlerde *o~u, ö~ü, t~d, k~g-, ğ~x, ğ~h, k~x* gibi değişimlerin birkaçının aynı kelimedede beraber kullanıldığı durumlar vardır: *çoğur, çuğur, çuxur, çuhur, çoğor; aruv, arov, aruf; yuvux, yovux* “yakın”; *aşax, aşah, aşağ; yoğarı, yoharı, yoxarı, yuğarı; teg, tek; toxsan, toğsan; toxuzınçı, toxuzunçı, toğuzunçu, toğuzunçı; ağaç, ahaç, axaç; butax, budağ, butah, budax* vb.

-b>-v, Ø: Eski Türkçedeki kelime sonu /b/ sesinin Oğuz Türkçesinin Eski Oğuz Türkçesi döneminde /v/ye, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde /v/ye ve /y/ye geliştiği görülür. Ancak Eski Türkçedeki *sub* (su) kelimesindeki /b/ sesi Eski Oğuz Türkçesinde düşmüştür (Eker, 2009:125). Ermeni Kıpçakçasının kavram sözlüğünde bu kelime *su, suv, sov* şeklinde çoklu biçimde karşımıza çıkar. Sözlükte yer alan *böbrek* kelimesi ise *bövräk, büvräk, büyräk* olarak hem /v/ hem /y/li şekilde görülür.

Çoklu biçimleriyle karşımıza çıkan *yıxöv, yığöv, yıxüv, yoğöv, yuxöv, yüxöv, yuğöv, ixöv, yaxov* (kilise, tapınak, mabet, dua evi) birleşik kelimesinin ses değişimleri ilginçtir. *Iduq eb*’den gelen kelimenin gelişimi şöyledir:

Iduq>ıyuq>ıyix>yıx gelişiminde kelime başındaki /ı/ ünlüsü, zayıf ünlü olduğu için düşmüştür; /u/ sesi de /y/nin etkisiyle daralmıştır.

eb>ew>öw>öv şeklinde gelişen *ev* kelimesi, Kıpçak Türkçesinde *öv*, Kırgız Türkçesinde *üy*, Uygur Türkçesinde *öy* biçimindedir. Eski Türkçedeki

/b/ sesinin /v/ye dönmesiyle oluşan -av/-ev ses grubu, /v/nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle Kıpçak Türkçesinde -ov/-öv biçiminde gelişmiştir (Kasapoğlu Çengel, 2012: 41).

b->m-: Kelime başındaki /b/ çift dudak ünsüzü, bazı kelimelerde /n/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin etkisiyle /m/ye döner (Kasapoğlu Çengel, 2005: 89). Akıcılaşma veya genizsileşme denilen bu ses olayına her kelimede rastlanmaz. *boynuz>müñüz*, *bacanak>macanak*, *biñ>miñ* kelimeleri bu duruma örnek verilebilir. *Boyun*, *burun* gibi pek çok kelimede ise bu durum söz konusu değildir.

-i ~ Ø: Bazı kelimelerde kelime sonu /i/ sesinin düştüğü görülür: *İçäg-içägi*; *dışar-dışarı*, *yoğar-yoğarı*, *sar-sarı* “taraf, yön” örneklerinde olduğu gibi daha çok yön bildiren kelimelerde bu durum göze çarpar.

e ~ i daralması: Eski Türkçe bazı tek heceli kelimelerle çok heceli kelimelerin ilk hecesindeki /e/ sesi bazen /i/ye dönüşür: *bedük>beyük>böyük~biyik*, *beg>beg~biy*, *tegirmen>tiyirmän*, *tiyermän*; *kelin*, *kilin*; *kebit*, *kibit* “*dükkân*”; *tiyin*, *teyin* “*sincap*” vb.

“Sahip” anlamındaki *idi* kelimesinden gelişen *eyä*, *iä*, *iyä*, *egä* kelimelerinin çoklu şekilde görülmesi de ilginçtir.

U ~ I karışımı: *tülkü*, *tilki*; *üskülü*, *üsküli* “*keten*”; *küzün*, *küzün*; *altın*, *altun*; *yarlı*, *yarlu* “*yoksul*” vb.

A>U, O: Kelime içindeki /v/nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle bu değişim zaman zaman görülür: *tavar>tuvar*, *tovar*, *dvar*, *duvar* “*davar*”; *yağux>yuvux*, *yovux*; *avuç>ovuç* vb.

b ~ p: *tabor*, *tapor* “*küme*, *ordugâh*”; *tibsizlik*, *tipsizlik* “*uçurum*; *cehennem*”; *saçbağ*, *saçpağ* “*saç bağı*, *toka*”; *küpçäk*, *kübçäk* “*tekerlek*, *çark*” vb.

Ses ikizleşmesi: Sözlükte tek örnekte rastlanır: *issi* “sıcak, kızgın”.

2.5.6. Şekil Yönünden Söz Varlığı Üzerine Genel İnceleme

Kavram sözlüğünde şekil bakımından göze çarpan bazı özellikler şunlardır:

a. Sözlüğe dâhil edilen kelimelere bakıldığında +*GlnA* küçültme ekinin Ermeni Kıpçakçasında sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmiştir.

Eski Türkçede +*qınya*, +*qına*, +*qıya*, +*qıa*, +*kinyä*, +*kinä*, + *kiyä* ve +*kiä* şeklinde isim ve sıfatlara gelen ek, küçültme, kuvvetlendirme, sevgi anlamları katar (Akalin, 2007: 105). Bu eke Karahanlı Türkçesinde sadece +*qıya*, +*kiyä* şeklinde rastlanır (Hacıeminoğlu, 2008: 16). Çağatay Türkçesinde +*qına*, +*gina*, +*gine*, +*kine* şeklinde kullanılan ek, küçültme ifade eder (Karaağaç, 2005: 45). Kıpçak Türkçesinde de sıkça görülen eke Eski Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır.

Daha çok hayvan adlarında hayvan yavrusu olarak karşımıza çıkan +*GlnA* ekinin kullanıldığı kelime örnekleri şunlardır: *aslan-aslangına*, *buzov-buzovgına*, *xoy*, *xoyun*, *xoyın-xoyıngına* “kuzu”, *xurt-xurtkına*, *balıx-balıxkına*, *xaraxuş*, *xarağuş*- *xaraxuşkına* “kartal yavrusu”, *sıçxan*, *çıçxan-sıçxangına*, *bızov- bızovgına*, *çovrax-çovraxkına* “küçük kaynak”, *xız*, *xz-xızgına*, *oğul*, *uğul-oğulgına*, *öv* “ev”, *üv-övginä* “evcik”, *ton* “cüppe, kaftan”-*tongına* “ceket”, *xayış* “kayış, kemer”-*xayışkına* “küçük kemer” vb.

Bu ek yanında +*çlk* küçültme eki de kavram sözlüğünde karşımıza çıkmaktadır. Oğuzcanın etkisiyle görülen ekin örnekleri azdır: *sapçax* “fıçı, kova”-*sapçaçix* “küçük fıçı, kova”, *yançık*, *yançuk* “cüzdan, para çantası”, *tipçük* “kök”, *kermänçix* “kasaba”, *çipçix*, *çipçix*, *çipçix* “küçük kuş, civciv”.

Bazı kelimelerde ise +*GlnA* ekinin kalıplaşarak kalıcı isim yaptığı görülür: *taş*, *daş* “taş”-*taşgına* “çakıl” *tag*, *tah- taggına* “küçük tepe”, *yel-*

yelginä “esinti”, *su*, *suv*, *sov*- *suvgina* “dere”, *yıxöv*, *yığöv*, *yıxüv*, *yogöv*, *yuxöv*, *yüxöv*, *yuğöv*, *ixöv*, *yaxov* “kilise”- *yıxövginä*, *yığövginä*, *yuxövginä* “şapel”, *çaŋ-çaŋgina* “zil”, *yeŋ* “giysi kolu”-*yeŋginä* “manşet”.

Sözlükte sadece bir kelimedede aynı kelime için iki küçültme ekinin de kullanıldığı görülür: *oğlançix-oğlangina*.

Yine sadece bir kelimedede iki küçültme ekinin üst üste kullanıldığı görülür: *xapçux* “para çantası”-*xapçuxkına*, *xapçuxkuna* “cüzdan, küçük çanta”.

Sözlükte aynı işlevdeki iki ekin (yön gösterme) üst üste geldiği başka örnek de vardır:

artxargi, *artxarı*, *artharı* (*artqaru+gı>artxaru+gı>artxargı>artxarı~artharı*) gibi.

b. Ortaklık, birliktelik bildiren *+dAş* eki oldukça fazla görülüp ilgi çekicidir: *turdaş* “birlikte yaşayan”, *birländäş* “arkadaş; karı koca, eş, birlikte yaşayan”, *oğuldaş* “çocuğa sahip olan anne-baba”, *kelindäş* “elti”, *sınardaş*, *sınardaş* “arkadaş”, *tenädaş* “denk, yaşıtlı, akran”, *sözdäş* “muhatap, arkadaş”, *xonuşdaş* “komşu”, *övdägidäş* “komşu”, *yoldaş* “yoldaş”, *ulukündäş* “bayram vb. gibi kutlamaya katılanlar”, *ötmäkdäş* “meslektaş”; *övrändäş* “sınıf arkadaşı”, *menjärdäş* “ortak mirasçı”, *ülüşdäş* “paydaş”; *paydaş* “hissedar” vb.

Sadece *oğraşdaş*, *oğraştäş* “silah arkadaşı” örneğinde görüldüğü gibi *+tAş* ekinde ikili kullanım görülür.

c. Mastar ekleri olan *+mA*, *+mAX* ve *+mAXIIX* şekillerinin, diğer lehçelerde çok fazla olmamasına karşılık Ermeni Kıpçakçasında kalıplaşarak kalıcı isim yaptığı örnekler fazladır:

salma “atki”; *boğma* “gerdanlık, kolye”; *kökrämāx* “gök gürültüsü”, *kökrämāxlıx* “gök gürültüsü”; *xolmaxlıx* “dilekçe”; *alıştırmāx* “alış-veriş; değiş-tokuş”; *toğma* “doğan, kan bağı olan”; *toğurmaxlıx* “ebeveynlik”; *yalamax*

“lapa yiyecek”; *içmä* “içecek”; *içmäx* “içecek”; *sağırmax* “süt ürünleri”; *alışmax* “evlenme, evlilik, nikâh”; *alışmaxlıx* “evlenme, evlilik, nikâh”; *alışmamax* “bekârlık”; *bilmäxlix*, *bilmäklık* “bilgi, bilim”; *bilmämäxlix* “cehalet”; *övränmäx* “eğitim, tahsil, öğretim, öğrenim, okuma”; *övränmäklık*, *övränmäxlix* “öğrenim, tahsil, eğitim, bilginlik”; *yanmaxlıx* “yanma, yangı, ateş, ateşlilik, hararet”; *tolğanmax* “doğum sancıları”; *sağaymaxlıx* “iyileşme, tedavi, şifa”; *sağaytmax* “iyileşme, tedavi, şifa” vb.

Ayrıca bu eklerin üstüne yokluk ekinin de gelmesi ilgi çekicidir: *tügänmäxsız* “sonsuz”; *xartaymasız*, *xartaymaxsız* “öldükten sonraki ebedi hayatta yaşlanmadan kalma”; *satılmasız* “kazançsız”; *sağaymaxsız* “devasız”; *oñalmaksız*; *oñaltmaxsız* “tedavi edilemez” vb.

Sıfat-fiil eklerinin de kalıcı isim yaptığı durumlar söz konusudur: *kelir* “gelecek (zaman), gelecekteki; önümüzdeki, ertesi”; *tirinäcäk* “yaşam donatımı, geçim aracı, geçim”; *keçkän* “ölmüş, ölü; cet, ata”; *keçmiş* “ölmüş ölü, cet”; *ölgän* “ölü”; *turaçax*, *turaçaq*, *turaçag* “konut, daire”; *tayanacag* “dayanak, destek” vb.

d. Eski Türkçedeki fiilden isim yapma eki olan *-ğ/-g* ekinin Oğuz Türkçesinde düşerken Kıpçakçada yuvarlaklaştığı veya */v/ye* geliştiği görülür. Modern Kıpçak dillerinde ise kelime sonu */ğ/* ve */g/* sesleri isimlerde düşerken fiillerde */u/ya*, */w/ye* gelişir (Eker, 2009:126). Ermeni Kıpçakçasının kavram sözlüğünde */v/li* şekil yaygın olarak görülürken erimiş şekil de karşımıza çıkar: *ölçöv*, *ölçü*; *yazov*, *yazu*, *yazuv*; *boyov*, *boya* vb. Ermeni Kıpçakçasında tüm şekillerin birlikte görülmesi yine lehçe etkileşiminin göstergesi olarak kabul edilebilir. Sözlükteki *kütöv* “otlak” ve *xızov* “sıcak, hararet” kelimeleri de yine bu ekin değişimine örnektir:

küt-ü-g>kütüw>kütüv>kütöv

qız-ı-ğ>qızuw>qızuv>xızov.

Bu ekin gelişimine *örtöv* “örtü”, *yapov*, *yabov* “kapak, örtü”, *bağlov* “düğüm, bağ”, *sorov* “soru”, *tergöv* “denetim”, *izdöv* “araştırma; dava”, *tutov* “mülk” örneklerini de verebiliriz.

f. Eski Türkçe *-Guçl* fiilden isim yapma ekinin Ermeni Kıpçakçasında *-GUçl>-vUçl* değişimine uğradığı görülür: *saxlavuçi*, *saxlovuçi*, *saxlovuçu* “vasi, hami”; *közlävüçi* “gözetleyici”, *izlövüçi*, *izdövüçi*, *izdävüçi* “arayan; davacı”, *xapsavuçi* “yağmacı; yırtıcı”, *tergövüçi*, *tergävüçi* “araştırmacı”, *yırlavuçi* “şarkıcı” vb.

Bazı örneklerde sondaki ünlünün düştüğü de görülür: *tirmavuç*, *tirmavuçi* “tarak, tırmık” gibi.

g. Aynı şekilde *-Gçl* ekinde bulunan *ğ/g* ünsüzünün *okı-ğ-çı>okı-v-çı>oku-çı>oxuçi* örneğinde olduğu gibi düştüğü görülür. Bu ek ünsüzle biten kelimelerde *-lçl/-Uçl/-Uçu* biçimlerinde kendini gösterir: *çınıxtıruçi*, *çınıxturuçi* “eğitici, öğretmen”; *tapuçi* “bulucu, mucit”; *arituçi* “arıtıcı, günahlardan kurtarıcı”; *berüçi*, *berüçü* “verici, ihsan eden”; *xutxaruçi*, *xutxaruçu* “kurtarıcı”; *yaratuçi*, *yaratuçu* “yaratıcı”; *tirgizüçi* “diriltici”; *etüçi*, *etüçü* “yaratıcı”; *barıştıruçi*, *barışturuçi*; *baxuçi*, *baxıçı* vb.

Çok nadir olarak ünsüzle biten kelimelerde de *-çu* şekli ikili biçim olarak görülür: *közätçi*, *közätüçi* vb.

Bu ekin, yukarıdaki örneklerinden anlaşıldığı gibi bazen ünlü uyumuna uyduğu bazen uyuma aykırı şekilde kullanıldığı da göze çarpar. Her iki durumun birlikte yer aldığı örnekler de vardır.

h. Eski Türkçedeki *-AGU* ekinin büzülmeyle Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde *-aw-*, *-au-*, *-ov-* ses gruplarına geliştiği görülür (Eker, 2009:128). Sözlükte *bızov*, *kiyöv* gibi kelimelerde Kıpçakça özellikler görülürken *xırağu*, *xıravu*, *xırovu* örneğinde olduğu gibi karışık şekiller de karşımıza çıkar.

1. Eklerde benzeşme: Kazakça ve Kırgızcada bugün düzenli olarak görülen eklerde benzeşme örnekleri, sözlükte az da olsa yer almaktadır. Bu durum, bu ses olayının belki de Ermeni Kıpçakçasında ilk örneklerini göstermesi bakımından önemlidir. Eski Türkçede +//G isimden isim yapma ekindeki /g/, /ğ/ sesinin sızıcılaşıp /w/ye dönmesi ve bu sesin de düşmesi sonucunda oluşan ek, tonlu ünsüzle biten isimlere +dU; tonsuz ünsüzle bitenlere +tU şeklinde gelir (Kasapoğlu Çengel, 2005: 117). Ermeni Kıpçakçasında bu özellikler az da olsa görülür ve genellikle Batı Türkçesinde görülen //li şekilleri ile birlikte sözlükte bulunur. *tatlı/tattı, yarımlik/yarımdık, uçxunlu, uçxundu* “kıvılcımlı”. Kelimelerin asimilasyona uğramış ve uğramamış şekliyle birlikte görülmesi, söz konusu ses olayının yeni başladığını gösterir.

Tezde uygulama alanı olarak hazırlanan Ermeni Kıpçakçasının kavram sözlüğünde bulunan söz varlığı pek çok yönden ele alınıp incelenebilir. Burada genel olarak anlam, ses ve şekil yönünden göze çarpan özellikleri verilen söz varlığının bugün hangi Kıpçak lehçelerinde yaşadığı ve ayrıntılı olarak tarihî geçmişini ele alış ayrı ve ilgi çekici bir inceleme konusudur. Söz varlığının özet şeklinde gramer incelemesi, sözlüğün mega yapısı içinde yer alan sözlük grameri bölümünün de verilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır. Bazı sözlüklerin özellikle sonunda görülen gramer özetleri sözlüğün bir parçasını oluşturur. Burada tezin konusuyla uyumluluk açısından ses ve şekil bilgisine detaylı şekilde girilmemiş, belli başlı dikkat çekici özellikler kısaca ele alınmıştır. Ancak verilen kısa bilgilerin de bu alanda çalışanlara katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

SONUÇ

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü 11. yüzyıla ait olmasına rağmen bugün, dünyadaki sözlük bilimi çalışmalarına bakıldığında Türkiye'nin bu alanda yeni ve yetersiz olduğu gözlenmektedir. Sözlük biliminin, *sözlük yazma* ve *sözlük araştırması* olarak ikiye ayrıldığı kabul edilirse Türkiye'de sözlük biliminin genellikle uygulama alanıyla ilgili olan sözlük yazma kısmı üzerinde durulmaktadır. Ancak kuramsal açıdan ve bilimsel bir disiplin olarak işlev gören ve sözlük biliminin diğer kolu olan sözlük araştırması; sözlük tarihini, eleştirisini, tipolojisini, yapısını, kullanımını ve diğer özelliklerini de içine almakta; Türk dilinde genellikle sözlük biliminin bu ikinci kolu göz ardı edilmektedir. Ülkemizde bununla ilgili çalışmaların sınırlı sayıda kaldığı, yeterli düzeye ulaşamadığı gözlenmektedir. Sözlük bilimi alanında daha hızlı ilerleyebilmek için çalışmaların bu yönde ve yoğun şekilde devam etmesi, eksikliklerimizin giderilmesi gerekmektedir.

Bu eksiklikten yola çıkarak tez konusu alanı olarak sözlük bilimi tercih edilmiş ve özellikle bu alanın pek dokunulmamış olan kavram sözlükleri konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte yine son yıllarda üzerinde çalışmaların yoğunlaştığı Ermeni harfli Kıpçakça alanı da tezimizin uygulaması açısından uygun görülmüş ve bu alanın söz varlığı tezimizde bir kavram sözlüğü oluşturmada malzeme olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla tezde, sözlük biliminin iki temel bölümü ele alınmaya, hem teori hem uygulama kısmı birlikte verilmeye çalışılmıştır.

Tezin ilk bölümünde, ülkemizde fazla bilgiye ulaşılmayan kavram sözlükleriyle ilgili yabancı kaynaklar da taranarak bu yayınlar üzerinde değerlendirme yapılmış ve buradan elde edilen bilgilerle kavram sözlüklerinin teorik çerçevesi ortaya konulmuştur. Bununla birlikte sözlük biliminin *sözlük araştırması* bölümü olarak sözlüğün ve sözlük biliminin tarihi, yapısı, tipolojisi, eleştirisi, kavram sözlüklerinin Batı'da ve Türk dilindeki tarihî seyri ele

alınmıştır. Böylece Türk dili ve sözlük bilimi alanlarındaki önemli boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır.

Tezin uygulaması olan ikinci bölümde ise Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığından yararlanılarak kavram sözlüğü oluşturulmuş; bu sözlük üzerinden hem tezin teorik kısmına göre inceleme yapılmış hem de söz varlığı ile ilgili genel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Yapılan araştırma ve incelemeler doğrultusunda ulaşılan bilgilere göre ve kavram sözlüğü denememizin hazırlanma aşamasında edinilen tecrübe neticesinde Türk dili ve sözlük bilimi alanına katkıda bulunacak bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, teori ve uygulama kısımlarına göre iki açıdan ele alınabilir.

Tezin, sözlükler ve kavram sözlükleriyle ilgili teori kısmından çıkarılabilecek sonuçları şöyle maddeleyebiliriz:

1. Sözlük yazmak, insanların duyduğu çeşitli ihtiyaçlardan doğmuştur. Bu ihtiyaçlar bazen dinî, bazen ticari bazen de kültürelidir. Bu etkinliğin temelinde ise insanları bilgilendirme, eğitme, insanlar arasında anlaşmayı sağlama bulunmaktadır. Uygulanan yöntemler ise her dönemde farklıdır.

2. Yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Mezopotamya, Anadolu, Çin, Hindistan, Arabistan, eski Yunan ve eski Roma'da sözlük çalışmalarının ilkel örneklerine genel olarak bakıldığında belli konulara, kavram alanlarına göre düzenlenen sözlük geleneğinin alfabetik sözlüklerden daha eski olduğu ortaya çıkmaktadır.

3. Genel olarak bakıldığında sosyal ihtiyaçlar ve zorluklardan dolayı sözlüklere gerek duyulmuş ve ilk örnekleri kelime listeleri şeklinde verilmeye başlamış olsa bile dinî ve eğitim amaçlı faaliyetlerin de sözlüklerin üretilmesine vesile olduğu dikkati çekmiştir. Eski Çağlardan beri dinî etkenlerin sözlük biliminin gelişmesinde oldukça etkili olduğu, Hindistan'da, din adamlarının dinî ilahi ve metinlerin dili olan Sanskritçeye ulaşması için;

Çin’de, Konfüçyüs’ün çalışmalarına erişebilmek için; Arabistan’da, Kur’an’daki çoğu bilinmeyen kelimeleri açıklamak için; Avrupa’da da din adamları İncil’in ve dolayısıyla kilisenin dilini öğretmeyi amaçladıkları için sözlükçe ve sözlüklere gerek duyulduğu ortaya konulmuştur.

4. Genellikle sözcük bilimi ile sözlük bilimi terimleri birbirine karıştırılmaktadır. Tezde bu konuya da değinilerek aralarındaki farklar ve ilişkiler ortaya konulmuş ve konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre bu iki terim arasında sıkı ilişkinin söz konusu olduğu, sözlük biliminin pek çok yönden sözcük bilimine dayandığı ve sözcük biliminin sözlük bilimini tamamladığı söylenebilir.

5. Sözlük bilimi, kuramsal ve uygulamalı olarak iki yönlü ele alınmakla birlikte yapılan araştırma ve incelemelere göre Türk dilinde daha çok uygulama kısmına ağırlık verildiği, kuramsal yönü üzerinde yeteri kadar durulmadığı gözlenmiştir.

6. Sözlüğü oluşturan yapıların, temel ve yardımcı yapılar olarak ikiye ayrılabilceği sonucuna varılarak bu yapılarla ilgili tezin ilk kısmında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Tezin uygulama kısmında ise bu bilgilerden yararlanılmış ve oluşturulan kavram sözlüğü denemesi bu doğrultuda incelenmiştir. Böylece son yıllarda yeni bir konu olarak ele alınmaya başlanan bir sözlüğün yapısına göre kaç bölüme ayrıldığı, ayrıntılı ve uygulamalı olarak verilmeye çalışılmıştır.

7. Yurt içinde ve yurt dışında yapılan sözlük sınıflandırmalarına bakıldığında sözlüklerin çok çeşitli olması, hedeflenen fonksiyonlar ve yeniliklerin artmasıyla oluşan değişiklikler göz önüne alınarak sınıflandırmaların da yenileneceğinin kaçınılmaz olduğu görülmüştür.

8. Kavram sözlükleri hem yurt içinde hem de yurt dışında farklı adlarla ifade edilmektedir. Türk dilinde çok sık karşılaştığımız terim karmaşasının, kavram sözlükleri söz konusu olduğunda yabancı dillerde de karşımıza çıktığı

görülmüştür. Türk dilinde *kavram sözlükleri*, *adbilimsel sözlükler*, *düzensel sözlükler*, *sistematik sözlükler*, *konusal sözlükler*, *konu sözlükleri* gibi farklı şekillerde karşımıza çıkan kavram sözlüğü terimi, yabancı dillerde de farklılaşmaktadır. Anlamına göre düzenlenen sözlükler başlığında *alfabetik olmayan (non-alphabetical)*, *kavramsal (conceptual)*, *ideografik (ideographic)*, *ideolojik (ideological)*, *kavramsal (notional)*, *onomasiolojik (onomasiological)*, *semantik (semantic)*, *sistematik (systematic)*, *tematik (thematic)*, *konusal (topical)* vb. ya da *thesaurus*, *leksikon (lexicon)* gibi adlarla ele alınmıştır.

9. Sözlük aşamasına gelmeden önce *kelime listesi*, *dizin*, *terim dizini (nomanciator)* gibi isimler alan bu sözlükler zamanla sözlük bilimciden sözlük bilimciye göre değişik özellikler göstermiş, farklı adlarla anılmıştır. Bu tür sözlüklere değişik adlar verilmesinin sebebi, sözlük yazarının sözlüğü hazırlarken hangi ölçütü ön plana çıkardığıyla açıklanabilir. Dolayısıyla bu sözlükler için, söz varlığının anlamsal yakınlığı, özellikleri doğrultusunda düzenlenmesine göre *semantik*; Yunanca *idea* (kavram) isminden ve *grapho* (yaz-) fiilinden türetilip kavramyazı (ideogram) olarak bir yazı sistemini belirtmesine rağmen bu tür sözlüklerin uygulama ve teorisiyle ilgili sözlük bilimin bir dalı olarak kullanılmasına göre *ideografik*; söz varlığındaki tüm kelimeleri kapsamasını arzu edenlere, dünyanın düzenini tam olarak ortaya çıkarmayı düşünenlere, evrene bakışa veya dünya görüşüne ve yine kavram anlamında düşünülmesine göre *ideolojik*; Aristo'nun kavram geleneğinin etkisi ve kavramın temel alınmasına göre *kavramsal*; belli bir sisteme göre düzenlenmesinin esas alınmasına göre *sistematik*; iki şey arasındaki bilinen benzerlikten bilinmeyen benzerliğe ulaşma yolunu bulmaya, genel görünüşleri birbirine benzemeyen iki şey arasındaki kısmi benzerliğe dayanan analojiyi esas almasına göre *analojik*; belli konulara göre düzenlenmesi düşünülerek *konusal* veya *konulu*; belli temalara göre düzenlenmesi dikkate alınarak *tematik*; onomasiolojik teriminden sonra modern anlamda P. M. Roget'in *Roget's Thesaurus* adlı ünlü çalışmasının baz alınmasına göre *thesaurus* terimleri tercih edilmiş gibi görünmektedir.

10. Bir dilin söz varlığını ele alıp sözlüğün temel ögesi olan kavramları esas almasını, kavramdan kelimeye gitme prensibini düşünerek ve Doğan Aksan'ın seçimini de yerinde görerek tezimizde Türk dili için uygun bulunan *kavram sözlüğü* terimi tercih edilmiştir. Kavramdan veya anlamdan kelimeye doğru giden, alfabetik olmayan ve çeşitli adlarla anılan kavram sözlükleriyle ilgili terim karmaşası yaşanmaması için Batılı çoğu sözlük bilimciler gibi tek terimin kullanılmasının uygun olacağı düşünülmüş ve bu tür sözlüklerin tümü için kavram sözlüğü teriminin kullanılması kararlaştırılmıştır.

11. Yurt içinde ve dışında sözlük bilimciler tarafından değişik gruplar içinde ele alınsa da genel olarak bakıldığında kavram sözlüklerinin aslında sözlük hazırlama yöntemi, biçimi olarak sözlüklerin makro yapı özellikleriyle ilgili olduğu sonucuna varılmıştır. Bu tarz sözlükler daha çok söz varlığının sözlükte düzenlenmesi ölçütüne göre değerlendirilmiş ve farklı adlarla sınıflandırmalar içinde yer almıştır. Hatta günümüzdeki yeni eğilimlere bağlı olarak son yıllarda yapılan sınıflandırmalar içinde kavram sözlüklerinin farklı bir ölçüt altında yer alabileceği de düşünülmektedir.

12. Kavram sözlüklerinin sözlük bilimciler tarafından yapılan sınıflandırmalarda değişik gruplarda bulunmasının sebebi olarak bu sözlüklerin ayrı ayrı özelliklerinin farklı sınıflandırma ölçütlerinden birkaçına uymasından ve bu tür sözlükler arasında görülen küçük farklılıkların dikkate alınmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

13. Değişik adlarla ele alınan kavram sözlüklerinin ortak özelliğinin bir düşünceden, bir kavramdan, bir anlamdan, bir temadan yola çıkılarak bunlarla ilişkili, anlam yakınlığı olan kelimelerin belli sisteme göre sınıflandırılmasıyla oluştuğu sonucuna varılmıştır.

14. Kavram sözlüklerinin oluşumunda kavramların etkili olduğu düşünülerek öncelikle tartışmalı olan *kavram* konusuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Kavram konusunda özellikle felsefe, mantık, psikoloji ve ruhbilimi alanlarında uzun dönem çalışmalar yapılmış, dil biliminde de

kavram konusu önemli yer tutmuştur. Buna göre belli konu, tema veya kavram alanlarına göre sınıflandırma geleneğinin sözlük bilimi ve dolayısıyla dil bilimi alanıyla ilgili olduğu kadar Aristo, Eflâtun'a kadar gittiği ve onlardan etkilenildiği yani mantık ve felsefeyle de ilgili olduğu ortaya konulmuştur. O dönemlerde kavramların ortak veya ayırıcı özelliklerinden yola çıkılarak bazı sınıflandırmalar yapıldığı ve kavramsal biçimin çok eski dönemlere kadar dayandırıldığı; hatta Eski Çağlardan günümüze kadar gelen mantık ve felsefeyle ilgili kaplam, içlem, cins, tür vb. gibi konuların kavram sözlüklerinin oluşmasında rol oynadığı, o dönemlerde kullanılan kavram ve sınıflandırmayla ilgili bilgilerden günümüzde hâlâ yararlanıldığı ortaya çıkmıştır.

Kavram sözlüklerinin tarihî gelişimi ise tezde iki yönlü ele alınmış ve hem Batı'da hem Türk dilinde bu sözlüklerin ilk örneklerinden günümüze kadar belli başlı örnekleri verilerek kavram sözlüklerine genel bir bakış açısı sağlanmıştır.

15. Batı'da kavram sözlüklerinin gelişimine bakıldığında, yabancı kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda Eski Çağ'da daha çok ansiklopedik eserlerin konularına göre düzenlendiği, Orta Çağ Avrupa'sında din olgusunun, sözlükçülüğün gelişmesinde önemli ilham kaynağı olduğu dikkati çekmiştir. Dil bakımından Tanrı'nın yarattığı her şeyi düzenleme yani tüm dünyayı sözlükte belli sınıflara, konulara ayırıp sunma isteğinin, İngilizce tarihinin başlangıcında özellikle Orta Çağ boyunca güçlü olduğu; *sözlük* teriminin herhangi bir tür veya biçimi kastetmediği zaman Avrupa'da Orta Çağ boyunca tematik düzenin baskın olduğu; alfabetik düzenin oldukça sınırlı olup çok az kullanıldığı ve prestijli olmadığı gözlenmiştir.

16. Avrupa'da 16. ve 17. yüzyıl boyunca kavramsal ve alfabetik biçimlerin başvuru çalışmalarında yaygınlaştığı görülmüştür. Kavramsal biçimin önceleri daha fazla tercih edilirken basım tekniğinin gelişmesi, matbaa kullanımının yaygınlaşmasıyla sözlüklerin alfabetik düzenlemesi teknik olarak daha kolay olduğu için özellikle 17. yüzyılda alfabetik tarzın ön

plana çıktığı; böylece kavramsal düzenin Peter Mark Roget'ın 1852 tarihli *Thesaurus of English Words and Phrases* adlı eserine kadar sözlüklerde neredeyse kullanılmaz olduğu dikkati çekmiştir.

17. *Roget's Thesaurus*'un sınıflandırma planı ile yeni bir çığır başladığı, 19. yüzyılda konulara, kavram alanlarına göre düzenlenen sözlüklerin artık farklı şekilde ve *thesaurus* adıyla yeni bir boyut kazanmaya başladığı gözlenmiştir.

18. Batı'da, Eflâtun'dan Orta Çağ âlimlerine kadar kullanılan ayırıcı eş anlamlı sözlüğün (*discriminating synonymy*), Roget'tan itibaren yön değiştirdiği; birikimli eş anlamlı sözlüğe (*cumulative synonym dictionary*) doğru geçiş yapılıp bu sözlüğe özellikle Anglo-Sakson gelenekte *thesaurus* adı verildiği görölmüştür.

19. Batı'da ilk örneklerinden günümüze kadar yapılan çalışmalara bakıldığında kavram sözlüklerinin ya evrensel olarak düşünölüp tüm söz varlığıyla mantıksal ya da felsefi sisteme göre oluşturulduğu veya kullanımda çeşitli faydalar sağlama düşüncesiyle belli bir dilin sınırlı çerçevesinde düşünölüp seçilen konu, tema veya kavram alanlarına göre hazırlandığı görölmektedir.

20. 19. yüzyılda Avrupa'da Roget'ın *Thesaurus*'u ile kavram sözlüklerinde başlayan değişim ve gelişmenin 20. yüzyılda daha da arttığı, bu tarzın farklı düzenli ve amaçlı çeşitlerinin ortaya çıkmaya başladığı görölmüştür. Alfabetik sözlükler yine son dönemlerde baskın olsa da kavram sözlüklerinin de farklı şekillerde modern anlamda sözlük dünyasında yerini korumaya çalıştığı dikkati çekmiştir. Özellikle son yıllarda teknolojinin gelişmesiyle kavram sözlüklerinin bilgisayar ortamında geliştirilen örnekleri de ilerleme kaydetmiş, modern elektronik uygulamalar kavramsal ağ şeklini alma eğilimine geçmiştir.

21. Son dönemlerde oluşturulan kavram sözlüklerinde farklılıklar da kendisini göstermektedir. Bazı sözlükler kavram alanlarına göre sadece kelimeleri düzenleyip tanımları da verirken bazıları resim, tablo gibi görsel unsurları da kullanarak yalnız kelimeleri değil, kelime gruplarını, deyimleri, alıntıları, kalıplaşmış ifadeleri de sunmaktadır. Kimi kavram sözlüklerinde tüm söz varlığı verilmeye çalışılırken kimisinde sınırlamaya gidilmekte, özellikle dil öğretme amaçlı hazırlanan sözlüklerin bir kısmında soru-cevap, alıştırmalar kısmı da bulunmaktadır.

22. Dünyada kelime listesi, sözlükçe, dizin şeklinde oluşmaya başlayan kavram sözlükleri, asıl sözlük anlamında Avrupa'dan önce Araplarda oluşturulmuştur. Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle ve Arapça, Farsça sözlüklerin etkisiyle bu gelenek bize de geçmiştir.

23. Türk dilinin ilk kavram sözlüğü örneklerinin İslâmiyet'in kabulünden sonra genellikle Arapça ve Farsça kavram sözlüklerinin satır arası Türkçe karşılıklarının yazılmasıyla oluşturulduğu görülmektedir. Arapça ve Farsça sözlüklerin etkisiyle dilimize giren tarihî kavram sözlüklerinin genellikle temel söz varlığını ortaya koyacak isimler kısmının belli konulara, kavram alanlarına göre oluşturulduğu dikkat çekmiştir.

24. Türk dilinin tarihî kavram sözlükleri incelendiğinde bazı farklılıkları ve tutarsızlıklarına rağmen benzer konu başlıklarının oldukça fazla olduğu gözlenmiştir. Özellikle Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Uygur ve Batı Türkçesindeki sözlüklerde yer alan ortak konular genel olarak şunlardır:

Gök ve gökte bulunanlar, yer ve yerde bulunanlar, din, insanlar (vücudu ve fiziksel/ruhsal özellikleri), hayvanlar (atlar, kuşlar, böcekler, sürüngenler, suda yaşayanlar, yabani/evcil vb.), bitkiler, sayılar, renkler, ev ve araç, gereçleri, giyim-kuşam, silah, savaş ve atlar, değerli madenler, meslekler ve zanaatlar vb.

25. Türk dilinin Batı sahasında oluşturulan kavram sözlüklerinin ise manzum ve mensur olarak iki farklı şekilde oluşturulduğu görülmüştür. Özellikle manzum olanları dil ve bilim öğretmek, kelime ezberletmek üzere eğitim, öğretim amaçlı olarak belli konulara göre hazırlanmış ve 15. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Ders kitabı niteliğinde hazırlandığı için hacimce küçük olan bu sözlüklerin diğer dönem sözlükleriyle karşılaştırıldığında konu dağılımında bazı değişiklikler olduğu dikkati çekmiş, belli ilim alanlarına göre kavram alanları oluşturulduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte başlangıcından itibaren bu tür sözlüklerin genel olarak isimler kısmının konularına göre ayrıldığı görülürken Batı sahasında yazılan özellikle manzum sözlüklerde fiiller ve diğer kelime türlerinin de bu sınıflandırmalarda yer aldığı göze çarpmaktadır.

26. Türk dilinde Harezmi Dönemi'nden Cumhuriyet dönemine kadar meydana getirilen bu tür sözlüklerin genel olarak ortak özellikleri; iki veya çok dilli olmaları, tüm söz varlığının değil de çoğunlukla isim soylu kelimelerin belli konulara göre sınıflandırılmaları, özellikle dil öğretme amaçlı olmaları ve buna bağlı olarak belli konulara, kavram alanlarına göre hazırlanmaları, sınıflandırmaların çok fazla alt başlıklara ayrılmamaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bu tür sözlüklerin Rus sözlükçülük ekolüne göre *tematik sözlük* olarak da adlandırılabilceği sonucuna varılmıştır.

27. Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yazılan bu sözlüklerde sınıflandırmanın ve hiyerarşik düzenin oluşturulmasında dil bilimsel yöntemlerden ziyade geleneksel yöntemlerin (eş, yakın veya zıt anlamlılık vb.) kullanılarak birbiriyle anlamca ilişkili, aynı kavram alanına giren kelimelerin, aynı sınıflandırma içinde sözlüğe yerleştirildiği, hatta aralarında sıkı anlam ilişkisi olmayan kelimelerin de bir arada verildiği, karışıklıkların olduğu dikkat çekmektedir.

28. 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkçesinde bu tür sözlüklerin, Batı'nın ve matbaanın etkisiyle yerini alfabetik sözlüklere bıraktığı, belli

kavram alanlarına göre oluşturulan manzum ve mensur sözlüklerin sayısının ise gittikçe azaldığı söylenebilir.

29. Cumhuriyet Dönemi'nde Latin alfabesinin kabul edilmesi ve Türk Dil Kurumunun kurulmasıyla Türk dili alanında sözlük çalışmalarının arttığı, genellikle alfabetik sözlüklerin oluşturulduğu, kavram sözlükleri alanında ise fazla ilerleme kaydedilmediği gözlenmiştir. Bazı denemeler yapılmışsa da bu sözlüklere pek rağbet edilmemiştir.

30. Son yıllarda Batı'da sözlükçülüğün ilerlemesi, dil biliminde kavram alanı kuramının gelişmesi ve bu tür sözlüklerin hem basılı hem elektronik olarak artış göstermesi nedeniyle Türk diliyle ilgili hem yurt içinde hem yurt dışında kavramsal sözlük çalışmalarının arttığı dikkat çekmiştir.

31. Kavram sözlüklerinin sınıflandırma sistemi ve anlam ilişkilerine bakıldığında bu sözlüklerde söz varlığının önce geniş kapsamlı büyük sınıflara veya kavram alanlarına ayrıldığı, sonra yine bu alanların daha dar alt gruplara bölündüğü ve böylece sistemli hiyerarşik bir düzen içinde sözlüğün oluşturulduğu görülür. Bu kavram alanlarının oluşturulmasında hiyerarşi ve taksonomi ile birlikte kelimeler arasındaki eş anlamlılık, zıt anlamlılık, eş adlılık, alt anlamlılık, üst anlamlılık, parça-bütün ilişkisi gibi dizisel (paradigmatik) ilişkiler de önemli rol oynamaktadır. Sözcükler arasında pek çok anlam ilişkisi olmasına rağmen kavram sözlüklerinin oluşumunda yer alan ve mantık bilimiyle de bağlantılı olan (eşitlik veya özdeşlik, kapsama veya içerme, zıtlık veya çelişme gibi) belli başlı anlam ilişkileri de söz konusudur. Ayrıca temalar ve konuların da sınıflandırmada temel rolü üstlendiği görülmektedir.

32. Kavram sözlüklerinin sınıflandırma sisteminde hiyerarşi, taksonomi yanında bazı anlam ilişkileri olsa da bu sınıflandırma, çok boyutlu işlem olup sözlük yazarından yazarına göre değişiklik göstermektedir. Bazı uzmanlar tarafından evrensel bir sınıflandırma taslağı önerilmiş olsa da üzerinde uzlaşılan bir şema bulunmamaktadır. Tezde örnek olarak verilen belli başlı

sözlüklerin sınıflandırmalarında bazı ana ve alt başlıklar ortaklık gösterip bazı kavram alanları birbirine benzetmekle birlikte yine yazara, kültüre, dile, yer ve zamana bağlı olarak farklılıklar olmakta ve dünya çapında kabul edilen bir hiyerarşi veya kararlaştırılmış bir sınıflandırma biçimi ile bu sınıfa gönderme yapılacak kesin bir sözcük grubu ne yazık ki tam anlamıyla ortaya çıkamamaktadır. Zamana, yere ve kültüre bağlı olarak etkilenme olabileceği gibi bir dilin söz varlığındaki kelimelerin anlamlarının değişmesi veya yeni bir kelimenin dile girmesinin de bu sözlükleri oluşturan sınıflandırmaları etkileyebileceği görülmektedir.

33. Bu tür sözlüklerin oluşturulmasında bazı unsurların son derece etkili olduğu görülmüştür. Bu unsurlardan ilk sırayı millî söz varlığı almaktadır. Söz varlığı kavram alanlarını oluşturmada sözlük yazarını yönlendirmekte ve hangi kavram alanlarının meydana getirileceği konusunda belirleyici olmaktadır. Bu nedenle sınıflandırmalar dilden dile değişiklik gösterebilmektedir. Aynı durum alt başlıkların oluşmasında da söz konusudur. Tüm diller için geçerli olabilecek ortak kavram alanları bulunsa bile dilden dile, kültürden kültüre göre değişen alanların, bölümlerin bulunması kaçınılmazdır.

34. Kavram sözlüğünün oluşturulmasında söz varlığı için yapılan tanımların da çok önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Bazı durumlarda bir kelimenin farklı birkaç alana girebileceği problem olarak karşımıza çıkmıştır. Kavram sözlüğü hazırlayanlar için bu önemli bir sorundur. Böyle bir durumda kavram sözlükleri ya bu tür bir kelimeyi en uygun olabilecek tek alanda göstermekte veya hangi alanlar içine dâhil olabiliyorsa o alanlar içinde ayrı ayrı vermektedir. Bu sorunun tamamen olmasa da kısmen çözülmesinde tanımlar önemli bir yere sahiptir. Üstelik bazı kelimelerin yan ve mecaz anlamları dışında farklı anlamları olduğu ve bunların hepsinin farklı kavram alanlarına dâhil olabileceği düşünüldüğünde tanımların daha da önem kazandığı görülmektedir. Eksiksiz, ayrıntılı şekilde yapılacak bir tanımın, o

kelimenin hangi kavram alanı için uygun olduğuna karar verilmesinde etkili olacağı, daha doğru tercih yapılmasını sağlayacağı kanaatine varılmıştır.

35. Böyle sözlüklere başvuru, yazardan yazara değişkenlik gösteren insan bilgisinin organizasyonuna dayandığı için kolay olmamış; bu tarz başvuru kitaplarında, aramayı kolaylaştırmak için alfabetik dizin kullanılmasının elzem olduğu ortaya çıkmıştır.

Tezin uygulaması olan ikinci kısımda ise ilk kısımdaki teorik bilgilerden yararlanılarak kavram sözlüğü hazırlanmış ve bu sözlüğün yine bu bilgiler ışığında çeşitli yönlerden incelemesi yapılmıştır. Türk dili alanında sözlüklerle ilgili bu tarz inceleme ve çalışmaların yapılmadığı düşünüldüğünde uygulama kısmının da sözlük bilimi çalışmaları için önemli olduğu, başlangıç niteliğinde olan bu çalışmanın geliştirilerek devam etmesi gerektiği düşünülmektedir.

Ayrıca kavram sözlüğü malzemesi için tercih edilen Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin yine Türk dili alanında yeni çalışma sahası olduğu düşünülmürse burada verilen özellikle söz varlığı ve bununla ilgili bazı açıklamaların alanla ilgili çalışma yapanlara çeşitli yönlerden katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Yukarıda teorik bölümle ilgili elde edilen sonuçlar verilmiştir. Uygulama bölümünden çıkarılabilecek sonuçlar ise şöyle maddelendirilebilir:

1. 16. ve 17. yüzyıllarda Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılan metinlerin söz varlığındaki Türkçe isim soylu kelimelerden yola çıkılarak oluşturulan kavram sözlüğü hazırlanırken sadece tek anlam ilişkisinin veya sistemin yeterli olmadığı görülmüştür. Kavram alanı, tema, hiyerarşi, taksonomi, parça-bütün ilişkisi, eş veya yakın anlamlılık, zıt anlamlılık, alt, üst veya eşin anlamlılık gibi kavram sözlüğünü oluşturan unsurların birkaçı aynı başlık altında kendisini gösterebilmektedir.

2. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğünde tarihî ve yaşayan lehçelerde sıkça görülmeyen söz varlığına rastlanmasının, Türkçenin tarihî sözlüğüne önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Kavram sözlüğünde yer alan kelimelerin pek çoğunun bugün ya aynı şekilde ya da bazı ses değişikliklerine uğrayarak Türkiye Türkçesinde de kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca standart Türkçede bugün bulunmayıp ağızlarda yaşayan örnekler de tespit edilmiştir.

4. 16-17. yüzyıllar arası Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerdeki söz varlığının derlemesi olan ve tezimizde uygulama alanı için kullanılan Garkavets'in sözlüğünde Oğuz Türkçesine ait bazı kelimelerin ve ses özelliklerinin de yer alması göze çarpmaktadır. Yaklaşık 200 yıllık sürede Oğuzca unsurların bu alanda yoğunlaşması, bu dönemde lehçe etkileşiminin olduğunu göstermektedir. Bu durumun, 14. yüzyılda Kırım'da yaşayan Ermeni ve Kıpçakların Osmanlı himayesine girmesiyle başladığı söylenebilir.

5. Sözlükte lehçe etkileşiminden dolayı eş anlamlılık ilişkisiyle ilgili dikkat çeken bir özellik de ortaya çıkmıştır. Kavram sözlüğünde kelime bazında Oğuz ve Kıpçak Türkçesine ait olan kelimelerin eş anlamlı olarak bulunması da söz konusudur.

6. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin kavram sözlüğünde Oğuzca yanında, Ermeni Kıpçakçasının o dönemdeki Tatar ağzından da etkilendiğini gösteren örnekler bulunmaktadır. Bu tür örnekler bugünkü Tatarcada görülen darlaştırmaların tarihini ne kadar geriye götürebileceğimizi göstermektedir.

7. Türkçe söz varlığı açısından Codex Cumanicus ile oldukça yakınlık gösteren Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin sözlüğünde bir kelimenin ikili ve çoklu biçimleri karşımıza çıkmaktadır. Codex Cumanicus'ta ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde bazı ses ve şekil özelliklerindeki kararsızlık nedeniyle görülen ikili ve çoklu biçimler lehçe etkileşimi yoluyla

gerçekleşebildiği gibi tonlulaşma, metatez, ses ikizleşmesi, ünlü daralması, ses türemesi, genizsileşme vb. gibi ses olayları yoluyla da görülebilmektedir.

8. Kıpçak, Çağatay ve Oğuz grubunda görülen art damak /q/ ünsüzünün /x/ya gelişmesi, Ermeni harfli Kıpçakçada kelime başı, ortası ve sonunda çok yaygın olarak karşımıza çıkar. Oğuz Türkçesinde söz başında rastlanmayan $q > x$ sızıcılaşması, Ermeni harfli Kıpçakçada hemen her durumda görülmektedir. Diğer lehçelerde de kelime başında çok fazla rastlanmayan bu duruma Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliği olarak bakılabilir.

9. Kavram sözlüğüne dâhil edilen kelimelere bakıldığında +GlnA küçültme ekinin Ermeni Kıpçakçasında sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmiştir. Bu ek yanında +ç/k küçültme eki de kavram sözlüğünde karşımıza çıkmıştır. Oğuzcanın etkisiyle görülen bu ekin örnekleri azdır. Bazı kelimelerde ise +GlnA ekinin kalıplaşarak kalıcı isim yapması dikkat çekicidir.

10. Mastar ekleri olan +mA, +mAX ve +mAXlIX şekillerinin, diğer lehçelerde çok fazla olmamasına rağmen Ermeni harfli Kıpçakçada kalıplaşarak kalıcı isim yaptığı örneklerin fazla olduğu gözlenmiştir.

11. Kazakça ve Kırgızcada bugün düzenli olarak görülen eklerde benzeşme örnekleri, sözlükte az da olsa yer almaktadır. Bu durum, ses olayının belki de Kıpçak sahasında ilk örneklerini göstermesi bakımından önemlidir. Genellikle Batı Türkçesinde görülen //li şekilleri ile sözlükte ikili biçimde bulunan bu örneklerden yola çıkarak söz konusu ses olayının yeni başladığı söylenebilir.

12. Esasını kavram sözlüklerinin teori kısmının oluşturduğu tezde Türk dilinin ve sözlükçülüğünün eksik kalan bir kısmı tamamlanmaya ve yeni bir konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu alanda başlangıç niteliğinde olan bu çalışmanın geliştirilmeye, yaygınlaştırılmaya ihtiyacı vardır. Tezde yapılan çalışmalardan yola çıkarak Türk dilinin her dönemine ait kavram sözlüğünün

hazırlanmasının son derece faydalı olacağı düşünölmüştür. Bu suretle karşılaştırmalı bir inceleme yapılarak hangi alanlarda hangi söz varlığının nasıl gelişme ve değışme gösterdiği toplu şekilde ortaya çıkacak ve Türk dilinin tarihî dil atlası daha kolay şekilde oluşturulabilecektir.

Bu çalışma sonucunda; Türk sözlük bilimi alanında daha yapılacak pek çok çalışma, araştırma ve incelemeye ihtiyaç duyulduğu, özellikle tarihî sözlüklerimizin hak ettiği ilgiyi görüp incelenmesi gerektiği, bu araştırma ve incelemelerden yola çıkarak modern bilimlerin ışığında sözlük bilimi alanında ilerleyip farklı türlerde yeni sözlükler oluşturulma ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

AHANOV, Kaken, **Dil Biliminin Esasları**, (Aktaran: Murat Ceritoğlu), Ankara, TDK Yayınları, 2008.

AKAR, Ali, **Türk Dili Tarihi**, Ötüken, İstanbul 2010.

AKÇAY, Yusuf, “Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış” **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4, Yaz, 2011, s. 281-333.

AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Cilt I,II,III, Ankara, TDK Yayınları, 2009.

AKSAN, Doğan, **Anlambilim**, 5. bs., Ankara, Engin Yayınevi, 2009.

ALPAK, Mehmet Nuri, “Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi’nin “Tercümanü’l-Lûgat” Adlı Eserinin İncelenmesi”, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı-Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yükses Lisans Tezi, 2006.

ARSLAN, Mustafa, “Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A. 210 Numarada Kayıtlı Lûgat Mecmuası Üzerine Bir Değerlendirme” **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 8/1, Winter 2013, s. 579-600.

ATABEY Kılıç, **Manzume-i Keskin**, TDK Yayınları, Ankara, 2009.

ATALAY, Besim, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara, TDK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

ATKİNS, B.T. Sue, RUNDELL, Micheal, **The Oxford Guide to Practical Lexicography**, Oxford: Oxford University Press, 2008.

AYNAKULOVA, Gülnisa, “Gregoryen Kıpçaklar Ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimi Üzerine” **Millî Folklor**, Yıl 19, Sayı 74, 2007, s. 21-28.

BARUTÇU, ÖZÖNDER, F. Sema, **Muhâkemetü'l-Lugateyn**, 2. bs., Ankara, TDK Yayınları, 2011.

BAŞKAN, Özcan, **Bildirişim**, İstanbul, Multilingual, 2003.

BÉJOİNT, Henri, **Modern Lexicography: An Introduction**, New York, Oxford University Press, 2004.

BÉJOİNT, Henri, **The Lexicography of English: from origins to present**, New York, Oxford University Press, 2010.

BOZ, Erdoğan, **Sözlük Bilimi Yazıları 1**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2011.

BROWNING, D.C. v.d., **Everyman's Thesaurus of English Words and Phrases**, London and New York, Dent & Dotton, 1952.

BURKHANOV, Igor, **Linguistic Foundations of Ideography**, Poland, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Rzeszów, 1999.

CİN, Ş. Recai, **Kavramlar Dizini I-II**, Ankara, TDK Yayınları, 1971.

CLAUSON, Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford: Clarendon Press, 1972.

CREMEAR, Thomas B. I., "Chinese Dictionary", Edited by HAUSMANN, Franz Josef, **Dictionaries**, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991, s. 2595-2609.

CUMAKUNOVA, Gülzura, "Türk Sözlük Biliminin Etkileşim Alanları", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 4, Yaz 2011, s. 15-30.

ÇAPAK, İbrahim, "Klasik Mantıkta Kategoriler Teorisi" **Felsefe Dünyası**, 2004/2, Sayı 40, s.108- 126.

ÇETİN, Abdülbaki, "Ahmed-i Dâî'nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredât", **SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat**

Araştırmaları Dergisi, Konya, Sayı 20, Güz, 2006, s. 113-128. (Erişim) <http://turkoloji.cu.edu.tr>, 27.07.2013.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, **Konularına Göre Özlü Deyişler Sözlüğü**, İstanbul, Bu Yayınevi, 2000.

ÇÜÇEN, A. Kadir, **Klâsik Mantık**, 3. bs., İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2012.

DASH, Niladri Sekhar, "The Art of lexicography", In, Vesna Muhvic-Dimanovski and Lelija Sočanac (Eds.) **Encyclopaedia of Life Support Systems**, Oxford: EOLSS Publishers. 2007, Pp. 225-276.

DATTA, Amaresh, **Encyclopaedia of Indian Literature: devraj to jyoti**, 2. cilt Sahitya Akademi, 1988.

DEMİRAYAK, Kenan- ÇÖGENLİ, Sadi, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Genişletilmiş 3. baskı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000.

DEMİRİŞ, Bedia, "Antikçağda Sözlük Çalışmaları ve Flaccus'tan Diaconus'a", **Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri (4-6 Kasım 2010)**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010, s. 382-391.

DENİSOV, Petr, N., "The Typology of Pedogogical Dictionaries" **Lexicography**, Edited by Hartmann, R.R.K., Volume III, London and New York, Routledge, 2003, s. 70-89.

DIETRICH, Ayşe Pamir, **Dictionary of Linguistic Terms**, İstanbul, Multilingual, 2001.

DUBİÇİNSKİY, V. V., **Leksikografiya russkogo yazıka**, Moskova: FLİNTA-NAUKA, 2009.

DURMUŞ, İsmail, "Arapça Sözlük Yazımı: Farklı Yöntemler ve Türler", **Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası**

Sempozyumu Bildirileri (4-6 Kasım 2010), İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010, s. 334-342.

ECKMANN, János, **Çağatayca El Kitabı**, çev. Günay Karaağaç, 3. bs., Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.

EKER, Süer, **Çağdaş Türk Dili**, 5. bs., Ankara, Grafiker Yayınları, 2009.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, 6. bs., Ankara, Akçağ Yayınları, 2008.

ERDEM, Melek, **Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2009.

ERDEM, Melek, "Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri", **MTAD** 4/2, 2007, s. 94-103. (Erişim) <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/IV-2Haz2007.php>, 25.09.2013.

ERKMAN-AKERSON, Fatma, **Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış**, 2. bs., İstanbul, Multilingual, 2008.

FİLİZOK, Rıza, **Anlam Analizine Giriş**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.

FİSCHER, Andreas, "The Notional Structure of Thesauruses", Edited by Kay, Christian J.- Simith, Jeremy J., **Categorization in the History of English**, Amsterdam, The Netherlands, John Benjamins B.V. John Benjamins Publishing Co., 2004, 41-58.s.

GABAİN, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet Akalın, 5. bs., Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

GARKAVETS, Alexander, **Qypchaq Written Heritage - Qypchaq Dictionary -Volume III - (On memorials of 16-17 centuries written by Armenian script) Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar**, Almatı, Baur-Kasean, 2010.

GOLDEN, Peter, B., “Codex Cumanicus”, **Central Asian Monuments**, Edited by H.B. Paksoy, İstanbul, 1992.
http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html, (Erişim) 21.11.2013.

GOLDEN, Peter, B., v.d., **The King’s Dictionary**, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2000.

GÖKMEN, Dilek, **Everyday Words&Picture Dictionary-Tematik Sözlük**, Ankara, Delta Kültür Yayınevi, 2010.

GÖKMEN, Seda, (2005), “Okul Öncesi Eğitim Kitapları Görsel Materyallerinde Kullanılan Kavramların Kavram Alanlarına Göre Dağılımı”, Ankara, **Tömer Dil Dergisi**, Sayı 129, s. 7-22.

GÖKMEN, Seda, ÖNAL, Özay, “Ön-Tür Kuramı Çerçevesinde Türkçede Anlamsal Ulaamların İncelenmesi” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 52, Sayı 2, Yayın 2012, s. 1-19.
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1748/18572.pdf>, (Erişim) 23.09.2013

GÖZLER, H. Fethi-GÖZLER, M. Ziya, **Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1982.

GRÖNBECH, K., **Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini**, çev. Kemal Aytaç, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

GÜNAY, V. Doğan, **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual, 2007.

GÜNER, Galip, “The King’s Dictionary: The Rasûlid Hexaglot Üzerine Düşünceler” **Dil Araştırmaları**, Sayı 10, Bahar 2012, s. 141-150.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 2008.

HARTMANN, R.R.K., JAMES, Gregory, **Dictionary of Lexicography**, London and New York, Routledge, 1998.

HARTMANN, R.R.K. **Lexicography**, Volume III, London and New York, Routledge, 2003, s. 11-43.

HUBER, Emel, **Dilbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual, 2008.

HÜLLEN, Werner, “English Onomasiological Dictionary and Thesauri”, Edited By HÜLLEN, Werner, **A History of Roget’s Thesaurus**, New York, Oxford University Press, 2004.

HÜLLEN, Werner, **English Dictionaries, 800-1700 The Topical Tradition**, New York, Oxford University Press, 1999.

İLHAN, Nadir, **Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri**, Elazığ, Manas Yayıncılık, 2007.

İMER, Kâmile, KOCAMAN, Ahmet, ÖZSOY, A. Sumru, **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.

JAECKEL, Ralph; DOĞANATA, Erciyeş, Gülnur, **A Dictionary of Turkish Verbs: in context and by theme = Örnekli ve Tematik Türkçe Fiiller Sözlüğü**, Washington, D.C., Georgetown University Press, 2006.

JACKSON, Howard, **Words and Their Meaning**, London and New York, Longman, 1988.

JACKSON, Howard, **Lexicography: An Introduction**, London and New York, Routledge, 2002.

KACHRU, Braj B. ve KAHANE, Henry “Culture-Bound and Trapped by Technology”, Edited by MCARTHUR, Tom, **Living Words: Language, Lexicography, and the Knowledge Revolution**, Great Britain, University of Exeter Press, 1998, 191-200.s.

KALSIN, Şirvan, “Farsça-Türkçe Manzum Sözlüklerin Dil ve Üslup Açısından Değerlendirilmesi”, Ciepo 18 International Committee Of Pre Ottoman And Ottoman, (25-30 Ağustos 2008), Zagreb, Hırvatistan, **Perspectives on**

Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO), Edited by Ekrem Čaušević, Nenad Moačanin and Vjeran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, 2. cilt, s. 329-343.

http://books.google.com.tr/books/about/Perspectives_on_Ottoman_studies.html?id=rXozTgKsAdMC&redir_esc=y, (Erişim)21.11.2013.

KARA, Funda, **Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme)**, Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2011.

KARAAĞAÇ, Günay, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 2013.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 1994.

KARGI-ÖLMEZ, Zuhâl, “Çağatayca Sözlükler”, **Kebikeç**, Yıl 3, Sayı 6, 1998, s. 137-144.

KARTAL, Ahmet, **Tuhfe-î Remzî**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.

KARTALCIK, Vedat, “Rus Klasiklerinde Türkçe Sözcükler”, Ankara, **Bilig**, S.44, Kış 2008, s. 211-214.

KASAPOĞLU, ÇENGEL, Hülya, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, **Dil Araştırmaları**, Sayı 10, Bahar 2012, s. 17-81.

KASAPOĞLU, ÇENGEL, Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.

KAY, Christian J.- SİMİTH, Jeremy J., **Categorization in the History of English**, Amsterdam, The Netherlands, John Benjamins B.V. John Benjamins Publishing Co., 2004.

KAY, Christian J., “When Ignorance Is Wisdom”, Edited by Kay, Christian J.- Simith, Jeremy J., **Categorization in the History of English**, Amsterdam,

The Netherlands, John Benjamins B.V. John Benjamins Publishing Co., 2004, 59-69.s.

KOCAMAN, Ahmet, “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”, **Kebikeç**, İstanbul, Sayı 6, 1998, s. 111-113.

KOCAPINAR, Pelin, “Sözlük Sınıflandırmalarında ‘Tematik Sözlük’ün Yeri”, **Türkiye’de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri (4-6 Kasım 2010)**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010, s. 302-313.

KÖZ, İsmail, **Mantık Felsefesi**, Ankara, Elips Yay., 2003.

KÖZ, İsmail, “Aristoteles Mantığı ile Felsefe-Bilim İlişkisi”, **AÜİFD**, Cilt XL/LL, Sayı 2, 2002, s. 355-374.

KURNAZ, Selim, **Konularına Göre Seçme Türk Atasözleri**, Bafra, Emek Yayınları, 1962.

LEHMANN, Christian, **Lexicography**.

http://www.christianlehmann.eu/ling/ling_meth/ling_description/lexicography/index.html, (Erişim) 26.05.2012.

LÍNARES, Carlos F. Márquez, “Dictionary Awereness”, **Aspects of Modern Language Teaching In Europe**, (Edited By Wolf Gewehr, v.d.), London, Routledge, 1998, s. 161-173.

MCARTHUR, Tom, “Thematic Lexicography”, **Living Words: Language, Lexicography, and the Knowledge Revolution**, Great Britain, University of Exeter Press, 1998. s. 149-159.

MCARTHUR, Tom, **Longman Lexicon of Contemporary English**, Hong Kong, Longman, 1981.

MCCUTCHEON, Marc, **Descriptionary-A Thematic Dictionary**, New York-Oxford, Facts On File, 1992.

Mahmud Fehmi El-Hicazi, “Sözlük Yapımında Modern Akımlar” çev. A. Kazım Ürün, **NÜSHA Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Ankara, Sayı 8, YIL: III, Kış 2003, s.157-172. (Erişim) <http://www.doguedebiyati.com/nusha.html>, 30.08.2010.

MALKİEL, Yakov, “A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features”, Edited by Hartmann, R.R.K. **Lexicography**, Volume III, London and New York, Routledge, 2003, s. 51-69.

Memo Larousse, Genel, Görsel ve Tematik Ansiklopedi, İstanbul, Aydın Kitaplar, Milliyet Yayınları, 4 Cilt, 1991.

MOMMA, H., MATTO, Michael, **A Companion to the History of the English language**, Oxford, Blackwell Publishing, 2008, s. 103-111.

MORKOVKİN, V.V., **Ideografiçeskie slovari**, Moscow, Moscow University Press, 1970. (Erişim) http://rifmovnik.ru/ideog_book2.htm#3, 27.08.2010.

MUSAYEV, K., **Leksika tyurkskih yazıkov v sravnitel'nom osvetsenii (zapatnoki pçakskaya gruppa)**, Moskva, Izdatel'stvo Nauka, 1975.

NADELYAEV, V.M., NASİLOV D.M., TENİŞEV E.R., ŞÇERBAK, A.M., **Drevnetyurkskiy Slovar**, Leningrad, 1969.

NORMAN, Jerry, **Chinese**, Cambridge Language Surveys, Cambridge University Press, 1988.

ÖLKER, Perihan, “Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği Ve Mahmûdiyye” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4**, Summer 2009, s. 873-888.

ÖNER, Necati, **Klasik Mantık**, 5. bs., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

ÖNER M., KAYA M. Y., ÖZŞAHİN M. “Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme” **Ученые записки Таврического национального университета** («Филология. Социальные коммуникации» Serisi) Cilt 23 (62), No 3, 2010, s. 9-19.

ÖZ, Yusuf, **Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler**, Ankara, TDK Yayınları, 2010.

ÖZEK, Ali, **Zemahşeri ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.

ÖZYETGİN, A. Melek, “Wu-t'i-chi'ing-wên: Çing Sülâlesi Dönemine Ait Bir Sözlük”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu** (8-10 Mayıs 2002), (Düzenleyen) A.Ü. DTCF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2002; **A.Ü., Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları**, No: 395, Ankara, 2004, s. 192-201.

ÖZYETGİN, A. Melek, **Kitabu'l-İdrâk li Lisani'l-Etrâk Fiil: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Ankara, KÖKSAV, 2001.

PAMUK, Yelena, PAMUK, Yasin, **Rusça-Türkçe İletişim “Tematik Sözlük-Konuşma Kılavuzu”**, Ankara, Damar Yayıncılık, 2000.

REICHENBACH, Hans, **Bilimsel Felsefenin Doğuşu**, çev. Cemal Yıldırım, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1981.

RIEMER, Nick, **Introducing Semantics**, UK, Cambridge University Press, 2010.

SAFRAN, Mustafa, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1993.

SHCHERBA, Lev L., “Towards a General Theory of Lexicography”, Edited by

SHĠĠ, Xue, "Chinese Lexicography Past and Present", **Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America**, Number 4, 1982, s. 151-169.

SIERRA, Gerardo, "The onomasiological dictionary: a gap in lexicography" **Euralex 2000 Proceedings**, Part V: DICTIONARY MAKING: SPECIAL TYPES OF INFORMATION, s. 223-235.
http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2000/027_GerardoSIERRA_The_onomasiologicaldictionary_a_gap_in_lexicography.pdf, (Erişim) 26.12.2011.

STERKENBURG, Piet van, **A Practical Guide to Lexicography**, Philadelphia, PA, USA, John Benjamins Publishing Company, 2003.
<http://site.ebrary.com/lib/ankarauniv/Doc?id=10040043&ppg=56>. (Erişim) 09.08.2010.

SVENSÉN, Bo, **A Handbook of lexicography: the theory and practice of dictionary-making**, New York, Cambridge University Press, 2009.

SWANEPOEL, Piet, "Dictionary typologies: A pragmatic approach", Edited by Sterkenburg, Piet van, **A Practical Guide to Lexicography**, Philadelphia, PA, USA, John Benjamins Publishing Company, 2003, s. 44-69.

SUBAŞI, Derya Adalar, "Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Arap Dili ve Edebiyatı) Ana Bilim Dalı, **Doktora Tezi**, Ankara 2010.

SÜLEYMANOVA, Hayriye, Memova, **Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük**, Ankara, TDK Yayınları, 1981.

SÜLEYMANOğLU, Hayriye, Memova, **Türkçe-Bulgarca Sözlük (Konularına Göre Türkçe- Bulgarca Söz Grupları)**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3241, 2007.

ŞİMÇUK, E. G., **Russkaya leksikografiya**, Moskova: ACADEMİA, 2009.

TENİŞEV, E.R., **Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov-Leksika** Moskva-Nauka, 1997.

Théma Larousse, **Tematik Ansiklopedi**, 6 Cilt, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993-1994.

TOKLU, M. Osman, **Dilbilime Giriş**, 3. bs., Ankara, Akçağ Yayınları, 2009.

TOPARLI, Recep, **Ed-Dürretü'l- Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye**, Ankara, TDK Yayınları, 2003.

TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 2007.

TOPARLI, Recep, ÇÖGENLİ, M. Sadi, YANIK, Nevzat H., **Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî**, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

TOPSES, Gürsen, 3.bs., **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, Ankara, Nobel Yay., 2009.

TRİPPEL, Thorsten, "Relations in a concept hierarchy", 1999. (Erişim) <http://coral2.spectrum.uni-bielefeld.de/~ttrippel//terminology/node16.html> 23.05.2012.

TRYJARSKİ, Edward, **Dictionnaire Arméno-Kiptchak D'après Trois Manuscrits Des Collections Viennoises**, Tom I, Fascicule I, II, III, IV, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968-1972.

TUNÇ, Tomris, **Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini**, 3 Cilt, Ankara, TDK Yayınları, 1995.

TURAN, Fikret, **Eski Oğuzca Sözlük-Bahşayış Lügati**, BAY, İstanbul 2001.

TURNER, Colin, **A Thematic Dictionary of Modern Persian**, London and New York, RoutledgeCurzon, 2004.

Türkçe Sözlük, 11. bs., Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük. (Erişim) <http://www.tdk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. (Erişim) <http://www.tdk.gov.tr/>
23.11.2013, 23.09.2013.

USER, Hatice Şirin, **Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları-Söz Varlığı İncelemesi**, Konya, Kömen Yayınları, 2. bs., 2010.

USTA, Halil İbrahim, “Sözlükçülük ve Sözlük Araştırmacılığı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, Haziran 2010, s. 92-101.

ÜLGEN, Gülten, **Kavram Geliştirme: Kuramlar ve Uygulamalar**, 3.bs. Ankara, Pegem Yay., 2001.

ÜLGEN, Gülten, **Kavram Geliştirme: Kuramlar ve Uygulamalar**, Ankara, Nobel Yay. Dağ., 2004.

VARDAR, Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Multilingual, 2002.

VOGEL, Claus, **A History of Indian Literature: Indian Lexicography**, Wiesbaden, 5. cilt, 4. bölüm, Otto Harrassowitz Verlag, 1979.

YAVUZARSLAN, Paşa, **Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü**, Ankara, Tiyyem Yayıncılık, 2009.

YAYLAGÜL, Özen, “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, **MTAD** 2/1, 2005, s. 17-51. (Erişim) <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/II-1Mart2005.php>, 20.09.2013.

YILDIZ, Nuray, “Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri”, **Kebikeç**, Ankara, Sayı 6, 1998, 189-210.s.

YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal, **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, İstanbul, TDK Yayınları, 2012.

YURTBAŞI, **Metin**, **Sınıflandırılmış Türk Atasözleri**, Ankara, Özdemir Yayıncılık, 1994.

YÜCE, Nuri, **Mukaddimetü'l-edeb**, Ankara, TDK Yayınları, 1993.

ZİHİTNİKOVA, L.V., **Lexicography** (Konspekt lektsiy), Chelyabinsk, 2004.

<http://www.helpforlinguist.narod.ru/ZhitnikovaLV/ZhitnikovaLV.pdf> (Erişim) 21.11.2013.

http://en.wikipedia.org/wiki/Nomenclature#Folk_taxonomy

(Erişim) 21.11.2013.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Urra%3Dhubullu> (Erişim) 18.08.2013.